

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної Спілки Краєзнавців України

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

**Всеукраїнська науково-практична конференція
на честь 10-річчя створення відділу старожитностей
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника**

Кам'янець-Подільський
ПП «Медобори-2006»
2011

УДК 902+623.817] (477.43) (063)
ББК 63.4 (4 Укр 3) Я 431
А-87

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 10 від 03.11.2011 р.)

Рецензенти:

Л.І. Виногородська, кандидат історичних наук, старший науковий працівник
Інституту Археології НАН України, член ICOMOS
В.С. Степанков, доктор історичних наук, професор, Кам'янець-Подільський
національний університет ім. І. Огієнка

Редакційна колегія:

В.С. Травінський, директор Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника (відповідальний редактор)
Н.М. Рибчак, учений секретар, Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
А.Ф. Гуцал, доцент кафедри Історії Народів Росії та спеціальних історичних дисциплін
Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка
О.Б. Комарницький, кандидат історичних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний
університет ім. І. Огієнка, голова міської організації НСКУ
О.Д. Могилов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології
НАН України
Л.В. Баженов, доктор історичних наук, професор, академік УАІН, голова Хмельницької обласної
організації НСКУ

А-87 «Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської
науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-
Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.)
та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011.– 178 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дис-
циплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наве-
дених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

УДК 902+623.817] (477.43) (603)
ББК 63.4 (4 Укр 3) Я 431

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтеченська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

ЗМІСТ

Травінський В.С. З історії створення відділу археології історичного музею-заповідника.....	4
--	---

Секція 1. Давня археологія

Овчинніков Е.В., Погорілець О.Г. Дослідження меджибізької трипільської експедиції	6
Мінакова К.В. Дерев'яна посуда в погребеннях ямної культурно-історическої общности України.....	11
Захар'єв В.А. Рідкісна знахідка часів культури Кулястих амфор біля с. Ілятка на Старосинявщині.....	15
Руденко С.В. Пам'ятка археології – Суботівське чорноліське городище	19
Гуцал В.А. Археологічні розвідки на території Кам'янець-Подільського району	20
Могилов О.Д. Теремці – поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі	23
Семенчук С.О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі	31
Нечитайло П.О. Хрестоподібні зображення з лунками-просвердинами у печерах Подністров'я.....	35
Гуцал А.Ф. Археологічні дослідження села Чабанівка у 2000-2001 рр.	44

Секція 2. Середньовічна археологія

Мисько Ю.В. Археологічна дослідження Хотинської фортеці у 2011 році	52
Тараненко С.П., Івакін В.Г. Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методи досліджень	55
Гугля В.І. Археологічні дослідження замчища Хмельницьких в Суботіві 2008 року.....	61
Маярчак С.П. Городище у с. Городиська на р. Ушиця.....	66
Терський С.В. Археологічні пам'ятки княжої доби з оборонних пам'яток Західного Поділля у фондах Львівського історичного музею	70
Толкачов Ю.І., Крамарова С.О. Середньовічний могильник з Меджибізької фортеці	74
Візнюк В.Г. Археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці на початку ХХІ ст.	81
Тимків С.А. Про ножі з розкопок Губинського городища ХІІ-ХІІІ ст.	84

Секція 3. Історія фортифікації

Брель О.В. Церква Петра і Павла, як частина оборонної системи Чигиринського замку	87
Задорожнюк А.Б. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема атрибуції та інтерпретації.....	91
Капуста В.І. Бастіон Дорошенка Чигиринської фортеці	96
Ющенко М.В. Кам'янець-Подільський укріплений район №10. 1938-1941 рр.	99
Федорів Т.І. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у ХХ ст.	106
Белик Ю.Л., Ткачук Г.В. Особенности османских фортификационных сооружений, расположенных на территории Керченского полуострова.....	111
Волкова В.М. Еволюція фортифікаційної системи в Кам'янець-Подільському: град, замок, фортеця.....	115
Маярчак С.П. Про деякі графічні історичні реконструкції Кам'янець-Подільського замку	117
Болтанюк П.А. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський (теоретичний виклад)	119
Кондратюк Д.І. Розміщення артилерії у Кам'янецькому замку за описами кінця ХV – початку ХVІІ ст.	124

Секція 4. Археологічна експозиція: доцільність, переваги, проблеми організації

Карбовська Ж.А. Прикраси давньоруського періоду в експозиції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника	126
Старенький І.О. Охорона пам'яток археології подільським духовенством у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.	129

Секція 5. Галерея дослідників

Баженов Л.В. Археологічні дослідження Середнього Подністров'я.....	137
Строцький Б.С. Дослідження ДП ОАСУ «Подільська археологія» на Хмельниччині.....	141
Погорілець О.Г. Ягодзінський Михайло Йосипович – історик, археолог, музейник.....	144
Трембіцький А.А., Трембіцький А.М. До питання взаємовідносин знаних українських археологів С.С. Гамченка та Є.Й. Сіцінського	148
Трембіцький А.М. Михайло Рудинський та Євфимій Сіцінський – знані дослідники Трипільської культури на Поділлі	155
Іваневич Л.А. Археологічні дослідження Костя Широцького.....	162
Соловей В.П. Археологічні дослідження Є.Й. Сіцінського	166
Кукса Н.В. Гнат Якович Стеллецький: нотатки до портрета	169
Валяровська Л.П. Археологічні дослідження Кам'янця-Подільського в працях М.Б. Петрова	173
Венгрова О.І. Життєвий та науковий шлях академіка І.С. Винокура	175

Віктор Травінський

директор Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ВІДДІЛУ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У статті подається історія створення та існування на сучасному етапі відділу археології Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Ключові слова: відділ археології, експозиція, археологічний матеріал, дослідження.

У післявоєнний час ідея створення відділу археології в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї-заповіднику виношувалася досить довго. Ще Григорій Миколайович Хотюн, колишній директор музею, будучи закоханим в археологічну науку мріяв втілити цю ідею в життя. Однак в силу різних причин здійснити це йому не вдалося.

У планах розвитку історичного музею-заповідника за 1995 рік планувалося створення чотирьох нових відділів музею, серед них і відділу археології. Відділ археології мав бути створений протягом періоду 1996-1997 років. Для нього планувалося виділити приміщення за адресою вул. Польський ринок, 1. Та на жаль цим планам так само не судилося збутися.

Лише у 2001 році утворилися сприятливі умови для втілення цієї ідеї у життя. При сприянні та підтримці тодішніх міського голови О.В. Мазурчака та секретаря міської Ради С.В. Бабія були виділені кошти на створення відділу археології Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника. 21 сесією міської ради 23 скликання від 19 квітня 2001 року було прийняте відповідне рішення [3, с. 1].

Експозиція була відкрита 16 вересня 2001 року й була приурочена до Міжнародного фестивалю «Сім культур». Експозиція відділу археології розмістилася на першому поверсі будинку, який являє собою історико-архітектурну пам'ятку XV-XIX ст.ст. під назвою Вірменський будинок єпископа, або ж – Торговий Вірменський будинок. Вона займає чотири кімнати, де демонструються експонати що відтворюють матеріальну та духовну культуру давніх племен, що населяли подільський край від епохи Палеоліту до Давньоруського часу. Окрім цього експозиція займає двір будинку, де можна ознайомитись з духовною культурою, віруваннями та обрядами давніх людей. В експозиції представлено близько 1 тисячі експонатів старожитностей з фондів музею. Ці речі дають можливість осягнути історію нашого краю з глибини віків, прослідкувати древнє життя народів, що перші історично проживали на Поділлі та території міста.

В основу створення експозиції покладена археологічна збірка, яка започаткована в кінці XIX ст. одним із засновників музею Ю.Й. Сіцинським. Протягом кількох десятиліть колекція поповнювалася новими матеріалами завдяки цілій когорті науковців для яких археологія стала частинкою їх життя. Серед імен які внесли свою лепту у розвиток місцевої археологічної науки можна назвати такі прізвища як Г.М. Хотюн, С.К. Шкурко, С.Е. Баженова, М.Б. Петров, І.С. Винокур, Л.І. Кучугура, Є.М. Пламеницька, Л.І. Виногородська та багато інших. Завдяки їх зусиллям на сьогодні фондова збірка археологічних матеріалів історичного музею-заповідника нараховує понад 35 тисяч одиниць [3, с. 1].

Основним ідеологом та «генератором» ідей по створенню експозиції відділу виступала тогочасний директор музею Л.П. Станіславська, підбором експонатів та науково-експозиційною роботою займались головний зберігач фондів музею Л.С.Кравчук та завідувач історичним відділом музею (до 2006 р.) В.П. Соловей, художнім оформленням експозиції займався художник-оформлювач В.І.Лашко. Потрібно відзначити роль у побудові археологічної експозиції професора Кам'янець-Подільського державного університету І.С.Винокура, яким надавались як одним з провідних спеціалістів-археологів краю наукові консультації для побудови експозиції та було передано для її створення 300 експонатів [2, с. 58]. Від засновників відділу археології вимагалось концептуального осмислення побудови усєї експозиції, вміння визначити головну, стержневу думку, повязану з пізнавальною та виховною функцією музею. У цьому, як вказувала Л.П. Станіславська, їм допомогла тісна творча співпраця [3, с. 1]. Потрібно зазначити що із своїм завданням вони справились на відмінно. Експозиція й справді виділяється своєю осбливістю, шармом, відходом від академічності. Серед спеціалістів вона отримала найвищі оцінки.

Відділ старожитностей Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника існує ось уже 10-ть років. За цей короткий час не мало людей залишили часточку свого життя у ньому. Науковими працівниками відділу працювали Л.Олійник, С.Семенчук, О.Столяр, Н.М. Рибчак, Р.В. Йолтуховський.

Науковий працівник відділу Л.Олійник працювала завідувачим масового відділу, а сьогодні трудиться на викладацькій ниві викладачем податкового ліцею.

С.Семенчук продовжує займатись науковою діяльністю. Його фаховим направленням стала тематика давньослов'янських вірувань. Працюючи у відділі археології займався проведенням археологічних розвідок, поповнюючи колекцію музею новими археологічними матеріалами. Саме завдяки його діяльності колекція ідолів музею поповнилась ще одним цінним експонатом скіфського ідола, знайденого у с.Лоївці, Сокирянського р-ну, Чернівецької області [2, с. 59].

О.Столяр приймав активну участь у побудові нової експозиції музею, яка подає історію розвитку грошового обігу на Поділлі. Зараз Олександр працює в органах МВС.

Учасником багатьох археологічних досліджень являється Р.В. Йолтуховський (сьогодні завідувач історичного відділу музею). Руслан Володимирович приймав участь у обстеженні залишків кісток мамонта на лівому березі Дністра, поблизу села Гринчук, Кам'янець-Подільського р-ну. Окрім кісток мамонта на місці дослідження було виявлено крем'яне знаряддя, що дало змогу датувати знахідку верхнім палеолітом [2, с. 59]. 2008 року Р.В.Йолтуховський став активним учасником (як один з керівників загону) Кам'янець-Подільської археологічної експедиції під керівництвом кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України Л.І.Виногородської. У 2009 році він приймає участь у археологічному обстеженні околиць смт. Стара Ушиця та с.Колодіївка, Кам'янець-Подільського р-ну. 2010 року Р.В. Йолтуховський стає учасником Кам'янець-Подільської археологічної експедиції, яка досліджувала Північний бастион Старого замку. Він є одним з організаторів перевезення ідола з с. Пиживка Новоушицького р-ну до експозиції давніх вірувань відділу археології історичного музею-заповідника.

Сьогодні у відділі старожитностей працює п'ятеро чоловік: учений секретар Н.М. Рибчак, старший науковий співробітник П.А.Болтанюк, екскурсовод І.О.Долінська та два музейних доглядачі – Н.В. Гординчук й Л.А.Рудська. Поряд з екскурсійною та збиральницькою роботою відділ займається археологічними дослідженнями. Так з 2006 року П.А. Болтанюк є постійним учасником археологічної експедиції історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка під керівництвом доцента А.Ф.Гуцала. 2007 року ним проведені археологічні розвідки на території Старої фортеці в районі башти Нової Східної [ ].

Проводились археологічні розвідки біля смт. Стара Ушиця, сіл Гринчук та Колодіївка, Кам'янець-Подільського р-ну про які уже згадувалось вище. Неодноразово проводяться археологічні розвідки на території Старого міста, замку та околиць Кам'янця. П.А. Болтанюк був учасником Кам'янець-Подільської археологічної експедиції у 2008 та 2010 роках під керівництвом кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту Археології НАН України Л.І. Виногородської.

В археологічних дослідженнях приймає участь також науковий працівник музею Д.І. Кондратюк, який був учасником Кам'янець-Подільської археологічної експедиції 2010 року та експедиції місцевого університету 2011 р.

Отже, відділ археології продовжує своє життя й будемо надіятись на подальші творчі успіхи та злети.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженова С.Е. План розвитку Історичного музею-заповідника. Створення нових відділів // Исходящая корреспонденция за 1994-1995 гг. – Кам'янець-Подільський: К-ПДІМ-3, 1995. – №13. – Арк. 21.
2. Болтанюк П. Музей в археологічних дослідженнях // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / Ред. кол. Станіславська, В.С. Лозовий, Н.М. Рибчак та ін. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 50-62.
3. Станіславська Л.П. Вони створювали археологічний відділ // Музейний вісник. – 2001. – №2. – С. 1.

СЕКЦІЯ І. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ

Едуард Овчинников

кандидат історичних наук, науковий співробітник
відділу археології енеоліту та бронзового віку

Інститут археології НАН України

Олег Погорілець

директор Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»

ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У статті висвітлені результати досліджень на трипільських пам'ятках у верхів'ях Південного Бугу за останні роки. Найбільші вагомні результати були отримані на поселенні Русанівці 1 (етап В II), де було розкопано залишки будівлі-«площадки».

Ключові слова: Трипілля, Верхнє Побужжя, Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», будівля-«площадка», кераміка, кременеві вироби

Незважаючи на існуючий на сьогодні великий об'єм даних стосовно Кукутень-Трипілля, інформація про цю яскраву культурно-історичну спільноту мідно-кам'яної доби накопичується досить нерівномірно. Поза увагою дослідників довго залишалися деякі з регіонів, одним з яких є Верхнє Побужжя. Навіть за існуючим на сьогодні дуже невеликим обсягом наявної інформації, можемо говорити про особливу роль населення Верхнього Побужжя за часів енеоліту. Географічне розташування відомих тут пам'яток змушує розглядати їх як ймовірних посередників у постачанні високоякісної волинської кременевої сировини до більш віддалених районів ареалу розповсюдження Трипілля. Саме з'ясування цього питання було поставлено за мету на початку вивчення трипільських пам'яток Верхнього Побужжя. Основну увагу було сконцентровано на поселеннях у околицях смт. Меджибіж.

Меджибізька трипільська експедиція Інституту археології НАН України була створена у 2010 р. Роботи здійснюються завдяки сумісним зусиллям співробітників Інституту археології НАН України (начальник – Е.В. Овчинников, реставратор – А.В. Шиянова, фахівці з окремих напрямків дослідження – Є.В. Пічкур, А.В. Панікарський), членів туристсько-краєзнавчих гуртків Міжнародного центру дитячо-юнацького туризму (керівники С.Г. Виклюк, О.В. Лиховид, м. Київ) та студентів-практикантів Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини (керівники А.В. Кукуруза, В.В. Карпенко, м. Умань). У роботі також брав участь член громадської організації «Меджибіж-2000» О.В. Надвірняк. Ініціатором і активним учасником досліджень виступила адміністрація Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (директор – О.Г. Погорілець).

Археологічні розкопки та розвідки на кількох трипільських пунктах було проведено нами на протязі польових сезонів 2010-2011 років.

Русанівці 1 – поселення трипільської культури та давньоруського часу, знаходиться на схід околиці села Русанівці Летишівського району Хмельницької обл. Саме воно виявилось найбільш придатним для проведення стаціонарних розкопок. Пам'ятку відкрито у 1950-ті рр. В.К. Пясецьким [7, с. 101-102] і введено у науковий обіг М.Й. Ягодзінським [8, с. 35-37]. Обстеження тут проводили у 1990–2000-х рр. експедиції обласного краєзнавчого музею та громадської організації «Меджибіж-2000» [3; 4, с. 65].

Пам'ятка розташована на мисоподібному виступі плато лівого берега Південного Бугу при впадінні в нього р. Безодня. Мис заокругленим кінцем виступає на схід, де річка робить крутий поворот, обмежується з півдня та сходу руслом Південного Бугу, а з півночі – р. Безодня. На вершині плато знаходиться курганна група (скіфський час?), яка на момент написання М.Й. Ягодзінським «Звіту...» складалася з чотирьох курганів. М.Й. Ягодзінський відмічав наявність на поверхні плато, зокрема навколо курганів, скупчень трипільської кераміки, у т.ч. ошлакованої, кременевих виробів [8, с. 35-37].

Під час обстеження 1995 р. було зафіксовано вже лише три курганних насипи. Простежуються вони і зараз. На поверхні півдня кургану досі лежать уламки «плиток» від трипільських будівель, в т.ч. досить великих, червонуватого кольору, товщиною до 10 см (залишки череня печі?).

Окрім курганної групи до трипільської пам'ятки впритул прилягає поселення давньоруського часу (XII-XIII ст.), розташоване нижче до річки вздовж південного краю мису до його кінця на сході. На кінцевій частині мису зафіксовано найбільшу концентрацію керамічних знахідок. Над ухилами берега нижче уявної

лінії трипільських об'єктів у пошукових траншеях було виявлений ґрунтовий могильник, ймовірно, також давньоруського часу. Знайдено безінвентарне поховання чоловіка, у випростаному положенні на спині, кісті рук складені під черевом, кістяк головою зорієнтований на захід. Глибина залягання від сучасної поверхні 0,3-0,4 м. Ще кілька окремих фрагментів людських кісток знайдені на цій же глибині навколо на площі близько 15x20 м.

Питання планування трипільського поселення на сьогодні залишається відкритим, оскільки шурфування вздовж півдня краю плато, на його північному боці та північно-південна лінія шурфів через плато не показали якоїсь чіткої структури розташування будівель. Денна поверхня поселення чітко фіксується за окремими скупченнями кераміки, кісток, поодинокими кременевими виробами, що лежать на глибині 0,20 – 0,3 м під орним шаром гумусу. Було виявлено лише два об'єкта на південному боці поселення – скупчення будівельних залишків жител-«площадок», які знаходились на досить великій відстані одне від одного. Житла попередньо можна вписати в умовну кільцеву лінію-«вулицю», традиційну для трипільських поселень.

Одна з виявлених наземних будівель-«площадок» була розкопана повністю у липні 2010 р. Ця ділянка плато має невеликий нахил у бік річки (близько 3°). Будівельні рештки залягають у відповідній горизонтальній площині також з невеликим нахилом. Форма розчищеного масиву з випаленої «обмазки» аморфна у плані, з розмірами близько 4,2x4 м. Суцільне залягання «обмазки» простежується у південно-західному секторі об'єкту (1/2 площі), друга частина має вигляд окремих уламків або скупчень. Останнє спричинене, безумовно, низькотемпературним випалом решток, оскільки слідів руйнування оранкою не простежено. У профілі шар «обмазки» розподіляється більш-менш рівномірно, не створюючи великих скупчень типу «гребенів», тощо.

Основний масив будівельних решток представлений зразками, виготовленими з сумішей різного складу:

1) озалізнена глина (суглинок?) із невеликою домішкою полови, мають з низу відбитки деревини – обополу, колотих плах, товщиною 2 – 7-8 см, або без відбитків, але сплющеної форми, товщиною 5-6 см. Останні більш щільні, майже без полови, іноді із закраїною, в перетині трапецієподібної форми;

2) «білоглиняна» основа (60%) із вкрапленнями озалізненої глини (40%), без рослинних домішок, товщиною 4-6 см. Спосіб укладання – шар «червоноглиняної» крихти із озалізненої глини рівномірно розподілений по площині, залитий рідким «білоглиняним» розчином і зверху ущільнений трамбуванням;

3) «біла» глина (каолінітова?) із домішкою полови, товщина шару 2-2,5 см. Один з фрагментів ошлакований. Походять, ймовірно, від обмазки деталей інтер'єру будинку.

Нажаль, не зафіксовано якихось ділянок із сполученням окремих будівельних решток, що надавали б змогу відтворити конструкцію будинку. Не вдалося простежити і напрямок укладання дерев'яного каркасу. Отже, про планування житла, особливості його будівельної конструкції можна сказати небагато. Проте, можна висловити деякі припущення за певними деталями, наприклад, розташуванням інвентарю, або місцем викидання побутового сміття. Так, за південно-східний кінець будівлі виступає пласка вимостка з місцевого пісковика, що, можливо, фіксує вхід у будівлю. Із протилежного кінця масиву «обмазки» простежено скупчення уламків кераміки та кісток. Цілком можливо, що останнє є залишками «сміттєзвалища» за межами будинку.

Кілька залишків керамічних посудин знайдені під або у завалах «обмазки» в різних кутах будівлі ближче до її країв (під стінами?). Найбільш цікавими є знахідки двох археологічно цілих посудин, одна з яких використовувалася під час функціонування будинку, а друга (збереглася близько 2/3, без вінців) могла бути встановлена за його межами навпроти «вимостки»-входу під час залишання житла. Перша посудина – це великий горщик (висота більше 0,6 м), який було виявлено всередині житла біля входу, по плічка заглибленим нижче давньої поверхні. Він був заповненим чистим сіро-коричневим ґрунтом, а на рівні долівки – перекритий шаром «обмазки». Уламки вінця стояли вертикально і, частково зберігаючи первинну форму, трохи підвищувалися над завалом будівельних решток. Тобто, до моменту руйнації будівлі посудина була стаціонарно вмонтована у внутрішньому приміщенні як тара для води або збіжжя.

Отже, знахідка цього великого горщика надає додаткову інформацію про загальну конструкцію будинку. Можна вважати, що будівельні рештки відносилися до двох ярусів будинку. Над нижнім житловим(?) приміщенням із земляною долівкою, з якою пов'язані кам'яна «вимостка» і велика посудина при вході, було влаштовано горищне(?) перекриття. Останнє, що складалося з одного – двох шарів «обмазки», намазаних на дерев'яні плахи перекриття, впало після руйнації будівлі, частково перекривши об'єкти нижнього ярусу.

Керамічний комплекс трипільського часу представлений трьома технологічними групами: т.зв. «столова розписна», «кухонна» та «столова сіра-лошена».

І група («столова розписна») – кераміка з озалізненої глини із природним вмістом пилоподібного піску, іноді зі слюдой. В гончарному тісті можуть зустрічатися поодинокі зерна гематиту («кровавик») або кварцу, дрібні білі вкраплення (кальцит?), дуже рідко – біло- або червоноглиняний шамот. Випал завжди відбувався в оксидативному режимі (червоний колір), рівномірний, але у більшості випадків низькотемпературний (черепок розтирається пальцями). Поверхня вкрита облицюванням з тонкодисперсної відмуленої глини, яке часто відшаровується. На кількох зразках збереглися сліди лощіння поверхні.

За формою виділяється кілька типів. Миски здебільшого напівсферичної форми (рис. 1, 1-4), одна з них наближається до зрізано-конічної із трохи опуклими стінками (рис. 1, 5). Зрізано-конічну форму має висока миска на кільцевому піддоні (рис. 1, 6). Грушоподібні посудини із високим трохи нахиленим всередину вінцем (рис. 2, 2). Одна посудина має характерний кількаярусний тулуб (рис. 2, 1). Сфероконічні посудини – приземкуваті (рис. 2, 3, 4), із лійчастими(?) вінцями. Біноклеподібні посудини – у вигляді двох циліндричних трубок із чашоподібними наверхами, які з'єднані перемичками (рис. 2, 5-6). Кратери – приземкуватої форми із широківідкритими високими вінцями (рис. 3, 1, 2). Кубки – великі і малі («бомбоподібної» форми) із високим тюльпаноподібними вінцями (рис. 3, 3, 5, 6). Покришка шоломоподібна має вертикально проткнуті вухка (рис. 3, 4). Мініатюрні посудинки копіюють форми кубків та горщика (рис. 3, 7-9).

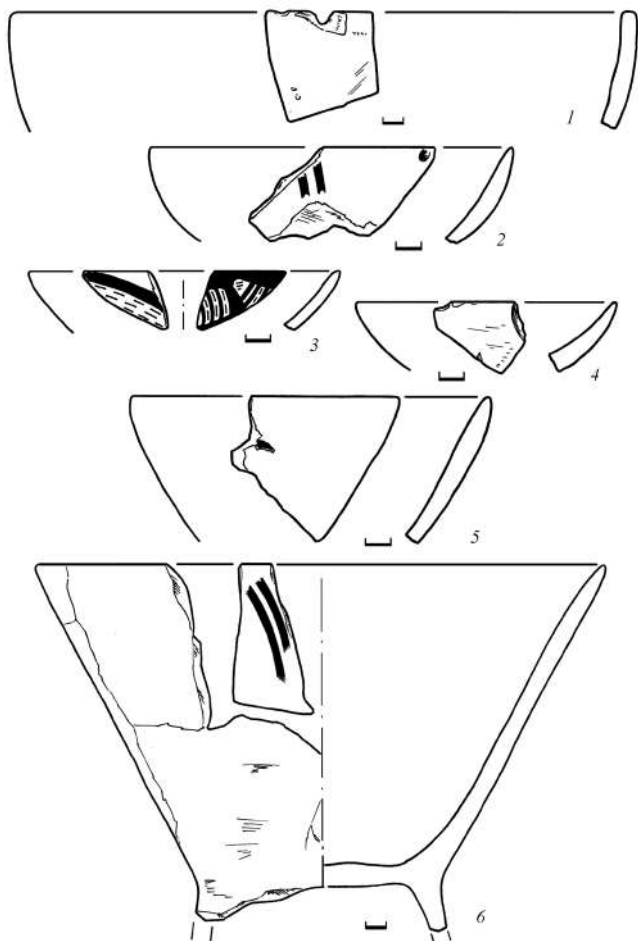

Рис. 1. Русанівці 1, трипільське поселення, кераміка,
I група: миски – 1-6

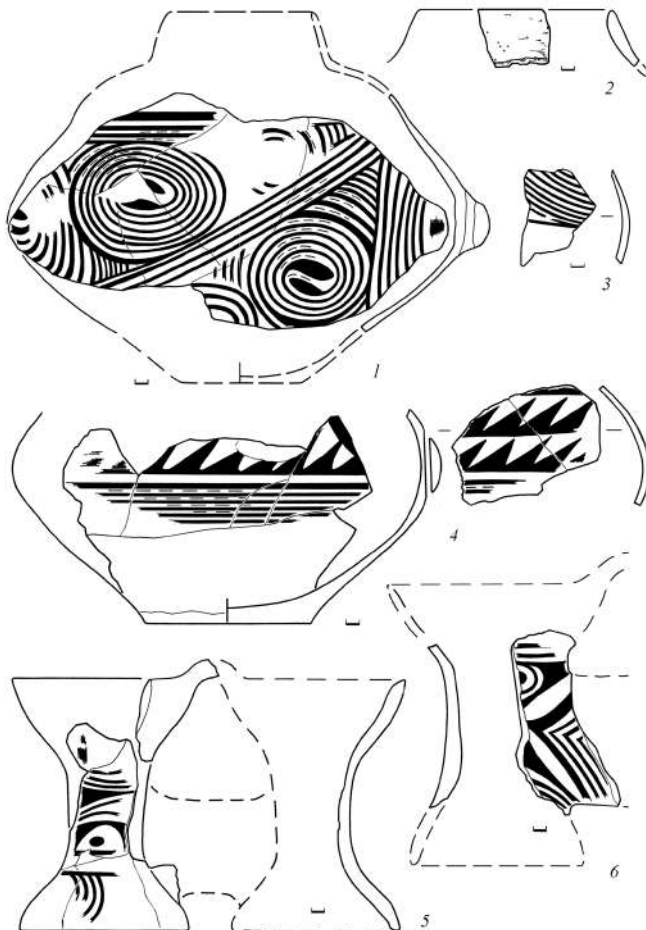

Рис. 2. Русанівці 1, трипільське поселення, кераміка,
I група: посудини грушоподібні– 1,2, сфероконічні–
3,4, біноклеподібні – 5,6

Посудини I групи орнаментовані монохромними візерунками, виконаними чорною або темно-брунатною фарбою по червонуватому ангобу. Особливістю розпису у Русанівцях 1 є досить часте додаткове облямовування орнаментів білими лініями. Лише в одному випадку біла фарба використана для окремого мотиву (рис. 3, 5).

Орнаментальні схеми утворені здебільшого зі стрічок, що складаються із паралельних повздовжніх ліній. Стрічки можуть створювати візерунки у вигляді фестонів, овалів, спіралей-меандрів, з'єднаних за допомогою дуг-тангент, прямих, косих, ламаних смуг. На біноклеподібних посудинах нанесено «лицьову» схему. Зрідка використовуються горизонтальні ряди зафарбованих навскісних трикутників.

II група («кухонна») – груба кераміка з великим вмістом спіснювача, зазвичай товченої черепашки річкових молюсків, випалена у відновлювальному середовищі, не представлена у Русанівцях жодним ескізом. Умовно до цієї групи можна віднести розвал горщика з «білоглиняного» каолінітового тіста з великим (до 50%!) вмістом жорстви (рис. 4, 1). За іншими ознаками (окислювальний випал, червонуватий ангоб, лощіння, ретельне згладжування поверхонь) ця посудина близька виробам I групи, що походять з Середнього Побужжя.

III група («сіро-лощена») – вироби з озалізненої глини із невеликим вмістом пилоподібного піску, зерен жорстви, кальциту, кровавику. Випалені у відновлювальному середовищі, мають колір від чорного до світло-коричневого, поверхня залощена. За формою виділяються кратер і горщики. Орнаментовані посудини дуже скромно – під шийкою вінця йде горизонтальний ряд насічок (рис. 3, 10; 4, 2-4).

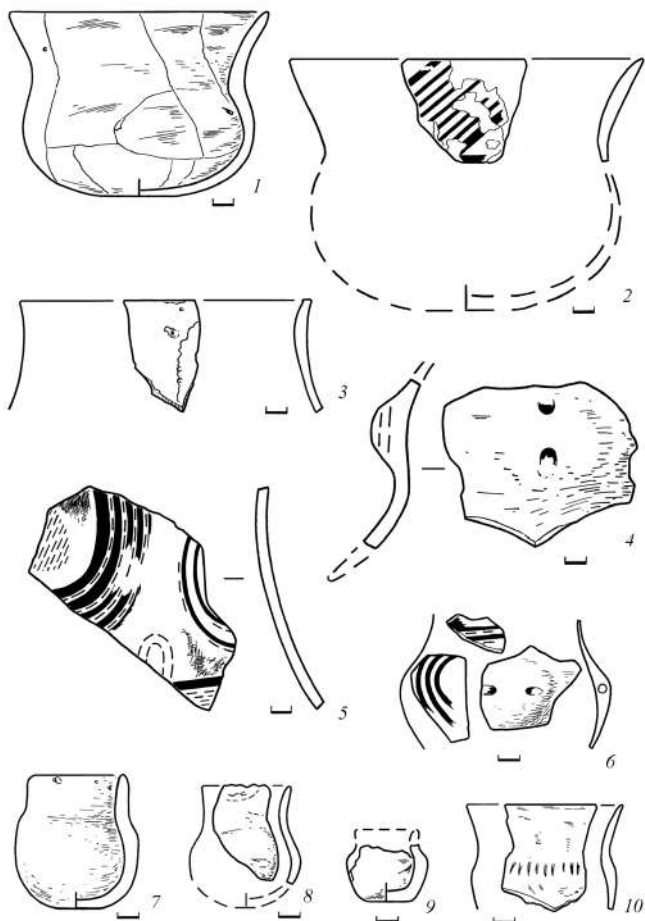

Рис. 3. Русанівці 1, трипільське поселення, кераміка, I група: кратери – 1,2, кубки – 3,5,6, мініатюрні – 7-9, III група: кратер – 10

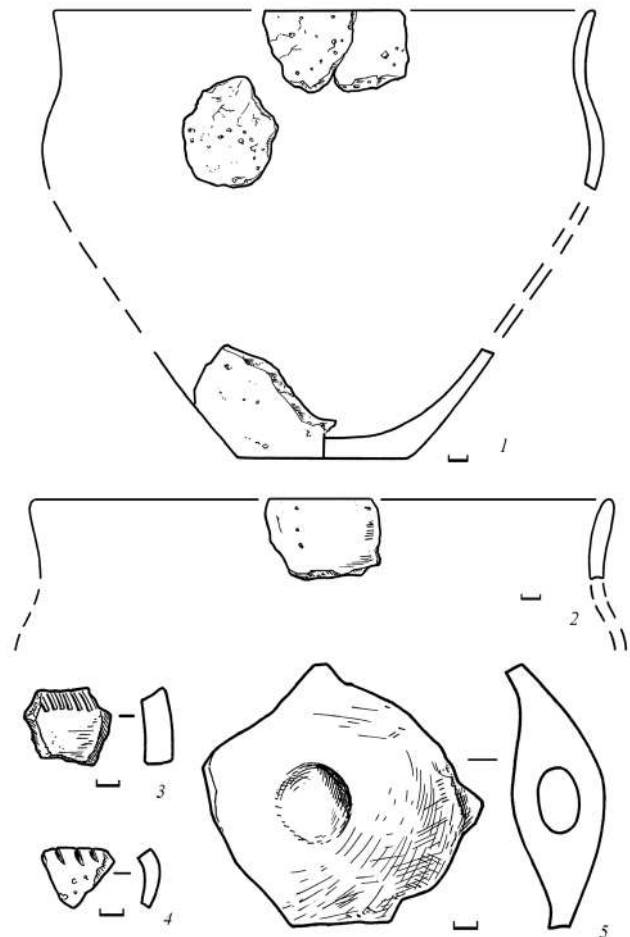

Рис. 4. Русанівці 1, трипільське поселення, кераміка, II група: горщик – 1, III група: фрагменти горщиків – 2-4; I група – 5

Колекція кам'яного інвентарю оброблена Є.В. Пічкур. Це 28 знахідок, що походять із підйомного матеріалу та безпосередньо з житла-«площадки». Вироби з некременевої сировини: уламок сланцевої сокири-гесла, шліфувальний камінь з пісковика, відщеп з кварцу. Крем'яні вироби (25 екз.) виготовлена з «волинського» (близько 50%) та кількох різновидів місцевого «бузького» кременю. Вироби представлені відходами виробництва (відщепи, пластини) та знаряддями (ретушовані відщепи і пластини, скребачки, шліфована сокира, наконечник стріли). За рядом технологічних ознак можна припустити, що процес кременеобробки відбувався безпосередньо на поселенні, вважає Є.В. Пічкур.

За наявними матеріалами можна датувати поселення Русанівці 1 початком етапу В II. Традиція облямування чорного монохромного візерунка білими тонкими лініями йде від середньодністровських пам'яток заліщицької та солонченської груп. Територіально близькі до Русанівців 1 заліщицькі поселення, найближчим з яких є Крутобородинці. Проте, деякі форми посуду (миски на кільцевих піддонах) знаходять аналогії у більш віддалених солонченських пам'ятках [1, с. 44, рис. 11, 1; рис. 15, 12; рис. 17, 1], а багатоярусні посудини відомі у Траян Дялул-Финтинілорі (верхній горизонт) [9, fig. 15, 2; fig. 19, 2; fig. 20, 1]. Безпосередньо у Верхньому Побужжі відоме поки що одне поселення з близькими Русанівцям матеріалами – Тершівці в басейні Бужка [2, с. 146-147]. Отже, питання про належність Русанівців до певної локальної групи залишається відкритим.

Додатково було проведено розвідки на трипільських поселеннях в околицях смт Меджибіж.

Меджибіж – «Рибгосп» – багатоярусне поселення на правому березі р. Бужок, розташоване на виступі першої надзаплавної тераси, обмеженому руслом річки та її заплавою. Пам'ятка відкрита О.Г. Погорільцем у 1980-ті роки. Підйомний матеріал розповсюджується вздовж краю тераси на площі близько 900 x 50 м, ближче до кінця виступу ширина смуги збільшується десь до 200 м. Під час розвідки знайдені матеріали, які відносяться до чотирьох епох: енеоліт, пізня бронза, раннє середньовіччя, Давня Русь.

Матеріали трипільської культури представлені ліпною керамікою, пряслицем і виробами з «волинського» кременю. Гончарне тісто більшості посудин з озалізненої відмуленої глини із природною домішкою пилоподібного піску. За формою маємо лише напівсферичні миски. Орнамент, ймовірно, розписний, не зберігся. Пряслице біконічної форми прикрашене двома рядами дрібних наколів по краях округлого ребра. До цього

ж шару відноситься і фрагмент кулеподібної амфори із рядами вертикальних відтисків під краєм вінців. Попередньо можна датувати матеріали етапом С II (за Т.С. Пассек).

До матеріалів доби пізньої бронзи відноситься ліпна кераміка з щільного тіста з домішкою дрібнотовченої жорстви і слюди. За формою виділяються горщики із сплосченим трохи виступаючими назовні краями вінців і наліпним валиком на шийці із недбало виконаними вдавленнями та миски, що мають сильно виступаючу всередину посудини закраїну сплосчених країв вінців.

До ранньосередньовічного часу відносяться:

- *кераміка*. Фрагменти ліпних посудин з нерівномірно вимішаного тіста, з домішками слюди, жорстви, іноді піску, нерівномірно випалені. Краї вінець мають маленьку гостро виступаючу назовні закраїну, під вінцями йде масивний наліпний валик із навскісними насічками (1 екз.);

- *вироби з металу (бронза)* (рис. 1, 1-5). Колекція металевих знахідок оброблена А.В. Панікарським. Маленька пальчата фібула належить до пігрупи I групи слов'янських пальчатих фібул VII ст. різновиду мініатюрних групи постсхідногерманських пальчатих фібул. Шарнірні фібули мають широке коло аналогій, а вихідною їх формою були литі фібули з псевдопідв'язним приймачем. Пряжка лита (односкладова), ліроподібної форми, більшість з яких датуються VI-VIII ст. Сережка «волинського» типу відноситься до кола різноманітних сережок та скроневих прикрас з «гроновидною» підвіскою [6].

Загалом, поєднання описаних вище прикрас в одній місцевості вказує на VII ст. та широкі культурні зв'язки ранньослов'янського населення з різними регіонами Південно-Східної та Східної Європи. Культурна приналежність пам'ятки визначається її розташуванням в межах ареалу Празько-корчацької культури.

Також, у підйомному матеріалі присутні фрагменти кружальної кераміки давньоруського часу (XII-XIII ст.).

Меджибіж – «Пристань» – трипільське поселення, відкрите В. Пясецьким у 1950-х роках, обстежувалося згодом М. Ягодзинським, С. Демидко. Розташоване на півночі від селища, на пологому схилі меліорованої балки та, частково, на плато над крутим правим берегом р. Бужок.

Кераміка трипільського часу виготовлена з озалізненої глини із природною домішкою пилоподібного піску, трапляються зерна гематиту і кальциту. Випал окислювальний, здебільшого низькотемпературний. За формою виділяються миски з косо зрізаним краєм вінців, сфероконічні посудини з різко профільованими вінцями та широкими петельчастими ручками, іноді з вертикальним отвором, кратери (покришки?) з також широкою ручкою під шийкою вінців. Залишки монохромного візерунка подекуди облямовані білою фарбою, що зближує цю кераміку з поселеннями Русанівці 1, Терешівці. Датуються матеріали етапом В II і відносяться до місцевого верхньобузького варіанту Західного Трипілья.

Окрім трипільської кераміки знайдено також фрагмент посудини доби пізньої бронзи та кераміку XIX – поч. XX ст.

Здійшені роботи є лише початком систематичного (*сподіваємося!*) дослідження Трипілья в означеному регіоні. Необхідність у їх продовженні спричинена тим, що, зважаючи на дуже складний характер формування окремих ланок Кукутень-Трипілья та загальної системи їхнього співіснування, наблизитися до вирішення цих питань можна шляхом максимального вивчення «білих плям», що існують досі на мапі цієї величезної спільності. Наступними кроками у цьому напрямку повинно стати подальше накопичення джерельної бази за рахунок розширення переліку верхньобузьких пам'яток, вивчення їх матеріальних комплексів та співставлення з аналогічними колекціями, що походять з сусідніх регіонів Середнього Подністров'я, Побужжя та інших з метою з'ясування їх місця та ролі, що вони відігравали у загальній структурі трипільської спільності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Виноградова Н.М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры: (Периодизация, хронология, локальные варианты) / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. – Кишинев: Штиинца, 1983. – 107 с.
2. Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К.: Академперіодика, 2002. – 140 с.
3. Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. до н.е. / НАНУ. ІА. – Вінниця: Антекс-УЛТД, 1995. – 304 с.
4. Демидко С.Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон (звод пам'яток) // Літопис Хмельниччини – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 62-73.
5. Демидко С.Ю. Отчет об исследованиях Хмельницкой охранный археологической экспедиции в 1995 году // НАНУ. ІА. – Фонд експ., № 1995/89.
6. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002-2004 гг.: Монографія. / НАНУ. ІА. – К.: Корвін Пресс, 2005. – 140 с.
7. Nițu A. Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie. – Iași: Editura Academiei, 1984. – 136 p.

-
8. Овчинников Е.В., Погорілець О.Г., Панікарський А.В. Дослідження на пам'ятках в околицях Меджибожа // Археологічні дослідження в Україні. – 2011.
  9. Пясецкий В.К. Каталог древних поселений, стоянок и местонахождений. Хмельницкая область // Літопис Хмельниччини – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 101-110.
  10. Трипільські поселення-гіганти: Мат-ли міжнар. конф. / НАНУ. ІА. – К.: Корвін Пресс, 2003. – 284 с.
  11. Ягодзінський М.Й. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл., проведених протягом 1958-1971 рр. // ІА ІА НАНУ. – Фонд експ., № 1971/52. – 39 с.

Список сокращений:

ІА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України.

Екатерина Минакова

научный сотрудник отдела археологии
Днепропетровского национального
исторического музея им. Д.И. Яворницкого

ДЕРЕВЯННАЯ ПОСУДА В ПОГРЕБЕНИЯХ ЯМНОЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ УКРАИНЫ

В статье приведены известные на сегодняшний день находки деревянной посуды ямной культурно-исторической общности и описаны проблемы, связанные с ее изучением.

Ключевые слова: деревянная посуда, ямная культурно-историческая общность.

В погребениях культур бронзового века Восточной Европы присутствуют категории инвентаря, традиционно рассматриваемые в качестве индикаторов социального положения умерших в обществе. В отношении ямной культуры таковыми являются т. н. «инсигнии власти», «престижный инвентарь» (каменные топоры, наконечники стрел, молоточковидные булавки) и производственно-ремесленный инвентарь [5, с. 13-16]. Настоящее сообщение посвящено выделению еще одного такого социоиндикатора – деревянной посуде, которая в более поздних культурах бронзового-раннего железного веков (КМК, срубной, скифской) рассматривается именно в этом качестве [5, с. 27-30; 19, с. 79-80]. В этой связи отметим, что деревянная посуда из ямных погребений из-за относительной малочисленности, не стала предметом отдельного исследования. Более того, некоторые исследователи считают, что данная категория инвентаря не характерна для ямных погребений. Например, Н.В. Рындина и А.Д. Дегтярева в пособии «Энеолит и бронзовый век» не упоминают деревянные сосуды при перечислении инвентаря в погребениях ямной культуры, отмечая что «подавляющее число ямных погребений безынвентарно, а известные в редких случаях находки ограничиваются сосудами, кремневыми стрелами, скребками, ножами, костяными шильями и рыболовными крючками, костяными булавками с молоточковидными головками. Иногда в могилах встречаются изделия из меди и медно-мышьяковых сплавов» [12, с. 104]. Тем не менее, на наличие деревянных сосудов в погребениях ямной культуры в разное время указывали В.В. Отрошенко, А.А. Дудин, Ю.В. Шилов, С.В. Санжаров [10, с. 71; 3, с. 123; 20, с. 423-424; 14, с. 40]. Именно эпизодичность находок такой посуды обусловила то, что до настоящего времени не было сделано попыток ее систематизации, исследователи ограничивались описанием изделия и иногда указывали на его месторасположение в погребении. В результате масштабных археологических исследований последних десятилетий XX в., существенно расширивших базу для изучения погребальных традиций ямной культуры и вопросов социальной и духовной культуры ее носителей, стало возможным выделение группы погребений, в которых среди прочего инвентаря были обнаружены деревянные сосуды. На сегодняшний день нам удалось собрать сведения о семи деревянных предметах из ямных погребений Украины, определяемых как посуда, и о трех подобных артефактах с других территорий ямной культурно-исторической общности.

Следует отметить, что изучение относящихся к эпохе бронзы изделий из дерева, в том числе сосудов, ставит перед исследователями ряд достаточно сложных проблем. Речь, прежде всего, идет о плохой сохранности дерева в погребениях, что обусловлено физическими свойствами древесины, а именно ее влажностью. Влажность – это общее понятие, используемое для обозначения содержащейся в материале воды в виде жидкости или пара. Древесина является довольно пористым материалом, содержащим большое количество капилляров, наполненных влагой. Кроме того, она имеет физическое свойство гигроскопичности – способности изменять свою влажность в зависимости от температуры и влажности окружающей среды [15, с. 15; 2, с. 96-102]. Деревянные предметы, находясь в земле, изменяют свою влажность в зависимости от влажности почвы, что напрямую зависит от климата данной местности и сезонных колебаний температуры. Эта особен-

ность отмечена в ряде специальных работ, посвященных определению сохранности деревянных изделий в разных климатических условиях [11, с. 238-239, 1]. Не вдаваясь в их детальное рассмотрение, констатируем, что в ареале распространения племен ямной культурно-исторической общности, климатические условия не являются благоприятными для сохранности дерева. Предметы частично или полностью истлевают или набирают влагу, которая при вскрытии погребения начинает активно испаряться и при отсутствии немедленной консервации приводит к полному разрушению артефакта. Для успешного сохранения предмета желательно иметь в полевых условиях специальный прибор для измерения влажности в древесине и консервационные материалы, что на практике далеко не всегда соблюдается. Даже крупные изделия, такие как деревянные повозки или столбовые конструкции, доходят до нас фрагментированными. Что же касается более хрупких изделий из дерева, то их сохранность иногда не позволяет даже реконструировать первоначальный вид. Часто о наличии деревянного сосуда в погребении приходится судить исключительно по характерному тлену на дне могилы.

Еще одной сложностью изучения деревянной посуды в погребениях ямной культуры, является недостаточная информативность источников. Содержащиеся в археологической литературе и отчетной документации сведения об этой категории инвентаря из ямных погребений вряд ли правомерно считать полными или исчерпывающими. Авторы археологических отчетов и публикаций часто, вероятно ввиду плохой сохранности предметов, не сообщают не только о форме и размерах сосудов, но и о размерах оставшегося от них пятен древесного тлена.

Тем не менее, сведения о наличии сосудов также были включены в список деревянной посуды ямной культуры с целью статистического учета данных о рассматриваемой категории инвентаря (таблица 1).

Таблица 1

№ п/п	Памятник	Стратиграфия	Яма	Характеристика артефакта	Прочий инвентарь
1.	Пятилетка к.5,п.2 [9, с. 123-131]	О	?	чаша	медное долото
2.	Балки п.57 [8, с. 62-63]	О	2,1х1,33м	чешуйки дерева (С.Н. Ляшко и В.В. Отрошенко определили их как остатки деревянного сосуда)	кремниевый отщеп, охра, 2 деревянных колеса, бронзовый кинжал
3.	Майданецкое п. 3 [21, с. 131-132]	О	1,7х1,1м, глуб. 0,36-0,7 м	сферическое углубление, рассматриваемое Н.М. Шмаглей и М.Ю. Видейко как след от деревянного сосуда	охра, кости овцы
4.	Новокаиры к.2, п.31 [18, с. 39]	?	1,47х0,68 м, глуб. 0,17 м	дно деревянной чаши	отсутствовал
5.	Карагаш [10, с. 71-72]	?	?	остатки чаши с медной оковкой, прибитой медными гвоздями	?
6.	Любаша к.2, п. 2 [4, с. 73]	?	не прослежена	остатки деревянного подноса с инвентарем	сосуд, 3 металлические пронизи, охра, осколок трубчатой кости, окислы меди
7.	Тирасполь к.3, п.19 [16, с. 44-59]	В	уступ 3,5х3 м, глуб. 0,9 м; яма 1,8х1,4 м, глуб. 4,28 м	бронзовая пластина с двумя отверстиями по краям (2х1,4х0,5 см)	сосуд
8.	Градешка к. гр. II, к.1, п.2 [17, с. 119-121]	не уст.	1,75х1,1м, глуб. 4,28 м	древесный тлен в полусферической выемке по определению авторов от деревянного сосуда	
9.	Три брата к. 9, п.? [20, с. 424]	?	?	деревянный сосуд шаровидной формы с широким горлом	горшок
10.	Лакедомоновка к. гр. III, к.2, п.5 [14, с. 40]	?	?	широкое деревянное блюдо	?

В таблице приведены данные о семи случаях помещения деревянных сосудов в могилу для ямных погребений Украины и для сравнения поданы еще три погребения с деревянными чашами с других территорий: Пятилетка 5/2 – Оренбургская область, Российская федерация; Карагаш – Казахстан; Три брата 9 – Элиста, Калмыкия, Российская федерация.

Анализ учтенных комплексов ямной культуры с деревянными сосудами позволяет констатировать, что к настоящему времени с относительной уверенностью о помещении в могилу именно чаши мы можем говорить в четырех случаях (Пятилетка 5/2, Любаша 2/2, Три брата 9, Лакедомоновка III 2/5). В четырех случаях авторы указывают на наличие характерных остатков от деревянного сосуда, таких как тлен, углубление в дне могилы или чешуйки дерева определенной формы (Балки 57, Майданецкое 3, Новокаиры 2/31, Градешка 1-II, 2). В двух случаях на наличие чаши указывают находки оковок (Карагаш, Тирасполь 3/19).

Во всех случаях, кроме одного, пол и возраст погребенного не определен. Информация об этом есть только для погребения Пятилетка 5/2, где был похоронен взрослый мужчина. [9, с. 123-131]. В большинстве случаев также отсутствует информация о стратиграфии погребения, только для четырех погребений установлено положение могилы в кургане: в трех случаях погребения были основными (Пятилетка 5/2, Балки 57, Майданецкое 3) и в одном – впускным (Тирасполь 3/19).

Находки деревянной посуды в погребениях ямной культуры позволяют поставить вопрос о выделении еще одной категории престижного инвентаря в дополнение к уже названным И.Ф. Ковалевой каменным топорам, наконечникам стрел, молоточковидным булавкам, остаткам колесных повозок [5, с. 13-14]. Возможность рассмотрения деревянной посуды в ямной культуре как показателя социальной выделенности подтверждает обращение к опыту проведения подобных исследований для других культур бронзового века. Так, деревянные чаши в погребениях культуры многоваликовой керамики и срубной, рассматривается рядом исследователей как индикатор социальной выделенности погребенного – о его связи с культовой практикой (жречеством) [5, с. 27-28; 10, с. 91-92].

При этом И.Ф. Ковалева отмечает, что именно древнейшие традиции в части социальной стороны погребального обряда, нашли генетическую преемственность в культуре многоваликовой керамики, а позднее в срубной культуре, что позволяет проводить, хотя и с осторожностью, определенные параллели в социальной и духовной жизни представителей этих племен. [5, с. 27,34]. Тем не менее, не совсем корректно переносить интерпретацию погребального инвентаря, применимую к культурам эпохи поздней бронзы, на ямную культуру, отдаленную от них во времени, без проведения соответствующего анализа доступных ямных погребений с находками деревянных чаш. К тому же, не все исследователи столь однозначны в интерпретации деревянных сосудов как символов жречества. Так, Р.А. Литвиненко при рассмотрении вопроса о назначении деревянных сосудов в погребениях культуры многоваликовой керамики, отмечает, что авторы часто не обращают внимания на присутствие в погребении, наряду с чашами, производственного инвентаря или, указывая на чашу как индикатор жречества, игнорируют присутствие прочих социоиндикаторов, например, наконечников стрел, которые определяются теми же авторами как показатель воина. Таким образом, Р.А. Литвиненко отмечает, что вопрос о роли и месте деревянной посуды в погребениях древних индоиранцев еще далек от решения в связи с недостаточной разработкой соответствующей методологии исследований [6, с. 41-42].

Бесспорно, источников для проведения социальных реконструкций общества ямной культуры на основе анализа погребений с деревянными сосудами недостаточно. Но уже сегодня их следует попытаться проанализировать.

И.Ф. Ковалева приводит следующие основные признаки неординарности погребений для племен ямной культуры: объем трудовых затрат при сооружении погребения и наличие социально престижных предметов в наборе инвентаря (инсигнии власти и производственно-ремесленный инвентарь) [5, с. 12-17].

Изучение приведенных в работе погребений по первому признаку (погребальное сооружение) затруднен в связи с неполнотой данных. Проводя анализ по второму признаку, стоит отметить, что из одиннадцати рассматриваемых погребений инвентарными являются семь, в двух случаях наличие инвентаря установить не удалось и два погребения безынвентарные. Среди представленных погребений только в одном присутствуют предметы, относимые И.Ф. Ковалевой к разряду «престижных», а именно колеса от повозки в погребении 57 Балковского кургана. Ниже приводим его описание по публикации С.Н. Ляшко и В.В. Отрощенко «Балковский курган» [8, с. 62-63]

Курган располагался на восточной окраине с. Балки Васильевского района Запорожской области. К началу раскопок северо-западный сектор насыпи был уничтожен карьером кирпичного завода. Сохранившаяся часть имела четкую полусферическую форму и была вытянута по линии север–юг. Высота кургана 5 м, диаметр 70х64 м.

Первичная насыпь кургана возведена над погребением 57 ямной культуры. К северо-западу и юго-востоку от ямы зафиксирован материковый выкид. Высота первичной насыпи 3 м, диаметр 24 м.

Погребение 57 (ямное, основное) – по центру кургана в 1 м к северу от условного центра. Яма опущена с уровня древней дневной поверхности на глубину 1,35 м. Размер ямы 2,1x1,33 м, ориентация северо-восток – юго-запад. На стенках следы орудия труда с заостренным рабочим краем (ширина ложбинки 2 см) и плоского теслообразного орудия (ширина лезвия около 3 см). Последним, очевидно, подравнивались стенки ямы. Выбранный из ямы грунт отодвинут от ее краев на 3 м к северо-западу и юго-востоку. Образовавшаяся площадка посыпана белой глиной. В 0,2 м к востоку от восточного угла ямы находилось небольшое пятно охры и подретушированный кремневый отщеп. У восточного и южного углов ямы на площадке уложено плашмя по одному деревянному колесу.

У северного угла ямы, на расстоянии 0,6 м от него в земле – трапециевидная в сечении и круглая в плане ямка диаметром 0,22 м – 0,16 м и глубиной 0,06 м, в которой были найдены тонкие чешуйки дерева. Возможно, это остатки деревянного сосуда.

Умерший лежал по длинной оси ямы на спине, головой на юго-запад. Руки согнуты под тупым углом в локтях. Ноги, поднятые первоначально коленями вверх, упали вправо. Дно могилы посыпано белой глиной. На подсыпку поперек ямы уложены с небольшим интервалом четыре доски, а поверх них – подстилка из коры. Скелет погребенного посыпан охрой. Слева от черепа лежал кинжальчик из мышьяковистой бронзы с деревянной распавшейся ручкой. Лезвие кинжала листовидной формы с высокими плечиками, в сечении линзовидное. Длина орудия 12,5 см, черенка – 3,5 см, длина открытой части лезвия 9 см, ширина 2,8 см, толщина до 0,2 см. Деревянная цельная ручка с закругленным основанием закрывала черенок и плечики кинжала. Длина ручки 12 см, ширина 2 см, толщина 0,7 см, заготовка орудия была подвергнута доработке ковкой [8, с. 62-63].

К числу неординарных, вероятно, следует отнести погребение 9 к/г «Три брата» у Элисты (Калмыкия, РФ), откуда происходит деревянный сосуд шаровидной формы с широким горлом и глиняный горшок, аналогии которому в погребениях ямной культуры Украины не известны. При этом следует отметить, что В.П. Шилов относит это погребение к новотиторовской культуре, которая некоторыми исследователями рассматривается как локальный вариант ямной культурно-исторической общности [20, с. 424].

Для установления функционального назначения деревянной посуды в ямном обществе интерес представляет погребение Любаша 2/2 (кенотаф), где присутствовал деревянный поднос, на котором находились корродированные медные или бронзовые пронизи (3 экз.), кусочек охры ярко-красного цвета и небольшой осколок трубчатой кости с пятнышком окисла меди. Данный набор инвентаря позволяет сделать предположение о связи деревянного подноса с ритуальными (магическими) действиями [4, с. 73].

Картографирование погребений с деревянной посудой позволяет констатировать, что они представлены на большей части ареала ямной культурно-исторической общности. Присутствие чаши в престижном погребении 57 Балковского кургана, неординарность погребений из Элисты и Любаша, вероятно, может свидетельствовать о том что погребенные, сопровождаемые деревянной посудой, имели достаточно высокий прижизненный статус, возможно связанный с контролем над исполнением культово-ритуальных обрядов в сообществах, к которым они принадлежали.

Список используемой литературы:

1. Вихров В.Е. Некоторые наблюдения над стойкостью древесины из археологических раскопок // СА. – 1959. – №2. – С. 135-142.
2. Деревообработка. Сборник под ред. В. Нуча. Москва: Техносфера, 2007. – 848 с. – С. 96-102.
3. Дудин А.А. О металлических деталях деревянной посуды ранних кочевников юга Восточной Европы в предскифский период.// Vita antiqua. Збірка науових статей. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – № 7-8. – 300 с. – С. 123-129.
4. Иванова С.В., Петренко В. Г., Ветчинникова Н. Е. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра. Одесса, изд-во КП ОГТ, 2005. – 207 стр. с ил.
5. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Д.: Изд-во ДГУ, 1989. – 89 с.
6. Литвиненко Р.А. Деревянная посуда культуры Бабино.//Донецкий археологический сборник. Вып. 11. Донецк, 2004. – С. 20-54.
7. Ломан В. Здесь начиналась история: [Об открытиях археологов КарГУ] / В.Ломан. – 2002. Способ доступа: [library.ksu.kz>download/DBases/AlmaMater/Loman.pdf](http://library.ksu.kz/download/DBases/AlmaMater/Loman.pdf)
8. Ляшко С.Н. Отрощенко В.В. Балковский курган.//Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. Киев: Наукова думка, 1967. – 188с. – С. 40-64.
9. Моргунова Н.Л. К вопросу о полтавкинской культуре Приуралья.// СА. – 1991. –№4. – 304 с. – С. 123-131.
10. Отрощенко В.В. Традиции изготовления деревянных сосудов в эпоху бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы.//Киммерийцы и скифы. – Мелитополь, 1992. – С. 71-72.

11. Румянцев Е. А. Реставрация и консервация древних деревянных повозок из Закавказья и Алтая. // СА. – 1961. – № 1. – С. 236-243.
12. Рындина Н.В., Дегтярева А.Д. Энеолит и бронзовый век: Учеб. Пособие. – М. – Изд-во МГУ, 2002. – 226 с.
13. Савва Е. Н. Исследование кургана у г. Тирасполя. // Археологические исследования в Молдавии в 1983 г. Кишинев: «Штиинца», 1988. – 146 с. – С. 44-59.
14. Санжаров С.М. Катакомбні культури Північно-Східного Приазов'я: Монографія. – Луганськ: вид-во СНУ, 2001. – 172 с.
15. Степанов Б. А. Материаловедение (деревообработка) : учеб. пособие / Б.А.Степанов. – М.: Издательский центр «Академия». 2007. – 80 с.
16. Субботин Л.В. Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: «Полис», 2003. – 236 с. (Материалы по археологии Украины. Вып. I).
17. Субботин Л. В., Добролюбовский А.О., Тощев Г.Н. Памятники эпохи бронзы курганного могильника Градешка. // Древности степного Причерноморья и Крыма. Вып. 5. Запорожье, 1995. – 200 с. – С. 91-109.
18. Тощев Г.Н., Самар В.А. Исследование курганного могильника эпохи бронзы на Херсонщине. // Древности Степного Причерноморья и Крыма. Вып. 1. Запорожье: Изд. ЗНУ, 1990.–160 с. – С. 31-66.
19. Хазанов А.М. Легенда происхождения скифов. // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – 236 с. – С. 74-93.
20. Шилов В.П. Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы.//Сборник статей к 30-летию от-дела истории первобытной культуры. Л.: Издательство Государственного Эрмитажа, 1964. – С. 86-102.
21. Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю. Исследования кургана эпохи бронзы на крупном трипольском поселении у с. Майданецкое. // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. Киев: Наукова думка, 1988. – 144 с. – С. 131-135.

Володимир Захар'єв

керівник науково-дослідного центру
Мархоцькознавства Центру дослідження історії
Поділля та південно-східної Волині Інституту
історії України НАН України (м. Хмельницький)

РІДКІСНА ЗНАХІДКА ЧАСІВ КУЛЬТУРИ КУЛЯСТИХ АМФОР БІЛЯ СЕЛА ІЛЯТКА НА СТАРОСИНЯВЩИНІ (публікація матеріалів)

Наприкінці вересня 2011 р. в офіс Хмельницького відділу дочірнього підприємства «Подільська археологія» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» зателефонував мешканець райцентру Стара Синява Олег Лучіцький. Він повідомив, що неподалік цього селища міського типу виявлено давнє поховання. Заявник уточнив, що воно здійснено під кам'яною плитою.

Директор ДП «Подільська археологія» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Богдан Строчень доручив провести рятувальне дослідження Володимиру Захар'єву, який і виїхав першим на місце для з'ясування об'єму робіт та потреби робочої сили.

Відтак було встановлено, що об'єкт розташований у полі за 2 км південно-східніше райцентру Стара Синява та за 1 км від околиці с. Ілятка. Тому йому було присвоєно назву Ілятка і шифр I-2011.

Три розчищених першовідкривачами вапнякових плити лежали на середині західного схилу другого від Ілятки видолінка правого берега р. Іква, який ще називають «Долиною Коханів». До річки звідти близько 200 м.

Наймасивнішою була центральна плита. Вона лежала *insito*, менші – східна та західна – були зміщені з первинного місця.

На знахідку натрапили під час копання картоплі на земельній ділянці, яку орендує для вирощування сільгоспкультур місцевий підприємець Олександр Гноянко. Тракторний копач зачепився за західну плиту і частково вивернув її. Для видалення завади за межі ділянки господар вирішив обкопати знахідку. Робітник, що виконував роботу, натрапив ще на одну плиту, а згодом і на третю. Зсунувши менші, першовідкривачі з традиційної цікавості стали прокопувати ґрунт і виявили під східною плитою кістки людини та фрагменти посудини. Дізнавшись про це, Олег Лучіцький порадив господарю звернутися до фахівців і той пристав на пропозицію.

Кераміка з поховання виявилася частиною горщика культури кулястих амфор, який був орнаментований на плечиках лускоподібним орнаментом у вигляді трикутників, що передуються з подвійними звисаючими смугами [1].

Автором на місці знахідки було розбито розкоп розмірами 2х3,5 м. На першому етапі дослідження був задіяний археолог відділу Дмитро Нуров. Після остаточного очищення плит проведено їх обміри. Центральна

мала довжину 2,14 м, ширину 1,49 м, товщину 0,12- 0,23 м. Її бічні сторони були майже паралельні, тоді як по повздожній лінії закінчувалися гострими виступами. Лежала вона із незначним ухилом на схід.

Довжина східної плити була 1,24 м, ширина 0,5-0,54 м, товщина 0,1-0,19 м. Як і центральна вона мала підпаралельні боковини та гострокутні повздожжини.

Західна плита була схожою на обеліск трикутновидної форми довжиною 1,12 м і шириною 0,54 м біля основи. Товщина її 0,26-0,28 м.

Центральна плита орієнтована віссю по лінії схід-захід. Східна, яка, за словами першовідкривачів, була щільно підігнана до попередньої, по лінії південний захід-північний схід. Первинне розташування західної плити встановити не вдалося, оскільки вона була суттєво зрушена з місця технікою під час виявлення. Між центральною та східною плитами, де через нерівності боковини останньої був пустий простір, першовідкривачі знайшли додаткову забутовку дрібними каменями.

Глибина залягання центральної плити була 0,45-0,48 м від рівня сучасної поверхні. Пізніше стратиграфічно встановлено, що саме до такої відмітки у цьому місці (схил видолинку) простежується шар чорнозему під яким розпочинається суглинок, що переходить у глину. При цьому верхніх 0,25-0,28 м склав темний чорнозем, наступні 0,2 м – опідзолений.

Центральну плиту довелося підіймати автокраном. Під час зачищення поверхні під нею у південно-західному секторі розкопу натрапили на трубчасту кістку ноги, що стирчала з землі. Натомість зауважено відсутність будь-яких слідів притаманної конструктивної складової поховань ККА – облицьованої пласкими каменями гробниці.

На відмітці -0,55 м у тій же західній частині ділянки, на якій розташовувалася центральна плита, стало простежуватися масове скупчення людських кісток, зокрема, ніг, рук, тазу та череп. Подальшим прокопування ділянки до відмітки -0,68-0,7 м, тобто, дна могили, встановлено, що потужність шару склала у західній частині бл.0,15 м, у східній 0,05-0,08 м. Заодно, очищення антропологічного матеріалу показало, що скупчення мало підпрямокутну форму і займало загальну площу близько 1,5 м². Його довжина зі сходу на захід 1,55 м, ширина з півдня на північ 0,95 м.

Досліджене скупчення було груповим захороненням. Кістяки у ньому лежали не анатомічно, а були свідомо перевідкладені сучасниками небіжчиків. Зафіксовано 5 черепів дорослих людей (пох. 1-5), три з яких викладені в одну лінію південь-північ у західній частині скупчення. Два інших – східніше інших, але по середині скупчення. Розташування черепів нагадувало букву «Т».

Переднишевий шар заповнення могили складали кістки рук, ребра, хребці, лопатки. На них лежали усі п'ять черепів. Сюди ж провалилися перевернуті зубами донизу нижні шелепи від трьох черепів, які лежали на відстані від останніх.

В середньому шарі переважали ребра, хребці, ключиці, куприкові кістки а також були окремі кістки рук та частини тазів.

Верхній шар скупчення складали масивні кістки ніг та фрагменти тазів.

Фаланг рук та ніг, як і кісточок стоп та кистей рук, у заповненні було дуже мало.

На черепі №3 простежено вм'ятину від удару круглою кам'яною булавою. Травму небіжчик, очевидно, отримав у молодості, бо кістка зрослася і чоловік після того, судячи з сильної стертості зубів, прожив ще довго.

У південно-східному куті скупчення на межі могили виявлено дві пряжки для широких ременів Вони виготовлені з кісток тварин. Пряжки лежали на одній лінії – східніша перекривала торцем західнішу – і мали довжину 12,5 см, ширину 5,0 см і товщину 0,4 см. Одна збереглася цілою, в досить задовільному стані, друга була розламаною на три частині: надвоє по довжині і ще надвоє менший фрагмент. За формою пряжки мають приплющену підковоподібну форму. З круглішого боку в центрі прорізано трикутник, (гіпотенуза – 0,8 см, катети – 1,2 см). По обидва боки від трикутника – трапецієвидні прорізи довжиною 3,6 та 4,0 см, шириною, відповідно, 0,8-1,2 см та 0,6-1,1 см. З протилежного від округлого боку закінчення пряжки поділено на три майже однакові частини – середня вирізана на глибину 0,5-0,6 см, а на двох інших просвердлено дірки шириною 0,5 см. На більш поламаний пряжці крім того просвердлено ще по одному отвору діаметром 0,3 см на переході до округлої частини виробу. На лицьовій частині пряжок продряпаний аналогічний формі виробів та вирізів на них лінійний орнамент, лише лінія, що проходить по довжині в кінцях розгалужується натрое.

Другу пару пряжок знайдено у північно-західному куті скупчення біля черепа №3. Вони, хоч і зафіксовані зміщеними одна від другої, але були спрямовані півкруглими сторона одна до одної. Ці пряжки мають такі ж розміри і вирізані за тим же принципом, що і дві попередні. Однак, зауважимо, що на пряжці, яка збереглася краще, і фактично втратила лише незначні фрагменти, замість дірок, до яких кріпився ремінь, зроблено прорізи довжиною 2,9-3,0 см і шириною 0,4 см. Не було тут і характерного для першої пари вирізу між ними. На жаль, стан іншої пряжки виявився дуже поганим. Від неї збереглося лише розтріскана на шматки орнаментована повздожніми лініями серединна частина.

Під кістками у східній частині скупчення зафіксовано декілька дрібних вуглинок.

За 0,25 м західніше скупчення на глибині 0,72-0,74 м лежали рештки, судячи з незначної стертості зубів, відносно молодого людини (пох. 7). Його поклали у могилу на спині, але у скорченій позі.

Кістяк зберігся досить задовільно, був орієнтований головою на північ та лицевою частиною і колінами підігнутих ніг на захід. Первинне розташування правої руки не встановлено, бо ліктюву на променеві її кістки пересунені землерийними тваринами. Зігнена під тупим кутом ліва рука розташовувалася на верхнім секторі грудної клітки. Її кисть, очевидно, лежала перед обличчя, але знову ж переміщена тваринами. Від них постраждали і шийні хребці та фрагмент нижньої щелепи, які теж зміщені зі своїх місць. На лівій гомілковій кістці небіжчика простежено сліди перелому. Хоч кістка успішно зрослася, ця травма, очевидно, негативно відобразилася на здоров'ї постраждалого. Нижче та вище місця зрощення простежено значну руйнацію гомілки, можливо, від кісткового туберкульозу. Це, потенційно, могло й призвести до смерті.

За черепом на дні могили виявлено невеликий вапняковий камінь, який, очевидно, служив, своєрідною подушечкою небіжчику.

Супутнього інвентарю у могилі не було.

До речі, між пох. 7 та скупченням (пох. 1-5) на рівні дна могили лежали один біля другого два невеликих вапнякових камені.

Знахідка цього поховання стало підтвердженням версії, що першовідкривачі знищили таке ж у східній частині комплексу, яке було орієнтоване у протилежний від пох.7 напрямок – на південь. Адже від пох.6 (нумерація за хронологією розчищення) залишилися лежати *insito* звернений, як і попередній, лицевою частиною на захід череп з шийними хребцями та ключицею.

До речі, як вже задувалося на початку повідомлення, саме в районі цього потривожено кістяка, що лежав під східною плитою, зібрано фрагменти двох посудин – орнаментованого на плечиках лускоподібним орнаментом у вигляді трикутників, що передуються з подвійними звисаючими смугами, чорного горщика та неорнаментованого глибокого полумиска або амфори із залощеною поверхнею коричнево-червоного кольору.

Як і у попередньому випадку, безпосередньо за черепом з пох.6 теж лежав невеликий камінець.

Під час остаточного прокопуванням ґрунту в розкопі після зняття виявлених кістяків, на рівні дна могили за 0,7 м західніше скупчення (пох.1-5) і за 0,75 м південніше пох.7 знайдено ще один вапняковий камінець.

Таким чином, у розкопаній під Іляткою могилі ККА під трьома вапняковими плитами було поховано 7 дорослих людей. Згідно з попереднім антропологічним обстеженням, всі вони були чоловіками. Кістяки п'яти лежали не у анатомічному порядку в скупченні під головною і, заодно, найбільшою плитою.

Кістяки пох. 6,7 мали скорчене положення. Здійснені на спині. Це традиційно для поховального тогочасного обряду, зафіксованого у східній частині ареалу ККА, що панувала у Європі у 3-му тисячолітті до н.е.

Інвентар поховань: орнаментований горщик, неорнаментований полумисок та кістяні пряжки широких ременів – вказують на притаманні риси подільської групи цієї пізньонеолітичної культури [2].

Відмінними рисою конкретного поховального комплексу від інших досліджених досі є відсутність кам'яної гробниці та свідоме здійснення центрального поховання за принципом костниці. На нашу думку, це була своєрідна братська могила тих, хто помер під час міграції за стадами худоби, і тих, хто загинув у сутичці з представниками інших тогочасних племен.

Найповнішим джерелом про об'єкти ККА на Хмельниччині нині залишається «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області», який уклали 1984 року І.С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б. О. Тимошук та В. І. Якубовський [3].

В книзі, подано дані лише про знахідки мегалітичних гробниць, оскільки поки що не виявлено жодного тогочасного поселення. Зокрема, у подільській частині Хмельниччини. Пропонуємо цей перелік з посиланнями на першоджерело.

«Городоцький район.»

с.Завалинці. «...В 1888 р. відкрито кам'яну гробницю культури кулястих амфор» [4].

с.Сирватинці. «... На полях біля села в XIX ст. зустрічались поховання в кам'яних ящиках» [5].

с.Чорніводи. «В 1903 р. відкрито поховання в кам'яній гробниці; знайдено чорну кулясту амфору, прикрашену плетеними лініями та трикутниками, заповненими ромбами і дві крем'яні сокири» [4].

Кам'янець-Подільський район.

с. Велика Слобідка. «...Поблизу села... в 1926 р. досліджено поховання культури кулястих амфор.» /6,7/.

с. Голосків. В селі виявлено... поховання культури кулястих амфор [8; 9] ... мегалітичне поховання відкрито біля колишнього с.Кептище (приєднане до с. Голосків). Тут в 1900 р. при оранці на високому горбі ... знайдено в кам'яному ящику два кістяки, глиняні горщики і крем'яні поліровані сокири» [10; 7].

с. Ріпинці. «...В лісі, поблизу урочища Кринички, за 2 км на південь від села, в 1938 р. місцеві жителі натрапили на мегалітичне захоронення» [11].

Летичівський район.

с.мт Летичів. «...На північний захід від колишнього с.Завок (з'єднане із Летичевим), на березі Летичівського озера, в 1958 р. під час оранки відкрито поховання в кам'яній скрині культури кулястих амфор. В могилі знаходився кістяк, який супроводжувався кам'яними сокирами, глиняним посудом кінця III – початку II тис. до н.е.» [12].

с. Горбасів. «...За 4 км на південний захід від села, з північно-східної сторони хут. Вишневого, в уроч. Орлів Горб в 1972 р. Ю.М.Малеев, В.І.Якубовський дослідили кам'яну могилу культури кулястих амфор (III тис. до н.е.) В ній знаходилися три дорослих і два дитячих кістяки, яких супроводжували три кулясті амфори і фрагмент плоскої кістяної пряжки з нарізним орнаментом» [13].

Чемеровецький район.

с. Кутаївці. «...На полі, в західному напрямі від села, в 1964 р. при оранці виявлено захоронення культури кулястих амфор. В ямі, обкладеній кам'яними брилами і перекритій кам'яною плитою, знаходились скорчений кістяк, куляста посудина, кремневі сокири і долото» [9].

Ярмолинецький район.

с. Круті Броди. «...Біля села, в напрямку до с.Баранівка, було виявлено в кам'яному ящику поховання з посудиною і двома кам'яними сокирами» [6; 14]».

Пізньої осені 1986 року за 2,5 км північніше м. Дунаївці під час оранки механізатори виявили кам'яну плиту товщиною 0,1-0,15 м. Оглядали знахідку А.Ф.Гуцал, В.П.Мегей та автор. Однак, приналежність її до певної археологічної культури не встановлено – поховання під нею не простежено. Провести розкопки не вдалося через холодну пору року.

З дотичних територій південно-східної Волині у «Довіднику...» вказано на знахідку у с.Зайчики Волочиського району. «...За 700 м від села на південний схід, у 1970 р. було розкопано поховання культури кулястих амфор. У кам'яному ящику знаходились залишки кількох скорчених кістяків, а також уламки посуду кулястої форми з орнаментом (повідомлення В.О.Швеця)» [15].

Про знахідку поховання під кам'яною плитою повідомив автору і директор державного заповідника «Самчики» Богдан Пажимський. За родинним переказом, її виявили на початку XX століття поблизу с.Самчики Старокостянтинівського району. На місце викликали фахівців. Ті розкопали поховання, а знахідки вивезли у Москву чи Санкт-Петербург.

Виявлення та дослідження нових пам'яток ККА на території Центрального Поділля мають чимале значення для науки. Це дозволить накопичити та, відповідно, провести поглиблені аналізи антропологічного і речового матеріалу. Адже ряд вчених, зокрема, О. Брюсов [16], М.Бандрівський [17], Л.Крушельницька [18] схильні до думки, що подільська група ККА мала інші, ніж основна маса тогочасного населення, степові корені.

Список використаних джерел та літератури:

1. Давня історія України. Т.1. Первісне суспільство. – Київ.: Наукова Думка, 1977.
2. Бандрівський М. Поховання пізньонеолітичного часу в селі Лучка на Тернопільщині та проблема відносної й абсолютної хронології мегалітичних гробниць Поділля (з розкопок Ігоря Герети у 1996 році). //Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССІІІ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 226-241.
3. І.С. Винокур, А. Ф. Гуцал, С.І. Пеняк, Б. О. Тимошук та В. І. Якубовський. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 22-108.
4. Свешніков І.К. Мегалітичні поховання на Західному Поділлі. – Львів, 1957. – 31 с.
5. Пулавский Ф.К. Археологические находки в Подольской губернии. // Тр. XI АС. М., 1902, т. 2, разд.3. Протоколы, с. 147-150.
6. Геринович В.О. Стоянка енеолітичної людини біля с. Великої Мукші Китайгородського району Кам'янець-Подільської округи. // Зап. Кам'янець-Поділ. ін-ту нар. освіти, 1926, т. 1. с. 14-17.
7. Сіцинський С. Нариси з історії Поділля. – Вінниця, 1927.- ч.І., 72 с.
8. Історія міст і сіл УРСР Хмельницька область. – К. : Голов.ред. УРЕ. 1971. – 706 с.
9. Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини: Конспект лекції на допомогу студентам. – Кам'янець-Поділ., 1965. – 40 с.
10. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии.// Тр. XI АС. М., 1901, т. I, с. 197-354.
11. Рек В.О. Археологічні пам'ятки с.Ріпинець Кам'янець-Подільського району. // Матеріали II Поділ.іст.-краєзнав. конф. Львів. 1969, с. 149-150.
12. Приходнюк СМ. Мегалітична куляста амфора з с.Завок Хмельницької області. // Археологія, 1970, вип.23, с. 206-208.

13. Малеев Ю.Н., Якубовский В.И. Раскопки гробницы культуры шаровидных амфор на Южном Буге. // АО 1973 г., М., 1974, с. 305-306.
14. Пассек Т.С. Отчет о работах трипольской экспедиция 1948 г. // НА ИА УССР, 1948, ф.13.
15. Фонди Кабінету археології Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В.П.Затонського.
16. Брюсов В.Я. Очерки по истории племён европейской части СССР в неолитическую эпоху. – Москва, – 1952. – С. 215-227.
17. Бандрівський М. Роль азово-причорноморських степових культур у походженні і розвитку скотарської спільноти на заході Подільської височини (3700-2900 рр. до народження Христа) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2005. – Вип.9. – С. 135-173.
18. Бандрівський М., Крушельницька Л. Суспільство передкомарівської доби: культурно-хронологічний та поховально-обрядовий аспекти // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2005. – Кн.І. – С. 19-27.

Сергій Руденко

молодший науковий співробітник відділу
«Чигиринський археологічний музей»
Національного історико-культурного заповідника
«Чигирин» (м.Чигирин)

ПАМ'ЯТКА АРХЕОЛОГІЇ – СУБОТІВСЬКЕ ЧОРНОЛІСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Невід'ємною складовою археологічної спадщини України, є пам'ятки Чигиринщини. На сьогоднішній день на території краю знаходиться понад 300 пам'яток, які охороняються державою. В часовому просторі вони охоплюють період від неоліту до нашого часу. Однією з таких пам'яток є Суботівське городище раннього залізного віку.

У передкіфський період, який датується кінцем II – початком I тис. до н.е., на Чигиринщині проживали племена чорноліської культури. В цей час наш край являв собою одну з найбільш розвинутих територій Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. На сьогодні відомо 15 поселень чорноліської культури, більшість з яких знаходиться в пониззі річки Тясмин, та в околицях м.Чигирин. Але особливо великими та цінними для періодизації та уявлення про цю культуру, як зазначав відомий археолог О.І.Тереножкін, є матеріали з Суботівського городища [3, с. 29].

В селі Суботів пам'ятки раннього залізного віку були відкриті в 1909 році. В урочищі Чапалівка при зведенні будинку було знайдено поховання із трупопаленням. Пізніше, неодноразово, біля цього будинку при проведенні господарчих робіт зустрічалися керамічні знахідки. Вони стали причиною того, що в 1951 році Інститут археології АН УРСР організував розкопки, як виявилось пізніше, чорноліського городища. Дослідження проходили під керівництвом О.І. Тереножкіна. Вони були продовжені і в подальші роки.

Знахідки 1951 року в селі Суботів послугували причиною організації розкопок, які були проведені в 1953 році І.М. Самойловським. В результаті вищезгаданих досліджень, було встановлено що на території чорноліського городища знаходилося ще одне поселення, час існування якого відноситься до періоду зарубинецької культури.

Матеріали чорноліської та зарубинецької культур на Суботівському городищі зустрічаються в культурному шарі товщиною від 40 до 80 см і стратиграфічно є нероздільними. Цим можна пояснити той факт, що довгий час пам'ятки зарубинецької культури на даному поселенні відносили до чорноліського періоду.

Нині у фондах НІКЗ «Чигирин» знаходиться на збереженні більша частина колекцій із розкопок О.І.Тереножкіна та В.А.Іллінської у 1951, 1955 та 1972 роках, а також українсько-німецької експедиції під керівництвом В.І. Клочка та І. Мотзенбекера [2, с. 78].

У 1994-95 роках спільною експедицією Інституту археології НАН України та відділу Євразійської археології Німецького археологічного інституту були проведені ще одні дослідження чорноліського городища поблизу с. Суботів.

В результаті розкопок до фондів заповідника було передано більше тисячі знахідок, велику частину яких складають вироби з глини. Здебільшого це горщики з різними ступенями відігнутості вінець, з наліпними валиками та без них, а також миски. В домішках глиняного тіста горщиків переважає слюда, але подекуди зустрічається дрісва [1, с. 12]. При виготовленні мисок, які мали різні розміри, іноді використовувався орнамент у вигляді вдавлень з внутрішніх та зовнішніх боків вінець. Слід зазначити, що племена чорноліської культури, при виготовленні посуду використовували декілька видів орнаменту, при чому для різних предметів він був різним. Здебільшого це вже вищезгадані наліпний валик і вдавлення, а також відбитки шнурового штамп, які зустрічаються на корчагах, та проколи.

З-поміж кам'яних виробів переважають точильні камені, з кістки – проколки, які виготовляли з уламків трубчастої кістки тварин, та сильно загострений астрагал.

Не менш цікавими є і бронзові браслети та ливарні форми, за допомогою яких їх виготовляли. На сьогодні широко відомі пластинчаті браслети суботівського типу. Відрізняють їх від інших форм та розміри, оскільки вони були у півтора рази більшими і мали, найчастіше, не круглу, а овальну форму. Судячи по формі та розмірах, це все ж були не ножні, а ручні браслети, які, можливо, носили вище ліктя. Саме завдяки знайденим на Суботівському городищі браслетам та формам для їх виготовлення, стало беззаперечним свідчення – що вони чорноліські.

Виходячи з того, що всі браслети знайдені на городищі є майже ідентичними, то в описі зупинимось лише на одному із них. Кінці його були розімкнуті, з одного краю знаходиться кругла шпонка, а з іншого – кругла, гладка бляшка з отвором, за допомогою яких він замикався. На протилежній стороні овалу браслета знаходиться бляхоподібна опукла кругла накладка, а проміжки між бляхами оздоблені симетрично розміщеним рель'єфним орнаментом. Орнаментальна полоса браслета складається з двох пар спіралей, розміщених поперечно по її кінцях. Від них посередині йдуть вусики до інших спіралей, що знаходяться в середині повздовжнього ряду. Варто відмітити і той факт, що в орнаменталії браслетів простежуються і регіональні відмінності. Так, на браслетах, які було знайдено на Канівщині, переважає орнаменталія поперечних рядів спіральних кілець, а на браслетах з Суботівського городища – повздовжнє розміщення спіралей.

Колекція знахідок з Суботівського городища чорноліської культури, має велике значення для вивчення передскіфського періоду раннього залізного віку. Адже за допомогою даних матеріалів можна не лише встановити рамки епохи, а й дізнатися про спосіб життя, види ремесел та господарство не лише вказаного городища. А чисельні знахідки браслетів суботівського типу, особливо цінні тим, що знайомлять нас з особливостями декоративного мистецтва краю в добу раннього залізного віку та свідчать про неповторність Чигиринщини серед Дніпровського Лісостепоного Правобережжя. Саме тому, важливим завданням є збереження культурної спадщини нашого краю для прийдешніх поколінь.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ключко В.І., Гершкович Я.П., Мотзенбеккер І. Звіт про розкопки Суботівського городища у 1994-1995 роках. – К., 1998.
2. Полтавець В.І. Археологічна колекція передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин» // Археологія. – 2003. – Вип.4.
3. Тереножкин А.И. Предскифский период в Днепровском Лесостепном Правобережье. – К.,1958.

Віталій Гуцал

асистент кафедри історії народів Росії
та спеціальних історичних дисциплін
КПНУ ім. І. Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ

За останнє століття в Придністровському регіоні було відкрито і обстежено сотні пам'яток археології. Проте, процес накопичення матеріалу триває й досі. У статті подається опис нововідкритих старожитностей на території Кам'янець-Подільського району.

Ключові слова: археологія, пам'ятка, поселення, кераміка.

Вивчення археологічних пам'яток на території Хмельницької області розпочалось з кінця ХІХ ст. відомими дослідниками Поділля і Волині В.Б.Антоновичем [1], Ю.Й.Сіцинським [16], В.О. Гереновичем [10], С.С. Гамченком [7] та ін. В основу їхньої роботи, перш за все, було покладено облік, охорона та популяризація старожитностей, які були добре помітні на місцевості й привертати до себе увагу. Як правило, це були городища, кургани, замчища. Дуже часто, особливо щодо розмірів, ці дані були не перевіреніми, а відсутність прив'язки вимагала додаткових зусиль з їх пошуку. Тим не менше, зібрані відомості, протягом десятиліть, слугували джерельною базою для наступних поколінь дослідників [6; 2; 4]. Завдяки чому були відкриті і обстежені сотні нових пам'яток, а загальне число їх в Хмельницькій області перевищує понад 2700 об'єктів [12, с.3].

Найбільша кількість нововиявлених місцезнаходжень припадає на південні райони. Особливо це стосується Кам'яниччини, де пошукові роботи, у зв'язку із затопленням частини земель Дністровським водосховищем, у післявоєнні роки були значно активізовані.

Проте, з часом гостро постало питання охорони і збереження уже відомих пам'яток. Тому в 2004 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про охорону культурної спадщини» [13]. Відповідно до

нього за дорученням Президента України № 1 – 1/852 від 17 квітня 2008 р. щодо недостатнього контролю з боку державних органів виконавчої влади, органів місцевого самоуправління за додержанням вимог законодавства про охорону культурної спадщини 30 травня 2008 р. була проведена нарада з питань пам'яткоохоронної роботи в області, де управління культури, туризму і курортів (як уповноваженому органу з питань охорони культурної спадщини в області) було дано доручення укласти договір про співпрацю у здійсненні заходів по охороні археологічної спадщини з дочірнім підприємством «Подільська археологія» державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» (ДП ОАСУ) Інституту археології НАН України.

Договір передбачає комплекс заходів наукової співпраці у наступних питаннях: – виявлення, обстеження та облік пам'яток культурної спадщини; – організація, проведення рятувних та охоронних досліджень пам'яток археології, котрим загрожує руйнація унаслідок господарської діяльності людей чи природних факторів; – проведення наукової археологічної експертизи та погодження програм і проектів містобудівничих, архітектурних та ландшафтних перетворень, будівельних, меліоративних, шляхових, земляних робіт на пам'ятках археології, на охоронюваних археологічних територіях, в історичних ареалах місць, занесених до Списку історичних населених місць України, а також проектів, пов'язаних з вибором та відводом земельних ділянок під спорудження (прокладання) нових, розширення старих об'єктів, будівництва, проектів землевпорядження на території Хмельницької області. В результаті проведення таких робіт співробітниками Хмельницького відділення ДП ОАСУ «Подільська археологія» на території області виявлено ряд нових старожитностей. Із них тільки в Кам'янець-Подільському районі більше десятка. Це здебільшого поселення трипільської культури (IV-III тис. до н.е.), скіфського часу (VII-VI ст. до н.е.), епоха черняхівської культури (II-V ст. н.е.), ранніх слов'ян (VI-VII ст. н.е.), Давньої Русі (XI-XIII ст. н.е.) та кургани. Вони зосереджені біля таких населених пунктів.

Довжок. Поселення трипільської культури. Знаходиться північніше села в урочищі Лиса Гора, на косогорі північного схилу на площі 100х30 м. На поверхні знайдено окремі фрагменти глиняної обмазки та керамічного посуду епохи міді (IV тис. до н.е.).

Рункошів. Поселення трипільської культури (IV тис. до н.е.). Розташоване за 2 км на південний-захід від села, займає, як можна судити за підйомним матеріалом, значну площу (за попередніми підрахунками 50-60 га?) і своїми східною, південною і західною сторонами виходить до струмка. Культурний шар залягає неглибоко і при оранці на поверхню вивертаються уламки глиняних горщиків та обмазки. Трапляються знахідки кам'яних знарядь праці (сокири, зернотерки). За їх скупченням можна простежити місця розораних жител. На жаль на базі струмка збудовано уже цілу систему ставків. Земляні роботи, які ведуться у прибережній смузі захоплюють територію поселення. Тут на протязі майже 300 м вириті різноманітні траншеї та ями, у стінках яких всюди простежуються культурні нашарування. За знахідками можна зробити висновок, що у цьому місці знаходився цілий ряд (не менше п'яти) жител трипільської культури, які зараз зруйновані. Дане поселення може належати до числа великих трипільських селищ і його необхідно стаціонарно досліджувати.

Цвіклівці. Поселення скіфського часу. Розташоване на корінній терасі за 1,5 км південніше села та за 0,5 км північно-західніше лівого берега Дністра. Площа близько 150х80 м. Верхній шар ґрунту містить домішки гравію, серед якого зустрічаються уламками глиняного посуду. Поселення межує із кар'єром і тому інтенсивно руйнується.

Суржа. Поселення скіфського часу, площею біля 1 га, розміщене на північній околиці села, по лівому березі ставка. Частково заходить у воду. Тут знайдено окремі фрагменти керамічних виробів, трапляються кістки тварин.

Улянівка. Відкрито два поселення. Одне черняхівської культури знаходяться південно-західніше села по лівому березі ставка, де на площі близько 120х300 м, зафіксовано культурний шар потужністю 0,2-0,25 м. В орному шарі по всій площі зустрічаються фрагменти сірої кружальної кераміки (денця, стінки, вінця), окремі дрібні камені, уламки кісток. Керамічні форми характерні для посуду цієї культури.

Друге поселення – двошарове, представлене матеріалами черняхівського та ранньослов'янського часів. Воно розташоване південніше першого в сусідньому ярку, також по лівому березі, але вже іншого ставу. Виходи культурного шару потужністю 0,2-0,25 м залягають на глибині 0,25-0,30 м добре простежуються на зораному полі на площі біля 100х200 м. У воді і в стінці берега також зустрічаються фрагменти посуду, серед яких є різні частини горщиків, виготовлених від руки і на гончарному колі.

Гуменці. Черняхівське поселення, займає південну околицю села, по правому березі р. Мукша, за 80-100 м від русла, по праву сторону автотраси Кам'янець-Подільський-Хмельницький. Місцевість порізана ярками, найвища і водночас наближена до річки точка піднімається над рівнем води метрів на 15 м. Дана ділянка різко понижується з північної та південної сторони і підвищується в північно-західному напрямку, де вона зливається з плато. Пам'ятка знаходиться головним чином на тій частині поля, яка розташована на підвищенні розмірами близько 200 м (північ-південь) на 80 м (захід-схід). На поверхні зрідка трапляються фрагменти

кружальної сіроглиняної кераміки, уламки глиняної обмазки. За характером розповсюдження підйомного матеріалу можна вважати, що культурний шар знаходиться на значній глибині і, поки що, оранкою серйозно не пошкоджений.

Гаврилівці. Поселення черняхівської культури. Розміщене на південно-західній околиці населеного пункту на площі до 1 га. Тут, на поверхні ґрунту, який складається із перемішаного з гравієм чорнозему, при візуальному обстеженні було знайдено характерні фрагменти сірого гончарного посуду. Культурний шар залягає на глибині близько 0,4 м.

Кульчіївці. Багатошарове поселення, розташоване за 1,5 км східніше села в долині, по обох берегах, влаштованого на річці Баговичка ставка, що на кордоні двох сільських рад. При огляді ділянки встановлено, що на правому березі ставка, на території, яка відноситься до Кульчіївецької сільської ради знаходиться двошарове поселення черняхівської та ранньослов'янської культур площею близько 1500х150 м. Поселення тягнеться вздовж ставка і заходить у воду. Тут зустрічаються фрагменти переважно сірої кружальної кераміки, але є і уламки ліпного посуду, глиняна обмазка. За скупченням підйомного матеріалу виділяються місця окремих жител, господарських споруд. В береговому зрізі також виявлено виходи культурного шару, який залягає на глибині 25-30 см при потужності не менше 20-25 см.

По лівій стороні ставка, на території, яка відноситься до Княжпільської сільської ради знаходиться багатошарове поселення трипільської, ранньоскіфської та черняхівської культур розмірами 1200х120м. На цій площі теж зібрано керамічні матеріали, характерні для зазначених епох.

Залісся Друге. Поселення черняхівської культури. Розміщене на західній околиці села. З півночі межує з охоронною зоною правого берега ставка, зі сходу з невеличким струмком. Небагатий підйомний матеріал (дрібні фрагменти переважно сірої кружальної кераміки) простежується на площі поселення – 20х100 м.

Лісківці. Поселення ранніх слов'ян, знаходиться приблизно за 0,5 км південніше села, на лівому березі р. Жванчик, на другій надзаплавній терасі й витягнуте вздовж річки смугою 15х200 м. Тут, в кротовинах зібрано окремі фрагменти керамічних виробів, скляні мініатюрні намистини та дрібні кусочки глиняної обмазки, які дають підстави віднести пам'ятку до вказаної епохи. Орієнтовна площа поселення близько 200х50 м. В підніжжі тераси знаходиться пагорб, який за всіма ознаками може бути курганом. Насип правильної форми, висота – 1 м, діаметр – 10 м.

Шутнівці. Двошарове поселення ранніх слов'ян та часів Київської Русі. Розташоване по лівому березі р. Смотрич на північно-західній околиці села, на городах місцевих жителів. На площі 30х50 м було виявлено уламки посудин, кам'яні скупчення, а на площі 3х4 м, зафіксовано сліди житла представленого обмазкою й окремими черепками. Культурний шар розвивається річкою і основна частина поселення знаходиться під водою.

Цвіклівці. Курганний могильник. Вперше про курганну групу із 11 насипів на початку ХХ ст. писав Ю.Й.Сіцінський, але із-за відсутності детальної прив'язки, віднайти та обстежити дані об'єкт досі не було можливим. Лише у 2008 р. під час проведення наукової археологічної експертизи за 1 км західніше села на підвищенні вдалось зафіксувати залишки не менше 4 курганних насипів, витягнутих по лінії північний-захід – південний-схід. Курган №1 розташований у крайній південно-східній точці. Він має діаметр 38 м, висота – 1 м. Незораною залишається його центр діаметром 6 м, на якому виступає каміння різних розмірів, серед якого є й великі. За 40 м західніше знаходиться курган №2. Його діаметр становить 26 м, висота – 0,4 м. Ще два кургани № 3, 4 розміщені західніше від згаданих. Курган №3 виявлений за 100 м від кургану №2, а курган № 4 – метрів за 700 від останнього. Обидва вони розорані та ледь виділяються на місцевості. Їх висота – 0,3-0,4 м, діаметр – 18-20 м. Можливо, що це лише частина із тих курганів, які згадуються в літературі.

Таким чином, за останній час на території району відкрито 3 трипільських поселення, 3 поселення ранньоскіфського часу, 6 черняхівських місцезнаходжень, 4 селища віднесені до епохи ранніх слов'ян та одне до часів Київської Русі.

Трипільські поселення, одне із яких (с. Рункошів) може бути зараховане до поселень-гігантів, характеризуються високоякісною ліпною керамікою червоного кольору з елементами розпису чорною фарбою по тулубу. Це кераміка типова для пам'яток Поділля і аналогічна тій, яка зустрічається скрізь, де проводились дослідження. [11, с. 89-136, рис. 24-37].

Поселення ранньоскіфського часу головним чином репрезентовані фрагментами кераміки чорного, сірого та коричневого кольорів з вмістом піску і шамоту. Окремі уламки декоровані проколами та розчленованим валиком по тулубу чи вінчику. Це ті самі орнаменти, які відомі на посуді початкової фази епохи заліза з території Дністро-Дніпровського межиріччя [8, с. 68-75; 9, с. 107-114].

Для черняхівських поселень характерною є сіроглиняна кераміка, виготовлена на гончарному колі з домішками крупнозернистого піску з шороховатою поверхнею. Зустрічаються денця на кільцевому піддоні. Подібні зразки кераміки бачимо на численних пам'ятках Середнього Подністров'я [17, с. 113-123, рис. 1-27; 5, рис. 81-83, 97].

Слов'янські старожитності третьої чверті I тисячоліття н.е. репрезентує ліпна кераміка сіро-коричневого кольору з нерівномірним випалом поверхні та значним вмістом шамоту, жорстви, полови тощо [15, с. 29-36, рис. 11-16; 3, с. 10-17, 51-52].

Єдине поселення часів Київської Русі представлене уламками горщиків, аналоги яким відомі з території Київської Русі [18, с. 14-24, рис. 3, 6, 11; 14, рис. 5-8].

Проведені археологічні розвідки та обстеження збільшили число відкритих раніше пам'яток. Вони показують, що нам відомо далеко не всі, а лише якась частина тих місцезнаходжень, що пов'язані з проживанням людини на території нашого краю. І перед дослідниками, громадськістю стоїть невідкладне завдання зафіксувати документально те, що ще не зникло з лиця землі, донести до відповідних органів влади, населення інформацію про наявні пам'ятки, необхідність їх збереження, роз'яснити їх значення та роль у вивченні давньої історії, формуванні нашої духовності та культури загалом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антанович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии. // Труды XI АС. Т.І. – М., 1901. – С. 3-197.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 24.
3. Баран В.Д. Пражская Культур Поднепровья (по материалам поселений у с.Рашков). – Київ: «Наукова думка», 1988. – 160 с.
4. Болтанюк П.А. Музей в археологічних дослідженнях // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 50-63.
5. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський: «Оіюм», 2000. – 376 с.
6. Винокур І.С., Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 40.
7. Гамченко С.С. Досліди археологічні 1927 р. на Шепетівщині. // Зап. Шепетівськ. Наукового при УАН тов-ва. – 1929. – С. 3-7.
8. Ганіна О.Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія, – 1984. – № 47. – С. 68-77.
9. Ганіна О.Д. Поселення скіфського часу в селі Іване-Пусте // Археологія, – 1965, – Т. XIX. – С. 106-116.
10. Геренович В.О. Стоянки неолітичної людини біля с.Велика Мукша Китайгородського району на Кам'яничині. // Зап. Кам'янець-Подільського ІНО. – Т. I. – С. 14-17.
11. Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV-III тис. до н.е. Вінниця: «Антекс-УЛТД», 1995. – 304 с.
12. Гуцал А.Ф., Якубовський В.І. Михальчишен І.Р. // Археологічна спадщина Хмельницької області. Довідник – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2011. – 176 с.
13. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 39, – С. 333.
14. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Придністров. – Кам'янець-Подільський: «ПП Мошак М.І.», 2006. – 96 с.
15. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (IV-VII ст. н.е.). – Київ: «Наукова думка», 1975. – 156 с.
16. Сецинский Е.Й. Археологическая карта Подольской губернии. // Труды XI АС. Т.І. – М., 1901. – С. 197-365.
17. Сецинский Е.Й. Археологическая карта Подольской губернии. // Труды XI АС. Т.І. – М., 1901. – С. 222.
18. Строцень Богдан. Черняхівська культур Західного Поділля. – Тернопіль: «Астон», 2008. – 272 с.
19. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X-перша половина XIV ст.). – Київ: «Наукова думка», 1982. – 204 с.

Олександр Могілов

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

ТЕРЕМЦІ – ПОСЕЛЕННЯ ДОСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

Стаття присвячена розгляду поселення доскіфського часу біля с. Теремці на Західному Поділлі. Аналізується речовий комплекс пам'ятки. Проводяться паралелі з іншими синхронними старожитностями. Здійснюється хронологічна атрибуція селища.

Ключові слова: передскіфський час, поселення, Середнє Подністров'я, чорноліська культура, Західне Поділля, жаботинський етап.

У середній течії Дністра в межах України розташовані найбільш західні комплекси чорноліської культури та старожитностей жаботинського кола, що змінюють їх. Тут розкопано низку знакових для Українського Лісостепу пам'яток доскіфського часу: поселення біля Непоротова [24], Рудковецьке городище [9],

Бернашівський могильник [8]. Не в останню чергу дослідження вказаних і цілої низки інших пам'яток було викликано загрозою їх руйнації у зв'язку з будівництвом Дністровської ГЕС. На жаль, вченим, попри їх значні зусилля, вдалося врятувати лише мізерну частину нашої історичної спадщини. Більша частина комплексів в долині Середнього Дністра – одному з найбільш зручних місць для проживання людей у давнину, частково чи повністю зруйнована. Науковій спільноті про них невідомо майже нічого.

Серед таких – і поселення доскіфського часу біля с. Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області¹. Сьогодні його вже не знайти на адміністративній карті. Від колись квітучого села залишилися лиш декілька крайніх хат та небагато господарських споруд, що руйнуються. На місці решти села, як і сусідньої Бакоти, після наповнення Дністровського водосховища, утворилась Бакотська затока кілька кілометрів завширшки. Селище займало колись західну околицю Теремців. Сьогодні воно простягається береговою смугою до 250 м на південний схід вправо від впадіння в згадану затоку невеликої річки Рудка (на окремих мапах – Руска). Північно-східна частина поселення розмита та затоплена Дністром, про її розміри вже нічого не можна сказати. Не встановлені точно й південно-західні межі пам'ятки. Але серед зруйнованих сучасних господарських споруд, що знаходяться за 20-30 м від берегової смуги, культурний шар ще простежується. Селище розкинулось обабіч невеликого ярка. При цьому площа його більшої частини, розташованої вправо (на південний схід) від згаданої балки, насичена також матеріалами трипільської культури. Періодично тут зустрічається й давньоруська кераміка, багато пізніх знахідок нового та новітнього часу. Вліво від яру фіксувались матеріали лише раннього залізного віку.

Поселення обстежувалось у ході робіт експедиції Кам'янець-Подільського університету у 2004-2006 рр., що проводила дослідження курганів ранньоскіфського часу в сусідньому с. Колодіївка². Епізодично огляд проводився і в наступні роки. Більшість матеріалів – це збори з розмитого культурного шару. В 2006 р. в південно-східній частині селища було докопано розмиту господарську яму. Вона мала рівне дно та стіни, що звужувались доверху (форма, таким чином, мабуть була близькою до дзвоноподібної). Діаметр дна – до 1,5 м, глибина, на яку збереглась яма – 35 см. Судячи з розташованого поруч не розмитого берега, загальна глибина становила близько 1 м. В чорноземному заповненні виявлено чорнолощену корчагу з відбитим горлом, прикрашену канелюрами та виступами.

Далі на південний-схід по берегу в зоні розмиву фіксувались ще 2 овальні в плані та заглиблені в землю (збереглися на глибину до 20 см) споруди розміром до 4 на 2,5-3 м. На фоні жовтуватого материка вони виділялись чорноземним заповненням, яке, втім, було цілком розмите і нанесене хвилями та не містило жодних культурних решток. Зрозуміло, що з огляду на вказану ситуацію, та враховуючи наявність тут культурних нашарувань інших періодів, напевно пов'язати вказані об'єкти з передскіфським часом неможливо.

Весь керамічний посуд ліпний. Тісто зі значними домішками піску, шамоту та жорстви. Випал – часто нерівномірний. Звичайний різний колір внутрішньої та зовнішньої поверхонь.

Найпоширенішим типом горщиків є посудини тюльпаноподібного чи близького до нього профілю, часто прикрашені проколами під вінцями (рис. 1, 1–3,5; 2; 3). У випадках, коли це можна було простежити, проколи здійснювались зсередини. Горизонтальний наліпний валик з пальцевими втисненнями та защипами проходив по тулубу чи на плечиках (рис. 2, 9–11). На двох фрагментах зафіксовано, як кінці валика заходять одне за одне (рис. 2, 10; 3, 2). Інколи трапляються защипи по вінцях (рис. 2, 3). Знайдено й фрагмент горщика з таким оздобленням, що мав опуклий тулуб (рис. 1,4). Тюльпаноподібні посудини – найпоширеніший тип передскіфських горщиків на Середньому Дністрі. Вони виявлені в курганах 4 та 6 в Луці-Врублівецькій [41; Табл. I,4; IV, 3], 1 в Мервинцях [30; рис. 3,1], на Рудковецькому [9; рис. 2] та Григорівському [34; рис. 1,3,8,10] городищах, селищах Ленківці (Гамарня) [26; рис. 1,3,4], Нагоряни (Підмет) [40; табл. 1,5,8-10], Непоротове [24; рис. 12,1; 13,7,8], Дністровка-Лука [35; рис. 4,13]. Відомі вони й на синхронних старожитностях в Середньому Побужжі: Немирівське городище [36; рис. 1,3], поселення Вишенка-2 [2; рис. 2,36]; Лісостеповому Дніпровському Правобережжі: Суботівське городище [38; Рис. 36,2], Жаботинське поселення [19; рис. 3,1–10]; Поворсклі: Хухри, Ніцаха [21; рис. 2,1,2. 22; рис. 17, 2,3]. В Середньому Подністров'ї тюльпановидні горщики продовжують побутувати і в докелермеських ранньоскіфських старожитностях.

Зрідка стінки згаданих тюльпановидних горщиків прикрашені суцільним валиком (рис. 3, 5-7). Таке оздоблення, що сягає своїм корінням доби пізньої бронзи, часом зустрічається на Середньому Дністрі в передскіфський час [див. напр. 41; табл. I, 2]. А в окремих випадках доживає й до скіфської доби [16; рис. 1].

Немало й банковидних горщиків, у яких валик з защипами знаходиться вже під вінцями (рис. 4, 1–9). Іноді в цьому валику зсередини також робились наскрізні округлі проколи (рис. 4, 1, 3, 6–9). В одному випадку

¹ Село Теремці відоме фахівцям з археології раннього залізного віку за знахідкою в радянський час передскіфських бронзових вудил [5; С. 55-57]. Предмет, що відноситься до порівняно рідкого типу «Єндже-Константиново», був виявлений в урочищі Веприк, близько 2 км на південний схід від села (рис. 11).

² Начальник експедиції – А.Ф. Гуцал, у її роботі в різні роки приймали участь В.А. Гуцал, В.П. Мереґей, О.Д. Могилов, П.А. Болтанюк, С.П. Маярчак.

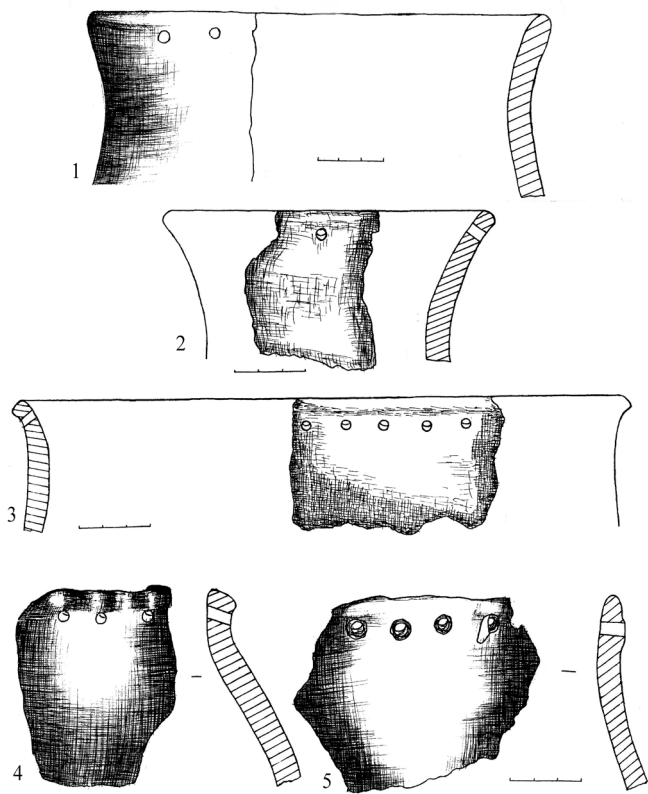

Рис. 1. Горщики з поселення в Теремцях

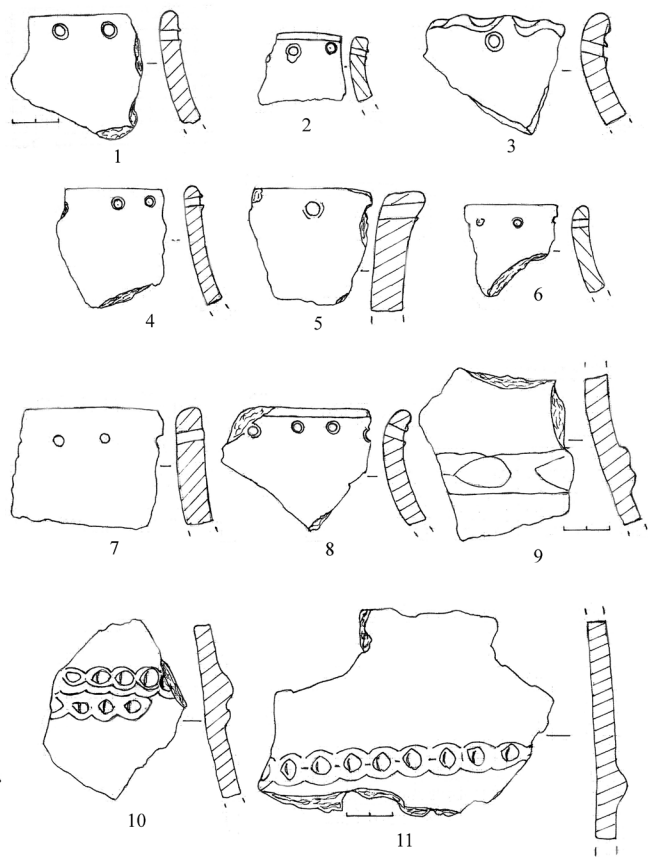

Рис. 2. Горщики з поселення в Теремцях

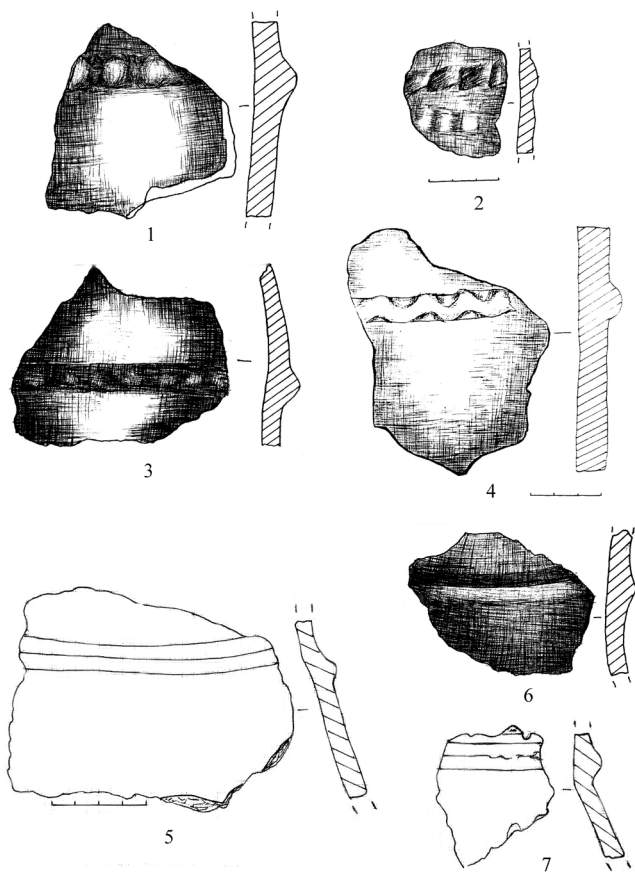

Рис. 3. Горщики з поселення в Теремцях

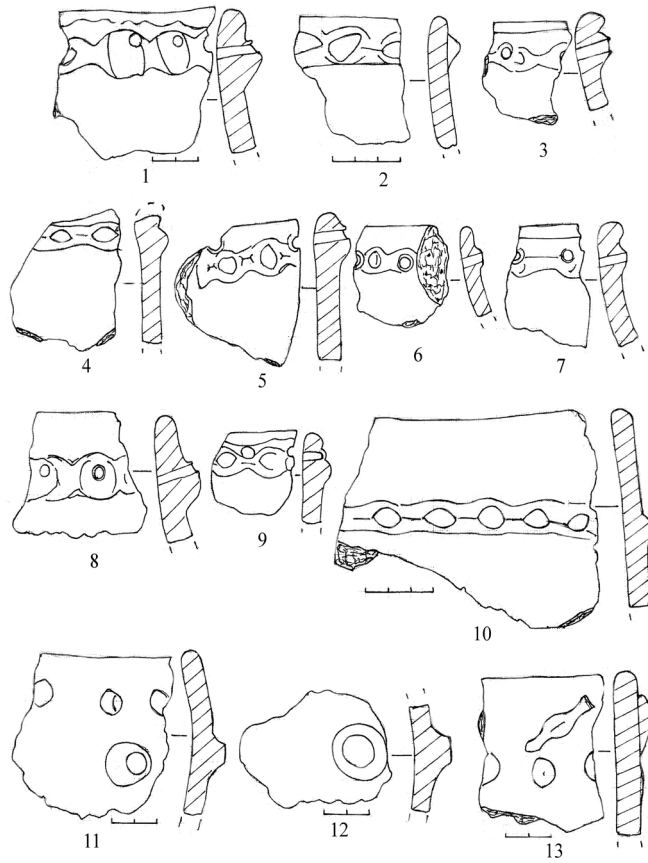

Рис. 4. Горщики з поселення в Теремцях

отвір не був протиснений до кінця, внаслідок чого з зовнішнього боку утворилась опуклість – «горошина» (рис. 4, 9). Такий тип горщиків найбільш характерний вже для ранньоскіфського часу: кургани: 2 в Івахнівцях, 2 біля Сирватинців [43; рис. 11], 2 близько Гродека [44; табл. XVII,12], 3 і 5 поруч з Перебиківцями [31; рис. 12,8; 15,4,5], 2 коло Долинян [30; рис. 3,4], у Врублівцях [25; Рис. 3,1], 4 Теклівського могильника [14; рис. 2,2], 5, 6, 8 в околицях Колодіївки [15; Рис. 3;5. 13; рис. 2,8,11]; поселення: Залісся [4; рис. 1,3–8], Іване-Пусте [3; рис. 1,1; 3,2–6], Оселівка [27; рис. 6,1–3], Сухостав [28; табл. 1,10,11], Долиняни [32; рис. 2,1–3]. Хоча на Середньому Дністрі з'являються вони ще в доскіфську добу: Велика Слобідка [18; рис. 2,8], Ленківці, Гамарня [26; рис. 2,2], Непоротове [24; рис. 40,4,5], Нагоряни, Підмет [40; табл. 1,1,6], Лука-Врублівецька, Дунайок. [39; табл. I, 4; IV, 3]

Один діжкоподібний горщик має валик з заціпами по плечиках (рис. 4, 10). В передскіфський час схожі вироби бачимо в сахарнянських пам'ятках Пруто-Дністровського міжріччя: Алчедар III, Сахарна Маре, Солончень-Хліная. [20; рис. XIV, 2, 5; LXIX, 7; LXXXI, 5] Схожі вироби, у яких валик по плечиках іноді доповнюється виступами, продовжують побутувати у комплексах Західноподільської групи скіфського часу: кургани II та III біля Братишева [44; табл. XVII, 1, 9].

Зустрічаються й горщики з округлим тулубом з наліпами і поволі ввігнутими вінцями (рис. 4, 11, 12). При цьому, один з них прикрашено ще й рядом нігтевих втиснень під вінцями. Слідами від нігтя орнаментовано й корпус горщика з майже прямими стінками, під вінцями якого зберігся фрагмент косоного валика з пальцевими заціпами. Декор у вигляді нігтевих втиснень зустрічається в Середньому Подністров'ї як у передскіфський [35; рис. 7,2], так й у скіфський [4; рис. 1,1] часи. Вченими вже відзначалось, що в чорноліському середовищі на Середньому Дністрі прямостінні горщики з виступами-упорам поширюються під гава-голіградськими впливами. [35, с. 56] Водночас, наші горщики за формою та орнаментом тулуба нагадують сахарненські зразки. У останніх, правда, виступи та нігтеві втиснення йдуть однією смугою: Главан V, Сахарна Маре [20; рис. XLV, 19; LIX, 6].

Корчаги (рис. 5; 6) менш чисельні. Для них переважно характерні опуклий тулуб, горло, що звужується та відхилені назовні вінця. З декору відомі проколи під вінцями (рис. 6, 6), підковоподібні та зрізано конічні виступи-наліпи (рис. 5, 1; 6, 4) та канелюр по плечиках (рис. 5, 1) й корпусу (рис. 6, 3). Окремі з посудин прикрашені врізаними лініями та рядами трикутників (рис. 6, 2, 7). На особливу увагу заслуговує чорнолощена корчага з господарської ями, яку вдалось склеїти цілком за виключенням вінець. Висота збереженої частини – 34 см, діаметр тулуба – 44 см, дна – 17 см. Плечики орнаментовані трьома паралельними канелюрами. Над ними, частково перекриваючи верхню з заглибин, наявні 4 конічні виступи. Згаданий перелік декору корчаг добре відомий у інших середньодністровських чорнолісько-жаботинських старожитностях: Непоротове [24; рис. 15, 2,5; 60,2; 80, 11], Дністровка-Лука [33; рис. 10,4], Ленківці, Гамарня [26; рис. 2, 20, 21]. Канелюри та різноманітні виступи звичайні й для корчаг голіградської культури: Магала [29; рис. 5, 8], Городниця, Репуженці, Новосілка Костюкова [26; рис. 3, 1; 4, 6, 10]. Деякі з цих елементів оздоблення продовжують існувати і в скіфський час. [44; табл. XVII, 12. 23; рис. 39,6].

Одна корчага, світло-коричнева ззовні й чорна зсередини, прикрашена рядом штампованих кружечків під вінцями. В середині кіл, заповнених білою пастою – хрестоподібна фігура. Це звичайний для доскіфського періоду мотив. Нещодавно на Західному Поділлі було знайдено штамп для нанесення таких відбитків. Походить він з території Кам'янець-Подільської фортеці, де свого часу було поселення раннього залізного віку. Предмет оформлено у вигляді кінської голівки, кінець морди якої й має форму кола з хрестом всередині¹. [10; рис. 2,9] Лопаткоподібний штамп для нанесення вказаного орнаменту відомий з території розповсюдження сахарненських старожитностей: Кушмирка [20; рис. XXI, 22]. Посуд орнаментований таким мотивом відомий з Середнього Подністров'я: Григорівське городище [34; рис. 3,13], Непоротове [24; рис. 50,13]; Правобережного Лісостепового Подніпров'я: Жаботинське поселення [42; Abb. 8, 1–5]; старожитностей культури Козія-Сахарна: Матеуць-Лабашня, Сахарна I; Козія, Алчедар III [20; рис. XXI, 3; XLIX, 14; LII, 7; CXII, 7, 15; CXIII, 9].

Чисельні знахідки фрагментів мисок, що відносяться до різних типів (рис. 7; 8). Частина з них – це глибокі посудини з округлими стінками (рис. 8, 1–5). У інших знахідок вінця піднімаються вверх та зрізані (рис. 7, 3), або ж утворюють ребро на корпусі (рис. 7, 1, 2). У низки виробів вінця поволі загнута всередину (рис. 7, 5, 6; 8, 6, 7, 9). Ще група мисок має вінця, що згинаються всередину під кутом близьким до 90° (рис. 8, 10–13). В інших посудинах вінця загнуті всередину і горизонтально зрізані зверху (рис. 7, 4, 7; 8, 14–16). Вишуканістю вирізняється тарілка з канелюрами по корпусу та сплосченим вінцям (рис. 8, 10). Цікавий фрагмент миски з округлим тулубом, що звужується до шийки, та невеликими, вигнутими назовні вінцями (рис. 8, 17). Корпус цього предмета прикрашено двома рядами нігтьових втиснень.

¹ Штамп у вигляді голівки коня відомий з Солончень-Хліная в ареалі культури Козія-Сахарна [20; рис. XXI, 1].

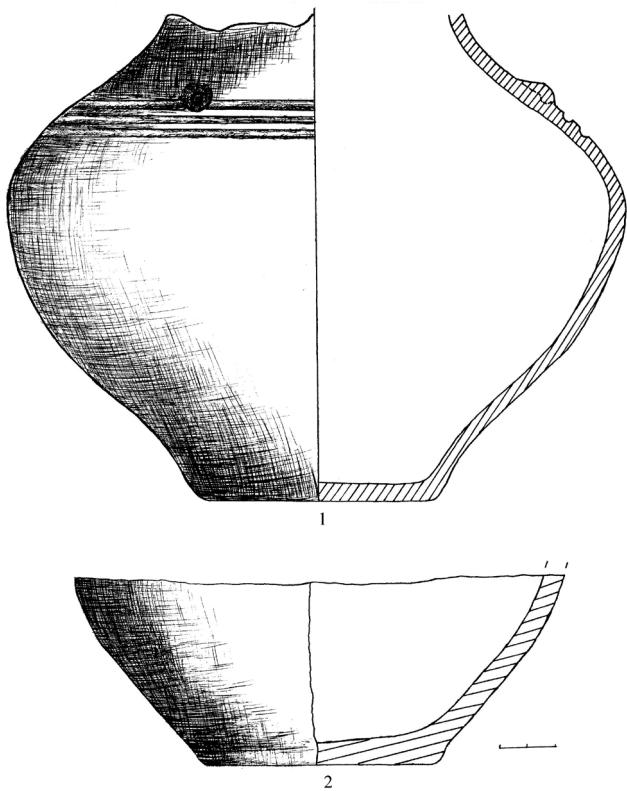

Рис. 5. Корчаги з поселення в Теремцях

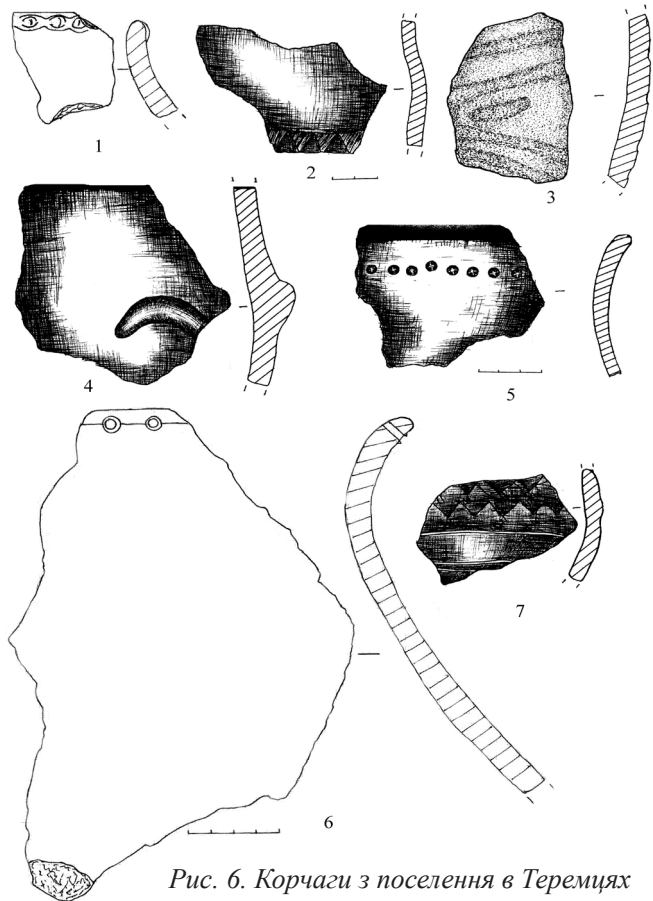

Рис. 6. Корчаги з поселення в Теремцях

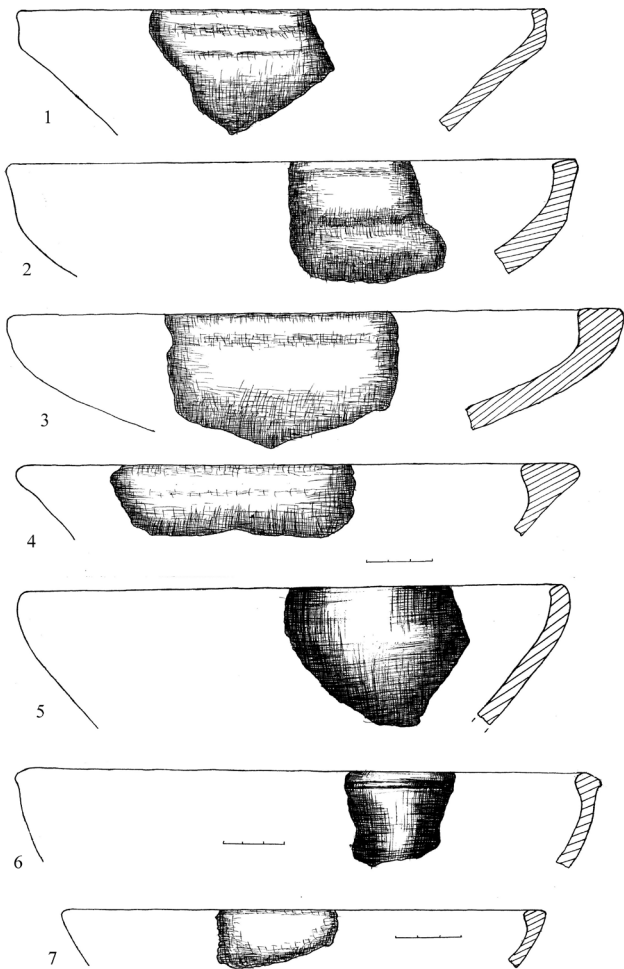

Рис. 7. Миски з поселення в Теремцях

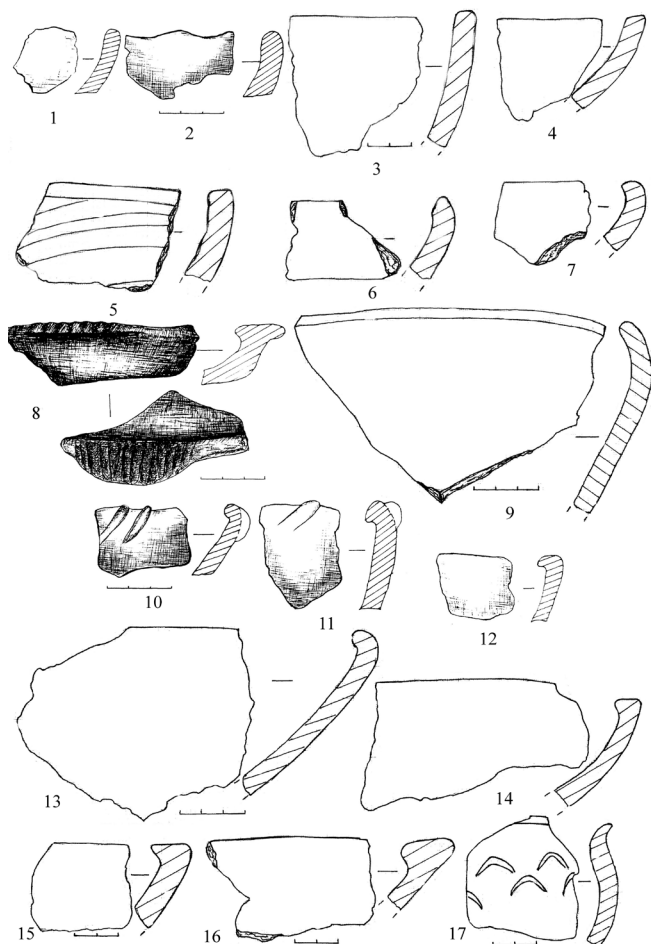

Рис. 8. Миски з поселення в Теремцях

оздоблення мисок зустрічаються виступи та канелюр по вінцях (рис. 8, 2, 8), косі наліпи під вінцями (рис. 8, 10, 11), зовнішній валик під верхом посудини (рис. 7, 6). Звичайний канелюр: з внутрішнього боку, що радіально закручується (рис. 8, 5) та у вигляді смуги вертикальних виступів внизу тулуба (рис. 8, 8). Як згадувалось, трапляються ряди нігтевих втиснень (рис. 8, 17).

В цілому, набір мисок з Теремців звичайний для доскіфського часу. [26; рис. 2, 6–11; 6, 10–13. 35; Рис. 7. 24; рис. 102. 9; рис. 2] Окремі їх типи продовжують існувати і в скіфську добу. Так само типовий для пізньочорнолісько-жаботинського періоду і комплекс орнаментации цих посудин.

Одним фрагментом представлені кубки. Він має злегка відігнуті назовні вінця та тулуб, що розширюється (рис. 9, 1). Аналогії відомі з середньодністровських доскіфських поселень: Непоротове [24; рис. 80, 7], Галиця II, Атаки [6; рис. 1,3; 2, 8].

Більш чисельні черпаки (рис. 9, 2–9). Це вироби з глибокою чашечкою з округлим денцем. Тулуб звужується в шийці, вінця трохи відхилені на зовні. Загалом, це створює S-подібний профіль. Перехід тулова в шийку іноді доволі різкий, через що на корпусі утворюється ребро. Ручки черпаків петельчасті в перетині. На їх верхіві зроблені виступи-упори, звичайні (рис. 9, 9) або катушкоподібні (рис. 9,8). На останньому виступі помітний орнамент у вигляді поперечних врізаних смуг. Схоже, що оздоблення вкривало й ручку. Судячи з виступаючих вниз косих смуг, тут могла розташовуватись хрестовидна фігура. Черпаки таких форм часта знахідка на подністровських доскіфських поселеннях: Дністровка-Лука [35; рис. 8, 8], Непоротове [24; рис. 99, 1, 12], Галиця II. [6; рис. 2, 9, 12] Окремі вироби схожої форми зустрічаються й у скіфську добу. Так само типові для доскіфського періоду й виступи-упори на ручках теремецьких черпаків, зокрема, катушкоподібні: Мерешівка [26; рис. 6, 4, 5], Непоротове [24; рис. 100, 1, 5], Галиця II. [6; рис. 2, 2, 25].

З селища походить фрагмент денної частини посудини з наскрізним отвором – можливо частина цідилки (рис. 9, 10). В Українському Правобережному Лісостепу фрагменти цідилок, як у передскіфській [2; рис. 3, 18], так і в скіфській [32; Рис. 8, 7] часи, представлені переважно стінками з отворами. Цікавий фрагмент посудини, в якому порожнім округлим предметом (штапом) зроблено три заглиблення, розташовані в вигляді трикутника (рис. 9, 11).

Знайдені фрагменти глиняних дисків, що іноді інтерпретуються як кришки, або ж своєрідні підставки для випічки хлібців (рис. 10, 1–3). На одному з них з внутрішнього боку проглядаються сліди ледь помітного бортика (рис. 10, 3). З передскіфських комплексів Середнього Дністра, знахідки подібних виробів згадуються в Дністровці-Луці [35, с. 45]. Продовжують вони використовуватись тут і в скіфський час: Янауци [26; рис. 7, 12,13], Сухостав [28; табл. 1,8], Долиняни [32; рис. 12, 8,10. 37; рис. 6,1].

Серед пряслиць одне біконічне (Рис. 10, 4). Це одна з найпоширеніших форм у регіоні, широко представлена передскіфську епоху: Григорівське городище [34; рис. 8, 1,2], селища Ленківці, Гамарня [26; рис. 2,26–30], Непоротове [24; рис. 38,12], Дністровка-Лука [33; рис. 12,10].

Різновид іншого прясла з Теремців – конічне з опуклими боками (рис. 10, 5), не такий розповсюджений, хоча і вони зустрічаються в старожитностях раннього залізного віку на Середньому Дністрі [1; рис. 10, 11].

Кам'яні знаряддя представлені точильними брусками. Менший з них має отвір для підвішування (рис. 10, 6). У Середньому Подністров'ї це – типова форма передскіфського часу: Григорівське городище, [34; рис. 6,13; 7, 5], селища Непоротове [24; рис. 105, 1–3], Дністровка-Лука [35; рис. 9,6]; кургани 3 й 6 (могила 2) в Луці-Врублівецькій [41; рис. 3, 1,2], поховання 26 Бернашівського могильника [7; рис. 15,8]. Використовуються вони в цей час і в Середньому Подніпров'ї [38; рис. 157, 3, 4]. На Західному Поділлі ці вироби продовжували вживатись й в ранньоскіфський час [див. напр. 11; рис. 10].

Більш масивний брусок з Теремців отвору не має (рис. 10, 8). Це теж звичайна форма для раннього залізного віку на Середньому Дністрі: Непоротове [24; рис. 61, 12, 13], Козлів [1; рис. 8, 41], Шутнівці, курган 3 [12; рис. 2].

Про розвинуте землеробство свідчить плаский округлий розтирач з твердого каменю (рис. 10, 7). Немало підібрано на береговій смузі й різноманітних крем'яних знарядь. Як відомо, в Середньому Подністров'ї, що мало значні поклади якісного кременю, цей матеріал продовжував використовуватись паралельно з металами навіть в ранньому залізному віці. Для цього часу зафіксовано навіть виробничий комплекс з обробки кременю [1, с. 153]. Відносно часто, зокрема, крем'яні вироби зустрічаються тут у передскіфський час [26, с. 18]¹. А окремі знахідки відомі й у ранньоскіфську добу. [див. напр. 17, с. 102] Однак беззастережно співвіднести кремінні артефакти з Теремців з пізньочорнолісько-жаботинськими старожитностями ми не можемо. Адже, як згадувалося, в цьому ж місці локалізується й трипільське поселення. Ймовірно, саме з ними пов'язана більша частина кременя зі слідами обробки.

¹ Достатньо широкий їх асортимент: наконечники стріл, вкладиші серпів та кістяного ударного знаряддя, різці, проколки, різноманітні вироби на пластинах тощо.

За наявним матеріалом поселення в Теремцях попередньо може бути віднесено до доскіфського часу загалом (IX–VIII ст. до н.е.). Не виключено, що чималий відсоток фрагментів банковидних горщиків з валиком під вінцями свідчить про більш пізній відрізок часу окремих об'єктів в рамках вказаних меж, або ж навіть їх «заходу» в ранньоскіфську добу. Більш чітко встановити дату селища та окремих комплексів всередині нього, досконаліше вивчити його архітектуру та матеріальний комплекс, зрештою, врятувати пам'ятку від руйнування водами водосховища допоможуть лише стаціонарні археологічні дослідження.

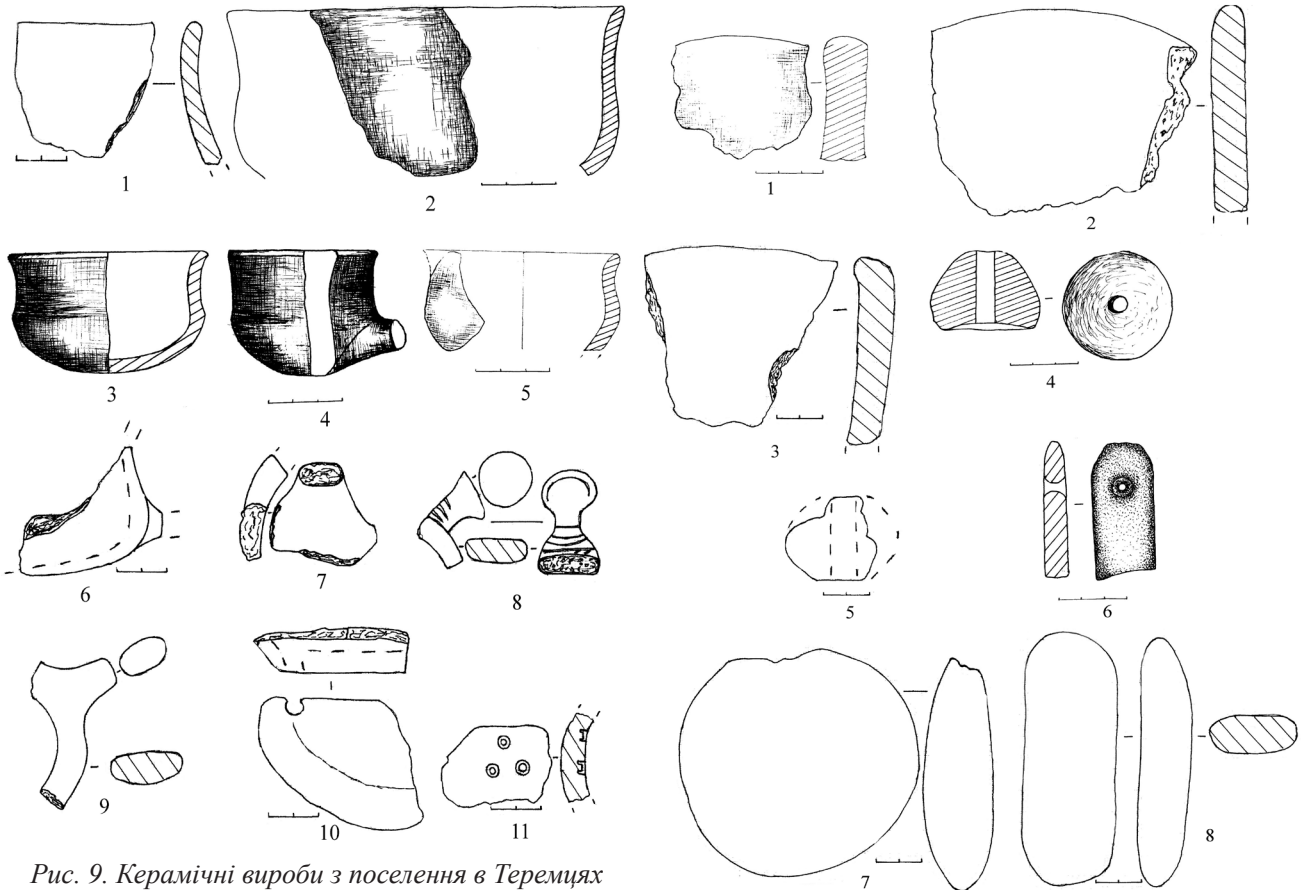
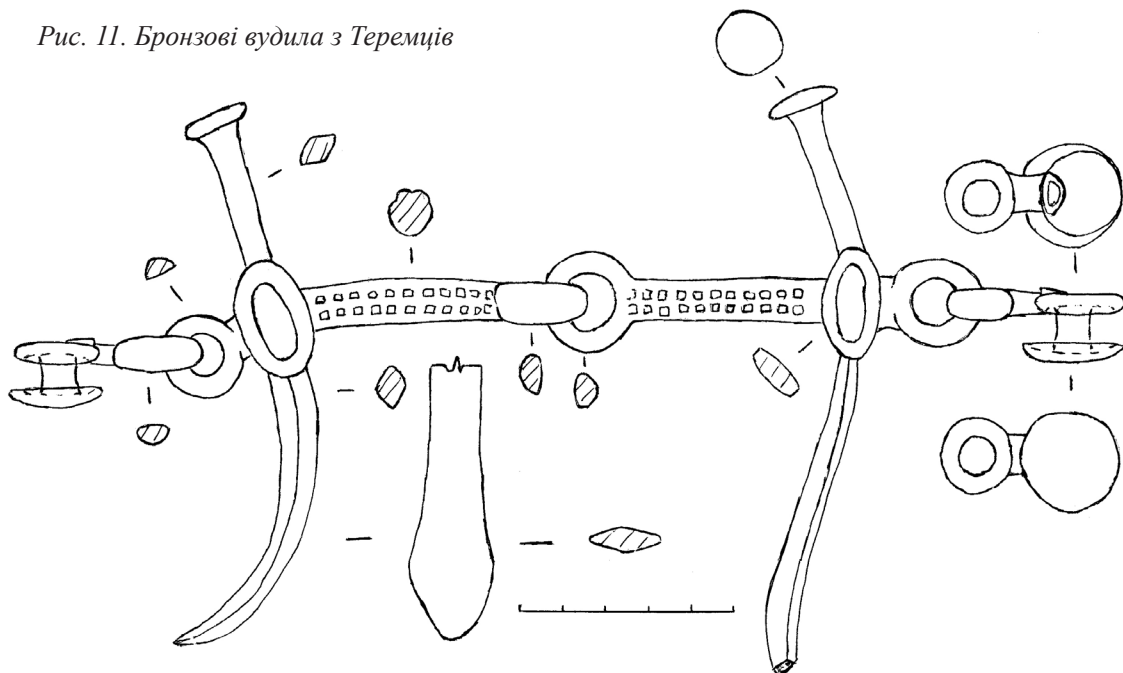

Рис. 9. Керамічні вироби з поселення в Теремцях

Рис. 10. Знахідки з поселення в Теремцях.
1–5 – кераміка; 6–8 – камінь.

Рис. 11. Бронзові вудила з Теремців

Список використаних джерел та літератури:

1. Белозор В., Могилев А., Скорый С. Комплексы раннего железного века у с. Козлов на Среднем Днестре // *Turgetia*. – 2010. – Vol. IV[XIX] nr. 1. – С. 149–174.
2. Бойко Ю.Н. Вишенка-2 – новый чернолесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье // *Древности*. – Харьков, 2004. – С. 238–259.
3. Ганіна О. Д. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте // *Археологія*. – 1965. – Т. XIX. – С. 106–117.
4. Ганіна О.Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // *Археологія*. – 1984. – №47. – С. 68–79.
5. Горішний П.А. Бронзові вудила з с. Теремці // *Археологія*. – 1978. – №27. – С. 55–57.
6. Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968–1969 рр.) // *Археологія*. – 1979. – №31. – С. 65–75.
7. Гуцал А.Ф. Дослідження Бернашівського могильника в 1991–1992 рр. // АДУ. – Київ, 1993. – С. 53–54.
8. Гуцал А.Ф. Бернашевский могильник из Среднего Поднестровья в системе памятников раннего железного века // *Скифы, Хазары, Славяне, Древняя Русь*. – СПб., 1998. – С. 34–35.
9. Гуцал А.Ф. Рудковецьке городище і перший похід скіфів у Придністровський Лісостеп // *Давня і середньовічна історія України*. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 69–79.
10. Гуцал А.Ф., Болтанюк П.А. Археологічні дослідження Кам'янець-Подільської фортеці 2007 року // *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 205–210.
11. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А. Курганна група ранньоскіфського часу у пониззі Смотрича // *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки* – 2009. – Вип. 2. С. 5–15.
12. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П. Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністров'ї // АДУ 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 74–75.
13. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилев О.Д. Розкопки курганів ранньоскіфської доби біля села Колодіївка у Середньому Подністров'ї // АДУ 2004–2005 рр. – Київ, 2006. – С. 157–159.
14. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилев О.Д. Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі // АДУ 2001–2002 рр. – Київ, 2003. – С. 90–92.
15. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилев О.Д. Кургани ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на Середньому Дністрі // АДУ 2003–2004 рр. – Київ, 2005. – С. 118–119.
16. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П., Могилев О.Д., Баженов О.Л., Болтанюк П.А. Дослідження курганів ранньоскіфського часу в районі середньої течії р. Збруч // АДУ 2006–2007 рр. – Київ, 2009. – С. 91–93.
17. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Могилев О.Д., Болтанюк П.А. Дослідження курганної групи Спасівка–Іванківці у Позбруччі // АДУ 2009 р. – Київ–Луцьк, 2010. – С. 101–103.
18. Гуцал В.А., Мегей В.П. Поховання ранньоскіфського часу на багатошаровому поселенні Велика Слобідка // *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету*. – 2005. – Вип. 14. – С. 67–74.
19. Дараган М.Н. Периодизация Жаботинского поселения // АДУ 2001-2002 рр. – Київ, 2003. – С. 310–317.
20. Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Серетом (культура Козия-Сахарна) // *Stratum plus*. – 2000. – №3. – С. 241–488.
21. Ковпаненко Г.Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли // *Археологія*. – 1961. – Т. XIII. – С. 62–79.
22. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – Київ: Наукова думка, 1967. – 188 с.
23. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – Київ, 1985. – 162 с.
24. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. – Львів, 1998. – 224 с.
25. Кучугура Л.І. Ранньоскіфський комплекс з кургану поблизу с. Врублівці в Подністров'ї // *Археологія*. – 1995. – №2. – С. 131–135.
26. Мелюкова А.И. Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // *МИА*. – 1958. – №64. – С. 5–102.
27. Никитина Г.Ф. Землянка скифского времени у с. Оселивка Черновицкой области // *СА*. – 1979. – №3. – С. 241–249.
28. Свешніков І.К. Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області // *Археологія*. – 1957. – Т. XI. – С. 106–114.
29. Смирнова Г.И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // *АСГЭ*. – 1976. – Вып. 17. – С. 18–34.
30. Смирнова Г.И. Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны // *АСГЭ*. – 1977. – Вып. 18. – С. 229–240.
31. Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // *ТГЭ*. – 1979. – №XX. – С. 36–67.
32. Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.) // *АСГЭ*. – 1981. – Вып. 22. – С. 40–61.
33. Смирнова Г.И. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука // *Древние памятники культуры на территории СССР*. – Ленинград, 1982. – С. 30–53.

-
34. Смирнова Г.И. Материальная культура Григоровского городища (К вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников) // АСГЭ. – 1983. – Вып. 23. – С. 60–72.
  35. Смирнова Г.И. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука // АСГЭ. – 1984. – Вып. 25. – С. 43–60.
  36. Смирнова Г.И. Гальштатский компонент в раннескифской культуре Лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // РА. – 2001. – №4. – С. 33–43.
  37. Смирнова Г.И. Заключительный сезон работ на раннескифском поселении у с. Долиняны // АСГЭ. – 2001. – Вып. 35. – С. 59–73.
  38. Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – Киев, 1961. – 245 с.
  39. Шовкопляс І.Г. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі // АП УРСР. – 1952. – Т. IV. – С. 5–11.
  40. Шовкопляс І.Г. Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 98–104.
  41. Шовкопляс І.Г. Максимов Є.В. Дослідження курганного могильника передскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. – 1952. – Т. VII. – С. 89–109.
  42. Daragan M.N. Periodisierung und chronologie der siedlung Zabotin // Eurasia Antiqua. – 2004. – Band 10. – S. 55–146.
  43. Pulaski F. «Mogily» o nasypie kamienym w powiecie Kammientckim // Swiatowit. – 1902. – T. IV. – С. 3–39.
  44. Sulimirski T. Scytowie na Zahodniem Podolu. – Lwów, 1936. – 136 s.

Перелік умовних скорочень:

АДУ – Археологічні дослідження в Україні
АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
МИА – Материалы и исследования по археологии
РА – Российская археология
СА – Советская археология
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа

Сергій Семенчук

викладач Хмельницького економічного університету

АРХЕОЛОГІЧНІ СВДЧЕННЯ ПРО РАНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЯЗИЧНИЦЬКИЙ КОМПЛЕКС В СЕЛІ ІВАНКІВЦІ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

В статті подаються археологічні дані про язичницький комплекс в с. Іванківці, детальний опис монументальних скульптур даного регіону на основі матеріалів з наукового архіву Інституту археології НАН України.

Ключові слова: скульптура, ідол, атрибут, святилище, капище, антропоморф, язичництво.

Про час заселення слов'янами Подністров'я письмові джерела не повідомляють. Але вже у III-IV ст. н.е. на карті шляхів Римської імперії, відомої під назвою Пейтінгерові таблиці, у пониззі Дністра і Дунаю поряд з гетами, даками й іншими племенами вказані й венеди. Ймовірно що венедями античні автори першої половини I тис. н.е. називали слов'ян. У зв'язку з цим особливо великого значення набувають археологічні матеріали I тис. н.е., серед яких повинні бути й пам'ятки, залишені венедями [5, с. 3].

Проблема духовної культури слов'янських народів широко відома у вітчизняній та закордонній науці. В основу численних досліджень цього напрямку закладено письмові, історичні та етнографічні джерела, зчасти залучаються археологічні матеріали. Як зауважує Б. Рибаків: «Однією із найцікавіших і важливих ділянок сторінок археології є спроба проникнути в дивне мислення давньої людини на підставі вивчення тих пам'яток матеріальної культури, які вона залишила після себе» [9].

Актуальність дослідження обумовлена потребою розкриття такої малодослідженої проблеми як історія язичництва Середнього Подністров'я першої половини I тис. н.е.

Зазначимо, що попередниками проведена значна робота з вивчення первісних скульптур та язичницьких святилищ. Археологічні джерела, які торкаються язичницьких вірувань, на нашу думку, не мають системи, вони і досі не зібрані зі всіх слов'янських земель та недостатньо систематизовані. Зазвичай у загальних роботах зі слов'янських язичництв наводяться лише окремі приклади широко відомих пам'яток та згадуються знахідки ідолів й інших культових старожитностей. Однак кількість культових об'єктів слов'ян, які введені

дослідниками в науковий обіг останнім часом, значно зростає і знаходить своє відображення у багатьох публікаціях.

Найбільш результативними в історії язичництва Подністров'я є дослідження академіка Академії Вищої школи І. Винокура. Матеріали його досліджень узагальнено у низці наукових збірників конференцій, статтях та монографічних працях вченого. У них досліджено і систематизовано значний обсяг матеріалу про духовність населення першої половини I тис. н.е. в Середньому Подністров'ї.

На лівобережній частині Середнього Подністров'я археологами досліджено залишки святилищ: І. Винокуром і Г. Хотюном – в с. Ставчани, с. Бакота [3, с. 109], В. Довженком і М. Брайчевським – в с. Іванківці [2].

У 1989 р. в науковому журналі «Археологія» опубліковано статтю І. Винокура та Р. Забашти «Монументальна скульптура слов'ян», в якій вперше поділено черняхівські скульптури на кілька типів за іконографією та стилістикою [6].

Завважимо, що в останні роки ХХ ст. з'явилися нові цікаві факти, які доповнюють історію язичництва на зазначеній території.

Колосальну роботу в плані дослідження язичництва давніх слов'ян провели буковинські археологи Б. Тимошук та І. Русанова, узагальнивши їх у праці «Языческие святилища древних славян» (1989). Зокрема, вони зробили припущення, що місцем знаходження Збруцького ідола є городище-святилище Богит. Правда, воно є лише одним із варіантів розв'язання проблеми про первісне місцезнаходження ідола.

Свої монографії присвятив язичництву і відомий російський археолог Б. Рібаков, «Язычество древних славян» (1981), «Язычество Древней Руси» (1987), в яких узагальнив і систематизував язичницькі старожитності періодів ранніх слов'ян та Київської Русі.

Грунтовному вивченню духовної культури давніх слов'ян присвячено цілу низку наукових і популярних праць вітчизняних і зарубіжних дослідників (А. Афанасьєв, М. Грушевський, Б. Рібаков, М. Костомаров та ін.); чималий внесок в розробку даної проблеми належить таким українським ученим як В. Даниленко, І. Шовкопляс, П. Толочко, Д. Козак, І. Винокур, Б. Тимошук, О. Приходнюк, М. Тиханова, Г. Лозко та багатьом іншим.

Неабиякий інтерес до означеної проблеми виявляли фольклористи, етнографи, археологи, починаючи з середини ХІХ ст. Цій тематиці присвячено значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних науковців. На сучасному етапі для дослідження світобачення та звичаїв слов'ян залучені майже всі писемні джерела і в значній мірі враховані етнографічні матеріали, проте для цього використано обмаль фактологічного матеріалу археологів. Водночас саме культові місця, святилища та інші речові пам'ятки, що уособлюють вірування народу, «проливають світло» на значну кількість темних плям у світобаченні стародавнього населення регіону, розкривають «горизонти» пізнання конкретних уявлень про релігійні обряди та роль релігії в житті давнього суспільства.

Досить вагомий внесок у дослідження язичницьких старожитностей Поділля належить відомому подільському краєзнавцеві та церковному діячеві Ю. Сіцинському, який на основі систематизації та картографування здобутих даних підготував й опублікував капітальну джерелознавчу працю «Археологическая карта Подольской губернии», що вийшла у світ в 1901 р. у Працях ХІ археологічного з'їзду [11]. Вчений зафіксував і систематизував близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку аж до періоду Київської Русі включно [4]. Ця робота стала основою щодо розташування та опису язичницьких скульптур та рельєфів Середнього Подністров'я. Цим об'ємним дослідженням науковці активно користуються і на сучасному етапі. У контексті сказаного, варто згадати відомого дослідника старожитностей Поділля В. Гульдмана, який у тому ж 1901 р. опублікував «Памятники Подольской старины» (матеріали к составлению археологической карты Подольской губернии) [7, с. 292-294].

За даними В. Гульдмана та Ю. Сіцинського, на межі ХІХ–ХХ ст. в селах Поділля було знайдено понад десяток кам'яних скульптур, яких у народі називають «бабами».

На території Середнього Подністров'я відомі також і інші знахідки кам'яних скульптур. Ці матеріали фіксують у своїх роботах Ю. Сіцинський та В. Гульдман. Останні вказують на цілий ряд населених пунктів, де в різний час виявлено язичницькі старожитності, а саме: Іванківці, Олешинські, Березна, Березове, Хоньківці, Козлів, Пижівка, Хребтіїв, Кузьминчик, Ольховець. Нажаль, не всі з відкритих кам'яних язичницьких скульптур стали надбанням науки [11]. Нагадаємо, що ілюстрацій цих пам'яток у праці дослідника Ю. Сіцинського не виявилось.

У цьому повідомленні автор якнайповніше наводить фактологічні дані про язичницькі ідоли Середнього Подністров'я із с. Іванківці Новоушицького району пов'язуючи їх конкретно з язичництвом означеного регіону.

Наприкінці 1950-х р. в Інститут археології АН УРСР надійшло повідомлення І. Старинського про те, що у селі Іванківці Новоушицького району Хмельницької області є дві кам'яні скульптури, одна з яких стоїть

вкопана в землю, із трьох сторін має зображення людських облич, а інша – лежить на поверхні ґрунту і уособлює одностороннє зображення людини.

На місце знахідки виїжджав відомий український археолог В. Довженок, який провів попереднє дослідження території. З'ясовано, що стели знаходяться на слов'янському поселенні II–IV ст. н.е. Крім двох стел, про які повідомлялось в листі І. Старинського, в с. Іванківці, виявлено третю скульптуру, яка була розбита господарем садиби і закопана в землю [8].

У 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського провела на поселенні археологічні дослідження. Оскільки вони проходили у важких умовах осені (кінець вересня – початок жовтня), їх масштаби мали обмежений характер. Все ж вдалося з'ясувати, що на тому місці, де знаходились ідоли, справді було давнє святилище. Крім того, встановлено, що жителі селища займалися залізобудівним виробництвом [1].

Село Іванківці розміщене на правобережжі Дністра приблизно за 8 км від річки, на двох схилах глибокої балки, по якій протікає невеликий струмок Батіжок, що бере свій початок за північно-східною околицею села.

Поселення, на якому знайдені ідоли, знаходиться на високому мисі та починається від схилу в долину р. Батіжок, і тягнеться стрічкою вздовж безіменного струмка довжиною близько 0,5 км. Воно займає площу майже 10 га. Кам'яні стели знаходились в західній частині поселення, на південь від сучасного сільського кладовища.

Перша із стел стояла на городі селянина С. Онищука. Ця скульптура являє собою чотириохгранный стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м та об'ємом 0,4х04 м² (рис. 1).

Поверхня стели вивітрена, по всій її площині простежуються тріщини, які ніби розділяють скульптуру по вертикалі на три частини, скульптура місцями вкрита мохом. На північній, східній та південній сторонах ідола простежуються випуклості та впадини, очевидно штучного походження, можливо, сліди невідомих попередніх зображень, пошкоджених часом та діями атмосферних явищ. За розповідями старожилів, на площинах фігури були помітні якісь знаки та фігури, але що вони означали, не пам'ятають.

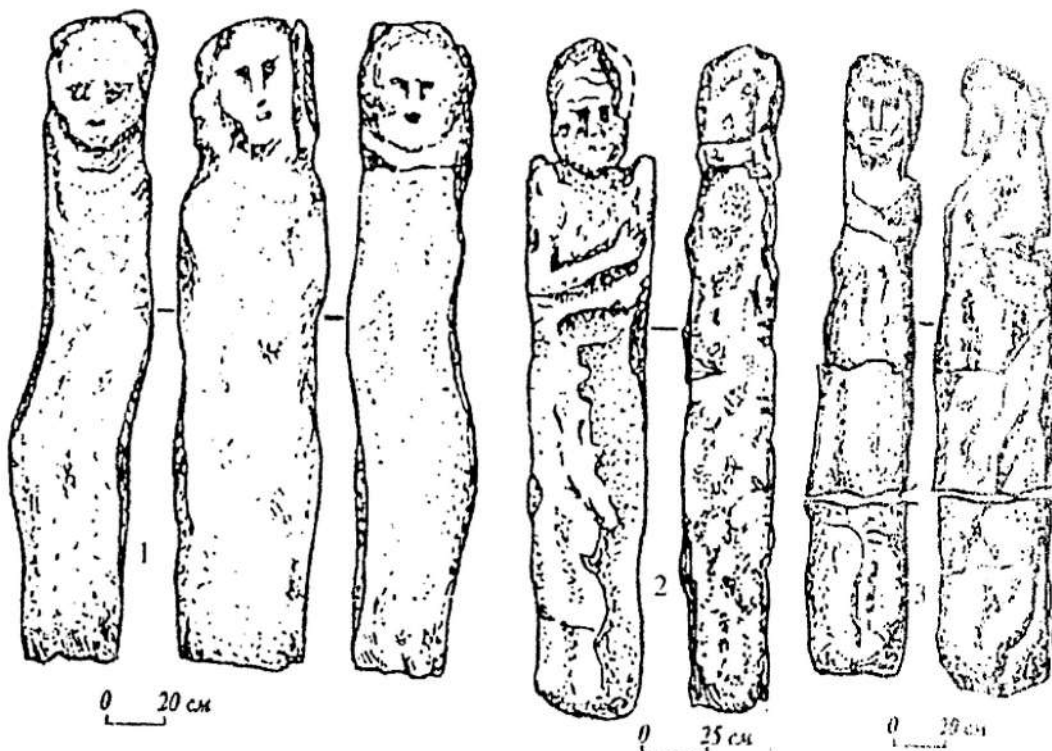

Рис. 1. Антропоморфні язичницькі ідоли з села Іванківці (За І. Винокуром)

Зображення людських облич збереглися у верхній частині стовпа з трьох сторін. Найбільш добре збереглось обличчя на південно-західній стороні (рис. 1). Воно має округлу форму, що врізана в площину каменю і виступає на 1-2 см; очі та рот зображені у вигляді заглиблень. Побутує думка, що художник на цьому зображенні намагався зобразити риси жіночого обличчя.

Відносно добре збереглося обличчя з північно-західної сторони. Тут чітко помітні заглиблення очей, рота, а також помітно виділяється борода. Обличчя з західної сторони скульптор зобразив масивніше, ніж з південної. Очевидно, тут зображено чоловіче обличчя.

Найгірше збереглось зображення людського обличчя з північно-східної сторони. Тут лише чітко простежуються заглиблення очей, рот – помітно менш чітко, а інші частини тіла зовсім не помітні.

Із четвертої, південно-східної сторони, зображення обличчя відсутнє; можливо воно було раніше, але потрапило під дію вивітрювання, а можливо його взагалі ніколи не було і скульптура від самого початку була трьохликою [12, арк. 4-5].

Загальна збереженість скульптури не досить якісна; деталі зображення, які збереглись, чітко простежуються при скісному освітленні. В той час, коли скульптура стала відома широкому колу науковців, вона знаходилась у сильно нахиленому положенні, але селяни пам'ятають часи, коли ідол стояв вертикально [2].

Незадовільний стан фігури з багатоликим зображенням пояснюється, вірогідно, м'якою породою вапняку, з якого вона виготовлена в умовах місцезнаходження. Недостатньо твердий подільський вапняк багато століть знаходився на відкритому місці, піддавався природнім впливам: дощі, морози та вивітрювання. Чого не можемо сказати про «Збруцького ідола», який знаходився на дні річки Збруч в незмінному природньому середовищі і зберігся у первинному вигляді [8]. Людські обличчя, які дивляться на всі чотири сторони – символ оберігаючий від зла, що знаходиться зі всіх сторін. Всі ці чотири напрями, які колись могли означати і географічні координати: з півночі та півдня, із заходу та сходу. Оскільки носителями зла вважались злі вітри, то географічне поняття повністю має право на існування. Вихід зла розцінювався не лише у ставленні до особистості (позаду, попереду), а й до природи в цілому – за сторонами світу або, висловлюючись науковими термінами, за географічними координатами. Давньоруському прикладному мистецтву відомо багато прикладів хрестоподібного розташування заклиналих знаків, яким, безсумнівно надавалося значення безпосереднього спрямування антитези зла. Напевно, таке значення було закладено давніми слов'янами і у іванковецького чотирьохликого ідола, який оберігав село із чотирьох сторін.

В науковому колі побутує думка, що ця скульптура увібрала в себе верховне божество Роду, уособленням якого вважають збруцького ідола, хоча така версія не підтверджена, однак припущення, на думку Б.О. Рибаківа має право на існування. Ідол Роду як верховне божество має бути найбільшим із трьох іванковецьких знахідок, за умови впевненості у їх повній синхронності, у одночасності виготовлення всіх трьох фігур, але такої впевненості немає, тому що поселення датується II–V ст. н.е. Отже, припускаємо, що виготовлення скульптур могло бути упродовж п'ятсот років [10, с. 131-132].

Другий ідол знаходився на захід від місцезнаходження першої скульптури. Він являє собою чотирьохгранний плоский кам'яний стовп, який зображав тіло людини зі скульптурним, об'ємним віддзеркаленням людської голови (рис. 1, 2). Загальна композиція витвору нагадує давньогрецькі герми. На скульптурі також помітні сліди вивітрювання, але меншою мірою, ніж на першій. Загальна збереженість ідола задовільна, відбита лише ліва частина голови та ніс. Розміри скульптури: довжина 2,35 м, ширина 0,52 м, товщина 0,38 м, довжина голови 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа 0,27 м.

Виконання цієї скульптури вирізняється великою ретельністю. Досить чітко передані борода, вуса, очі, ніс (відбитий зовсім недавно). На фронтальній частині ідола видно зображення рук, складених на грудях, та меча, якого утримує права рука навскіс через увесь тулуб. Зображення ніг відсутнє, але, вірогідно, нижня частина скульптури відбита. При косому освітленні, в нижній частині правого боку помітні якісь подряпини або насічки; це, очевидно, на думку дослідників, «знаки Рюриковичів».

Іванковецька скульптура № 2, на відміну від першої, лежала не на своєму першопочатковому місці. Зважаючи на те, що скульптура досить масивна, жителі села не могли перенести скульптуру на значну відстань; тому дослідники вважають, що першопочаткове місцезнаходження цієї скульптури знаходиться десь поруч [12, арк. 6-7].

Третя скульптура спершу знаходилась вище по схилу, на північний схід від першої, на присадибній ділянці селянина Я.Яремчука. За деякий час до початку проведення розкопок в с. Іванківці, стела була розбита батьком тогочасного власника земельної ділянки та закопана в землю. Я.Яремчук розповів що його батько після того як розбив статую важко хворів і незабаром помер. Його захворювання та смерть місцеві жителі пов'язували із знищенням ідола, в результаті чого виникло надзвичайне побоювання стел, чому останні в значній мірі завдячують свої добрій збереженості. Місце, де були закопані залишки скульптури, показали селяни. Загалом виявилось сім масивних частин каменю та безліч дрібних уламків, які в сукупності дозволили відновити давню скульптуру (рис. 1, 3).

Це була найбільш масивна із всіх трьох стел. Довжина останньої понад 3 м. Виготовлена вона з того самого м'якого дністровського вапняку, що і дві попередні вищеописані стели. За манерою зображення третя скульптура найбільше наближена до другої. Вона є неправильним чотирьохгранним стовпом зі скульптурним зображенням людської голови зверху. Сама обробка скульптури набагато гірша, ніж в скульптури № 2, а голова навпаки – оброблена більш ретельно. Досить добре простежуються очі, ніс, рот, підборіддя, волосся та вуха. Нижче на стелі не показано ніяких деталей одягу або частин тіла людини. Більш того, його поверхня зовсім не оброблена. Тому ми вважаємо, що третя скульптура не була закінчена майстром. Досить добре

видно незакінчене праве плече та шию з правої сторони: робота проводилась, а потім різко припинилась. На поверхні скульптури помітні сліди знаряддя, якими працював майстер [12, арк. 8-9]. Під час розкопок частини ідола передано в Кам'янець-Подільський історичний музей.

Іванковецьке святилище виникло у період розквіту черняхівської культури (приблизно в III–IV ст. н.е.) та продовжувало існувати й значно пізніше – можливо тоді, коли саме поселення вже припинило своє існування. Про це свідчать знахідки кераміки середини та другої половини I тис. н.е. Проте до епохи християнізації воно, вірогідно, не дожило. Тому іванковецькі скульптури не спіткала доля Збруцького ідола і вони збереглися до наших днів на тому місці, де були поставлені півтори тисячі років тому.

Отже, вивчення іванковецьких ідолів відкрило нову сторінку в пізнанні язичницької ідеології. Очевидно, багатоліка скульптура з Іванковець та Збруцький ідол зображували одне і теж божество, яке, очевидно, посідало почесне місце в тогочасному слов'янському язичницькому пантеоні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брайчевский М.Ю. Древнесловянское святилище в селе Иванковцы на Днестре / М.Ю. Брайчевский // Краткие сообщения Института материальной культуры. – 1953. – Вып. 52. – С. 43-53.
2. Брайчевский М.Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М.Ю. Брайчевский, В.И. Довженок // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 261.
3. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен / І.С. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.
4. Винокур І.С. Історико-археологічні дослідження Ю.Й. Сіцинського / І.С. Винокур // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції : Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Ч. 1. – Хмельницький, 1994. – С. 57-59.
5. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1977. – 111 с.
6. Винокур І.С. Монументальна скульптура слов'ян / І.С. Винокур, Р.В. Забашта // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 65-77.
7. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
8. Довженок В.И. Древнесловянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье / В.И. Довженок // Краткие сообщения и исследования Института материальной культуры. – 1952. – Вып. XIVIII. – С. 136-142.
9. Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – 1962. – № 4. – С. 66.
10. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, Институт Археологии, 1981. – 606 с.
11. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 133-197.
12. Науковий архів Інституту археології НАН України 1951/96 Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции 1951 г., 44 л.

Павло Нечитайло

кандидат історичних наук, науковий співробітник
ДП ОАСУ «Подільська археологія»

ХРЕСТОПОДІБНІ ЗОБРАЖЕННЯ З ЛУНКАМИ-ПРОСВЕРДЛИНАМИ У ПЕЧЕРАХ ПОДНІСТРОВ'Я

Стаття присвячена генезі, походженню, проблемам дослідження, типології та атрибуції хрестоподібних петрогліфів з лунками-просвердлинами у печерах Подністров'я. Залучені матеріали багаторічних досліджень автора та широке коло аналогій з Криму та Болгарії.

Ключові слова: печера, спелеоархеологія, петрогліф, печерне чернецтво, хрест, лункоподібні, графіті, енеоліт, середньовіччя.

Найдавнішою згадкою про хрестоподібні зображення у печерах, у Подністров'ї можна вважати повідомлення Константина Багрянородного, яке відноситься до середини X ст.: «Должно знать, что по ею сторону реки Днестра, в краю, обращенном к Булгарии, у переправ через эту реку, имеются пустые крепости: первая крепость названа пачинакитами Аспрон, так как ее камни кажутся совсем белыми; вторая крепость Тунгаты, третья крепость Кракнакаты, четвертая крепость Салмакаты, пятая крепость Сакакаты, шестая крепость Гиэукаты. Посреди самих строений древних крепостей обнаруживаются некие признаки церквей и кресты, высеченные в песчанике, поэтому кое-кто сохраняет предание, что ромеи некогда имели там поселение». [1, с. 157] Безперечно, що бік Дністра «обернений до Болгарії» – це правий берег Дністра. Дослідники кінця XIX – початку XX ст. ототожнювали перші три з наведених міст із сучасними Білгородом-Дністровським (дореволюційний Акерман), Бендерами та Сороками [1, с. 220-221]. Положення ж решти

трех досі не відоме, проте ймовірно, що воно припадає на регіон Середнього Подністров'я. Що ж до «церков та хрестів» висічених у пісковнику чи вапняку, то на думку деяких дослідників [55, с. 23; 46; 48; 47, с. 5], це повідомлення може стосуватись саме решток печерних монастирів, оскільки печери є набагато стійкішими щодо руйнування порівняно з наземними спорудами. Однак, нам поки-що невідомі пам'ятки, розміщені на правобережжі Дністра, які можуть бути чітко датовані IX-X ст.

Перші спроби аналізу наскальних зображень у печерних комплексах Лівобережжя Дністра (Бакота, Нагоряни, Лядова) належать учениці та співробітниці (а пізніше й дружині) В.Б. Антоновича – Катерині Миколаївні Мельник. Вона супроводжувала київського професора під час спелеоархеологічної експедиції 1883 року на заході Подільської губернії [29; 30]. Дослідниця спробувала датувати знайдені нею зображення добою бронзи і наводила аналогії подібних зображень з мегалітів території сучасної Франції. Теоретично, серед наведених у розвідці К.М. Мельник зображень є такі, які можна віднести до періоду енеоліту-бронзи, однак більшість хрестоподібних фігур все ж таки знаходять повні аналогії у пам'ятках християнського культу.

1966 р. О.О. Формозов провів перевірку відомостей про настінні зображення в Буші, Бакоті, Нагорянах, Лядовій, наведених В.Б. Антоновичем і К.М. Мельник й заперечив ймовірність існування на пам'ятках давніх зображень [73, с. 141-143]. У виданій 1969 р. праці «Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР» дослідник наводив наступні аргументи: а) в Бакоті, Лядові і Нагорянах зображення виконані на м'якій і нетривкій породі, отож давні зображення не могли тут зберегтись; б) мегалітичні споруди біля Нагорян є природними брилами, що відкололись від скельного каньйону; в) грубі кременеві знаряддя з печери у Нагорянах, які згадував В. Антонович, є природнім кременем; г) гравіювання в печерах біля Нагорян (хрести, мілкі просвердлини, прямокутники, заштриховані в клітину) відносяться до періоду існування в печерах християнських монастирів [73, с. 142-143].

Однак, на нашу думку, аргументи на користь пізнього датування петрогліфів у Нагорянах, наведені О.О. Формозовим, недостатні. Зображення хреста не завжди носить християнське семантичне навантаження. Хрест як символ відомий за часів неоліту [63, с. 10], крім того, окремі форми хреста, засвоєні східною церквою, наприклад перехресний, зустрічаються в орнаментиці посуду скіфських племен лісостепу [40, рис. 42.1]. Велика кількість хрестоподібних зображень на скелях й у печерах біля Нагорян найрізноманітніших модифікацій потребує ґрунтового й копінкового аналізу. Хоча більшість з них, очевидно, дійсно стосується часу існування у пам'ятці християнського монастиря і має аналогії в інших печерних культових пам'ятках регіону. Нетривкість породи, на якій зображені малюнки, не є вагомим аргументом, так як О.О.Формозов не заперечує ймовірність існування петрогліфів епохи бронзи на вапнякових скелях Кобистану. Спроба дослідника віднести віднайдені В.Б. Антоновичем крем'яні відбивні знаряддя до природних шматків кременю безпідставна, оскільки їх опис міститься в каталозі виставки XI археологічного з'їзду за № 559562, це «отбивной массивный осколок кремня, с одного конца отесанный мелкими отбойниками в виде скребка и три толстых остроконечных осколка с отбивными луковичками» [65, с. 72].

Сплеск наукового інтересу до наскельних зображень, зокрема й хрестоподібних відбувся наприкінці ХХ століття [67; 68; 69]. Цікаву концепцію датування хрестоподібних петрогліфів на мегалітах біля сс. Бакоти, Нагорян, Лядави висунув М.С. Бандрівський [13]. Василем Олійником (краєзнавчий музей м. Заліщики) та Юрієм Малеевим (Київський держуніверситет ім.Т.Шевченка) було знайдено цікаві форми хрестів у печерах Тернопільщини [41; 42; 25]. Окремо хотілося б виділити роботи на печерних пам'ятках регіону В.С. Артюха, зокрема його дослідження печерної церкви у с. Стінка [9; 10]. В останній було знайдено знаки та написи, що мають відповідники у різних графічних та алфавітних системах (германські руни, глаголиця, протоболгарські знаки), а також свастика подібний хрест.

Значний внесок у вивчення даної категорії петрогліфів було зроблено Б.Т. Рідушем. Дослідником було значно доповнено джерельну базу хрестоподібних зображень та опубліковано раніше невідомі з об'єктів у сс. Непоротово, Комарів, Олієво-Королівка, Субіч, Нагоряни [50-58]. Зображення основного символу християнської релігії зустрічається на багатьох пам'ятках регіону, проте через недостатню вивченість об'єктів, бракує інформації про хрестоподібні зображення у пам'ятках півночі досліджуваного ареалу в Івано-Франківській та Львівській областях. Не виключено, що мала кількість повідомлень про петрогліфи у вигляді хрестів у скельній церковній архітектурі означених областей зумовлена відмінністю регіональної традиції печерного чернецтва, судячи з публікацій пам'яток петрогліфи у цих пам'яток скоріше виключення, аніж правило. Головним чином хрестоподібні зображення концентруються в об'єктах, розташованих на території Хмельницької, Вінницької та Чернівецької областей. Цікаво, що подібні дністровським хрестоподібні зображення нехарактерні для аналогічних пам'яток Туреччини [77] та Молдови [76; 15; 16]. Достатньо близькі аналогії знайдені в об'єктах, що знаходяться на території Криму [31; 43], Румунії [74] та Болгарії [2-7; 22]. Наявність хрестів висічених у печерних приміщеннях стверджена для пам'яток: Стіна [33], Оксанівка

[37], Нагоряни [1; 29; 13; 72; 35; 36; 37; 56], Лядова [1; 29; 37] (Вінницької області); Субіч [51], Бакота [29], Жванець [34] (Хмельницької області), Голігради [66], Стінка [10], Лиличка [42], Кошова [25] (Тернопільської області); Олієво-Королівка (Івано-Франківської області); Непоротове, Комарів (Чернівецької області) [55; 58]. Не виключено, що ареал знахідок хрестоподібних петрогліфів у регіоні з часом розшириться та поповниться новими, проте й зібраний на сьогодні матеріал за кількісними показниками випереджає усі відомі нам центри печерного чернецтва.

При роботі з цим матеріалом виникають певні складнощі, що стосуються датування та історико-культурної атрибуції зображень. Особливо це стосується тих випадків, коли хрести були виявлені у відкритих комплексах, а таких переважна більшість. Найбільший відсоток з загальної маси виявлених зображень зафіксовано у комплексах: Нагоряни, Оксанівка, Лядова, Непоротове. Причому, найбільш інформативними є об'єкти, яких не торкнулись переробки XIX ст. (Нагоряни, Оксанівка), у цих комплексах кількість висічених на стінах приміщень та каньйону хрестів вимірюється сотнями [39]. За способом виконання хрести на цих пам'ятках можна розділити на:

- а) вирізані (видряпані);
- б) виконані у техніці лункоподібних заглиблень та створені у комбінованій техніці, що поєднує першу й другу;
- в) рельєфні (опуклі та заглиблені у породу).

Ця класифікація працює для всіх об'єктів з хрестоподібними петрогліфами у регіоні.

Найбільш чисельним та вживаним є хрести виконані у техніці лункоподібних заглиблень та створені у комбінованій техніці. Саме на них ми зосередимо увагу. Розмаїття форм та типів цих зображень почасти ускладнювало дослідникам інтерпретацію хрестоподібних знаків. Отож хрести виконані у техніці лункоподібних заглиблень та у комбінованій техніці (з елементами прокреслення) зафіксована у регіоні на пам'ятках: Жванець, Субіч, Непоротове, Нагоряни, Оксанівка, Лядова. Форма хрестів типу «б» надзвичайно багата й різноманітна, класифікувати їх за цією ознакою поки-що не видається можливим. Натомість ряд питань та коло аналогій, пов'язаних з зображеннями цього типу мають бути з'ясовані. По-перше, це саме використання лункоподібних зображень в жанрі образотворчого мистецтва. Ця техніка відома на території Франції з часів палеоліту [19] і була зафіксована на уламках вапняку. Зображення у лункоподібній техніці відомі в пам'ятках трипільської культури в малій пластиці та на кістці [21]. Енеолітичні календарі виконані лункоподібними заглибленнями відомі у Болгарії [56, с. 113]. Скупчення лунок та просвердлень відомі на скелях Південної Швеції і датуються там епохою бронзи [75]. Як бачимо, хоча й для різних ареалів, ця техніка відома в образотворчому мистецтві фактично для всіх періодів давньої історії. Щодо досліджуваної території, то про наскальні рисунки з елементами лункоподібних заглиблень можна говорити вже в енеоліті [36; 37].

Хрести з лункоподібними заглибленнями на кінцях достовірно фіксуються в регіоні в орнаментальних мотивах на амфорах і вазах чорноліської культури [23, с. 158. рис. 95.1]. Беручи до уваги виявлене жертвоне місце чорноліської культури в печері Непоротівського скельного комплексу [52, с. 119-120], не виключено, що окремі зображення хрестів на скелях можуть стосуватися періоду раннього залізного віку. Хоча значно ширше й вірогідніше коло аналогій хрестам з лунками все ж таки серед християнських печерних пам'яток. Для хрестів типу «б» зафіксовано досить потужну варіабельність форм, що унеможливує створення їх робочої класифікації. ми, все ж перерахуємо найбільш вживані типи хрестів з лунками. Попередньо нами зафіксовано близько 15 типів хрестів з елементами лункоподібних заглиблень.

Серед печерних пам'яток суміжних регіонів хрести з лункоподібними заглибленнями трапляються в Криму та Болгарії. У монастирі Св. Софії, біля Інкерману у церкві №3, було знайдено 5 видряпаних на стінці хрестів, чотири з яких з лункоподібними закінченнями. Ю.М. Могарічев датує церкву XV ст. [31, с. 24-25. рис. 104]. Один хрест з лункоподібними закінченнями було знайдено у церкві №4 комплексу Чілтер-Мармара, храм датується XII-XIII ст., проте сам монастирський комплекс існував і в XIV-XV ст. [31, с. 34, рис. 117].

Хрести з лунками на кінцях та, зображені всередині медальйону виконаного лункоподібними заглибленнями трапляються в монастирях середньої течії річки Канагьол в Болгарії. Г. Атанасов знаходить численні аналогії зображенням в матеріальній культурі Першого Болгарського царства та датує в межах IX-XI ст. [7, с. 134. обр. 3.6а; 22, с. 32-33. Табл. XXXVIII. 6г].

Однак, слід зазначити, що у вищенаведених пам'ятках хрести «б» не трапляються у такій значній кількості, в якій вони представлені на пам'ятках типу Нагорян та Оксанівки, поодинокі їх знахідки, скоріше становлять виняток ніж правило, в той час як в середній течії Дністра їх кількість вимірюється сотнями.

Спроба датувати хрести з лункоподібними закінченнями була зроблена М.С. Бандрівським. Автор на основі аналогій зі знаками з Румунії та Карпат датував знахідки з Бакоти, Лядави та Нагорян VIII-XI ст. [13]. Хрести з печерної церкви с. Субіч, виконані у тотожній техніці, вірогідно можуть відноситись до XVIII ст., судячи з подібності у техніці виконання та ступенем збереженості з датою, що означає 1734 рік [51]. Хрест типу 1 зустрічається на стіні печерної церкви у с. Жванець на початку напису «Помяни», який за палеографією відноситься до XVI-XVII ст. [34, с. 134. рис. 4].

Як бачимо, хрести типу «б» не можуть слугувати хронологічними реперами для датування об'єктів, вони були поширені на пам'ятках протягом усього середньовіччя і нового часу і, скоріше, вказують на культову християнську приналежність об'єкту, аніж на його місце у часовому вимірі. Втім, нещодавно у Криму, в районі Бакли було відкрито грот з петрогліфами, який дає можливість кореляції датування комплексів з хрестоподібними петрогліфами типу «б» [43]. За кількістю віднайдених хрестоподібних зображень, способом нанесення, формами та типами з-поміж інших відомих зразків церковної скельної архітектури Баклинські гроти найближчі до печерних комплексів Нагор'яни та Оксанівка. На підлозі та на стінах гротів вдалось зафіксувати більш як 400 зображень християнської семантики, причому основна маса петрогліфів сконцентрована саме на підлозі (рис. Б. 81-85). Зображення виконані різною технікою: переважають вирізані, продряпані та просвердлені петрогліфи, часто техніка нанесення комбінована. Більш як 300 зображень – хрести найрізноманітніших форм, невелика група представлена розетками (20 шт.) (рис. 6). Важливо, що 90% віднайдених у гротах зображень, техніка виконання петрогліфів знаходять прямі аналогії на пам'ятках Нагор'яни та Оксанівка. Слід зауважити, що в даному випадку ми маємо справу не зі збігом кількох випадкових фігур, а повною тотожністю. Сітки, хрести з трикутними розширеннями рамен, хрести з лунками на кінцях рамен складають переважну більшість на досліджуваних об'єктах, крім них також мають аналогії хрести в рамках та хрести в колах-медальйонах. Не зважаючи на територіальну віддаленість ми маємо повністю тотожні за складом, композицією та сюжетним наповненням петрогліфів комплекси. Це не єдина деталь, що споріднює гроти Бакли та комплекси Нагор'ян (рис. 1, 2), Оксанівки (рис. 4) і, можливо, Непоротова. У Баклинських гротах більшість зображень вирізана на підлозі [43, с. 355, 359]. Хрести в колі, тотожні Баклинським за іконографією й способом нанесення виявлені на скельній площадці з врубами для дерев'яних конструкцій перед приміщенням №7 у Нагор'янах (рис. 1.2). Далі – найцікавіше: враховуючи аналогії формам хрестів в декорі ранньосередньовічних склепів Криму, наборі поховального інвентарю, предметів VI-VII ст., а також зважаючи на те, що після П'ятого-Шостого Трульського Вселенського собору 692 року було заборонено зображувати хрест в місцях, де була можливість «попрання» святині ногами, тобто на будь-яких горизонтальних поверхнях (порушників мали відлучати від Церкви а зображення знищувати) дослідники відносять гроти та петрогліфи у них до часу християнізації Таврики, що розтягнувся на період з VI по VIII-IX ст. [43, с. 359]. Такому датуванню не суперечить й керамічний матеріал, зібраний біля підніжжя гротів.

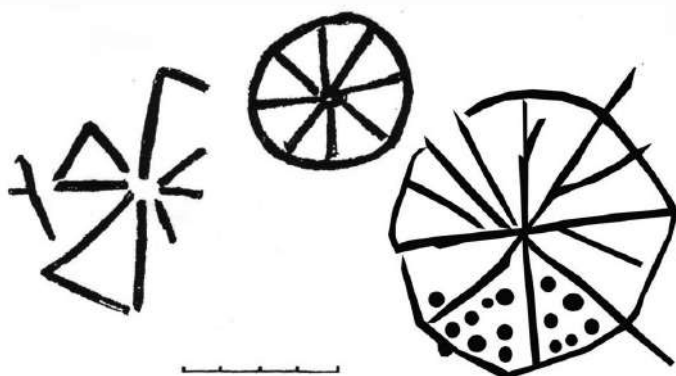

Рис. 1. Антропоморфні зображення та хрест на стінці привхідної частини печери №7; 2 – хрести на підлозі комплексу №2 третього ярусу у Нагор'янах

Рис. 2. Хрести на стінці каньйону на другому ярусі Нагор'янського печерного комплексу

Зважаючи на факт кримської знахідки та повну тотожність умов віднайдення, форм, типів, способів виконання зображень з Бакли та Оксанівки й Нагорян було б спокусливо поставити питання про можливість ранньохристиянського походження наддністрянських комплексів, або уточнення датування баклинських. Заглиблення хронологічних меж появи чернечих печерних обителів у регіоні до пропонованих кримськими дослідниками меж погано корелюється з історичною ситуацією у Подністров'ї [28; 32]. З іншого боку, відомі у Криму та Болгарії комплекси XI-XV ст. [2; 3; 31] не дають таких повних аналогій, і містять знахідки окремих типів зображень. Слід врахувати також і те, що, за Ю.М. Могарічевим масове виникнення і розповсюдження печерних монастирів в Південно-Західному Криму припадає на XII-XIII ст. [31, с. 101]. Переважна більшість відомих на сьогодні пам'яток позбавлена значної кількості петрогліфів і містить сліди отинькування (штукатурки). Можливо, й інші об'єкти, крім баклинських, містили значну кількість петрогліфів, до оформлення стін штукатуркою. З більшою чи меншою вірогідністю можна стверджувати, що петрогліфи з гrotів біля Бакли мають більш раннє походження, адже нам відомі пам'ятки періоду розквіту печерних монастирів в Криму і періоду занепаду – в час ісламізації цих земель в XV ст. Ю.М. Могарічев не виключає появи невеликих чернечих осідків в Криму в X-XI ст., можливо саме до цього періоду слід відносити гrotи з петрогліфами біля Бакли. Щодо Середнього Подністров'я, то подібні комплекси петрогліфів за аналогіями з Болгарією, вірогідно з'являються в XI ст.

Аргументи, наведені кримськими дослідниками, на користь ранньохристиянського походження гrotів з описаною символікою потребують перевірки. До прикладу, не факт, що зображення хреста на підлозі перестало побутувати у матеріальній культурі християнства після Вселенського собору 692 року. На території Північно-Східної Росії надмогильні плити з хрестами встановлюють до XIII ст. [14, с. 228]. Аналогії зображенням, які були знайдені на стінах та підлозі гrotів не вписуються у вузький проміжок V-VI ст., їх використовують протягом усього середньовіччя. Прояснити ситуацію з описаними комплексами допоможе відкриття об'єктів з тотожними петрогліфами, похованих під делювіальними відкладами у середньовічний час. Подібність петрогліфів з Бакли з окремими наддністрянськими може скоріше свідчити на користь належності їх творців до якогось певного спільного світоглядного напрямку.

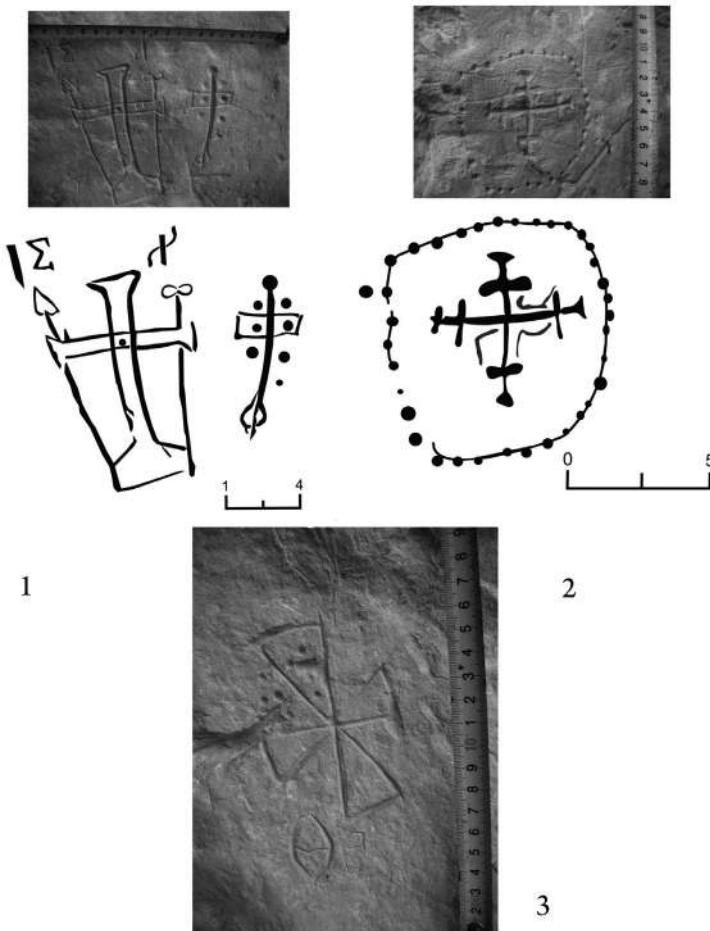

Рис. 3. Хрести з віттарної стінки печерної церкви у Нагорянах: 1 – хрести; 2 – хрест та грецька літера «Θ».

Рис. 4. Хрести з молільного місця (об'єкт №5) печерного комплексу в с. Оксанівка.

Звернемось до семантики зображень та причин їх нанесення на стіни печерних приміщень, почасти, у достатньо великій кількості. У досліджуваному регіоні трапляються хрестоподібні зображення майже усіх типів, вживаних в християнській іконографії: від звичайного хреста, утвореного злиттям двох ліній до складних форм, де поєднується кілька хрестів та інших символів.

У Стіні, Стінці, Нагорянах (рис. 5), Оксанівці, Субочі, Лядаві було виявлено хрести з підніжжям у вигляді півсфери, трикутника, прямокутника, що імітують Голгофу, де відбувалась страта Спасителя. За Б.О. Рибаківим: «хрести з Голгофою знизу ставили, зазвичай, на вітварях і на престольних платах – антмінсах. Зображення їх на каменях, ніби символізує перетворення язичницьких вітварів на християнські». [62, с. 27] Цей пасаж дослідника цілком погоджується з умовами виявлення хрестів з Голгофою у переважній більшості пам'яток. У печерах біля Стіни, Стінки, Нагорян, Оксанівки, Непоротова та інших були виявлені антропогенні сліди використання в дохристиянську добу, нерідко з культовою метою.

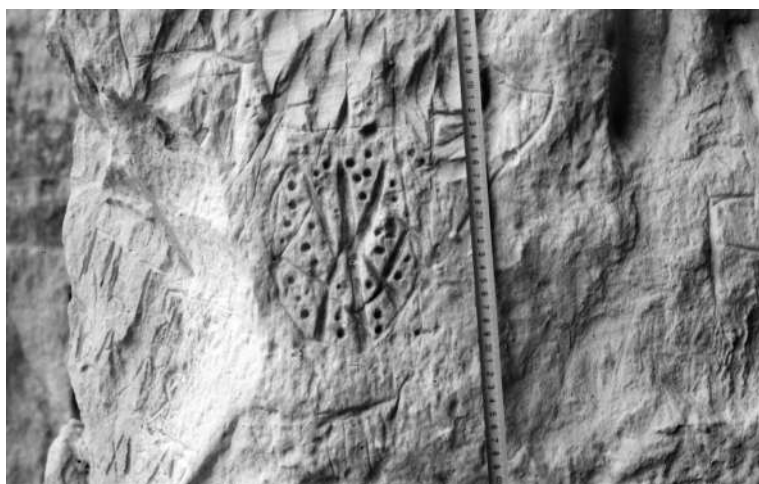

Рис. 5. «Календар» зі стінки каньйону другого ярусу у Нагорянах

Окремим типом зображень хрестів, є включені в рамку, з додатковими фігурами. Слід погодитись з дослідниками знаків зрубної культури, що знак в рамці мабуть містив якусь особливо цінну інформацію [44, с. 174]. Яскравим зразком є композиція з хрестами в рамці з об'єкту № 6 в Оксанівці. Рамка розділена на п'ять прямокутних секторів. Нижня частина рамки складається з одного сектору, куди вміщено хрест «латинської» форми з лункоподібними закінченнями, покладений на бік. Середня частина рамки розділена на два сектори у лівому знаходяться три лункоподібних заглиблення, розташовані у формі трикутника, вершиною вгору, у правій три лунки розміщені в лінію. У

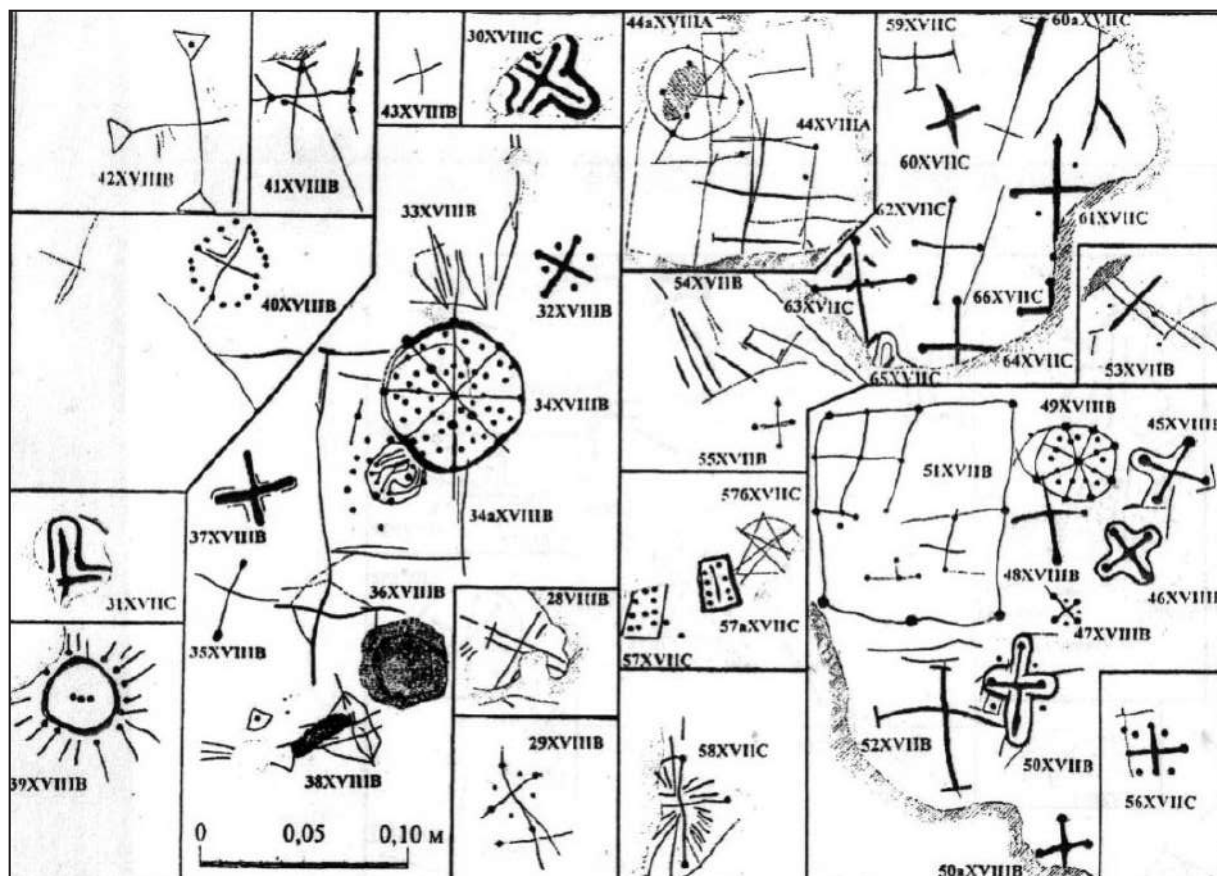

Рис. 6. Петрогліфи Баклинських гротів № 28-66 за П.Оксіненко, А.Бєлим

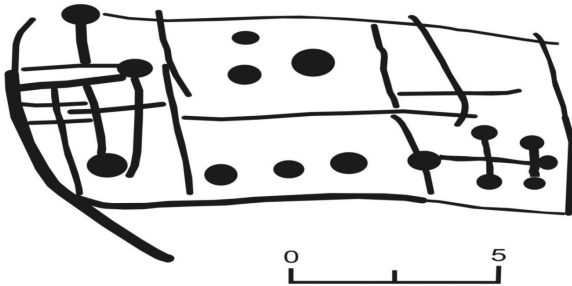
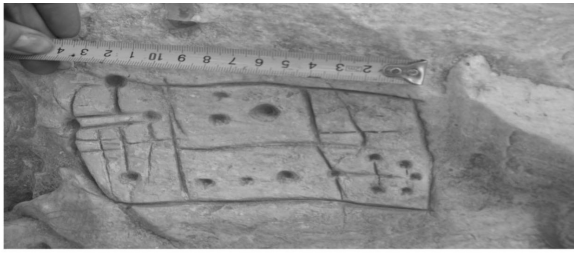

Рис. 7. Хрести з молитовної ніші (об'єкт №6) печерного комплексу в с. Оксанівка

верхній частині прямокутника, два сектори – у лівому рівносторонній хрест, у правому рівносторонній хрест з лункоподібними закінченнями та двома перекладами у верхній частині. Можливо, композиція є символом храму, чи схематичним втіленням якогось догмату церкви (рис. 7).

Щодо мотивів нанесення хрестів на стіни, стелі, підлоги приміщень житлового та культового характеру, то з цього приводу існують дві взаємодоповнюючі версії: за першою, мешканці печерних монастирів наносили зображення намагаючись захиститись від язичницького минулого печер, подібне явище з метою «відвертання бісів» зафіксоване археологами у житлових приміщеннях печерних монастирів Києва та Чернігова [17]. В термінах румунського історика релігії Мірча Еліаде з нанесенням хреста на стіни (стелю, підлогу, одвірток) власного помешкання відбувалась сакралізація простору. «Встановлення розп'яття освячувало місцевість, давало їй «нове народження»... <.> Щойно відкрита земля «оновлювалася», вона «ново створювалася» хрестом» [20, с. 18].

Зображати хрест було почесно та корисно, як відомо «хрестом освящається всякое место» та «изображенный крест прогоняет страх и возвращает мир. Охраняемый Крестом не бывает добычею врагов, но остаётся невредимым», писав один з отців Церкви Св. Феодор Студитський. Розмаїття форм та типів хрестів у печерних монастирях кримські дослідники пояснюють бажанням створити свого індивідуального хреста [43, с. 357].

Хрестоподібні фігури з елементами лунок-просвердлин у печерах Подністров'я головним чином належать до матеріальної культури середньовічного печерного чернецтва. Існування такої техніки виконання зображень для досліджуваного регіону відомо вже в епоху енеоліту. Найчастіше групи таких зображень зустрічаються у печерних комплексах басейну Середнього Дністра. Аналогії хрестоподібним петрогліфам з лункоподібними елементами є в печерних монастирях

Криму та Болгарії XI-XV ст. На Поділлі традиція нанесення таких зображень існувала ще у XVII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В.Б. Антонович // Труды VI-го АС. – Т. 1. – Одесса, 1886. – С. 86-102.
2. Атанасов Г. Средневековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир) / Г.Атанасов, Чешмеджиев Д. // Известия на народния музей Варна. – 1990. – №20(41). – С. 110-139.
3. Атанасов Г.Г. Скални монашески обители в Добруджа (IV-XIV в.). Автореферат. – София, 1990. – 18 с.
4. Атанасов Г. Няколко скални манастира в Южна Добруджа / Г. Атанасов // ИНМВ. – 1989. – Т. 25 (40). – С. 54-62.
5. Атанасов Г. Средневековни скални церкви в Силистренски округ / Г. Атанасов // ИНМВ. – книга (томе) 20 (35), 1984. – С. 91-98.
6. Атанасов Г.Г. Пещерные военно – стратегические сооружения ранне-византийской эпохи в северо-восточной Болгарии // История и археология Юго-Западного Крыма: Сб. Науч. Трудов Бахчисарайского гос. ист-культ. зап. – Симферополь: Таврия, 1993. – С. 67-77.
7. Атанасов Г. Раннесредневековни скални манастири по средното русло на сухоречието Канагьол (Дристра) в Добруджа // ИНМВ. – 1993а. – книга (томе) 29 (44). – С. 122-143.
8. Атанасов Г. Ранновизантийски скални церкви и манастири в Южна Добруджа // Археология. – №3. – 1991. – С. 33-43.

9. Артюх В. Давньохристиянський печерний храм у селі Стінка Тернопільської області // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовиду»); Матеріали наук. конф. (8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів, 1998. – С. 111-112.
10. Артюх В. Археологічні роботи експедиції «Дністер» на Тернопільщині. // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 251-261.
11. Бабишин С. Школа та освіта Давньої Русі. – К., 1973. – 88 с.
12. Багрянородный Константин. Об управлений империей. Текст, перевод, комментарий. Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. -М.: Наука, 1989. – 496 с.
13. Бандрівський М. Про петроглифи Середнього Подністров'я // VII Подільська історико-краєзнавча конференція, (секція археології) Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 60-61.
14. Беляев Л. Русское средневековое надгробие. Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII – XVII вв. – М.: Модус-граффити, 1996. – 563 с.
15. Бобровский Т. Отчет о спелео-археологических разведках в окрестностях сс.. Бутучены и Требужены в 1999 году /Т. Бобровский, Б.Ридуш. – К., 1999. – 47 с.
16. Бобровский Т. Отчет о спелео-археологических разведках в окрестностях сс.. Бутучены в 2000 году. /Т. Бобровский, Б.Ридуш. – К., 2000. – 18 с.
17. Бобровский Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис) / Бобровский Т. – К., 2007. – 176 с.
18. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии) / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский: Типография Подольскаго губернскаго правления, 1901. – 401 с.
19. Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени / П.П. Ефименко. – К., 1953. – 636 с.
20. Еліаде Мірча Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання; Пер. з нім., фр., англ. Г.Кьорян, В.Сахно. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 591 с.
21. Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – 278 с.
22. Йотов В. Скала Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско / В. Йотов, Г.Атанасов. – София, 1998. – 346 с.
23. Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). – Львів, 1998. – 224 с.
24. Маргос А. Средневековни скални манастири по Суха река / А. Маргос // ИНМВ. – книга (томе) 19 (34), 1983. – С. 125-129.
25. Малеев Ю. Наскальні зображення в печері Кошова біля с.Лисичники / Ю. Малеев, В.Олійник //Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995р. – Львів, 1995. – С. 52-53.
26. Мацкевий Л. Печерні пам'ятки заходу України – джерело матеріальної та духовної культури // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995р. – Львів, 1995. – С. 62-66.
27. Мацкевий Л. Історія дослідження та використання печер Тернопільщини //Археологія Тернопільщини. – Тернопіль:Джура, 2003. – С. 67-80.
28. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст.. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 96 с.
29. Мельник К. Путевые очерки Подолия / К. Мельник // Киевская старина. – 1885. – №9. – С. 53-81.
30. Мельник Е. Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России / Е.Н. Мельник // Труды VI-го АС. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 103-134.
31. Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Таврики. – Симферополь: Таврия, 1997. – 384 с.
32. Моця О.П. Середнє Подністров'я в давньоруський час / О.П. Моця //Давня і середньовічна історія України (Історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський: Інформаційно-видавничий центр Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, 2000. – С. 244-248.
33. Нечитайло П. Дослідження печерного монастиря с. Стіна // Матеріали X Подільської Історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2000. – С. 137-144.
34. Нечитайло П.О. Лапідарні написи Жванецької печери / П.О. Нечитайло // Наукові записки. Спеціальний випуск. Частина 1. – К., 2002. – Т.20. – С. 171-176.
35. Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль:Джура, 2003. – С. 230-237.
36. Нечитайло П.О. Нові знахідки петрогліфів у Середньому Подністров'ї //Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут, 2003. – Вип.2. – С. 235-240.
37. Нечитайло П.О., Забашта Р.В., Ридуш Б.Т. Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра в 2002-2003 рр. // АДУ в 2002-2003 рр. – С. 237-242.

38. Нечитайло П.О. Звіт про спелеоархеологічну розвідку на лівобережжі Дністра / П.О. Нечитайло, Р.В. Забашта. – К., 2003. – 25 с. Архів ІА НАНУ 176/2002.
39. Нечитайло П.О., Рідуш Б.Т. Звіт про спелеоархеологічні роботи на пам'ятках Нагоряни та Оксанівка / П.О. Нечитайло, Б.Т. Рідуш. – К., 2004. – 22 с. Архів ІА НАНУ.
40. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного левобережья (курганы Посулья). – К., Наукова думка, 1968. – 235 с.
41. Олійник В. І. Дослідження печери Кошова біля с. Лисичники // VIII Подільська історико-краєзнавча конф. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 59-61.
42. Олійник В. Дослідження печер на Заліщанщині // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 81-91.
43. Оксиненко П.В., Белый А.В. Комплекс петроглифов с христианской символикой в гроте близ Баклы // МАИЭТ. – Вып. XI. – 2005. – С. 355-376.
44. Отрошенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племён Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // Studia praehistorica. – Sofia, 1988. – Т.9. – С. 147-178
45. Пелешишин М. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині / М.Пелешишин, Р.Берест // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995р. – Львів, 1995. – С. 72-76.
46. Пламеницька О.Новий погляд на початки скельної християнської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) // Українська Академія Мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 144-151
47. Пламеницька О.А. Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – К., 2001. – 304с.
48. Пламеницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам.-Поділ.: АБЕТКА, 2005. – 388 с.
49. Попов А. Царевград Търнов. Средневековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновска «Велика лавра» / А. Попов.– София: Българската Академия науките, 1984. – 188 с.
50. Рідуш Б. Печерні монастирі Буковини / Б.Рідуш // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Зб. наук, статей. –Чернівці, 1997а. – Вип. 3. – С. 108-111.
51. Рідуш Б., Нечитайло П. Субоцький печерний монастир// Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук; статей. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – Том 2. – С. 188-193.
52. Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук, статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2000б. – Том 1. – С. 108-127.
53. Рідуш Б. Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування/ Б.Рідуш // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст.: Матеріали Міжнар. наук. конф. – Чернівці: Золоті литаври, 2000в. – С. 46-51.
54. Рідуш Б.Т. Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону. Автореферат кандидатської дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: спец. 07.00.04 / Б.Т. Рідуш. – Чернівці, 2000д. – 20с.
55. Рідуш Б.Т. Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. (Рукопис.) Зберігається в бібліотеці ЧДУ. – Чернівці, 2000. – 167с.+(Додатки).
56. Рідуш Б. Нова пам'ятка первісного мистецтва з Нагорянського печерного комплексу // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – т.1. – С. 106-114.
57. Рідуш Б. Скельно-печерні природно-антропогенні комплекси в ландшафті Дністровського каньйону // Ландшафти річкових долин: природа-ландшафти-людина.: Зб. наук. праць. – Чернівці-Сосновець: Рута, 2007. – С. 281-308.
58. Рідуш Б. Бакотсько-комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Київ-Чернівці: ТОВ «Наші книги», 2008. – С. 223-240.
59. Рожко М. Середньовічні петроглифи на Уріцькому Каміні /М. Рожко, М. Бандрівський // Склі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995р. – Львів, 1995. – С. 80-82.
60. Рожко М.Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – К., 1996. – 240 с.
61. Рожко М. Скельні групи Медоборів та їх використання в минулому //Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (До 150-річчя виявлення Збруцького «Святовиду»; Матеріали наук.конф.(8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів, 1998. – С. 113-124.
62. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI-XIV веков. – М., 1964. – 48 с.
63. Свешников И. О символике вещей Михалковских кладок. // СА. – 1968. – №1. – С. 10-27.
64. Сецинский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии //ТПЕИСК,1891. – Вып.5. – 450 с.
65. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии. // Труды XI АС. – М.,1901. – Т.1. – С. 197-354.
66. Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині.// Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці: Місто, 2000. – Вип. 2. – С. 19.

67. Стрихарь М. Спелео-археологические исследования скальной церкви в с. Межгорье, Борщевского района, Тернопольской области / М. Стрихарь // *Материалы Первой Всерос. спелестологической конф.*, г. Старица, 20-22 июня 1997 г. (Одержано з мережі Internet: <http://lsp.dux.ru>)
68. Стрихарь М.Н. Отчет об археологической разведке пещерных памятников Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1997 г. / М.Н. Стрихарь // *НА ІА НАНУ*. – 1997/121.
69. Стефанович М. Петрогліфи Гуцульщини: Стан і перспективи досліджень / М. Стефанович // *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*: Зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995р. – Львів, 1995. – С. 101-104.
70. Сулковский И. с. Субоч (Ушицкого уезда) и его пещеры / И. Сулковский // *ПЕВ*. – 1887. – №26. – С. 615-626.
71. Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині / Р. Сулик // *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*: Зб. тез повідомл. та доп. наук, конф., Львів, 2-3 лютого 1995р. – Львів, 1995. – С. 108-111.
72. Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству: Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – №156. – М.: Наука, 1969. – 256 с.
73. Юрочкин В.Ю. Древнейшие изображения креста Господня // *Православные древности Таврики* / В.Ю. Юрочкин (Сборник элементов по церковной археологии). – К.: Стилоз, 2002. – С. 21-48.
74. Basarabi-Murfatlar un sit arheologic din Dobrogea secolelor X-XI o monografie de Vladimir Agrigoroaei și Luiza Zamora // *PATZINAKIA. Grupul Român pentru o Istorie Alternativă 2003-2006/ texte de Vladimir Agrigoroaei si Luiza Zamora; fotografii de Toni Cartu; planuri din arhiva DMI prelucrate de Vladimir Agrigoroaei; film de Vladimir Agrigoroaei si Luiza Zamora Cuprins*. Одержано з мережі Інтернет: <http://www.patzinakia.ro/MonografiaBasarabiurfatlar/basalbumINTRO.htm>
75. Historiska nyheter. «Statens historiska museum». Svenska institutet. – 1976. – №3. – 31 с.
76. Bobrovski T. Hesyhastics antiquities in the area of Medieval Orhei / T. Bobrovski, B. Ridush // *Moldo-greek relationship in the context of international relations: Problems and perspectives*. / International Scientific Conference. – Chişinău, 2002. – P. 149-150.
77. Rodley L. Cave monasteries of Bizantine Cappadocia. – New York : Cambridge University Press, 1985. – 266 pp.

Список скорочень:

АБУ – Археологічні відкриття в Україні
 АО – Археологические открытия
 ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України
 ІНМВ – Известия на народния музей Варна
 РА – Российская археология
 ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости
 Труды.... АС – Труды Археологического съезда
 ТПЕИСК – Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета

Анатолій Гуцал

доцент кафедри історії народів Росії
 та спеціальних історичних дисциплін
 КПНУ ім. І. Огієнка

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА ЧАБАНІВКА У 2000-2001 РР.

У статті подається інформація про археологічні дослідження, проведені експедицією Кам'янець-Подільського педуніверситету у 2000-2001 роках в околицях села Чабанівка.

Ключові слова: Чабанівка, курган, поселення, кераміка.

Село Чабанівка розташоване за 55 км від Кам'янця-Подільського, на високому, порізаному ярами плато, що примикає до правого берега р. Ушиці за кілька кілометрів від давнього одноіменного літописного міста. В цілому дана місцевість багата на археологічні пам'ятки різних часів. Тутешній краєзнавець В.Ю. Ромарнюк зібрав чимало матеріалів попередніх епох, відкрив музей історії села і опублікував книгу "Чабанівка", де міститься чимало цікавих відомостей про минуле краю. В околицях села є кілька урочищ з давніми місцезнаходженнями (рис. 1). Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педуніверситету у 2000 р. [1] та 2001 р. [2] досліджувала тут групу курганів і одночасно вела розвідки на інших об'єктах.

Розвідки переслідували мету обстеження правого берега р. Ушиці на предмет виявлення і стану збереження археологічних пам'яток. Результати такі.

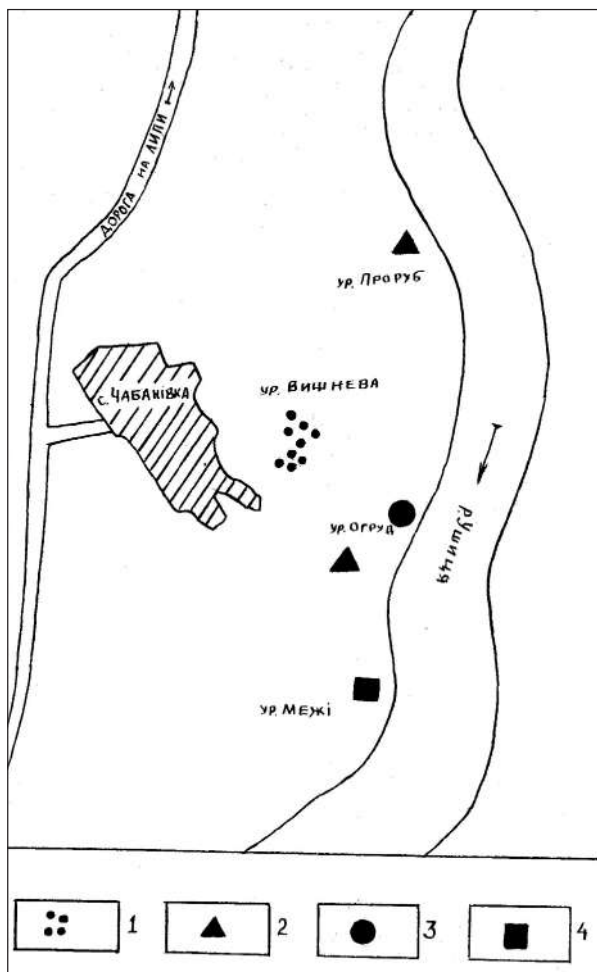

Рис. 1. Ситуаційний план розташування археологічних пам'яток в околицях с. Чабанівка: 1 – група курганів, 2 – ранньослов'янські поселення, 3 – поселення початку доби раннього заліза, 4 – трипільське поселення

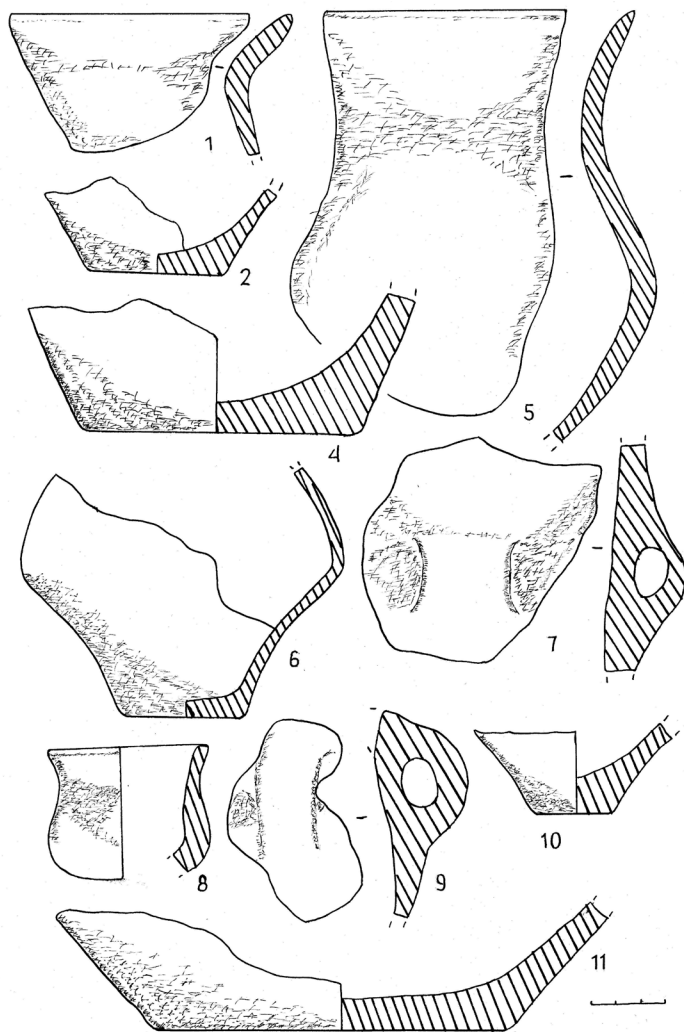

Рис. 2. Кераміка з трипільського поселення в урочищі Межі

В урочищі Межі, південно-східніше села, розташоване трипільське поселення. Культурний шар дуже насичений. В.Ю. Ромарнюк безліч разів проходив його вздовж і поперек, зібрав унікальну колекцію кераміки, крем'яних виробів. Зараз поселення затоплене, а та невелика ділянка, яка вільна від води представляє собою жалюгідну картину. Вона зрита ямами сучасних скарбошукачів, повсюди лежать гори глиняної обмазки-руїни будівель, розкидане череп'я, серед якого найрізноманітніші зразки горщиків, мисок, кубків (рис. 2). Трапляються тут і знахідки епохи ранніх слов'ян.

Поселення початку доби раннього заліза відкрите вище за течією від попереднього, в урочищі Огруд. Значна частина його також знаходиться під водою. В береговому змиві зустрічаються фрагменти із заглаженою іноді підлощеною поверхнею, які належать горщикам переважно тюльпановидних обрисів з наскрізними проколами та розчленованим валиком по вінцях, конусовидним мискам, невеликим, глибоким черпакам з округлим дном (рис. 3).

Слід зазначити, що в південній частині поселення зафіксовано керамічні матеріали ранньослов'янського часу (VI-VII ст.), але більш виразно ця культура проявляється на іншій пам'ятці, про яку мова нижче.

Розміщена вона в урочищі Проруб, на широкій терасі правого берега р. Ушиці, яка поступово понижується в бік річки, і яка зараз практично повністю закрита водою. Незатопленою є лише неширока смужка у 2-3 м, що тягнеться вздовж води на 100-120 м. Періодично, коли рівень водоймища понижується, оголяється більша площа поселення, а разом з тим з'являються нові знахідки, яких, на жаль, стає з кожним роком все менше і менше. Вода робить свою руйнівну справу і ховає все у своїх глибинах, змиваючи начисто будь-які сліди колишнього проживання тут людей. У 2000 році можна було ще зібрати непогану колекцію уламків глиняного посуду. Це переважно горщики витягнутих пропорцій, у яких найбільше розширення тулуба припадає на верхню

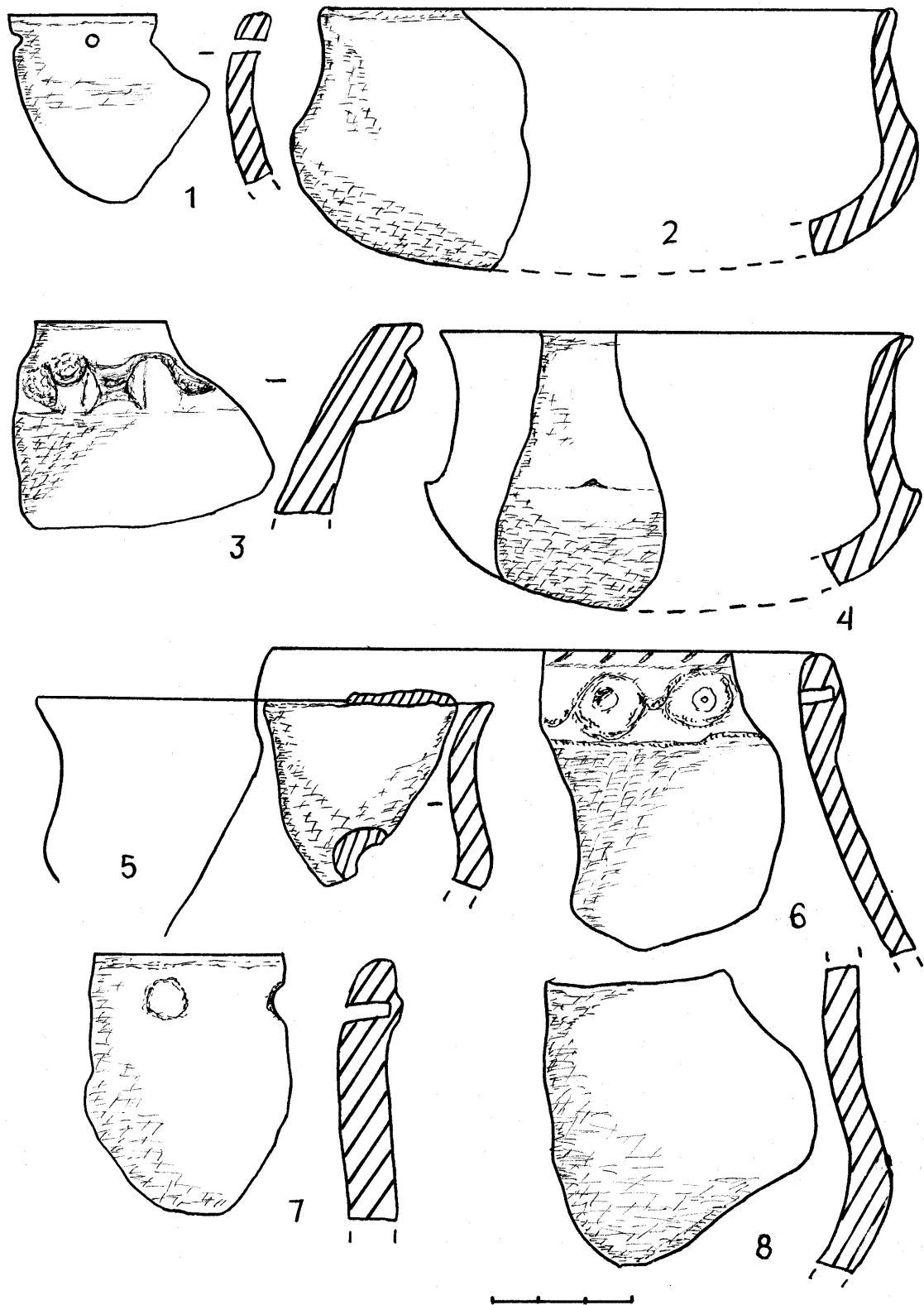

Рис. 3. Кераміка скіфського часу з урочища Огруд

частину. У них відігнуті назвні вінця край яких іноді прикрашений пальцевими защіпами, вдавненнями. Діаметри вінець – 22-30 см. Трапляються уламки великих посудин з товщиною стінок до 1,5 см (рис. 5). В одному місці до річки виходить невеликий яр. Його початок ховається високо у лісі, де є священні джерела, які і зараз в пошані у місцевих християн. Їх прибирають, розвішують біля них ікони з рушниками, приносять квіти. У підніжжі яру утворилось щось на зразок невеличкої затишної затоки, у якій жителі селища вибрали ділянку для свого капища. Його залишки були зафіксовані при обстеженні поселення у 2000 р. Водою розмиті всі сліди колишнього ритуального центру. Зишилися тільки кам'яний ідол і жертвна плита при ньому.

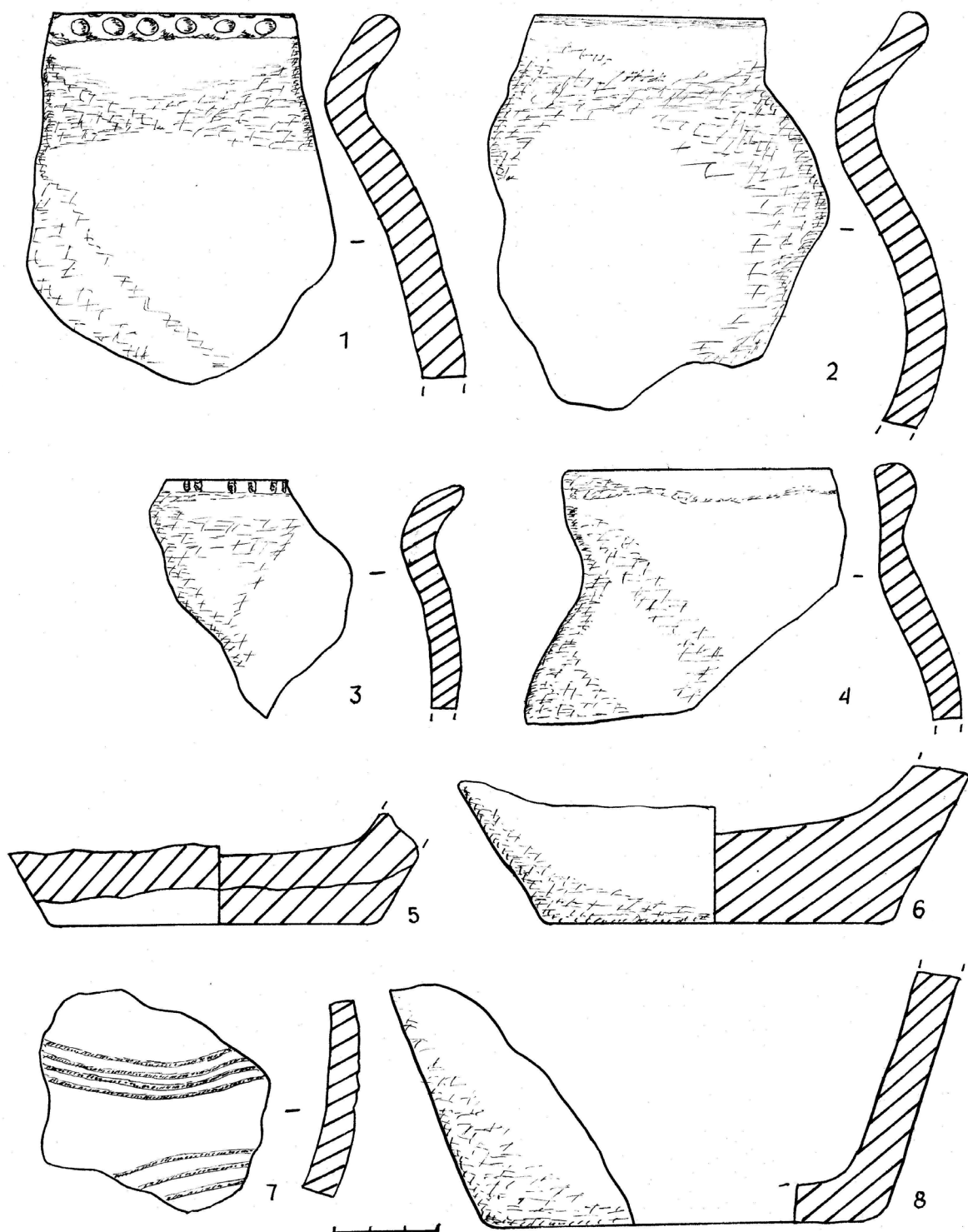

Рис. 4. Кераміка з ранньослов'янського поселення із урочища Проруб

Ідол був у вигляді стовпа заввишки 1,65 м. Його верхня частина висотою біля 0,8 м чотиригранна в перерізі, з шириною сторін 0,2х0,34 м, нижня – з одного боку трапецієвидно розширюється до 0,6 м. Верхній і нижній краї скошені. Така форма божества дещо незвична для ранніх слов'ян, які, згідно тих відомостей, що ми маємо, здебільшого, наділені вираженими антропоморфними рисами. Але, очевидно, так було далеко не завжди. Число відомих науці слов'янських святилищ мізерне порівняно з їх можливою реальною кількістю. Адже культові місця були ледь не на кожному поселенні. Поклонятися язичники могли і богу з людськими обрисами і простому каменю, і стовбуру дерева, і іншим предметам, наділеним магичною силою. В. Антоневич у своїй книзі “Археологія Польщі” приводить дані про ідола з Галичини, який за формою є, фактично, копією Чабанівського. На одній його площині заглибленими лініями зображено руку. Цей рельєф є вагомим аргументом на користь сакрального призначення цього каменя. Зовнішня подібність цих двох знахідок,

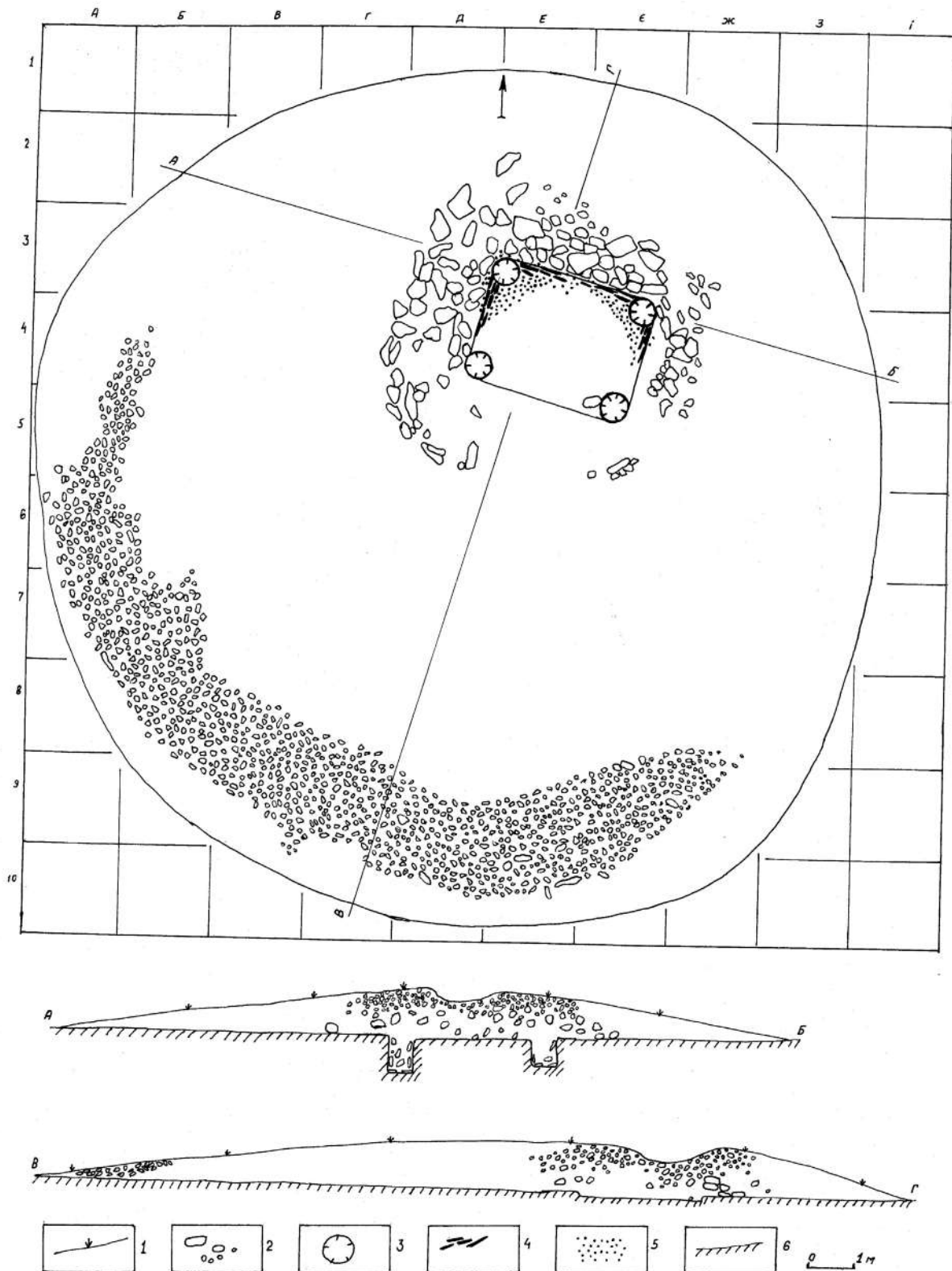

Рис. 5. План та розрізи кургану №4:

1 – дерновий шар, 2 – каміння, 3 – стовпові ями, 4 – горіле дерево, 5 – материк

виявлених на територіях віддалених одна від одної десятками, якщо не сотнями кілометрів, говорить про те, що такі варіанти бога були поширені у слов'янському середовищі.

Масивна жертвна плита, з отвором по середині, має шестикутну форму розмірами 1,75x1,45x0,25 м. Враховуючи те, що вона знаходилась в безпосередній близькості до ідола можна вважати їх одним цілим.

На плато в урочищі Вишнева, яке високо піднімається над правим берегом р. Ушиці, на віддалі близько 2 км від річки і за 0,4 км східніше села ще з XIX ст була відома курганна група. Плато більш-менш рівне, має нахил до річки і ближче до неї поступово переходить у крутий схил. Кургани розташовані не на найвищій

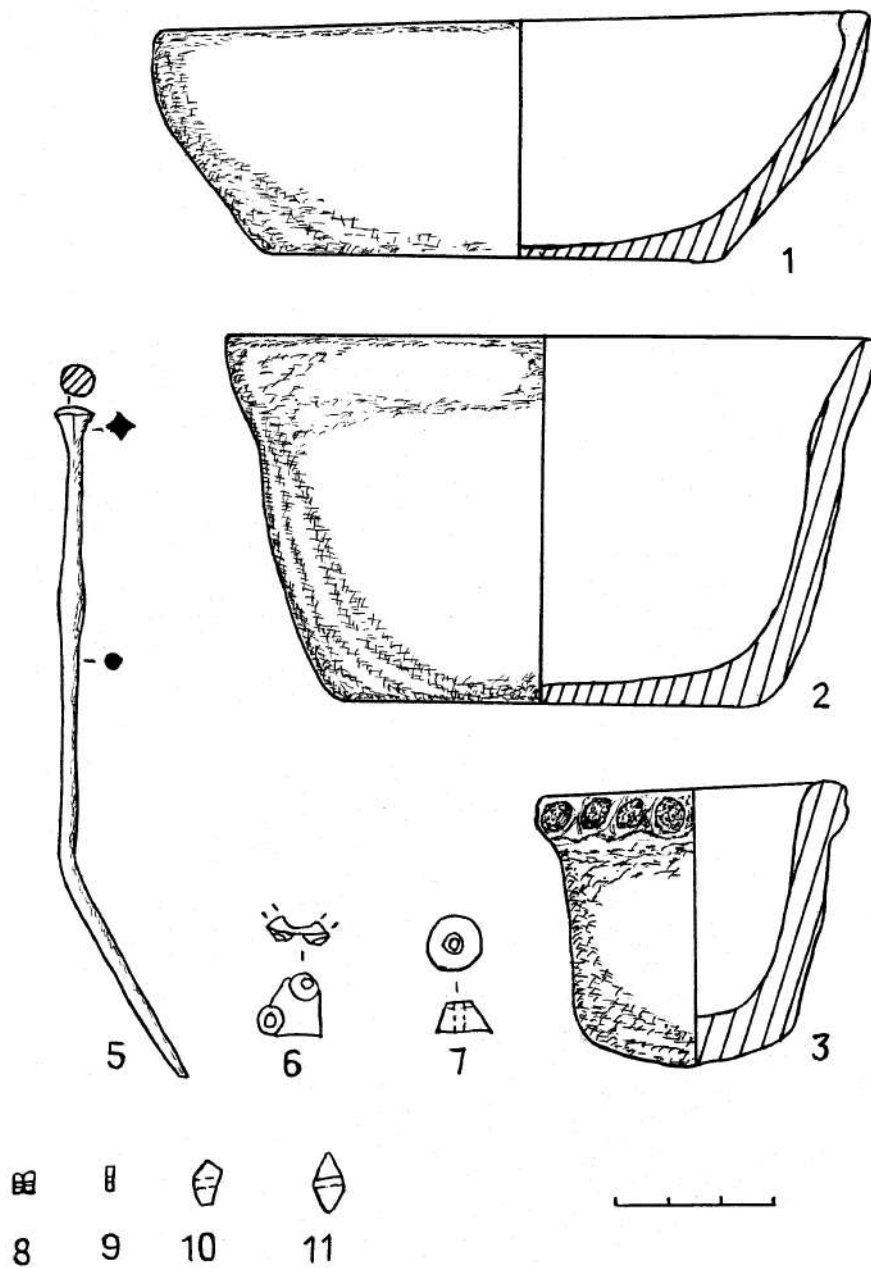

Рис. 6. Речі із кургану №5:
1-3 – керамічний посуд; 5 – бронзова шпилька; 6-11 – намистини

бронзову цвяхоподібну сережку та залізний ніж.

Курган за характером кам'яних конструкцій дуже близький до курганів Західного Поділля, розкопаних Т.Сулімірським, Г.Смирноюю і іншими дослідниками, де виявлені аналогічні кам'яні споруди (Братишів, Долиняни, Шутнівці). Проте в останніх, в багатьох випадках, були збудовані дерев'яні склепи. В нашому ж випадку відсутні будь-які ознаки таких усипальниць, не зафіксовано скільки-небудь значної дії вогню (за винятком поодиноких вуглинок) тощо. Повна пограбованість не дає можливості сказати щось конкретне про саме захоронення, поховальний обряд, але очевидна монументальність кургану схиляє до висновку, що він служив останнім пристанищем для одного з представників вищої верстви місцевого населення того часу.

Курган №2 докорінно відрізняється від усіх аналогічних об'єктів, досліджених раніше в Середньому Придністров'ї. У ньому не виявлено ніяких слідів захоронень. Перед початком розкопок курган мав вигляд незначного підвищення у 0,3-0,4 м з діаметром 11 м. На давній поверхні знаходилось кам'яне скупчення, яке мало округлу в плані форму і становило в діаметрі 9,5 м. Центральну частину його займали великі плити, середні розміри яких досягали 1,2х0,9 м, а товщина 0,3-0,4 м. Між великим камінням скрізь лежало дрібне. Так що вся площа була покрита свого роду кам'яним панцером. Посередині знаходилась трапецевидна плита з трома наскрізними отворами. Серед каміння розчищено сліди двох вогнищ. Біля них, знайдено

точці поля, а трохи східніше лінії водорозділу. Вдалося відстежити сліди дев'яти насипів, які витягнулись ланцюжком в два ряди паралельно руслу річки. Всі вони паграбовані або зруйновані.

Курган № 1 був найближчим до села. Він займав крайню південно-західну точку в групі (рис. 1). Насип правильної напівкулястої форми досягав в діаметрі 8 м при висоті 1,45 м. У центральній частині кургану лежали впритул один до одного великі камені, які утворювали округлу в плані конструкцію, що оточувала могилу. Це була яма, овальна в плані, розмірами 4х1,8 м. Її південно-західна стінка переходила у похилий спуск, який служив входом у могилу. У дні ями було два грабіжницьких заглиблення, розділених материковою перемичкою.

Від поховання не уціліло практично нічого. В заповненні могили на різних глибинах розчищено уламок стегна, кілька фаланг пальців руки, бронзовий, кістяний і залізний наконечники стріл, скляна намистина і невиразний фрагмент стінки глиняної посудини.

По периметру насипу йшло кільце з дрібного каміння, яке мало розрив у північно-східній частині. В полі кургану у прямокутній ямі 1,95х0,9 м, глибиною 0,4 м розчищені окремі фрагменти скелета дитини 12-13 років. При ньому знайдено

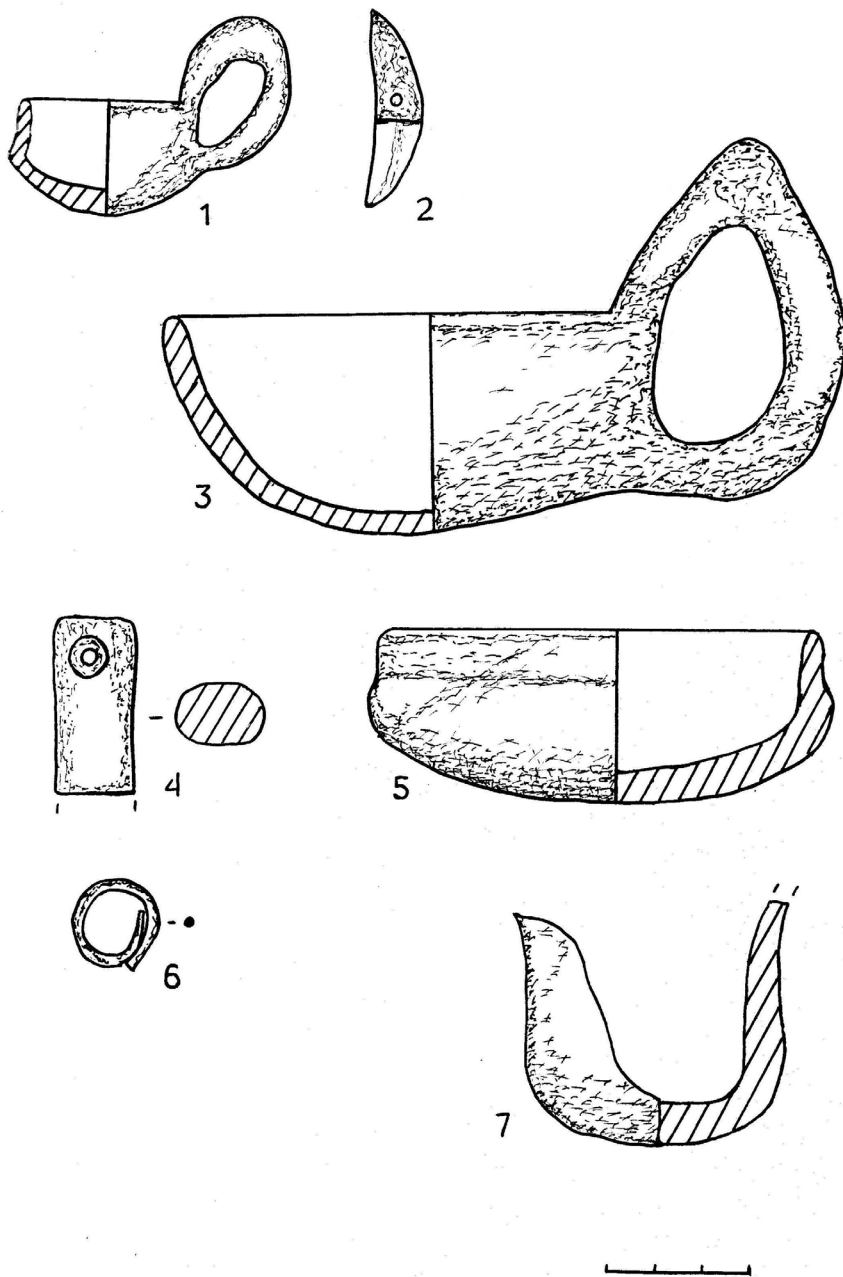

Рис. 7. Інвентар із кургану №9:

1, 3, 5, 7 – керамічний посуд; 2 – амулет із зуба вовка;
4 – фрагмент кам'яного бруска; 6 – бронзове кільце

Поміж камінням заповнення складалося в основному з чорнозему, в окремих місцях впереміжку з глиною. Лише де-не-де зустрічались розрізнені краплі вуглинок, три невеличких фрагменти кісток людських кінцівок та уламки коричневого з сірими плямами банкоподібного горщика. Все сказане не виключає можливого поховання, яке було здійснене тут, а згодом начисто пограбоване. Проте і сакральна функція пам'ятки не може ігноруватись.

Кургани № 2 і 3 займають крайню південну лінію могильника і могли разом виконувати роль священних споруд, які служили воротами до некрополя. Через них проходили похоронні процесії з відповідними культовими діями, зупинялись поховальні кортежі, виконували свою місію жерці, очищались душі померлих тощо. На користь такого тлумачення, як нам здається, є певні підстави. Дуже вже кургани № 2 і 3 за своєю будовою відрізняються від інших в самій Чабанівці, де чітко простежується призначення їх як поховальних об'єктів з усіма необхідними для цього чинниками

Курган № 4. Перед початком розкопок мав вигляд невисокого порослого травою пагорба висотою 1,15 м із більш-менш означеним діаметром в 19 м. На вершині була округла яма глибиною 0,6 м, завширшки 2 м, яка утворилась при вибиранні каміння для будівництва.

окремі кістки дрібних тварин і два уламки товстостінної посудини. Після зняття всього кам'яного пласта і ретельної зачистки підшви кургану не виявлено ніяких ям, заглиблень чи слідів культурного шару. Каміння лежало на материковій основі.

Виходячи з цього курган можна вважати св'ятилищем (храмом), спорудженим із великого каміння, розташованого колом, в центр якого поміщено жертвну плиту. Ймовірно, що будівництво такої культової споруди здійснювалось в кілька етапів. Конструкція поступово ускладнювалась і зростала її смислова навантаженість.

Курган № 3. Насип округлий в плані, діаметром до 12 м, зберігся не повністю. Його найбільша висота в центрі досягала 0,3. Коли було знято перший штик чорнозему, який заповнював простір між камінням, то з'ясувалось, що за своїми конструктивними особливостями курган № 3 в багатьох деталях повторює курган № 2.

Серед кам'яного завалу, що закривав всю територію кургану виділялось кільце з каменів, які своїми розмірами значно перевищували всі інші. Це десять великих (в середньому 1,4x0,8x0,35 м) і три дещо менших плити, покладені одна біля одної. Вони утворювали кільце зовнішнім діаметром 6 м, заповнене дрібнішим камінням. Все це скупчення завтовшки 0,4 м залягало на материковій основі на рівні давнього горизонту.

Ближче до материка стали помітні сліди спаленого склепу, представлені перепаленою землею, попелом, вуглинками. Трохи глибше потужність спаленини наростала. В ній вже траплялись куски дерев'яних плах, обгоріле і навіть випалене до стану вапна каміння тощо. Місцями товщина горілого шару досягала 0,2-0,25 і навіть 0,3 м. Гробниця була прямокутною в плані (рис. 5). Довші сторони становили – 3,8 м, а менші – 2,8 м. По кутах стояли дерев'яні стовпи, опущені в ями, які за розмірами мали два стандарти: біля західної стінки вони були опущені в материк на 0,8 м при діаметрі – 0,6 м, а біля східної - відповідно 0,62 м і 0,56 м. Із поховального інвентаря знайдено лише ручку і частину корпусу черпака, фрагменти загнутого всередину вінчика миски, черепок від горла горщика, один бронзовий і два кістяних наконечники стріл.

Спалення склепу відбулося в давнину але, як показують спостереження, після того як він був спустошений.

Курган № 5. Діаметр до 21 м, висота 1,1. Насип переважно земляний. Кам'яна конструкція виявилась значно скромнішою ніж у перших чотирьох. Вона не була складовою частиною якоїсь поховальної будівлі, але до самого захоронення мала безпосереднє відношення. Серед каміння було розчищено залишки поховання дитини 9-10 років. Кістки були розтрощені і розкидані на площі 1,2 кв. м. Тут же були розсіпані кілька десятків пастових і скляних намистин, лежала бронзова шпилька і фрагмент бронзового кільця (рис. 6, 5-11). Намистини представлені кількома варіантами. Серед них є виготовлені з білої пасти у вигляді простих кілець, скляні біконічні і конусовидні. Зберігся фрагмент особливо цікавої бусини. Її зроблено з пористої скловидної сірої маси у формі широкого кільця, по якому наліплені зелені “глазки”, обведені білими ободками.

У північно-західному секторі після зняття дернового покриття виявилось біля десятка кам'яних плит, що лежали на площі 2,2x1 м. Під ними у ямі 1,6x0,75 м і глибиною до 0,3 м знаходилося впускне захоронення-кенотаф, де вздовж східної стінки вверх дном стояли два кубки і миска (рис. 6, 1-3).

Курган № 8. Насип знівельовано, тільки окремі купки дрібного щебеня і кілька каменів дещо більших габаритів репрезентували колишній курганний пагорб, який міг мати діаметр до 16 м. В центрі знаходилася овальна в плані яма (0,6x0,7 м глибиною до 0,3 м), яка за походженням, скоріш за все, грабіжницька. Поряд з ямою знайдено уламок кам'яної зернотерки і фрагмент стінки чорного глиняного горщика Захоронення, яке, безумовно, тут було, нічим іншим про себе не заявило.

Курган № 9 зовсім розораний, уламки каміння траплялись на площі діаметром до 20-25 м. Невеликий розкоп виявив прямо в орному шарі окремі залишки людського кістяка і поховального інвентаря. Від повного знищення їх захищав тонкий шар каменів, який перешкоджав знаряддям при обробітку ґрунту опускатись глибше. По центру ділянки кам'яного скупчення розчищено тонкий (0,8-1,2 см) горілий прошарок діаметром до 0,2 ~ 0,25 м. За 0,6 м західніше від нього знайдено бронзове кільце і глиняний черпак, а за 1,1 м південніше лежали точильний брусок, уламки черпака і кілька інших глиняних посудин (рис. 7). Тут же частково уціліли залишки людського скелета..

Дев'ятий курган хоч і зруйнований, але виявився чи не найбагатшим в Чабанівці.. Знаходячись на периферії могильника він, звичайно, не був основним в групі, не привертав уваги і не збуджував апетити грабіжників, завдяки чому якісь речі, хоч і в жалюгідному стані, дійшли до нашого часу. Можна лише здогадуватись, який асортимент заупокійних дарів містився під сусідніми насипами, для зведення яких затрачено значно більше сил і ресурсів, і які всім своїм виглядом нагадували про неординарність похованих там.

Кількість розкопаних насипів у Чабанівці протягом двох сезонів досягла семи (кургани № 6,7 не досліджувались). Всі вони нещадно понівечені ще з давніх часів і були дуже бідні на знахідки, але, все ж таки, дали певний матеріал для розуміння того, що пов'язано із духовним світом населення придністровської зони ранньоскіфської епохи. Це стосується, в першу чергу, поховальних споруд, насипання кам'яного кільця тільки з південно-західної сторони, влаштування входу з цього ж боку, будівництва святилищ в зоні некрополя і деяких інших моментів. Це нові відомості, яких на підставі дослідження попередніх пам'яток не спостерігалось.

Весь зібраний матеріал з Чабанівських курганів має численні аналогії на старожитностях VII-VI ст. до н.е (саме цим часом датуються кургани) як в районі Середнього Подністров'я, так і за його межами, і свідчать про єдність, чи, по крайній мірі, близькість культурних процесів на широкій території від Дністра до Дніпра. А загалом чабанівська зона Ушицького каньйону дуже перспективна для археологічного вивчення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П. Про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля села Чабанівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (2000 р.). – Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 2001. – 12с.: 44 іл.
2. Гуцал А.Ф., Гуцал В.А., Мегей В.П. Про археологічні дослідження курганів скіфського часу біля села Чабанівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (2001 р.). – Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 2002. – 21с.: 58 іл.

СЕКЦІЯ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Юлія Мисько

доцент кафедри етнології, античної
та середньовічної історії Чернівецького
національного університету ім. Ю. Федьковича

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ У 2011 РОЦІ

Стаття присвячена підсумкам археологічних досліджень привратного двору Хотинського замку у 2011 р. В результаті цього річного вивчення було уточнено планування двору та з'ясовані конструктивні особливості оточуючих двір мурів, зведених Османською адміністрацією на поч. XVIII ст.

Ключові слова: археологічні дослідження, Хотинський замок, привратний двір, оборонні мури.

У 2011 р. археологічна експедиція Чернівецької філії ДП «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України продовжувала працювати на території Хотинської фортеці, зосереджуючи дослідження у межах привратного двору замку, де у 2009 р. були виявлені рештки Південно-східної вежі та оборонного муру, що в XV-XVII ст. обмежував цитадель з півдня (рис. 1, 3) [2]. В результаті багаторічних польових робіт, що ведуться у цій частині замку з 2005 р., утворився значний шар відвалів, видалення якого, враховуючи значну заглибленість двору відносно іншого фортечного простору, становило, з технічної точки зору, певні труднощі і суттєво ускладнювало продовження розкопок. Тому першочерговим завданням цього річного польового сезону стало звільнення привратного двору від земляних відвалів, по можливості, до рівня денної поверхні часу його будівництва на поч. XVIII ст.

Як відомо, зведення кам'яних фортифікацій Хотинської цитаделі відбувалося у декілька етапів [1]. Найсуттєвішу її реконструкцію було здійснено за господарювання Штефана III чел Маре (Великого) (1557-1504 рр.) у 60 – на початку 70-х рр. XV ст., коли в результаті домовленості 1462 р. з Польщею Хотинська фортеця, передана господарем Петру Ароном полякам, була повернута Молдавському князівству [8, с. 75]. Саме тоді розширюється у південному напрямку основний масив оборонних мурів, збільшуючи площу воєнного об'єкту більш ніж удвічі, та будуються нові вежі. Задля кращої оборони від артилерійського вогню фортечні мури нарощуються на значну висоту (до 40 м), відповідно до якої на 7-8 м піднімається і рівень внутрішнього двору [9, с. 32]. Наприкінці XVII ст. південне прясло муру з вежами було зруйноване, їх відновлення почалося тільки з 1711 р. для потреб турецького гарнізону, коли фортеця стала адміністративним центром Хотинської нахії у складі Оттоманської Порти, а на її території розмістилася турецька військова адміністрація [10, с. 184]. Тоді відбудували Південно-західну башту з набагато товстішими за попередні стінами, спорудили новий захисний мур і В'їзну вежу, відсунувши їх приблизно на 10 м південніше. Очевидно, Південно-східна башта була настільки сильно ушкоджена, що її не відновлювали. Територія новоутвореного привратного двору опинилася значно нижче основного внутрішнього рівня цитаделі, і хоча там постали будівлі, вірогідно, складського призначення, це пришвидшило його засипання ґрунтом і сміттям після того, як фортеця у 1856 р. втратила своє воєнне значення і почала поступово приходити у занепад.

Необхідність розчищення привратного двору постала також у зв'язку з наміром адміністрації ДІАЗу «Хотинська фортеця» ввести двір в експлуатацію як екскурсійний об'єкт з допуском туди туристичних груп у рамках заходів із відзначення 390-ї річниці перемоги у Хотинській битві 1621 р., затверджених як на державному, так і на обласному рівні на вересень 2011 р.

Насамперед була звільнена від ґрунту, висота якого біля стіни сягала 2,5 м, західна частина двору, що примикала до виходу з в'їзної вежі. Кам'яне мощення частково було простежене тільки біля виходу з цієї вежі, як продовження вимостки підлоги всередині башти. По низу західної та частини північної стін був зафіксований виступ шириною близько 0,2 м, утворений 3-4 рядами вапнякових блоків довжиною 0,5-0,6 м. Для визначення рівня денної поверхні двору, вздовж периметра його західної стіни була закладена траншея шириною 0,9 м і глибиною 1 м від початку виступу (рис. 1). Це дало можливість з'ясувати, що фундаментом муру слугувало покладене на ребро каміння без зв'язуючого розчину, вірогідно, для пришвидшення процесу будівництва, а вже на денній поверхні зводилася рядова кладка на розчині.

У ґрунті, який містив багато каміння різної величини, трапилася незначна кількість фрагментів кераміки, полив'яних тарілок XVIII-XIX ст. У перемішаних шарах є і більш ранні знахідки, наприклад, шматок білоглиняної кераміки з зеленою поливою XVII ст., характерний для Середнього Подніпров'я, та уламки білоглиняних з зелено-жовтою поливою козацьких люльок. Але основна маса знахідок пізніша, XVIII-XIX ст.,

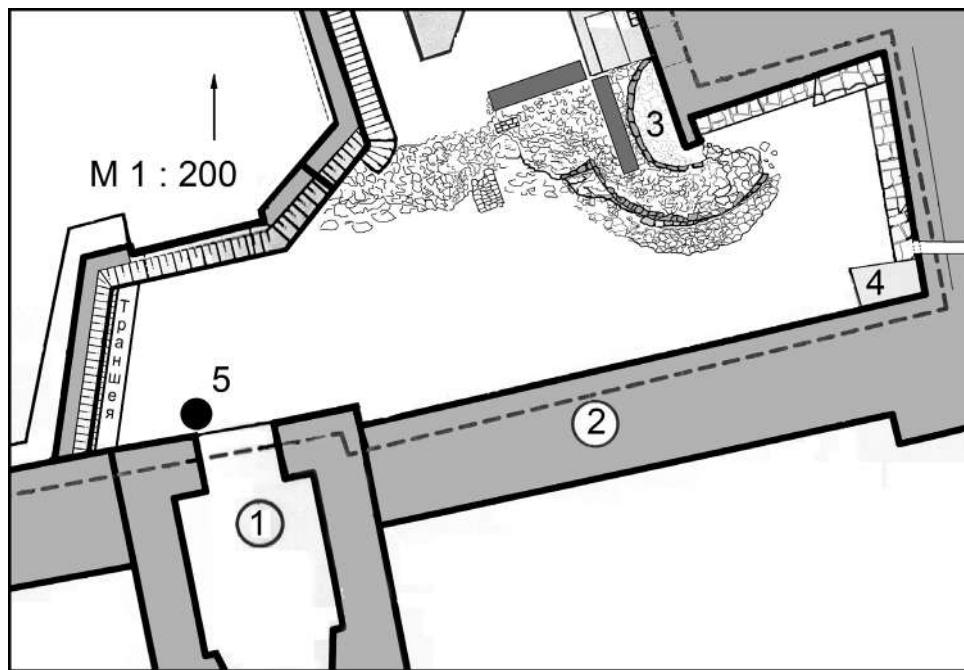

Рис. 1. План південної частини привратного двору Хотинського замку, де велися археологічні роботи у 2011 р.

1 – В'їзна вежа; 2 – південний мур; 3 – рештки Південно-східної бапти XV-XVII ст.; 4 – опора мосту XV-XVII ст.; 5 – скупчення чавунних ядер

часу будівництва і активного функціонування двору. Дуже багато цвяхів різної довжини, неідентифікованих заржавілих шматків заліза та скла. Біля північно-західного кута в'їзної вежі на рівні денної поверхні компактно розміщувалося понад 400 чавунних ядер для гармат і гаківниць діаметром від 2 см до 14 см (рис. 1, 5). Всі вони суцільноліті у формах із двох стулок, найбільше – з діаметром близько 5 см. Разом з ними – 2 бомби (7,4x7,7 см) або ручні гранати, всередину яких засипався порох. У цій частині двору такі знахідки не є рідкісними: у 2005 р. при розчищенні входу до в'їзної вежі було знайдено понад 1,5 тис. подібних ядер [4; Арк. 9]. Поруч, очевидно, знаходилися склади з боєприпасами, звідки ядра підносилися до виходу із замку і доправлялися далі, на гарматні позиції у Новій фортеці. Це могло бути приміщення, зображене на австрійському плані 1789 р. вдовж південного муру і позначене як «Гарматний зал» [11]. Кількість боєприпасів мала бути достатньою, щоб забезпечити гарнізонну артилерію фортеці, на яку покладалася основна роль під час бойових дій. Наприклад, при огляді князем Голіциним хотинських укріплень після їх залишення турками 9 вересня 1769 р., зазначалося, що артилерія була поставлена із знанням справи на вигідних місцях і складалася з 13 мідних мортир великого калібру, 162 мідних гармат і 5 чавунних. Крім того, ще 2 мідних гармати «дуже гарної роботи» 8-ми та 12-ти фунтові, прикривали підступи до мосту [4, с. 256-257]. Враховуючи це, стає зрозумілим, чому найбільша кількість знайдених гарматних ядер невеликого калібру: 178 екземплярів діаметром від 20,7 до 29 мм та 221 екземпляр від 48,7 до 49,8 см. Всі подібні припаси мали бути передані переможцям і за умовами капітуляції Хотинської фортеці від 19 вересня 1788 р. Одинадцятий пункт угоди засвідчує, що за три дні перед залишенням міста турки мають віддати штаб-офіцерам союзних імператорських військ (російських та австрійських) всю артилерію, весь порох і всі інші військові снаряди і припаси, що належать государеві, без вилучення і за описом [7].

Крім ядер, на території двору було знайдено більш як 50 свинцевих куль діаметром від 11 до 16 мм та зливки свинцю, з якого вони відливалися. У попередні роки траплялися такі кулі з літіками і навіть бронзова кулелійка [6; Арк. 7, 8].

Останній етап існування фортеці ілюструють численні двосторонні свинцеві пломби округлої форми, 9 екземплярів яких виявлено у північно-західному куті двору. Всього ж на території об'єкту у цьому році їх знайдено 32 штуки. Вони, очевидно, використовувалися для опломбування вантажів військового призначення, які направлялися для потреб гарнізону фортеці. Діаметр виробів коливається від 2 до 3 см, дві половинки з'єднуються між собою вушком довжиною до 1 см, на поверхню нанесені цифри (роки і номери партій); написи (повні та аббревіатури, що вказують на місце, з якого доправлявся вантаж); двоголовий орел (герб Російської імперії). Судячи з написів, інтендантські склади, звідки привозили військово спорядження, амуніцію, тощо, знаходилися у Москві, Санкт-Петербурзі та Сибірску. Дати опломбування від 1826 р. до 1869 р. Це підтверджує думку, що і після скасування у 1856 р. статусу Хотинської фортеці як воєнного

об'єкту, в ній продовжували зберігати військові припаси. Двадцять подібних плombs вже траплялося у 2005 р., тринадцять – у 2006 р. [5; Арк. 9; 6; Арк. 8].

Після часткового видалення земляних відвалів з центральної частини двору, які перешкождали візуальному спостереженню решток Південно-східної башти, роботи зосередилися у його східному секторі. Була продовжена розчистка частини північної стіни, впритул прилягаючої до південного боку пізнішого «каземату», поруч із залишками Південно-східної вежі. Раніше виявлена кам'яна кладка в 2-3 ряди блоків шириною 0,75 м була простежена на 5,25 м у довжину до її завершення. З'ясувалося, що вона впирається у знівельовану опору моста XV ст. (3x1,2 м), який свого часу вів у Південно-східну вежу. Ще одна така опора (3x1,5 м), вписана в систему мурів, досі височить у південно-західному куті двору (рис. 1, 4). Від неї до опори у північно-східному куті вздовж східного муру під бійницями йде виступ шириною близько 1 м. Вірогідно, ці виступи продовжувалися до самої денної поверхні двору. Цікавою конструктивною особливістю видається наскрізний круглий отвір діаметром 0,2 м, виявлений у східному мурі у місці примикання виступу до опори. Складений з верхньої та нижньої частин прямокутних блоків з напівкруглою виїмкою посередині, він утворював нахилену трубу довжиною 1,5 м, що виходила із зовнішнього боку муру. Призначатися ця труба могла як для водовідводу, так і, вірогідно, для відправи фізіологічних потреб (в якості туалету).

У масі вилученого ґрунту під час розчистки двору були виявлено велику кількість різноманітної кераміки, скла, уламків предметів побуту. Серед керамічного матеріалу присутні 18 ушкоджених турецьких люльок (3 – з клеймами); 32 чашечки від люльок та їх фрагменти, в тому числі одна – з позолотою; 28 тулійок (4 – з клеймами). Всі їх можна віднести до так званого «турецького» («східного», «північнопричорноморського») типу. На відміну від цільної білоглинної люльки, яка була поширена в Європі, турецька люлька звичайно мала глиняну чашу з втулкою/тулійкою, куди встромлялося дерев'яне дулко. Цей тип люльки у XVII ст. поширився і на країни в орбіті впливу Османської імперії, в тому числі і на Україну. Клейма карбувалися на більших за розмірами люльках XVIII ст., тоді як на менших, хронологічно більш ранніх, вони не зустрічаються. Більшість округлих, овальних або сегментоподібних клейм, виявлених на хотинських люльках (останні за роки дослідження знайдено вже понад 300 екземплярів), виглядає оригінальними знаками турецьких виробників, а не імітаціями арабського письма. Серед хотинських знахідок найчастіше зустрічається характерне сегментоподібне клеймо, проставлене один, два і навіть три рази. Таке є і на одній з цьогорічних знахідок. Клеймо читається як «Шишман», що може бути власним ім'ям або прізвиськом майстра, і означає «гладкий» [3, с. 456].

Традиційним для привратного двору є також знахідки турецьких монохромних (синьо-білих) та поліхромних напівфаянсів XVIII ст., в основному, імпортовані з м. Кютах'я. Зазвичай це уламки кавових чашок, але цьогорічна колекція збагатилась посудиною більших форм – розвалом мисочки діаметром 14 см з синім рослинним розписом.

Отже, в результаті проведених у 2011 р. археологічних робіт з розчищення і упорядкування, привратний двір Замку фортеці був належним чином підготовлений до введення в експозицію Державного історико-архітектурного заповідника. Після консерваційних робіт із збереження решток Південно-східної вежі, його планується долучити до основних екскурсійних об'єктів Хотинської фортеці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2 (28). – С. 9-21.
2. Мисько Ю.В. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2009 р. // Могилянські читання 2009 року: 36. наук. пр.: Мазепинська доба в культурі України. – К.: Фенікс, 2010. – С. 276-280.
3. Мисько Ю., Галенко О. Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 454-460.
4. Петровъ А. Война Россіи съ Турціей и польскими конфедератами съ 1769-1774 годъ. Томъ I. Годъ 1769. – Санктпетербургъ: въ типографіи Эдуарда Веймара, 1866.
5. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2005 р. – НА Буковинського центру археологічних досліджень, ф.е. 3, оп. 1, № 11, 22 арк.
6. Пивоваров С.В. Звіт про археологічні дослідження Хотинської фортеці в 2006 р. – НА Буковинського центру археологічних досліджень, ф.е. 3, оп. 1, № 12, 65 арк.
7. Пояснение условий, состоявшихся в 6 день сентября месяца 1788 года, на коих крепость Хотинская отдается осаждающим ее российско-римскоимператорским войскам // <http://wars175x.narod.ru/dc03.html>
8. Стати В. История Молдовы. – Кишинев: Ф.Е.-Р. «Tipografia Centrală», 2002.
9. Тимошук Б.О. Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 29-39.
10. Husar A. Dincolo de ruine cetăți medievale. – Iași: Inst. European, 2003.
11. Osterreichische Staatsarhiw. Abteilung Kriegsarchiw. Kartensammlung. – K IX 43-6. Plan von dem alten Schloss der Festung Chotym. 1789.

Сергій Тараненко

науковий співробітник ІА НАН України

Всеволод Івакін

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник ІА НАН України

СЕРЕДНЬОВІЧНА УРБАНІСТИЧНА АРХЕОЛОГІЯ ПОДОЛУ КИЄВА НОВІ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Історія Подолу, найбільшого давньокиївського району, привертає увагу дослідників протягом останніх двохсот років. Його археологічне та історичне дослідження умовно можна поділити на три етапи.

1. 20-ті рр. XIX ст. – середина XX ст. (від історичного опису Подолу М. Берлінського та до початку археологічних досліджень Києва). Праці дослідників XIX – першої половини XX ст., в основному, спиралися на літописну інформацію про Поділ, як частину давньоруського Києва. Дискусію викликали питання окремого характеру, зокрема, кордони Подолу від початку його заселення до 1240 р.; функціонування району, як однієї зі складових частин Києва на початку X ст. (М. Закревський [7, с. 379], І. Іванцов [10, с. 135], М. Петров [13, с. 161]), чи наприкінці X ст. М. Максимович [12, с. 51] та М. Берлінський [2, с. 93]). Розвідками Л. Дмитрова у 1929 р. [8, с. 257] та І. Самойловського у 1947–49 рр. [17, с. 440] уперше була археологічно підтверджена літописна інформація про заселеність Подолу в давньоруський період.

2. Середина XX ст. – 1984 р. Етап розпочинається першими стаціонарними археологічними дослідженнями на Подолі у 1950 р. [3, с. 47]. Під час розкопок 1972–1976 рр. археологами виявлено низку давньоруських садиб на різних культурних горизонтах. Зафіксовані основні будівельні прийоми при зведенні житлових та господарських споруд, планувальні схеми подільських садиб, зібрано численний археологічний матеріал. Саме тоді уперше вдалося досягти археологічного «материка», таким чином було визначено нижню хронологічну межу існування району – початок регулярного заселення датовано останньою чвертю IX ст. (за даними дендрохронологічних аналізів). Зростання об'єму джерельної бази викликали перші узагальнені висновки про роль району у міській структурі. Значення Подолу в міській структурі визначалося як вторинне – виключно як ремісничий посад, що задовольняв відповідні потреби центру-дитинця (П. Толочко [18], К. Гупало [4]). Запропоновано встановити межі подільської території, яка розвивалася в хронологічних рамках – від початку заселення до XIII ст. Логічним результатом досліджень 1950–1970-х рр. стало створення у 1984 р. Подільської постійнодіючої археологічної експедиції – складової Київської експедиції Інституту археології НАНУ, яка цілеспрямовано займалася вивченням Києво-Подолу.

3. З 1984 р. – до нашого часу. Цей етап став періодом активних археологічних досліджень у районі – досліджено 70% від загальної кількості відкритих ділянок на Подолі. Значно збільшилася інформаційна база подільських матеріалів. У науковій літературі з'являється ідея щодо двох частин Києва: Верхнє місто (Замкова, згодом Старокиївська гора) – адміністративно-сакральний центр та Поділ, безпосередньо місто утворюючий, бо саме тут виявлено вулично-садибну систему з регулярною масовою забудовою. Також стає відомо про те, що первісний рельєф Подолу та його гідрологічна система були важливими факторами, які суттєво впливали на формування його планувальної структури. Проводяться аналогії із середньовічними містами Західної Європи та робиться перша спроба віднести Поділ до типу «прибережних міст». Згадані проблеми виникнення та розвитку Києвоподолу активно розробляються М. Сагайдаком.

Хоча Київський Поділ має багато спільного з іншими давньоруськими містами, він має характерні, майже унікальні особливості. У першу чергу це стосується стратиграфічної ситуації пам'ятки. Дослідження під час будівництва метрополітену (1972-1976 рр.) надали унікальні розрізи, які довели існування культурних шарів на глибину до 12 м від рівня сучасної денної поверхні. Звичайно така глибина залягання заселених горизонтів вражає сама по собі, проте найцікавішим було те, що за XI–XII ст. сформувалося не більш ніж п'ять метрів горизонтів, з яких дві третини складають піщані наноси, які вісім разів призупиняли життя на Подолі. Ці особливості стратиграфії пов'язують не тільки із повенями, але й з тектонічними переміщеннями. Конкретний аналіз геологічних факторів дозволив зробити припущення, що протягом декількох століть значна частина київської території піддавалася помітному зниженню, цілий масив деформувався і диференціювався на окремі прикордонні території. Підтвердження цим процесам ми маємо в давньоруських літописах, які відображають сейсмічну активність в регіоні: 1088 р. – «земля стукнула», 1091 р. – «стонала земля, все слышима», 1107 р. – «трасеся земля пред зорями нощ», 1117 р. – «потрясеся земля», 1122 р. – «земля потрясеся мало». Серія екстремальних явищ природи, відображена у літописах, належить до періоду кінця XI – першої чверті XII ст. [14, с. 9].

Історія археологічних досліджень Подолу налічує понад 160 стаціонарних розкопок та археологічних наглядів на території давньоруського району. Хронологічний діапазон зафіксованих культурних шарів

коливається в межах IX–XX ст. Така потужна інформаційна база призвела до складання нового сучасного джерела – інтерактивної електронної археологічної карти Подолу, яка відображає його планувальні аспекти (автор С. Тараненко).

Для здійснення поставленої цілі була вибрана архітектурно-будівельна програма Autodesk AutoCAD 2002. Програма AutoCAD дозволяє легко відображати плани практично в будь-якому масштабі, що дуже зручно для швидкого переходу від панорамної мапи до докладного плану одного розкопу. Спершу, скановані плани окремих розкопів, переводилися у вид векторної графіки, при чому об'єкти на планах об'єднувалися в групи, які викреслювалися в різних шарах: дерев'яні споруди, котловани парканів та їхні залишки, дороги та вулиці, рови, поховання тощо, та виділялися окремим кольором. Це дозволяло відображати й працювати з групами окремо та в різних сполученнях. Далі окремі плани розкопів (використовуючи прив'язки розкопів) наносилися на мапи сучасного Подолу (в якості основи останніх були взяті супутникові знімки Google Earth та мапи Києва 2000) у вигляді зовнішніх посилань. Таким чином, зміни в кресленнях розкопу автоматично відображаються в даному кресленні в складі інших мап.

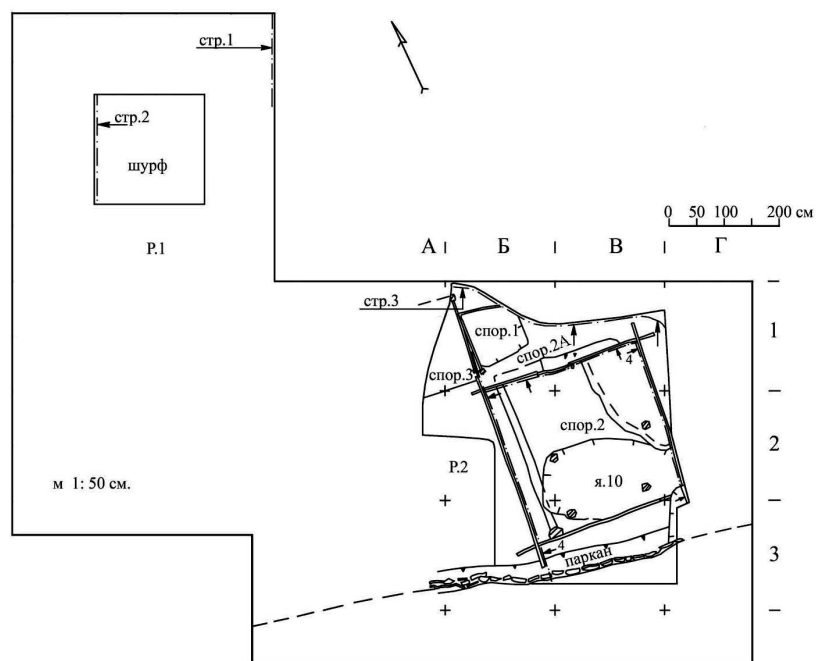
Враховуючи досвід попередніх реконструкцій Подільської забудови (Г. Алфёрова, В. Харламов [1, с. 90-91], К. Гупало [5, с. 12-13], М. Сагайдак [15, с. 32]) та останню інформацію щодо розміщення давньоруських вулиць [16], для порівняльного аналізу залучено план 1803 р. – останній відомий інструментальний план, знятий до пожежі на Подолі (1811 р.). Він став підосною інтерактивної карти і гіпотетично відображає основні напрямки давньоруської вулично-садибної мережі.

Датування об'єктів електронної карти дозволяє зробити окремі плани масової забудови для X, XI, XII та першої половини XIII ст. На сьогоднішній день на карту нанесено 62 розкопи з 546 елементами масової забудови та планувальної структури X – першої половини XIII ст.: церкви (5), могильники (10), гідротехнічні конструкції (3), ручаї (4), житла та господарські споруди (348), паркани (175), дороги та вулиці (23).

Створена карта виконує консультативно-інформаційну функцію, як джерело для вивчення масової забудови та планувальної структури Подолу Києва. Під час попереднього вивчення місця майбутнього рятівного розкопу ми можемо гіпотетично представити можливу планографічну ситуацію на ділянці, яка досліджується. Прикладом її практичного використання стали останні новобудовні дослідження Центру археології Києва ІА НАНУ.

З 26 жовтня до 29 листопада 2010 р. проводилися археологічні дослідження на ділянці за адресою вул. Хорива, 13/11 у Подільському районі м. Києва [9]. Об'єктом дослідження була територія садиби на вулиці Хорива, 13/11, яка є характерним прикладом містобудівного розвитку Подолу у хронологічних межах 1800-1900-х рр. Історія садиби простежується з кінця XVIII ст. Протягом багатьох років садиба належала першому міському архітектору Києва А. Меленському. Встановлено, що існуючий на сьогодні двоповерховий будинок зведено 1818 р. у стилі класицизм, скоріше за все, за проектом самого А. Меленського.

26 жовтня 2010 р. співробітники ЦАК провели візуальний огляд майбутньої ділянки досліджень. Вона містилася у кварталі, обмеженому вулицями Костянтинівська, Хорива, Верхній Вал в його східній частині.

Ускладнювало проведення робіт те, що відносно невелика площа ділянки (близько 110 м²) була «розрізана» фундаментами споруд та конструкціями підвалів XIX–XX ст. Враховуючи це та відштовхуючись від стратиграфічної ситуації з попередніх розкопів, здійснених у цьому районі, було прийняте рішення про знесення верхніх шарів, що склалися з будівельного сміття та перекопів, за допомогою техніки. Таким чином був підготовлений котлован Г-подібної форми, орієнтований кутами за сторонами світу, який складався з двох частин – Р-1 (50 м²) та Р-2 (60 м²) (рис. 1).

Під час першої зачистки отримано різноманітний матеріал, який датується давньоруським часом – XI–XIII ст. Зачистка у плані показала наявність

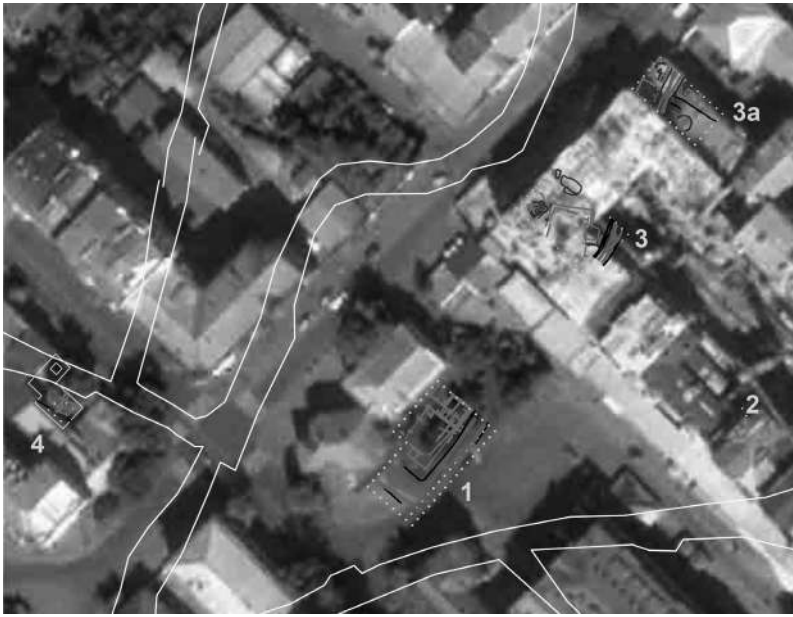

Рис. 2. Фрагмент електронної карти масової забудови Подолу Києва

1. Розкоп 1972 р. вул. Героїв Трипілля-Хорива
2. Розкоп 1976 р. м. Контрактова площа
3. Розкоп 2003 р. вул. Межигірська 3/7 (Р-2 та Р-3)
- 3а. Розкоп 2003 р. вул. Межигірська 3/7 (Р-4)
4. Розкоп 2010 р. вул. Хорива, 13/11

В процесі сумісництва двох планів вибиралися реперні об'єкти, які існували щонайменше з XVIII ст. та збереглися до наших часів – храми, громадські й приватні будинки тощо. Перша ж спроба виявила розбіжність у розміщенні об'єктів в різних частинах Подолу. Тому нами була обрана вісь, яка проходила в центральній частині міста від київських гір до Дніпра. На цій вісі ми виділили наступні об'єкти: Філіціал, корпус Києво-Могилянської Академії (далі КМА), будинок Центру археології Києва (Кисілівського) та церкву Миколи Набережного. І навіть ця невелика кількість об'єктів мала розбіжності в розташуванні на двох планах. Якщо, наприклад, за основний репер обрати Філіціал (центр), то Мазепинський корпус КМА (південний кут) зміщений на північ на 3,8 м (від 173 м – 2,19%), будинок на вул. Сковороди, 96 на 10,9 м (422 м – 2,58%), а церква Миколи Набережного на 8,9 м (584,8 м – 1,52%). Тому співпадіння елементів планувальної структури давньоруського часу та початку XIX ст. не може вважатися 100%, а з погрішністю приблизно 2%.

Не дивлячись на ймовірну погрішність отримані дані дозволили нам припустити, що на місті ділянки Р-1 містився в'їзд у садибу, вільний від забудови. Наші припущення підтверджувалися дослідженнями спеціалістів з Подільської планіграфії. К. Гупало виділив характерні закономірності внутрішнього планування садиби:

1. Житла та господарські споруди ставили по периметру садиби, залишаючи незабудованою середню частину.
2. Житлові приміщення зводили на певній відстані від господарських.
3. При відновленні забудови після природно-кліматичних негараздів житла ставили на місці господарських та навпаки [6, с. 156].

На думку В. Харламова, подільські садиби входять до групи садиб з відкритим двором. Тобто, вони, в свою чергу, створювали підгрупу з вільною забудовою двору, з окремо розташованими житловими та господарськими спорудами [20, с. 19].

А. Кутувий виявив схожі тенденції в зміні характеру масової забудови різних міст Русі протягом X–XIII ст. Це дозволило досліднику виділити низку основних прийомів планувальної організації садиб: «а) размещение основных групп построек у тыльных, по отношению к улице, линий частоколов; б) вдоль красных линий; в) вдоль боковых линий частоколов; г) с жилищами у тыльных линий и вспомогательными постройками – у боковых; д) «Г» и «П» – образная планировка построек, переходящая в сплошную периметральную; е) свободная планировка усадеб» [11, с. 66].

Стратиграфічний розріз північно-східної стіни котловану розкопу виявив наявність тонких культурних шарів, ідентичних зафіксованим під час першої зачистки. Було прийняте рішення про розбиття розвідувального шурфу у північній частині будівельного котловану.

тонких (до 0,05 м) культурних шарів, які розмежовуються більш потужними алювіальними піщаними наносами. Матеріал, що походить з них, мав виключно давньоруське походження.

Використовуючи дані з археологічної електронної карти, була зроблена спроба реконструювати планіграфічну ситуацію цієї ділянки у давньоруський час (Рис. 2). Вона свідчила, що розміщення давньоруської вулиці можливе безпосередньо перед північною частиною ділянки Р-1, оскільки, зафіксована у 1972 р. на розкопках за адресою вул. Героїв Трипілля-Хорива вулиця Х ст., за своїм напрямком, співпадала з вулицею нанесеною на плані 1803 року. При цьому зображена на мапі вулиця

проходить саме через нашу ділянку і ми мали б її зафіксувати. Але цього не сталося тому, що, не зважаючи на інструментальний характер карти початку XIX ст., фіксація архітектурних об'єктів та елементів планувальної структури залишалася на технічному рівні кінця XVIII – початку XIX ст. і мала погрішності.

Шурф №1 мав розміри 2,0×2,0 м і був орієнтований кутами за сторонами світу. Шурф викопаний на глибину 3,2 м, виявлена наступна стратиграфічна ситуація в північно-західній стіні – дев'ять культурних шарів, дев'ять алювіально-делювіальних шарів. Отримані дані підтвердили наше припущення щодо ділянки Р-1, як вільної від забудови частини давньоруської садиби. Весь матеріал датується XI–XII ст. Привертає увагу розміщення господарських ям, досліджених у північно-західній стіні шурфу. Починаючи з горизонту № 17 до горизонту № 23 ями розміщалися майже на одному місці. Звичайно, важко робити висновки за результатами робіт, здійснених на такій невеликій площі, але і вони свідчать про сталість розташування об'єктів на садибі в різних хронологічних періодах. Враховуючи мінімальну вірогідність фіксації житлово-господарських комплексів на цій ділянці, був розбитий розкоп на ділянці Р-2, як більш перспективної у вивченні об'єктів

домобудівництва.

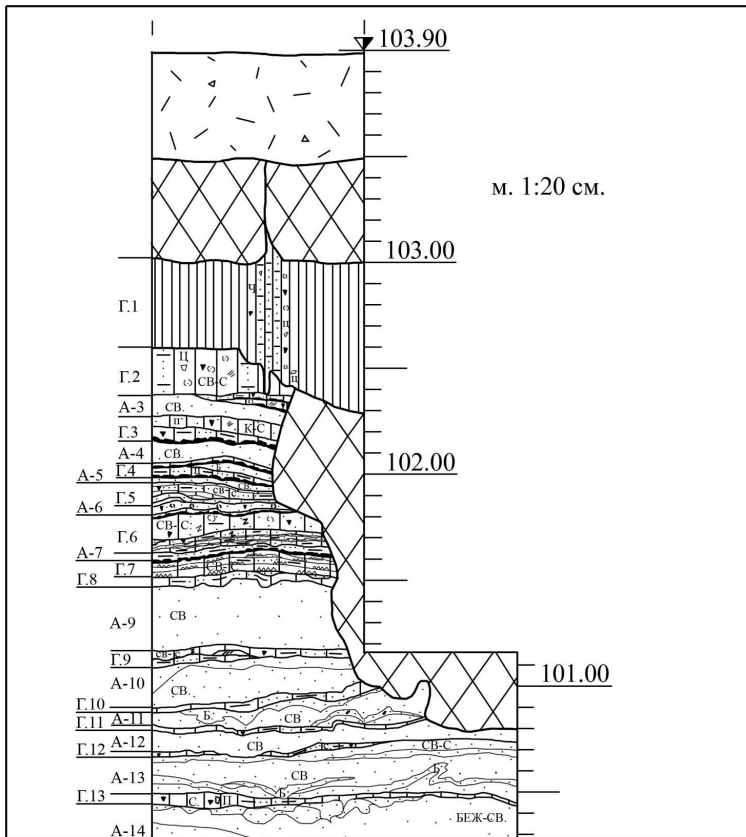
Вертикальна зачистка південно-східної стінки котловану дала нам семиметровий стратиграфічний розріз розташування культурних нашарувань на ділянці (Рис. 3).

Ділянка Р-2. Зачистка північно-східної стінки виявила загальну ідентичність стратиграфії на ділянці з єдиною відмінністю – тут культурні шари були потужніші в декілька разів. Це вказувало на те, що на Р-2 ми будемо мати справу вже з житловою, тобто, забудованою частиною садиби. Це припущення підтвердила вже перша зачистка – велика кількість фрагментів кераміки та індивідуальні знахідки. Під час археологічного обстеження ділянки у плані були зафіксовані наступні об'єкти.

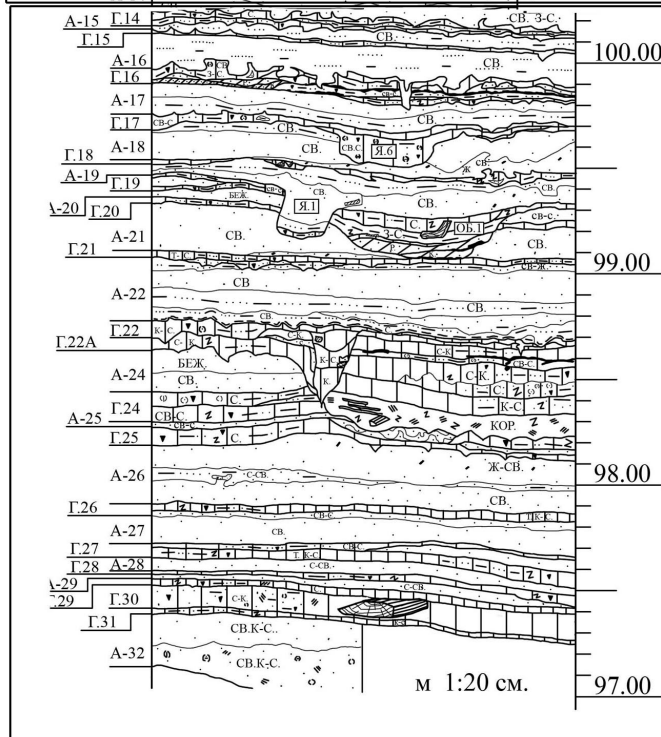
Споруда №1. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу. Її розміри 1,02×0,96 м. Підлога рівна. Північна та західна стіни склалися з дошок, поставлених на ребро. Дошки заввишки до 10 см. Північна дошка була обвуглена. Конструктивних деталей з'єднання не виявлено. Заповнення сильногумусове з домішками вугілля та органіки, з нього походять фрагменти керамічних виробів, кістки тварин, залізні вироби, вироби з кольорового металу, печина. За матеріалом та конструкцією досліджений об'єкт можна вважати господарською спорудою XII ст. Виявлені поруч із спорудою №1 ями №18 та 19, на наш погляд, входять до єдиного господарського комплексу, який складався з наземної невеликої споруди та навісу.

Споруда №2. Досліджені розміри споруди 2,9×2,8 м. В розкоп не увійшов її південно-східний кут. За своєю конструкцією являє собою зруб, виконаний в техніці «в обло», зафіксовані замки з виносом вінець до 0,3 м. Являла собою наземну споруду. На рівні виявлення вінці обпалені

Стратиграфія південно-західної стінки шурфу

Стратиграфія південно-східної стінки котловану

та в процесі розчистки виявилось, що нижня частина не має слідів пожежі, дерево поганій збереженості коричневого кольору. У північно-східному куті зафіксовані фрагменти пічини та залишки можливого каркасу опалювального пристрою у вигляді невеликих (0,02×0,02 м) підквадратних в перетині стовпчиків. Під час розчистки заповнення виявилось, що масив пічної глини лежав на прошарку світло-зеленої глини. Він мав аморфну форму, максимальні розміри – 2,03×0,9 м. Можливо цей прошарок виконував роль подушки під піч. Заповнення – гумусовий супісок з вкрапленнями вугілля. За конструкцією та матеріалом споруда представляє собою наземне житло XII ст.

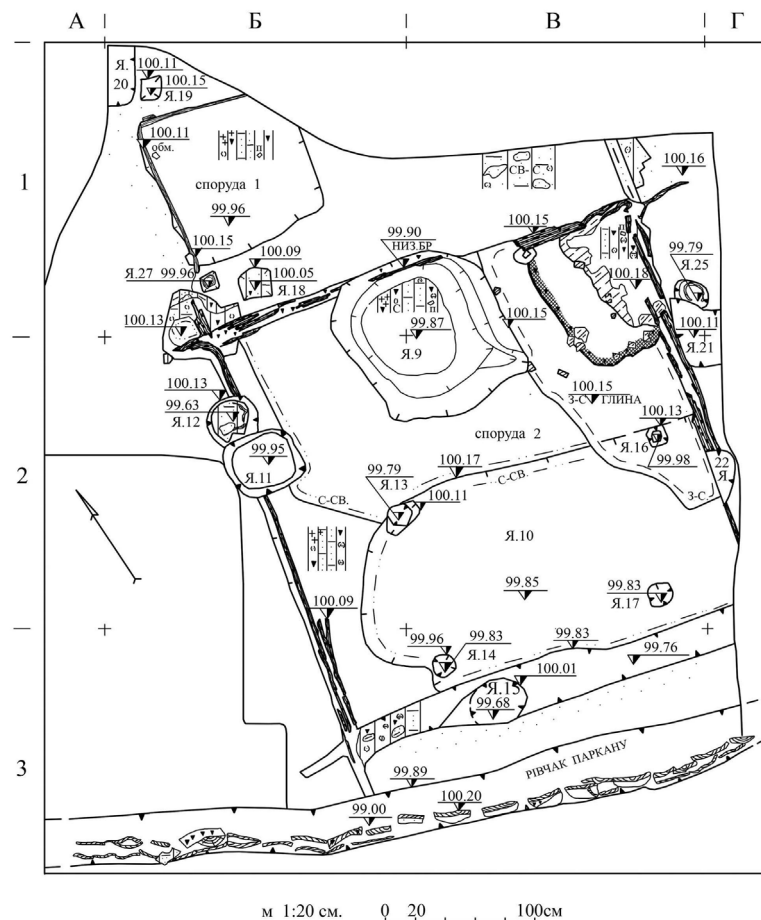
Яма №10. Цей шифр отримала пляма сірого суглинку, дуже важкого та насиченого вологою, в західній та північній частині мала округлу форму, в інших частинах впритул підходила до стін споруди №2. Заповнення – сіро-жовтий суглинок з вкрапленнями помаранчевої глини. Досліджені розміри 2,5×1,3 м. Дно ями практично горизонтальне. Після вибірки заповнення на рівні дна були зафіксовані ями №13, 14, 16, 17. Вони розташовувалися на пропорційній відстані одна від одної і являли собою, скоріше за все, конструкцію каркасної наземної споруди, яка отримала шифр **об'єкт №4**. Її розміри 1,8×1,1 м. Після припинення використання об'єкту №4, його засипали та знівелювали під час підготовки до будівництва споруди №2. Аналіз керамічного матеріалу виявив, що основний її масив датується кінцем XI – початком XII ст.

У межах Р-2 у котловані 0,35 м завширшки виявлений **паркан № 2**. Він складався з дерев'яних напівколот щільно підігнаних одна до одної. Паркан був досліджений на глибину 1,2 м, зафіксована довжина в межах розкопу – 5 м. Під час обстеження паркану №2 вдалося зафіксувати рівень давньої денної поверхні. Напівколоті збереглися на висоту 0,05-0,08 м від нього і були обпалені. Стояли щільно одна до одної, дерево задовільної збереженості (можна реконструювати діаметр колод: від 0,16 до 0,28 м). Встановлено, що напівколоті під час спорудження паркану були повернуті спилом до досліджуваної садиби. Стіни в котловані рівні, як і дно. Дерево збереглося гірше ніж на поверхні, але без слідів пожежі. Біля дна напівколоті дещо звужувалися. Показовим є той факт, що їх нижні кінці були рівними, а не загостреними. Тобто будівельники паркану спочатку викопували досить вузький котлован на глибину 1,2 м і після цього закопували напівколоті.

На дні простежені дерев'яні конструкції, які, можливо, скріплювали нижню частину колод. Вони виглядали, як дошки, що пов'язували дві напівколоті між собою. Конструкцію не вдалося дослідити повністю через різке погіршення погодних умов (багатоденні дощі, суттєве зниження температури). На рівні виявлення паркану вдалося прослідкувати поза межами розкопу ще на 3 м у напрямку на захід.

Виявлені на Р-2 споруди та паркан безумовно належать до єдиного житлово-господарського комплексу давньоруської садиби XII ст. зі спорудою №2 та об'єктом №3.

Споруда № 2Б. Містилася безпосередньо під спорудою №2 (Рис. 4). Внаслідок потужної повені вона припинила існування, через відносно короткий термін була засипана та знівелювана, її залишки були використані під фундаменти споруди №2. Орієнтована стінами за сторонами світу. Вона також мала зрубну конструкцію. Досліджені розміри: північна стіна – 2,88 м, західна – 2,86 м, південна – 2,9 м, східна – 2,9 м. Винос вінець в замках до 0,4 м. Практично по середині північної стіни в плані простежено пониження підквадратної форми розмірами 0,3×0,28 м. У верхній частині простежена тонька смуга тліну. Заповнення – світлий супісок, близький до річкового піску. В цьому заглибленні ми спробували знайти залишки від конструкції входу до споруди (поріг). За 0,2 м від стінки в заповненні заглиблення виявлений фрагмент тонкої дерев'яної дошки завдовжки 0,21 м. Окрім неї жодної конструктивної деталі виявити не вдалося.

На користь нашої гіпотези про розташування у цьому місці споруди входу, може служити той факт, що в розрізі північної стіни ми бачимо вирубку в першому вінці завширшки 0,70 м та завглибшки 0,06 м. Аналогічний вхід зафіксований в господарську споруду №7, досліджену на Житньому ринку [20, с. 50-51].

Зафіксовані стіни збереглися на висоту до трьох вінець (завширшки до 0,14 м), стан дерева незадовільний. Із заповнення споруди №2Б походять фрагменти керамічних виробів, кістки тварин, шлак, рештки кольорового металу, печина.

Жодних залишків від конструкцій підлоги в споруді № 2Б не виявлено, вочевидь, вона була земляною. Її рівень фіксувався окремою дошкою у східній частині споруди, її максимальні розміри – 1,12×0,22 м. Дошка, можливо якась конструктивна деталь, або брак виробництва цієї деталі (з двох кінців мала спилю (0,13×0,1 м та 0,16×0,1 м).

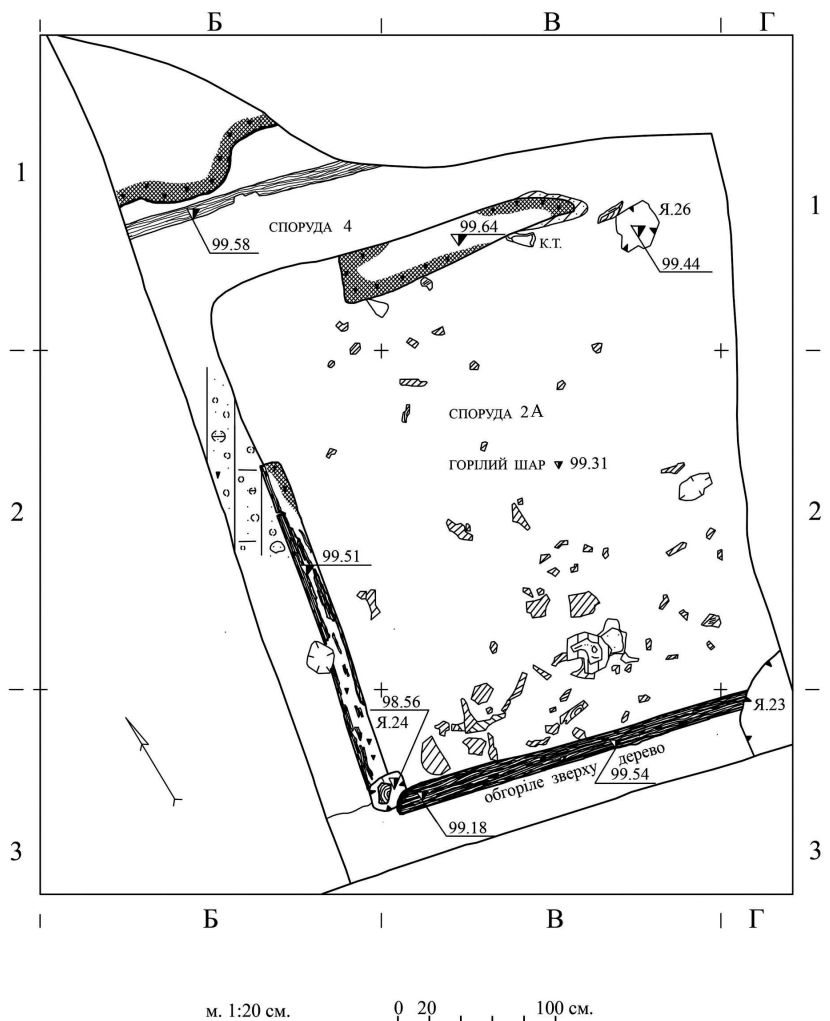
Споруду №2Б можна атрибуувати як господарську (виключно через відсутність опалювального пристрою) з підклітом та входом посередині північної стіни. За керамічним матеріалом споруда 2Б датується першою половиною XII ст.

Споруда № 3. В плані вдалося зафіксувати фрагмент південної стіни на 1,1 м, та східну стіну на 2,1 м. У південному та східному кутах зафіксовані квадратні стовпчики розмірами 0,12×0,12 м – північно-східний кут, 0,08×0,08 м – південно-східний кут. Також споруда була зафіксована в розрізі західної стіни розкопу: запуск кутових стовпів та горизонтальні дошки. Стовпи були закопані глибше рівня підлоги на 0,25 м. За конструкцією споруду №3 ми можемо вважати господарською каркасно-стовповою будівлею XII ст.

Споруда № 2А зафіксована фрагментарно. Північна стіна – 2,1 м, 0,25 м завширшки, дерево не збереглося. Південна стінка – 2,35 м, 0,12 м завширшки. Західна стіна – 0,8 м, 0,12 м завширшки, стан дерева незадовільний. У західному куті зафіксована стовпова яма №24. Це може вказувати на каркасно-стовпову конструкцію споруди №2Б. Не зважаючи на фрагментарність досліджених стін, на користь цього припущення свідчать ями №26 та №23. Разом з ямою №24 вони утворюють периметр підквадратної споруди розмірами: 3,0×2,5 м. Конструкція підлоги відсутня, можливо відповідала рівню горілого прошарку. За знайденим керамічним матеріалом та конструктивними особливостями споруду № 2А можна визначити як наземну господарську споруду першої половини XII ст.

Споруда №4 зафіксована у вигляді дошки розмірами 1,5×0,1 м. Вона розміщувалася за 0,44 м від північної стіни споруди №2Б та паралельно їй. Найбільш вірогідно, це була споруда, про що свідчить різний склад заповнення перед і поза межами дошки в північному напрямку (сильногумусовий супісок чорного кольору).

На жаль, через складні погодні умови (дощі, значне зниження температури, сильний вітер та обмеженість дій проектними вимогами будівельників (максимальна глибина ділянки за архітектурним проектом була нами набагато перевищена), ми були змушені припинити археологічні дослідження. Тим не менш, зафіксовано стратиграфічну ситуацію на значну, навіть по подільським міркам, глибину – 8,24 м, зафіксовано 32 горизонти з культурними нашаруваннями та алювіально-делювіальними наносами. Це ставить розкоп у ряд особливих, оскільки лише в поодиноких випадках археологами простежені культурні шари на таких позначках. Також нам вдалося встановити один з параметрів садиби (ширину чи довжину) від вулиці до паркану №2, отже, в майбутньому під час дослідження інших садиб в цьому кварталі, з'явиться можливість реконструювати площу повністю.

Одним з основних висновків дослідження на вул. Хорива, 11/13 є підтвердження наукової версії про сталість розміщення житлово-господарських комплексів на території давньоруських садиб та їхнє розміщення у планувальній структурі садиби. В даному випадку житла та господарські споруди розташовувалися в тильній, стосовно вулиці, частині садиби, перед лінією паркану, залишаючи незабудованою центральну та фронтальну ділянки садиби.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алфёрова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. – К.: «Наукова думка», 1982. – С. 160.
2. Берлінський М. Короткий опис Києва. – Репринт 1820 р. – К., 1990. – 224 с.
3. Богусевич В. А. Археологические раскопки 1950 г. на Подоле в Киеве // КСИИМК. – Вып. №41, 1951. – С. 47-48.
4. Гупало К. М. До питання про формування посаду давнього Києва // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: «Наукова думка», 1976. – С. 12-18.
5. Гупало К. Н. Подол в Древнем Киеве. – К.: «Наукова думка», 1982. – 128 с.
6. Гупало К. Н. Деревянные постройки древнекиевского Подола // Древности Среднего Поднепровья. Сборник научных трудов. – К.: «Наукова думка», 1981, с. 136-158.
7. Закревский Н. Описание Киева. – Т. I, II. – М.: «Типография В. Грачева и компании», 1868. – 949 с.
8. Івакін В. Г., Івакіна І. Ю. Археологічні дослідження на Київському Подолі у 1920–1940-х рр. // Могилянські читання 2009. – К.: «Фенікс». – С. 257-265.
9. Івакін В. Г., Тараненко С. П., Сагайдак М. А., Пефтіць Д. М., Шевченко Д. О., Ткачук І. І. Звіт про археологічні дослідження Центра археології Києва НАН України за адресою вул. Хорива, 13/11 у Подільському районі м. Києва.
10. Іванцов І. А. Стародавній Київ. – К.: «Фенікс», 2003. – 368 с.
11. Кутовой А. И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город. – М.: «Наука», 1981. – С. 65-67.
12. Максимович М. О. Обзорение старого Киева // Киев явился градом великим. – К.: «Либідь», 1994. – С. 49-73.
13. Петров Н. И. Историко-топографические очерки Древнего Киева. – К.: «Типография Императорского Университета св. Владимира», 1897. – 274 с.
14. Сагайдак М. А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва // Магістеріум. Випуск шостий. Археологічні студії. – К.: «Стилос», 2001. – С. 6-18.
15. Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.
16. Тараненко С. П. Давньоруські дороги та вулиці з розкопок Подолу Києва // Болховітіновський щорічник 2009. – К.: «НКПШКЗ», 2010. – С. 260-268.
17. Тараненко С. П. Ілля Самойловський – перший дослідник Подолу Києва // Могилянські читання 2007 року: Зб. наук. пр.: Музейники ХХ століття – дослідники української сакральної культури / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. – К.: «Фенікс», 2008. – С. 440-443.
18. Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. – К.: «Наукова думка», 1970. – 220 с.
19. Харламов В. О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу Х-ХІІІ ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К.: «Наукова думка», 1976. – С. 47-55.
20. Харламов В. А. Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII в. (по раскопкам Подола). Автореф. дис. канд. арх. – Л., 1990. – 19 с.

Віктор Гугля

завідувач відділу «Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного заповідника
«Чигирин» (с. Суботів, Чигиринський район)

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМЧИЩА ХМЕЛЬНИЦЬКИХ В СУБОТОВІ 2008 РОКУ

Замчище Хмельницьких в Суботові (згідно паспорта об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини – Суботівське багатощарове городище), маючи площу 2 га, на кінець ХХ ст. залишалось дослідженим лише на 5%: загальна площа розкопів 50-х, 70-х, 90-х рр. складала лише 1 тис. кв. м. Наслідком цих робіт, зокрема, було розкриття системи оборони замку Хмельницьких та виявлено окремі об'єкти забудови ХVІІ ст.: фундамент кам'яної оборонної вежі, підмурки в'їздної напільної вежі, вартівню (стайню). Від 2006 р. на Пн-Сх частині Замчища склався локальний оборонно-житловий комплекс: кам'яна оборонна вежа, вартівня (стайня) та розчищений і відновлений колодязь. [3, с. 27].

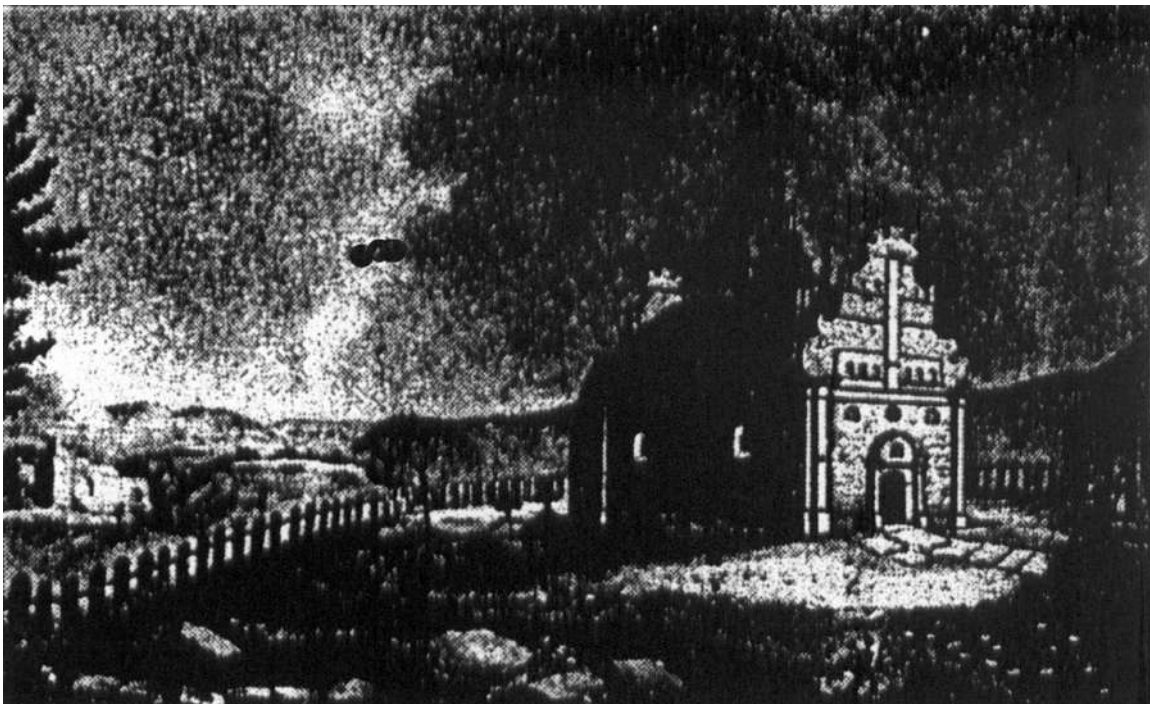
В 2008 р. площа дослідженої території збільшилась ще на 1 тис. кв.м. Завдяки цьому з'явилась можливість доповнити результати досліджень попередніх років і розширити уявлення про топографію середньовічного Суботова.

Археологічна експедиція «Суботів–2008» (Керівник к.і.н Куштан Д.П., матеріали знаходяться у стадії обробки) археологічної інспекції управління культури Черкаської ОДА надала змогу відповісти на ряд ключових запитань, які постали чи не від 1992 р.:

1. Чому Суботів не позначений на карті Боплана?
2. Як розвивався Суботів, коли ним володів Чаплинський?
3. Чому так зване Замчище розташоване нижче Іллінської церкви. і, виходячи з цього, наскільки повно на сьогодні розкрита система оборонних споруд центральної групи укріплень маєтку Хмельницьких у Суботові?
4. Які причини спорудження Іллінської церкви і чи були ще поряд із нею оборонні споруди?

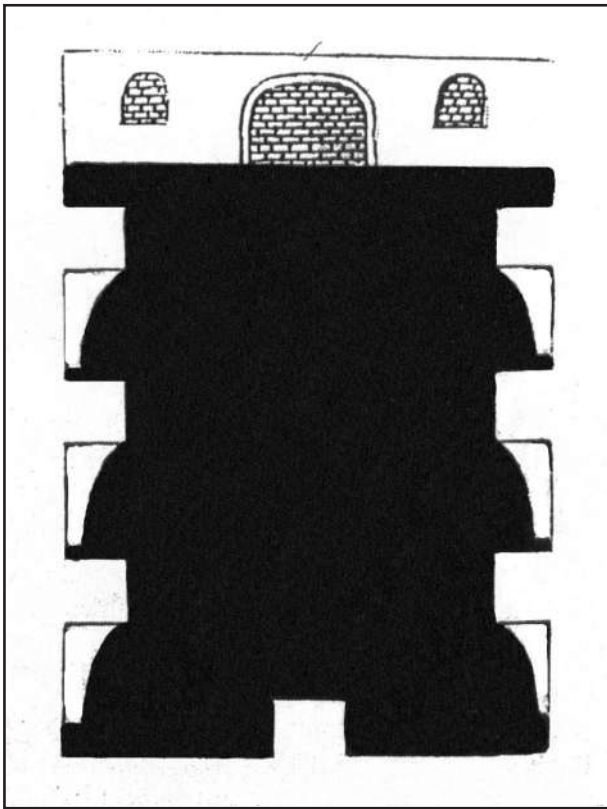
Виходячи з цього, наскільки повно на сьогодні розкрита система оборонних споруд центральної групи укріплень маєтку Хмельницьких в Суботові?

Крім того, археологічні дослідження центральної частини Замчища на площі близько 1000 кв. м. привели до несподіваних результатів: значна кількість кераміки доби бронзи і раннього залізного віку, три житла IX – поч. X ст. (культура Лука-Райковецька) із супровідним матеріалом та господарчими ямами і вражаюче мала кількість матеріалу пізнього середньовіччя (свинцева куля, шість дрібних монет, фрагменти кераміки та кахель). Однак заповнення двох досліджених господарчих ям XVII ст. (цегла-«пальчатка», фрагменти поліхромних полив'яних кахель і черепиці «бобровий хвіст» у зеленій поливі) свідчать про можливу наявність неподалік заможного житла. До цих же висновків приводить і знайдена неподалік від господарчої ями золота каблучка. Зауважимо, що в ті часи одна багатоколірна (поліхромна) кахля коштувала 10-12 московських срібних копійок [4, с. 15], а для мурування однієї печі кахель потрібно було близько 100. Для порівняння: пара чобіт коштувала 25-50 коп., полотняні сорочки та штани – 10-12 коп. за пару [4, с. 15]. З великою долею вірогідності беремося стверджувати, що цим заможним житлом може бути гетьманський палац, залишки якого зображені на гравюрі О. Осипова 1826 р. у нижньому лівому куті [1, с. 225, мал. 1]. Розташування вікон свідчить про наявність в будівлі щонайменше 2-х приміщень. У 1851 р. обміри цих руїн провів Д. де ля Фліз, вони прямокутні в плані і мали розміри 10,1 м на 13,4 м [5, с. 136, мал. 2]. Власне кажучи, цього цілком достатньо для тогочасної кам'яниці, поділеної сіньми на дві половини. Московський посол І. Фомін свідчив, що «гетьман в сіни і світлицю пішов» і далі «помолившись святому образу, сів за стіл» [2, с. 361]. Логічно припустити, що одна половина була житлова, в якій мешкав дипломат під час свого візиту до Б. Хмельницького в серпні 1653 р., а друга використовувалась як зала для аудієнцій [7, с. 149, мал. 3]. Знайдений під час розкопок нумізматичний матеріал датується 50-60 рр. 17 ст., до цього ж періоду відноситься і монета, знайдена у 2006 р. на дні відновленої криниці [3, с. 25].

Мал. 1. Гетьманський палац. Гравюра О. Осипова (1826 р.)

Мал. 2

Цей факт у поєднанні із слабким речовим насиченням центральної частини Замчища дозволяє припустити, що до кінця 40-х років XVII ст. ця територія активно не використовувалася. Тобто, основні будівельні роботи були здійснені після 1648 р. В цьому випадку маємо археологічне підтвердження теоретичних висновків Г.Н.Логвина, що основні будівельні роботи в Суботівському замку були здійснені після 1648 р. [12, с. 40]. Відповідно, садиба батька Богдана Хмельницького Михайла Хмеля знаходилася в іншому місці, скоріш за все, в центрі сучасного Суботова, неподалік Михайлівської церкви. Переконаливе підтвердження цього знаходимо у статейному списку вищезгаданого І. Фоміна. Він, зокрема, зазначає, що Хмельницький, вийшовши зі свого двору «коло церкви молитовні співи слухав, а потім їхав до нього». На цей час (серпень 1653) церква в Суботові була лише одна – Михайлівська. Доповнюють картину тогочасного буття численні окремі знахідки місцевих жителів (середньовічні монети, уламки кахель, кераміки та вістря стріл) під час перебудови центру села на початку 90-х р. XX ст. В 1992 р. тут було виявлено залишки шинка XVII ст., а в 1995 р. – житлову пляму цього ж періоду в районі сучасного пам'ятника Богдану Хмельницькому.

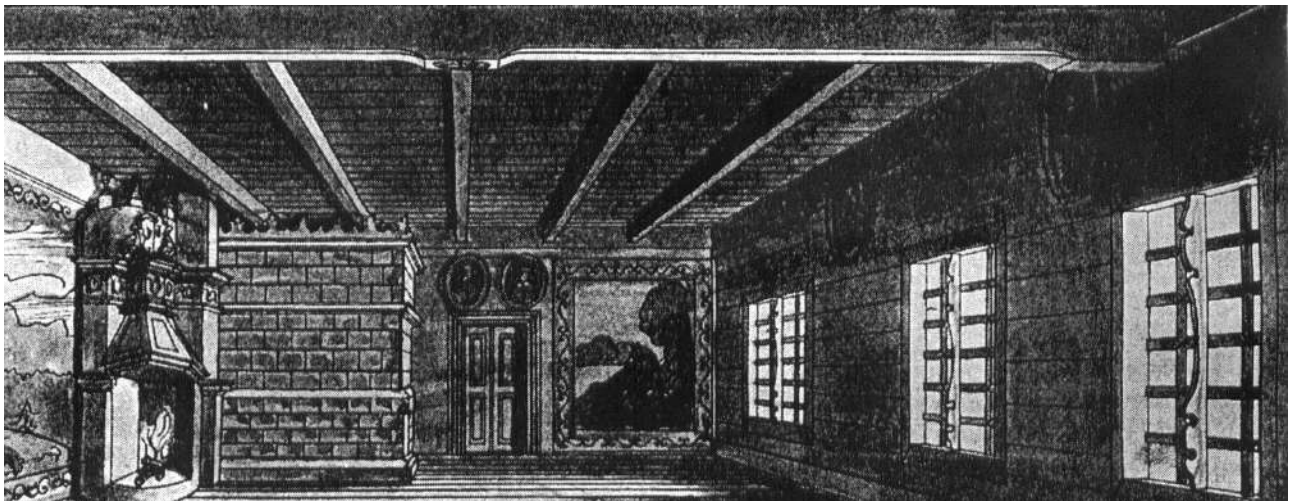
Судячи з того, що на карті Боплана Суботів не позначений, укріплень він не мав. Цим, до речі, можна

пояснити досить легке захоплення Суботова Чаплинським 1647 р.

Від цього часу Суботів переходить у власність Чигиринського старости Конєцьпольського, від імені якого діяв підстароста Чаплинський.

Як зазначалось вище, основні будівельні роботи в Суботівському замку були проведені після 1648 р. На 1649 р., коли Суботів отримує статус містечка (а одним з обов'язкових критеріїв надання була наявність укріплень), ці роботи були в основному завершені. Тобто замок площею 2 га постав приблизно за 1,5 роки. На нашу думку, це було можливо лише за умови використання результатів діяльності попереднього власника – Д. Чаплинського, який володів Суботовим близько 1,5 року (кінець 1646 – травень-червень 1648 р.). Насамперед, це стосується палацу, вежі та Іллінської церкви.

Аналіз козацьких фортифікаційних споруд свідчить, що їх основний будівельний матеріал – дерево та земля. Чи не найперша кам'яна оборонна споруда – бастион Дорошенка 1677 р. в дерев'яній Чигиринській фортеці. Зауважимо, що в ті часи чи не в кожному укріпленому містечку, особливо в часи «Золотого спокою» (1638-1648), знаходилась польська залога. Тому дерево-земляної фортифікації цілком вистачало для захисту від татар, які не мали облогової артилерії. В той же час польські фортифікаційні споруди переважно будувались з

Мал. 3. Зала для аудієнцій

каменю та цегли проти турків, козаків та московських військ. На фоні дерево-земляної фортифікації тогочасної Чигиринщини три будівлі, муровані з каменю та цегли і сконцентровані в одному місті сприймаються як чужорідне включення.

Таким чином, захопивши Суботів, Чаплинський почав будівництво кам'яних укріплень. Для цього чигиринський підстароста мав достатньо як людських, так і матеріальних ресурсів. Крок цілком логічний, адже захоплений маєток треба було відстояти. Крім того, Чаплинський, який бажав узяти Суботів собі, щоб посадити там слободу, обіцяв Конецпольському збільшити їх доходи [8, с. 50]. Наснаги в будівельних роботах підстарості додавало і те, що пограбований Хмельницький кинувся не лише шукати правди до короля, а ще й мав значний авторитет серед козацтва.

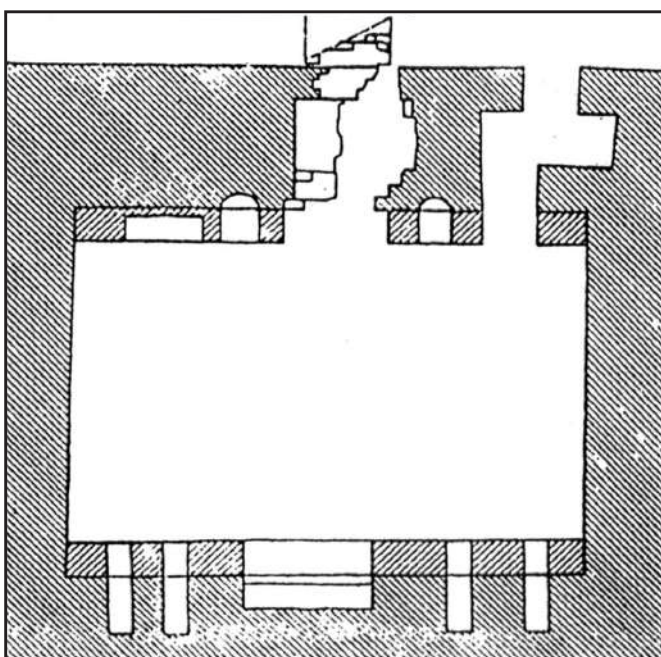
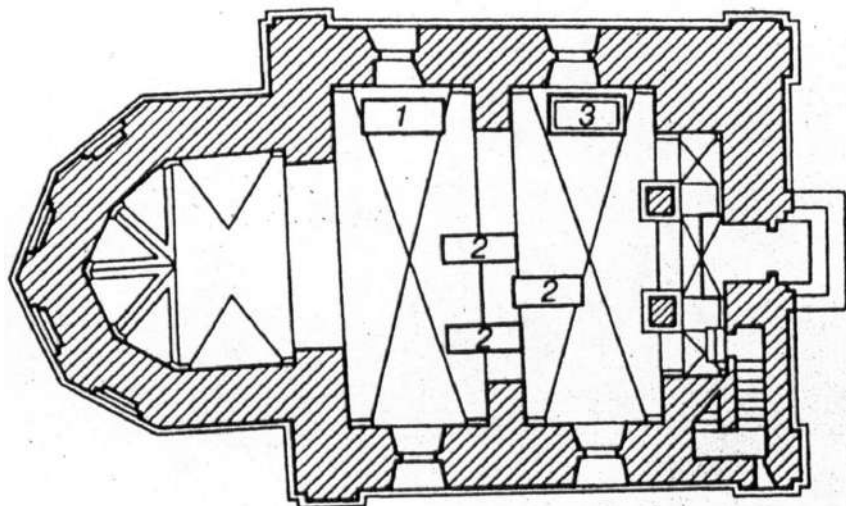
Для облаштування власного замку Чаплинський обирає мис, оточений з півночі, сходу та заходу болотами та крутими схилами ярів. Захоплення маєтку Хмельницького співпало у часі з початком будівельного сезону. Для контролю над в'їздом до майбутнього замку з боку суботівського шляху через ставкову греблю закладаються дві оборонні вежі, одночасно будується палац. Одна з цих кам'яних оборонних веж, крім того, мала контролювати і напільний бік, інша, займаючи панівне положення над територією замку, планувалася як донжон (пізніше цю незакінчену споруду Б.Хмельницький, говорячи сучасною мовою, перепрофілює в Іллінську церкву, залишивши, однак, і оборонні функції).

Власне кажучи, до висновків щодо єдиного функціонального призначення цих споруд як оборонних веж на початковому етапі будівництва приводить порівняльний аналіз планів Іллінської церкви (без вітварної частини) та залишків кам'яної вежі на Замчищі, археологічно дослідженої Г.Н. Логвином у 1953 р.

За формою це майже квадрати – 14,35x16,30 (пд. бік) x 15,50 (пн. бік) та 9,7x10,4 м відповідно. Привертає увагу така спільна конструктивна особливість обох будівель як наявність прямокутного приміщення у товщі однієї із стін. В Іллінській церкві – це північно-західний кут, в якому розташовані сходи на хори та горище, в західному фронтоні якого розміщені 4 бійниці (мал. 4).

У фундаменті оборонної вежі – це Пн-Сх кут (мал. 5), в якому, за логікою, був підйом з підвального приміщення на верхні яруси, які однозначно були пристосовані для оборони, виходячи вже із самого призначення споруди. Цікавий факт – обидва оборонних об'єкти коротшими сторонами орієнтовані по осі схід-захід.

0 4 м

Мал. 4, 5

Крім будівництва двох оборонних веж та палацу Чаплинський укріпив валом та ровом напільний бік. Було насипано також вал по зовнішньому краю тераси, по якій проходив в'їзд до замку. Археологічні дослідження 1992 р. зафіксували, що «в насипу валу жодних знахідок не було, очевидно, під час... спорудження валу садиба (Замчище – В.Г.) була ще незабудована» [10, с. 5].

Отримавши перемоги під Жовтими Водами та Корсунем, Б.Хмельницький на початку червня 1648 р. повертається до Чигирини [14, с. 63], і, звісно, відновлює своє право власності на Суботів. Після недовгої перерви будівельні роботи продовжуються. Зараз, без додаткових археологічних досліджень та архівних студій, важко сказати, що ще залишив по собі Чаплинський.

Мал. 6. Схема Суботова

Зазначимо, що у Б. Хмельницького часу на дооблаштування замку було значно більше – до 1657 р. Щоправда, з 1649 р. ці турботи були вже на плечах городового отамана – Л. Капусти [13, с. 71].

В будь-якому випадку результати розкопок 1992 р. однозначно вказують на два етапи будівельних робіт [10, с. 5]. Як тепер стало зрозуміло, до першого з них мав безпосереднє відношення Д. Чаплинський, а до другого – Б. Хмельницький. Додаткове підтвердження цьому маємо в дослідженнях неодноразово згадуваної кам'яної вежі на Замчищі. Г.Н. Логвин у 1953 р. зазначав: «...виявилось, що південь та північ стіни потовщені за рахунок домуровання зсередини ще однієї стіни. Ця стінка завтовшки 1м не має ніякої перев'язі з навколишніми стінами, але про те, що вони викладені одночасно(або після невеликої перерви – В.Г.), свідчить міцність розчину на місці шва. Очевидно, це рішення потовщити стіну було прийняте ще в процесі роботи, коли стіни були виведені на висоту 1,5 м, бо на південно-західному розі вже помічається перев'язь з навколишньою кладкою» [12, с. 56]. Звідси випливають два моменти: по-перше, за Чаплинського стіни були виведені на висоту 1,5 м, по-друге, домуровання і перев'язь проводились після зміни власника замку. На сьогодні між стінами первісного периметру і пізнішим домурованням знаходиться чітко помітна розділяюча тріщина.

Внаслідок таких конструктивних доповнень приміщення для підйому на верхні яруси виявилось розміщеним, як і у випадку з Іллінською церквою, в одній з найтовщих стін (товщина стін первісного периметру складала 1,65 м). Крім того, потовщення стін вежі співпадають з єдиною можливими напрямками штурму замку: напільного (Пд.) та з боку Суботівського шляху (Пн.).

Характеристика оборонних споруд середньовічного Суботова буде неповною без укріплень Іллінської церкви (донжону Чаплинського).

Аналіз супутникової зйомки місцевості в комплексі з польовими розвідками останніх років, конфігурація рельєфу та розташування бійниць у знаменитій споруді дозволяють говорити про можливість існування інших, ще не виявлених споруд. Самої Іллінської церкви явно недостатньо для контролю над напільною стороною замку: 4 бійниці верхнього ярусу (горища) спрямовані на захід, з двох бійниць північно-західного пілястру одна спрямована теж на захід, інша на початок греблі, через яку проходив в'їзд до замку, і лише одна бійниця південно-східного пілястру – на напільний бік. Варто наголосити, що бійниці пілястрів (нижнього ярусу) розраховані на використання ручної вогнепальної зброї.

Взявши за точку відліку осі бійниць – західної та південної – маємо вірогідні місця розташування ще двох оборонних веж (див. схему), які разом із музеєфікованим нині фундаментом, утворюють чіткий рівносторонній трикутник, в центрі якого розміщується Іллінська церква Хмельницького (або донжон Чаплинського).

Іллінська церква була архітектурною домікантою, займаючи панівне положення на місцевості. В цьому випадку зрозуміло, чому замок, по відношенню до Іллінської церкви, розташований у низині.

Щоб зрозуміти, чому ж була збудована Іллінська церква, згадаємо духовну атмосферу середньовіччя: постійне протистояння між християнським Заходом та мусульманським Сходом. Будь-яка ідея обов'язково мала релігійне забарвлення, перемога в битві – Божа допомога, поразка – Божа кара тощо. Тобто цілком вірогідно, що після поразки під Берестечком (1651 р.) гетьман дав обітницю збудувати храм в разі Божої допомоги, а перемога під Батогом (1652 р.) спонукала до її виконання. Окремо варто згадати походження частини будівельного матеріалу споруди. П. Алепський засвідчив у 1656 р.: «Ми помітили в її об'ємі кілька величезних каменів, розміри яких викликали у нас здивування. На питання наші нам повідомили, що камені ці привезені з міста, що належало татарам і знаходилось в п'яти милях звідси, де татари мали велику мечеть. Гетьман зруйнував її і вивіз каміння для спорудження з нього цієї церкви» [6, с. 95]. Цілком ймовірно, що саме так Хмельницький покарав за зраду ще й татарську сторожу в кількості 2000 [11, с. 272], яка була у нього на службі від 1648 р. і займала територію між дорогою з Листянки до Чигирина та Чорним шляхом [11, с. 272].

Таким чином, освячується місце під храм, проводяться підготовчі роботи і навесні 1653 р. починається будівництво. Гадаємо, що саме наведені вище чинники та використання архітектурної спадщини Чаплинського і пояснює появу ще одного храму поруч із новозбудованим (але дерев'яним) Михайлівським.

В даній роботі автори не претендують на революційність та істину в останній інстанції і з задоволенням прислухаються до критики та зауважень по викладеній темі. Залишаються актуальними слова М.П. Кучери: «Наявність в Суботіві філіалу...історико-культурного заповідника ставить питання про необхідність планомірного археологічного вивчення культурного шару замчища. Цим слід займатись постійно, нарощуючи розкопки суцільною площею» [9, с. 16]. Крім того, це надасть змогу повністю унаочнити облаштування центральної групи укріплень маєтку Хмельницьких в часи найвищого піднесення Суботова як приміської резиденції гетьмана України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993.
2. Воссоединение Украины с Россией. В 3 т. – Т.3 – М.: Изд-во АН СССР, 1954.
3. Гугля В.І. Замчище Хмельницьких: нові знахідки//Нові дослідження козацької доби в Україні: збірка наукових статей/ Бібліотечка «Часи козацькі». – Вип. 17. – К., 2008.
4. Гугля В.І. Суботів Хмельницьких. – Дніпропетровськ, 2006.
5. Де ля Фліз Д. Альбоми. В 2 т. – Т.1. – К., 1996.
6. Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка, 2000.
7. Колупаєва А. Українські кахлі XIV-поч. XX ст. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть. – Львів, 2006.
8. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990.
9. Кучера М.П. Звіт про розкопки в Суботіві 1991 р. – Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
10. Кучера М.П. Звіт про дослідження на садибі-замчищі Хмельницьких в Суботіві 1992 р. – Науковий архів НІКЗ «Чигирин».
11. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). – К.: Дніпро, 1997.
12. Логвин Г.Н. Чигирин – Суботів. – К., 1954.
13. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. – К.: Аграрна наука, 1996.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. – К.: Наукова думка, 1994.

Сергій Маярчак

здобувач Інституту археології НАН України

ГОРОДИЩЕ У С. ГОРОДИСЬКА НА Р. УШИЦЯ

У публікації введено у науковий обіг нову інформацію про городище у с. Городиська Хмельницької області.

Ключові слова: городище, знахідки, Хмельницька область.

У східній частині с. Городиська Дунаєвецького району Хмельницької області і на його околиці – місі між р. Ушицею і її правою притокою р. Білою – розташоване велике городище з культурними нашаруваннями різних епох. У рамках виконання Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області «Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003-2010 роки» автором публікації спільно з працівниками Хмельницького філіалу ДП «Поділлягеодезкартографія» Братівником В.М. і Жилюком В.І. за організаційного сприяння С.М. Шпаковського восени 2010 р. здійснено процедуру винесення меж в натурі цієї пам'ятки археології місцевого значення та підготовлено необхідну пам'яткоохоронну технічну документацію [6]. Визначення меж городища, зокрема, допомогло запобігти будівництву на його території

готельно-ресторанного комплексу, запланованого на попередньому проєкті генерального плану розвитку інфраструктури Миньковецької сільської ради. Крім виконання пам'яткоохоронних завдань унаслідок обстеження городища було отримано нову наукову інформацію, введенню у науковий обіг якої й приурочена ця публікація.

Городище займає площу близько 31 га. З цієї площі близько 1/6 забудована садибами жителів села й близько 70% використовується як городи. Решта – як пасовища й сіножаті. Незважаючи на таке розташування укріплення значною мірою зберегло свій науковий потенціал, адже через невелику кількість населення села тут здійснювався відносно незначний антропогенний вплив, а культурний шар достатньо інформативний і на значній площі непогано зберігся. Попри те, що городище введене у літературу вже понад століття тому (Ю.Й. Сіцинським), стаціонарні археологічні роботи тут не проводилися, воно вивчалось у 1980-х – 1990-х рр. лише розвідково археологами Кам'янець-Подільського педінституту та В.А. Захар'євим [1, с. 25; 2; 3, с. 90; 4, с. 19; 5, с. 297].

Зважаючи на значні розміри, місцерозташування і культурний шар, укріплення у с. Городиська переважно збудовані у ранньому залізному віці (VII-V ст. до н. е.), але знайдено також підйомний матеріал давньоруського часу (XII-XIII ст.) й нового часу (XVII-XX ст.). Давньоруське населення мабуть використовувало укріплення раннього залізного віку, які могли бути поновлені і посилені новими. Мисова частина городища задернована й використовується як пасовище. Нижче майданчика городища на схилах мису є джерела води. Схили стрілки мису, на якому знаходиться городище, ескарповані у три ряди у вигляді дуг, спрямованих вершинами у бік долини р. Ушиці. З південного боку майданчика поселення (від р. Білої) на схилах мису теж видно сліди ескарпування. Основа оборонної системи городища складалася з розташованих на різній відстані один від одного чотирьох дугоподібних валів, що захищали мисовий майданчик з боку поля. Два внутрішні вали краще збереглися з північного боку. Перший (мисовий) вал зберігся на висоту до 1,5 м; перед ним видно залишки знівельованого рову. Другий вал зберігся приблизно на таку ж висоту, залишки знівельованого рову перед ним збереглися у південній частині. У середній частині другий вал пошкоджений виїмкою ґрунту наприкінці XX ст., унаслідок чого утворилося пониження у вигляді в'їзду. Третій вал заввишки від 0,5 (у південній частині) до 2,5 м (у північній частині), він заходить у забудовану частину села. Північний і південний кінці третього валу сильно знівельовані. Одразу ж за третім валом починаються городи, на поверхні яких аж до четвертого (напольного) валу автором знайдено фрагменти кераміки раннього залізного віку, давньоруської й нового часу. Загалом територія городища має відносно рівну поверхню, проте між 3 і 4 валами спостерігається природне пониження у північній бік. Четвертий вал зберігся до 1,5 м заввишки невеликим відрізком. За четвертим валом з напольного боку розташоване сільське кладовище. Біля кладовища давнього культурного шару не виявлено. Перед 3 і 4 валами залишки ровів не простежуються. Поза межами городів, на забудованій частині городища, його оборонна система вивчена недостатньо.

На території городів, розташованих у північній частині городища (між 3 і 4 валами) житель села Лозюк В.М. зібрав невелику колекцію артефактів, які він передав автору (згодом передані до фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею). Були знайдені: три керамічні пряслиця (один з них фрагмент), одне дископодібне і два біконічні; два керамічні «жетони», виготовлені зі стінок посудин; округлий шліфований камінь невідомого призначення; крем'яна сокира. Усі ці речі можна датувати скіфським періодом раннього залізного віку. Крім того, знайдено більшу частину залізного циліндричного замка і шість залізних кованих підков різного розміру. Залізні речі датуються у межах 17-19 ст.

Продовження робіт по винесенню меж у природі об'єктів археології на території Хмельниччини має важливе значення і великі перспективи, як пам'яткоохоронні (передусім), так і наукові.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гуцал А.Ф. Городища скіфського часу на Дунаєвечині / А.Ф. Гуцал // Тези доповідей республіканської наукової конференції «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С. 25-26.
2. Гуцал В.А., Мегей В.П. Коса-горбуша з с. Городиська / В.А. Гуцал, В.П. Мегей // Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. – Кам'янець-Подільський: КПДПУ, інформ.-вид. відділ, 2000. – Вип. II. – С. 79-83.
3. Захар'єв В. Оборонні споруди давнини на території Дунаєвечини / В. Захар'єв // Матеріали науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії» – Меджибіж, 1996. – С. 89-91.
4. Захар'єв В. Стародавня Русь на Дунаєвечині / В. Захар'єв // Дивокрай. Науково-популярний альманах. Хмельниччина Подільська. Випуск 2. – Хмельницький, 1997. – С. 16-21.
5. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1889 году. – Т.1. – М.: Тип. Г.Лиснера и А.Гешеля, 1901. – С. 197-353.
6. Шпаковський С.М., Маярчак С.П. З досвіду створення проєктів меж територій, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології на Хмельниччині / С.М. Шпаковський, С.П. Маярчак // Праці НДІ Пам'яткоохоронних досліджень (у друці).

Рис. 1. Схема розташування городища в с. Городиська

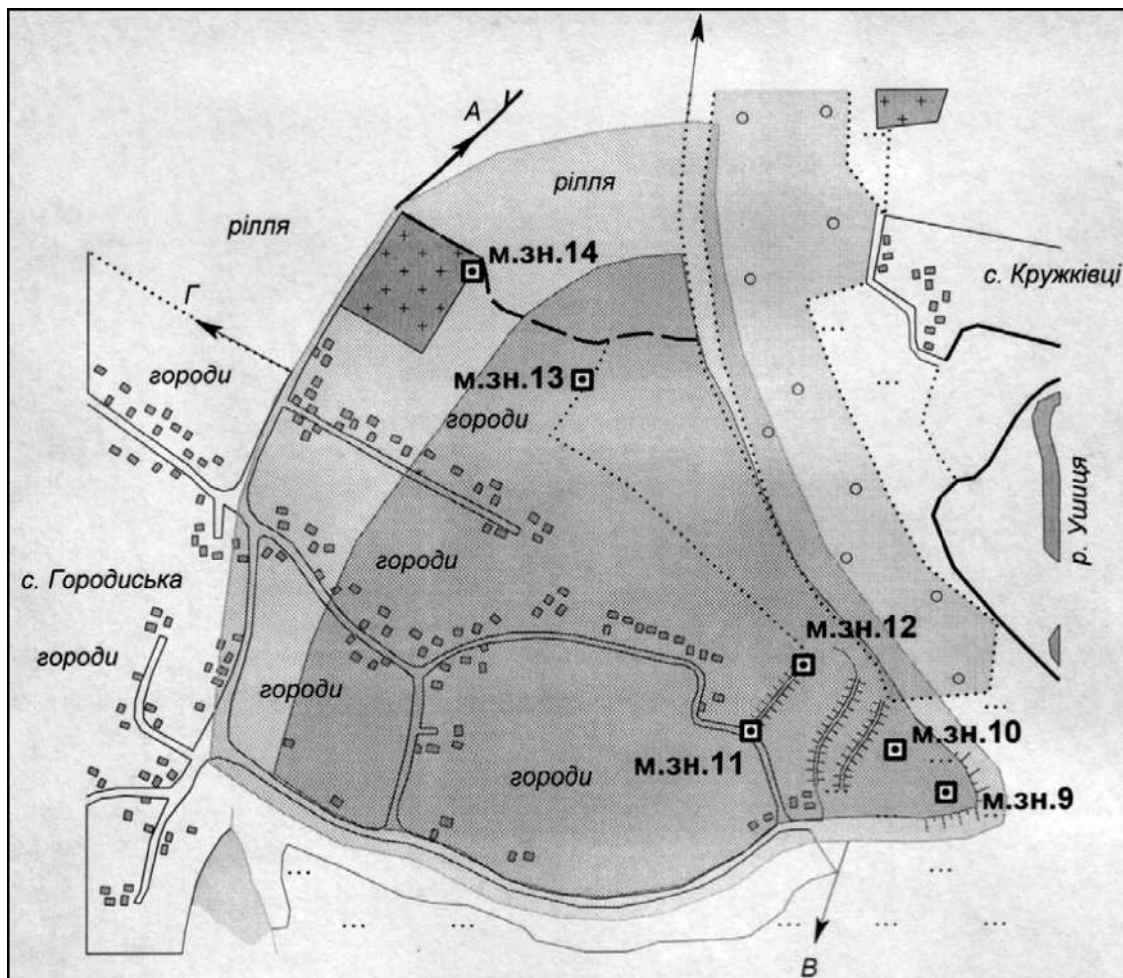

Рис. 2. Ситуаційний план розташування городища в с. Городиська

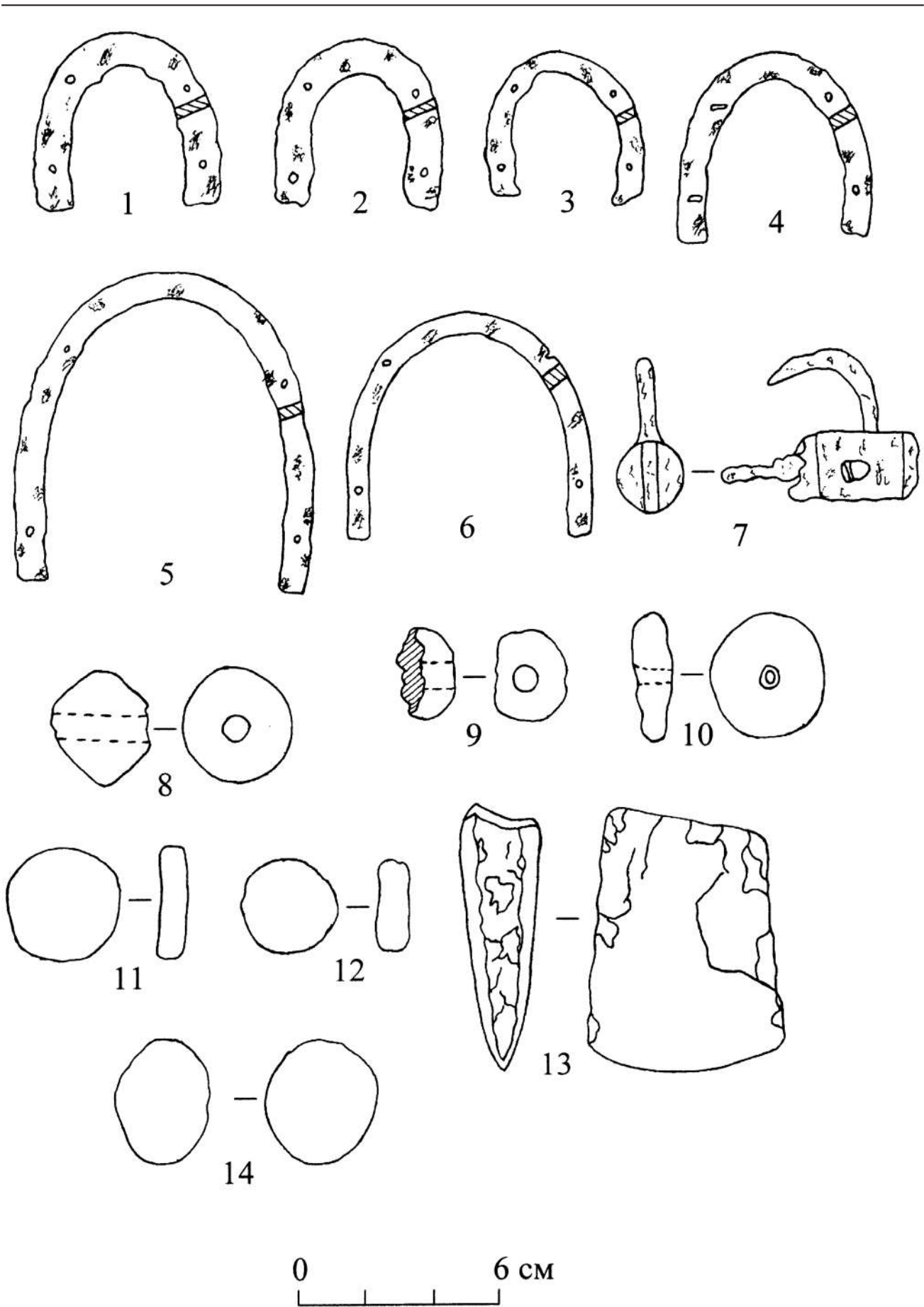

Рис. 3. Знахідки з городища Городиська. 1-7 – залізо; 8-12 – кераміка; 13-14 – камінь

Святослав Терський

кандидат історичних наук, доцент
провідний науковий працівник
Львівського історичного музею

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ КНЯЖОЇ ДОБИ З ОБОРОННИХ ПАМ'ЯТОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У ФОНДАХ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Подано огляд знахідок з археологічних пам'яток Західного Поділля, які зберігаються у фондах Львівського історичного музею. Описано обставини виявлення предметів на оборонних пам'ятках княжої доби.

Ключові слова: Західне Поділля, княжа доба, городище, археологічні пам'ятки, музей.

Оборонні пам'ятки княжої доби на території Західного Поділля на сьогодні вивчені дуже недостатньо. Хоча досліджуються досить тривалий час. З певних причин результати досліджень, проведених близько ста років тому, до сьогодні не введені в повній мірі у науковий обіг. Знахідки, здобуті у цей період розпорошені по багатьох музеях Львова, Тернополя, Кракова, Відня та інших міст. Чимало пам'яток з регіону потрапляло, зокрема, у збірки музею князів Любомирських, Природничого музею Дідушицьких, Культурно-історичного музею Наукового товариства імені Т. Шевченка, Національного музею.

Одними з перших досліджених у ХІХ ст. пам'яток археології Західного Поділля були давні кладовища у с. Жежава [12]. З цієї пам'ятки, зокрема, з кургану № 1, у фондах кафедри праісторії Львівського університету зберігались, «зреструйоване начиння глиняне, оздоблене горизонтальними жолобками на брущу, знайдено в S. 21» (інв. №ІІІ/770). З поховання поблизу с. Остап'є пов. Скалат (інв. №ІІІ/1332-1342) походив шматок «золотої» тканини.

У міжвоєнний період до кабінету-музею при кафедрі праісторії Львівського університету поступали також колекції з розкопок Т. Сулімирського та випадкові знахідки – скарби гальштатських бронзових знарядь з с. Грушка, срібних прикрас княжої доби із Старого Збаража та бронзових – із печери Королівка [13, 15].

Кустош музею Ю. Полянський у 1920-х рр. поповнював колекцію музею НТШ експонатами доби неоліту з розкопок поблизу сіл Новосілка Костюкова та Голігради [3, с. 199]. Найціннішим здобутком цього часу був скарб срібних прикрас княжої доби із с. Вербівка на Бережанщині. За дорученням Товариства у Борщівському та Заліщицькому повітах Тернопільщини у 1928–1929 рр. працював Олег Кандиба (1907–1944). Він перевіряв виявлені попередниками неолітичні пам'ятки, зокрема, відвідав печеру Вертебу, знахідки з якої передав у музей НТШ.

1940 р. майже всі археологічні предмети з фондів львівських музеїв було зібрано у новоствореному Львівському історичному музеї.

Найважливішим поповненням фондів на післявоєнному етапі історії музею була закупівля приватної колекції колишнього мешканця Теревовлі А. Крушинського (2 305 од зб.: акт № 34 від 8.09.1945 р.), який, згідно з постановою окупаційної влади виїжджав на постійне проживання до Польщі. Колекція була зібрана протягом 1904-1912 рр. Вона має свою передісторію. До колекціонування старожитностей, за свідченням Б. Януша, послужило поштовою розмовою рікою могильника у с. Зеленче (посад княжої Теревовлі), яке розпочалося близько 1860 р. [14] в Теревовлі [12, s. 253-255].

Доля закупленої колекції була складною – її розпорошили серед різних фондів груп.

Серед придбаних предметів – переважно, знахідки княжої доби з розмитого могильника – фрагменти матерії, ткані сріблом та золотом, стилос, а також колекції монет «малої нумізматичної вартості» (1008 шт.), люльки керамічні (20 шт.), 3 свинцеві плombs та 5 енкалпціонів з різних місцевостей, посуду висоцької культури (Чехи) та трипільської керамічної пластики із Західного Поділля. Тут були також кахлі з замку в Личківцях над Збручем (2 шт.), ряд предметів невідомого походження – булава, кистень, списи, сокири, кинджал тощо. Не дивлячись на складні процеси періоду застою більшість матеріалів колекції до сьогодні збереглася і частково публікувались [1, 8, 10].

Проте, за останні сімдесят років, що минули з того часу, чимало предметів з довоєнних зборів втрачено, інші предмети втратили свої облікові номери. В процесі створення каталогу фондової групи «Київська Русь» Львівського історичного музею проводиться ідентифікація та аналіз предметів збірки.

З території Західного Поділля, яке складає на сьогодні південні райони Тернопільської області у фондовій групі «Київська Русь» ЛІМ предмети походять з таких пунктів:

1. с. Біла Тернопільського р-ну. ЛІМ КР-19721. *Намистина настова*. З музею НТШ.

2. с. Більче-Золоте Борщівського р-ну. Ур. «На городищі». ЛІМ КР-19724-19728. *Уламки вінець та стінок гончарного посуду*. Розвідка ЛІМ, 1956 р.

3. м. Борщів. ЛІМ КР-23067, 23560. *Фрагмент вінчика та горщик гончарні*. З музею НТШ.
4. хут. Весела коло Бережан. ЛІМ КР-19721. *Сокира залізна*. З музею НТШ.
5. с. Гнильче Підгаєцького р-ну. ЛІМ КР-7925, 7951. *Бронзові хрестики*. З музею НТШ.
6. с. Зелений Гай (раніше Жежава) Заліщицького р-ну. ЛІМ КР-20884, 20885, 21104. *Бронзові кільце з бляхи, гудзик, фрагмент парчевої тканини*. З музею праісторії Землі Червенської (розкопки Т. Сулімірського).
7. с. Іване-Пусте Борщівського р-ну. КР-19717. *Прясло глиняне вгнуте*. З музею НТШ.
8. с. Іване-Золоте Заліщицького р-ну. КР-19734, 20459. *Кільце з залізного дроту та фрагмент ліпного вінця*. З музею НТШ.
9. с. Козина Густинського р-ну. КР-22424. *Прясло шиферне*. З музею НТШ.
10. с. Королівка Борщівського р-ну. КР-7659 (*сокира залізна*), 8432, 12342, 19733, 21204, *горщик гончарний, бронзові ковток, браслет та іконка-медальйон*. З музею НТШ та музею праісторії Землі Червенської (інв. №ІІІ/1343-1345, розкопки Т. Сулімірського; фрагменти скляних браслетів інв. №ІІІ/1344 не збереглись).
11. с. Кулаківці Борщівського р-ну. КР-7742, 7924, 22603. *Бронзові ковтки та іконка-медальйон (рис. 1)*. З музею НТШ.

12. с. Лапшин Бережанського р-ну. КР-12298. *Срібний перстень*. З музею НТШ.
13. с. Ладичин Терехівського р-ну. КР-19722. *Браслет бронзовий дротяний*. З музею праісторії Землі Червенської (розкопки Т. Сулімірського).
14. с. Лисичники Заліщицького р-ну. КР-19718-19720. *Фрагменти стінок гончарного посуду*. З музею НТШ.
15. с. Лисівці Заліщицького р-ну. КР-19307. *Наконечний стріли залізної двошипної*. З Національного музею (№ 15882).
16. с. Новосілка Костюкова Заліщицького р-ну. КР-20775, 20786. *Фрагмент гончарного посуду та бронзовий перстень дротяний*. З музею НТШ.
17. с. Сков'ятин Борщівського р-ну. Ур. «На сіножаті» КР-19729-19730. *Фрагменти гончарного посуду*. З розвідок ЛІМ, 1956 р.
18. с. Стрільківці Борщівського р-ну. КР-22849. *Проколка кістяна*. З музею НТШ (№ 20820).
19. м. Терехівля. КР-17634. *Пряслище біконічне шиферне з графіті*. З музею НТШ.
20. с. Устя Єпископське Борщівського р-ну. *Іменний перстень-печатка*. КР-7659, 8432, 12342, 19733, 21204. *Сокира залізна, горщик гончарний, бронзові ковток, браслет та іконка-медальйон*. З музею НТШ та музею праісторії Землі Червенської (розкопки Т. Сулімірського).

21. с. Червоногради (колишне – Голігради) Заліщицького р-ну. ЛІМ КР-20222-20314. Денця та вінця гончарного та ліпного посуду, залізні підкова до чобіт, цвях, ключ, олов'яний гудзик, бронзові перстень та кільце від пряжки. З музею НТШ та музею праісторії Землі Червенської (розкопки Т. Сулімірського).

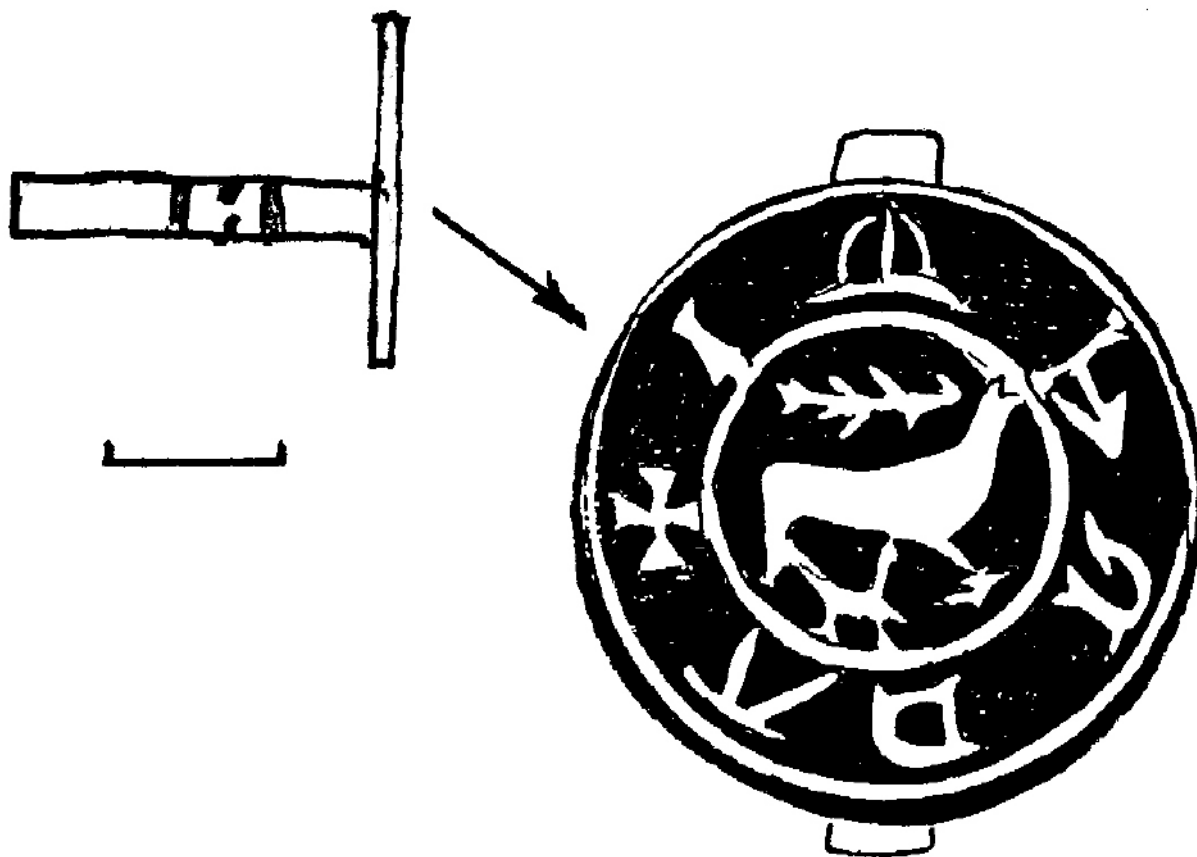
Окрім того, є предмети із Сокілля на Південному Бузі (тепер – Вінницька область, ЛІМ КР-20783, вушко від бронзового енкаліпона), де на місці поселення золотоординського часу на рубежі XIV/XV ст. литовсько-руськими князями було зведено замок.

Зупинимось на характеристиці найцікавіших знахідок.

Іменний перстень-печатка, інв. № 7671, що походив з колекції музею НТШ був виявлений перед 1907 р. на «полі поблизу урочища Городище» (за записом у інвентарній книзі 1947 р. ЛІМ), вказує на можливий зв'язок знахідки з відомим в археологічній літературі городищем княжої доби площею 6,5 га в ур. «Городище» («Городисько») за 3-4 км на південь від села з великимпідгороддям, яке досліджувалося у 1968 р. Олегом Приходню ком, а, згодом, М. Рожком [5, 7].

Перша коротка інформація про нього опублікована у зведенні про нові археологічні набутки музею НТШ за 1933-36 рр., складена його завідувачем Ярославом Пастернаком: «Устя Єпископське, пов. Борщів. Бронзовий «перстень гербовий з готицькими буквами XIV ст.» [4, с. 167]. Тепер цей предмет знаходиться у відділі археології Львівського Історичного музею. Стан збереження експоната добрий.

Щиток перстня-печатки круглий, плоский, діаметром 20-21 мм, товщиною близько 1 мм. На лицевій стороні, по центру, розміщене вглиблене гравійоване схематичне зображення повернутого вправо Геральдично крокуючого птаха зі складеними крилами та довгим дзьобом, загнутим донизу. Над його силуетом розміщене зображення гілки з паростками з обох сторін, яка одним кінцем нахилена до хвоста птаха, внаслідок чого вся композиція під іншим кутом зору приймається як оманливий силует оленя, що біжить. Це зображення обрамоване двома заглибленими концентричними колами, поміж ними вміщено вигравіювану різцем монограму. Очевидно, що напис зроблено зліва направо. Зі зворотної сторони щиток персня до бронзового кільця діаметром 24 мм, яке зроблене з плоскої стрічки шириною 2,5 мм та орнаментоване зі зовнішньої сторони по краях симетрично щитку двома паралельними суцільними врізними лініями, розділеними однією пунктирною врізною лінією (рис. 2).

Найближчим аналогом до композиції на щитку перстня-печатки з Устя є зображення на знахідці з Теробвлі, що зберігається у Тернопільському краєзнавчому музеї. В обох сюжетах фігурує птах зі складеними крилами (а не піднятими, як на більшості відомих) та додатковий символ над його силуетом. Готичне виконання напису та латинська монограма дозволяє припустити більш пізнє виготовлення персня та католицьке віросповідання

його власника. Як відомо, в останні десятиліття існування Галицько-Волинської держави та у другій половині XIV ст. у період галицької автономії вищі державні посади все частіше займають вихідці з Заходу.

Відомо, що зникнення з ужитку свинцевих печаток (молівдовул), якими затверджувалися державні документи у галицько-волинських землях, відбулося протягом другої половини XII ст. [9]. Це явище прийнято пояснювати витісненням з ужитку молівдовул восковими відтисками, які робилися за допомогою перснів-печаток [2, с. 93].

Цей здогад підтверджується майже синхронним поширенням у галицько-волинському регіоні перснів-печаток. Більшість з них об'єднує спільний сюжет зображення на щитку – фігура повернутого вправо крокуючого птаха з піднятим крилом.

Вперше ця категорія археологічних знахідок привернула увагу дослідників наприкінці минулого століття, у зв'язку зі знахідкою срібного скарбу у с. Молотів на Дністрі, датованого монетами першою половиною XIV ст. Згодом три персні-печатки з цього скарбу було порівняно з однотипними зображеннями на воскових відтисках, привішених до двох грамот галицько-волинського князя Юрія II з 1334 та 1335 рр. [2, с. 93]. Наприкінці 1930-х років стали відомими ще дві знахідки перснів-печаток цього типу, а останнім часом повідомлено про нові знахідки з городища Унія на території Тернопільської області (О. Гаврилюк) та з Урича (Тустані) у Карпатах [9].

Цікавим об'єктом, що міг мати як оборонне так і сакральне значення є випадково відкрита 1934 р. велика печера з напластуваннями XI–XII ст. біля с. Королівка Борщівського р-ну. Поховання досліджувалися Т. Рейманом, Т. Сулімирським та Седлачком-Коморовським [13]. У виявленому нещодавно Михайлом Сохацьким (Борщівський краєзнавчий музей) в архіві Археологічного музею в Кракові листі Борщівського староства до Ягелонського університету в Кракові, від 14 червня 1934 р., повідомлялось, що в лісі біля Королівки знайдено вхід до печери, на відстані 100 метрів від входу вздовж вузького коридору, що тягнеться на значну віддаль, виявили 14 людських скелетів, 2 глиняних урни, один браслет, один срібний перстень, характерні для цього регіону Західного Поділля бронзові завушніці із загнутими назад кінцями, скляні браслети, залізну сокиру XI–XII ст.; стіни печери гіпсові. В Археологічному музеї в Кракові до сьогодні збереглися фрагменти кераміки (50 шт.); залізна криця – 2 шт.; фрагменти залізних предметів – 4 шт.; керамічна посудина – 1 шт.; бойова сокира (ціла) – 1 шт.; перстень срібний – 1 шт.; підвіски – 10 шт. та бронзове кільце – 1 шт. Невідомо лише, котра з сокир з ЛІМу чи з Кракова є саме тим екземпляром, що зафіксований у повідомленнях про знахідку.

Таким чином, у фондах Львівського історичного музею зберігається значна колекція предметів з оборонних пам'яток Західного Поділля. Ґрунтовне вивчення всіх відомих археологічних матеріалів дозволить всебічно охарактеризувати вказані об'єкти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из села Зеленче // *Материалы по археологии Северного Причерноморья*.– Одесса, 1967.– С. 246–259.
2. Гавриленко В. О. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії.– К.: *Наук. думка*, 1977.– 166 с., іл.
3. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час від 1929–1932 р.р. // *Записки НТШ*.– Львів.– Т. 150.– Львів, 1933.– С. 17–25.
4. Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 // *Записки НТШ*.– Львів, 1937.– Т. 154.– С. 241–268.
5. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я // *Археологія*. – 1977. – Вип. 22. – С. 99.
6. Рідуш Т. До питання про культові печери слов'ян у Подністров'ї // *Археологічні студії*.– Вип. 1: Збірник на пошану 70-річчя Б. О. Тимошука.– Київ; Чернівці: Прут, 2000.– С. 184–193.
7. Рожко М. По дорозі в Галич // *Пам'ятки України*. – 1991. – № 2.– С. 61–62.
8. Терський С. В. Вироби з кості і рогу X–XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // *Наукові записки ЛІМ*.– Вип. 1.– Львів, 1993.– С. 68–87.
9. Терський С.В. Два маловідомі перстені-печатки з XIV ст. // *Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27–29 березня 1997 р.)*. Матеріали.– Львів, 1997.– С. 89–91.
10. Терський С. В. Галицько-Волинська Держава та Схід (за археологічними збірками Львівського історичного музею) // *Наукові записки ЛІМ*.– Вип. 9.– Львів, 2000.– С. 179–201.
11. Barwinski V. Pieczkcie bojarow halicko-Woicyckich z pierwszej polowy XIV wieku // *Miesiecznik heraldyczny*.– 1909– № 8–9. – S. 116–117.
12. Janusz B. Zabytki przedhistoryczny Galicyi Wschodniej.– Lwyw, 1918.– 294 s.
13. Odkrycie grotu w Korolowce w pow. borszczowskim // *Z otchiani wiekyw*. – 1935.– R. X.– Z. 2. – S. 32.
14. Przewodnik po Muzeum Podolskim T.S.L. w Tarnopolu.– Tarnopol: Z druk. Leona Wierzbickiego, 1913.– 15 s.
15. Sulimirski T. Sprawozdanie z dziaialnoŃci Lwywskiego oŃrodka prehistorycznego // *Z otchiani wiekyw*.– R. X.– 1935.– Z. 2. – S. 20–28.

Юрій Толкачов

археолог, науковий співробітник Київського обласного Центру охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини

Світлана Крамарова

науковий співробітник відділу історії Київського обласного Центру охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини
здобувач Інституту археології НАН України

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ МОГИЛЬНИК У МЕДЖИБІЗЬКІЙ ФОРТЕЦІ

З'ясування місця та часу, де виникла щонайдавніша Меджибізька оборонна споруда, а слідом за нею й ранні замкові конструкції польсько-литовської доби, дозволили зрозуміти культурно-хронологічну позицію ще одного вельми цікавого археологічного об'єкту на площі сучасного замкового дворища.

Йдеться про великий могильник, що займає площу на захід від давньоруського рову та прилягає з півночі до стіни замкової церкви. Розкопки його провадилися впродовж п'яти польових сезонів, у 1990-1993 та в 2004 рр. Загальна площа дослідженої частини могильника склала близько 200 кв. м.

Верхні шари ґрунту, що перекриває могильник значною мірою пошкоджені пізнішими перекопами та залишками будівельної діяльності, зокрема, рештками від спорудження та численних перебудов костюлу.

На глибині від 0,7 до 3 м від сучасної поверхні було відкрито 162 поховання дорослих та підлітків. Зважаючи на ту обставину, що верхній шар на могильнику фактично був знищений та знівельований подальшими перебудовами контур могильних ям у вертикальному розрізі майже ніде не визначений, а, отже, важко мати певне уявлення про їх першопочаткову глибину.

Поховані лежали на спині, з витягнутими ногами, головою на захід. Руки похованих знаходились на тазових кістках, животі, грудях. Більша частина поховань знаходилась в чорноземному шарі товщиною до 1,5 м. Деякі поховання були опущені в материкову глину. Поховання були розташовані близько один до одного у два яруси – один над одним – руйнуючи при цьому нижчі поховання. На деяких кістках зафіксовані сліди поранення зброєю. Констатується також відсутність кісток, рук, ніг, черепів (рис. 1).

Рис. 1. Вид на середньовічний могильник з півночі

При багатьох кістках лишилися рештки дерев'яних гробовищ, проте визначити їх конкретну конструкцію неможливо, оскільки всі вони майже дощенту зітліли. Судячи з того, що ніде не знайдено залізних гвіздків, гробовища, вірогідно, скріплюлися за допомогою пазів.

Практично всі поховання безінвентарні. Лише в деяких знайдені фрагменти срібних шпильок. Загалом, могильник являє надзвичайно аскетичний обряд, що вкрай ускладнює його культурно-хронологічне визначення. Тут на допомогу нам приходять стратиграфічні спостереження та статевовікові антропологічні визначення.

Насамперед кидається в око, що могильник існував на протязі доволі значного часу, можливо, декілька століть. Про це свідчить той факт, що непоодинокі поховання перекривають одне одного. Це з певністю вказує на те, що більш ранні за часом могили вже встигли занехаятись, а, отже, за відсутністю зовнішніх ознак слугували за місце поховання для більш пізніх.

Фактом, що слугує за вказівку на визначення крайньої верхньої хронологічної межі існування могильника є та обставина, що під час розкопок 2004 р. безпосередньо впритул до північної стіни костелу вдалось встановити, що фундамент останнього перерізає декілька поховань з могильника. Як вже вказувалось, зведення храму найпевніше слід відносити до кінця XVI ст., а, отже, могильник на цей час вже був, мабуть, занехаяний. Про це свідчать, зокрема, колективне поховання № 26, що являє собою велику й глибоку (3 м) яму з нерегулярними краями. В ній знайдені 45 черепів та інші фрагменти кісток, що були скинуті тут у цілковитому безладі. Безпосередньо на них лежало каміння та рештки будівельного сміття від спорудження костелу.

Слід гадати, що костел був зведений на значній площі могильника, – аби останній функціонував аж до часу спорудження храму, то навряд чи таке відношення стало можливе.

Висновки зроблені нами на підставі дослідження прицерковного могильника аж до 1993 року зводились до того, що він являв собою кладовище чоловічого монастиря, оскільки, здавалось, що абсолютна більшість похованих тут належить до чоловічої статі. Тим паче, що тут до деякої міри ми спирались на дані письмових джерел, що походять від відомого дослідника поділля Шабульдо, які в свою чергу використовував дані польського історика Стрийковського про побудову одним з Коріатовичів у 1374 році монастиря у Смотрицькому замку. Останній згадується в одному реєстрі разом з замком Меджибожа. Отже, логічним було зробити висновок, що за Коріатовичів існувала практика заснування замків, органічною частиною яких був і монастир. Проте, подальші розкопки, та ретельний палеоантропологічний аналіз, встановили, що серед похованих значний відсоток належить жінкам та дітям (13 з 54). А отже висновок про приналежність могильника безпосередньо до діяльності монастиря виглядає на сьогодні дещо сумнівним. Слід гадати, що навіть коли більша частина похованих і була монахами, то все ж на площі могильника здійснювались також і поховання звичайних городян.

Про нижню хронологічну межу існування могильника опосередковано свідчить ще одна знахідка на південній частині його площі. Тут на глибині 1,8 м від рівня сучасної поверхні, тобто нижче залягання кістяків з могильника, була виявлена овальна пляма попелу, перепаленої глини та сліди пожарища з невеликими рештками обвугленої деревини. Розміри плями незначні – приблизно 2 на 0,8 м. Цікаво те, що тут знайдено обгорілі зерна жита та дрібні уламки посуду давньоруського часу (рис. 2).

Рис. 2. Залишки зерен жита. 1991 р.

Це погарисько, певно, відноситься до часу руйнації валу з клітями середини XIII ст. А, отже, функціонування кладовища має отримати хронологічну позицію між цим часом та XVI ст.

Так під час розкопок 2004 р. було відкрито 53 поховання доби середньовіччя. З поховань було отримано палеоантропологічний матеріал, різної збереженості. Реставрація, опис, краніологічні та остеологічні обміри матеріалу проводилися у палеоантропологічній лабораторії ІА НАН України за методиками, що були прийняті вітчизняною антропологічною школою (Алексеев, Дебец, 1964, Алексеев, 1966). Опис матеріалу з розкопок 2004 року:

П.1. Від кістяка лишилися уламки тазових кісток, ребер, хребців та довгих кісток. Довжина трубчастих кісток без епіфізів: стегнової – 160 мм, великої гомілкової – 127 мм, мала гомілкова – 130 мм. За довжиною кісток скелет належав дитині 1-2 роки.

П.2. Від кістяка збереглися дрібні уламки кісток черепа, нижньої щелепи, молочні зуби, ребра, ключиці, довгі кістки рук. Довжина кісток без епіфізів: ключиці – 48 мм, ліктьової – 65 мм, променевої – 50 мм. За станом закладення молочних зубів та довжиною кісток скелет належав дитині у віці до 1 року.

П.3. Від кістяка збереглися уламки тазових кісток, ребра, довгі кістки. Довжина трубчастих кісток без епіфізів: великої гомілкової – 72 мм, малої гомілкової – 70 мм. За довжиною кісток вік дитини 2-3 місяці.

П.4. Від кістяка збереглися уламки склепіння черепа, нижня щелепа, тазові кістки. Довжина трубчастих кісток без епіфізів: ключиці – 52 мм, плечової – 80 мм, стегнової – 95 мм, великої гомілкової – 80 мм. За станом закладення молочних зубів та довжиною кісток скелет належав дитині до 1 року.

П.5. Кістяк представлений дрібними уламками кісток черепа, нижньою щелепою. Ребрами та довгими кістками ніг. Довжина трубчастих кісток без епіфізів: стегнової – 107 мм, малої гомілкової – 87 мм. За станом закладення молочних зубів та довжиною довгих кісток скелет належав дитині до одного року (близько 3-х місяців).

П.7. Від кістяка збереглися довгі трубчасті кістки: променеві, ліктьові, стегнові, великі гомілкові кісти, права мала гомілкова. Кістки довгі, масивні. На ліктьових і стегнових кістках дуже добре виражений рельєф. Кістяк належав, швидше за все, чоловіку зрілого віку. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 179,7 см.

П.8. Від кістяка зберігся криж. Морфологія його трохи суперечлива – він широкий, не дуже довгий, але суглобні поверхні крижово-підвздошного зчленування поширюється на третій хребець крижа, промонторіум виступає вперед сильно. Довгі трубчасті кістки кінцівок значних розмірів. Сліди сильних фізичних навантажень фіксуються на плечових і ліктьових кістах, добре розвинутий рельєф. На великій гомілковій кістці сліди травми, що привела до диструкції тканини. Кістяк належав людині зрілого віку, швидше за все, чоловічої статі. Зріст за формулою Троттера-Глезера 172,8 см.

П.9. Від кістяка зберігся череп з частково зруйнованим лицьовим відділом і нижньою щелепою. Черепна коробка має середню довжину, значну ширину, середню висоту. Форма її брахікранна. Лоб широкий, його кут близький до прямого. Надперенісся виступають середньо, соскоподібні відростки – 3 бали, зовнішній потиличний бугор – 3 бали. Обличчя середньо широке (на межі широкого), середньо високе, за покажчиком мезен. Орбіти високі. Ніс вузький, кістки носа виступають середньо, перенісся середньої висоти. Нижній край грушоподібного отвору має форму передносових ямок. Ущільнено скроневу частину вінцевого шва й обелліонну сагітального шва. Ступінь зношеності зубів значна. Від посткраніального кістяка збереглися: плечова, променева, ліктьова кісти, мала гомілкова кіста. Рельєф на плечовій і ліктьовій кісті розвинутий добре. Кістяк належав чоловіку 35-40 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера 173,9 см.

П.11. Від кістяка зберігся череп. Черепна коробка має середню довжину, значну ширину, значну висоту. Форма її брахікранна. Лоб широкий. Надперенісся виступає на 2 бали. Обличчя середньо широке (на межі широкого), низьке. Орбіти низькі. Ніс широкий, кістки носа виступають середньо, перенісся середньої висоти. Шви відкриті. Фіксується вставна кісточка в області брегма. Ступінь зношеності зубів мала, третій корінний зуб у стадії прорізування. Від кістяка зберігся криж. Морфологія його типова для чоловічих кістяків: він довгий, суглобні поверхні крижово-підвздошного зчленування поширюється на третій хребець крижа, промонторіум виступає вперед сильно. Від посткраніального кістяка збереглися також: плечова, променева, ліктьова кістки. На плечовій і променевій кістках проксимальні епіфізи не зрощені з діафізами, а на ліктьовій – дистальний епіфіз – з іафізом. Ріст кісток не закінчився. Кістяк належав молодій людині у віці 18-20 років.

П.12. Від кістяка збереглися довгі трубчасті кісти верхніх кінцівок. Довжина їх невелика, але вони масивні. Рельєф розвинутий сильно. На плечовій кістці в області голівки сліди кісткових наростів. Фіксуються норицеві ходи, сліди сильних запальних процесів. Кістяк належав людині зрілого віку. За масивністю кісток можна припустити, що він з певною часткою сумніву належав людині чоловічої статі.

П.13. Від кістяка збереглися уламки черепної коробки і нижня щелепа. Черепна коробка широка, висока. Рельєф на кістках черепа розвинутий слабо. Лоб й обличчя широкі. Шви черепа відкриті. Зношеність зубів незначна, утрачений другий премолар на верхній щелепі, комірка заросла. Від посткраніального кістяка зберігся криж. Він широкий, короткий, прямий. Цей комплекс характерний для жінок. З довгих кісток

представлені плечова, променева, стегнова, велика гомілкорова. Розміри їх невеликі, рельєф розвинутий слабо. Кістяк належав жінці 25-30 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 163,4 см.

П.14. Череп з ушкодженими кісточками вилиць, нижньою частиною лицьового кістяка і підставою. Черепна коробка середньо довга, середньо висока, але широка, брахікранна за формою. Надперенісся виступає на 2 бали, рельєф на потиличній кістці розвинутий сильно. Обличчя широке, середньої висоти. Профілювання обличчя на верхньому рівні помірне. Орбіти середньої висоти. Ніс широкий, висота перенісся середня. Шви відкриті. По потиличному шву 3 вставні кісточки. Зношеність зубів на 2-3 бала. Від посткраніального кістяка збереглися: плечова, променева, стегнова і велика гомілкорова кіста. Розміри їх невеликі. На лівій великій гомілкоровій кістці слід перелому, процес зрощення проходив довго і не дуже вдало, тому що кісткова мозоль досягла значних розмірів. Кістяк належав жінці у віці 25-30 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 159,3 см.

П.15. Від кістяка збереглася черепна коробка, уламки лицьового кістяка і нижня щелепа. Черепна коробка середньо довга, широка, середньо висока, за формою – брахікранна. Лоб середньої ширини, надперенісся виступає на 2 бали, зовнішній потиличний бугор – на 3 бали. Обличчя широке у верхній частині. Верхні краї орбіт згладжені. Ніс вузький. Візуально відзначається альвеолярний прогнатизм. Нижня щелепа грацільна, але рельєф на місці прикріплення жувальних м'язів розвинутий добре. Шви на кістах черепа відкриті, злегка ущільнена скронева частина вінцевого шва. Зношеність зубів 3-4 бала. На верхній щелепі на другому премоларі фіксується карієс. Від посткраніального кістяка зберігся криж. Морфологія його типова для чоловічих кістяків: він довгий, суглобні поверхні крижово-підвздошного зчленування поширюються на третій хребець крижа, промонторіум виступає вперед сильно. Плечова, променева, ліктьова, велика гомілкорова кіста значних розмірів. Ліктьові кістки несуть сліди сильних фізичних навантажень. Кістяк належав чоловіку у віці 30-40 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 171 см.

П.16. Череп з частково зруйнованим обличчям. Черепна коробка значних розмірів, за формою – долихо-мезокранна. Лоб середньої ширини, надперенісся виступає на 3 бали, зовнішній потиличний бугор – на 5 балів. Обличчя широке, високе, різко профільоване в горизонтальній площині. Орбіти середньовисокі. Ніс вузький. Вінцевий шов заріс майже цілком, сагітальний цілком. Зношеність зубів 3-4 бала. Це трохи менше, ніж очікувалося для такого стану швів. На лівій тим'яній кістці сліди сильної травми (колотий удар?), сліди облітерировані. Від посткраніального кістяка збереглися довгі трубчасті кісти: плечова, променева, ліктьова, стегнова, велика гомілкорова кістки значних розмірів. Кістки масивні. На голівці лівої плечової кістки сліди деструктивних процесів, сліди норицевого хода і кісткова мозоль, що, швидше за все, є наслідком дуже сильних запальних процесів, у результаті травми. Стегнові кістки великі, шийка кістки дуже масивна, голівка також, посиленний рельєф у місцях прикріплення м'язів. Звичайно така картина виникає в результаті тривалого перебування людини в сідлі. Кістяк належав чоловіку у віці 50-55 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 165,1 см.

П.18. Череп зі зруйнованим лицьовим кістяком. Розміри черепної коробки значні. Надперенісся виступає значно, рельєф на потиличній кістці розвинутий значно. Обличчя широке на верхньому рівні та середньо широке на середньому. Ніс вузький, нижній край грушоподібного отвору має антропінну форму. Заріс сагітальний шов, ущільнений потиличний шов. Зношеність зубів 3-4 бала на верхній щелепі, 3-5 балів на нижній щелепі. Від посткраніального кістяка зберігся криж: вузький, довгий, суглобні поверхні крижово-підвздошного зчленування поширюються на третій хребець крижа, промонторіум виступає сильно. Сполучення ознак типова для чоловіка. Плечові, ліктьові, стегнові, великі і малі гомілкові кістки дуже масивні. На плечових і ліктьових кістках сильно розвинутий рельєф. Шийка стегнової кістки дуже масивна, голівка також, посиленний рельєф у місцях прикріплення м'язів, така картина складається при сильних фізичних навантаженнях, як наслідок верхової їзди. Кістяк належав чоловіку у віці 50-55 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера 174.5 см.

П.19. Збереглася черепна коробка, уламки лицьового кістяка, нижня щелепа. Черепна коробка коротка, широка, середньо висока, брахікранна за формою. Лоб широкий, надперенісся виступає сильно, потиличний рельєф розвинутий сильно. Обличчя широке. Ніс вузький. Заріс сагітальний шов, ущільнені скроневі ділянки вінцевого і потиличного шва. Зношеність зубів значна, на нижній щелепі втрачені другі корінні, комірочки заросли. Від посткраніального кістяка збереглися довгі трубчасті кісти. Розміри їх невеликі. Рельєф не виражений. На променевих кістках сліди кісткових наростів. Кістяк належав чоловіку у віці *maturus*.

П.20. Від кістяка зберігся череп з частково зруйнованим лицьовим кістяком. Черепна коробка великих розмірів, за формою брахікранна. Лоб широкий. Надперенісся виступає вперед на 2 бали, соскоподібні відростки – 3 бали, потиличний рельєф розвинутий добре. Обличчя широке, орбіти низькі, ніс широкий. Шви відкриті, зуби стерті незначно. На лобній кістці утворення (5,6x3.2 см), зі слідами запальних процесів, по краях зі слідами регенерації. Очевидно наслідок рублячого удару. Кістяк належав чоловікові у віці 25-30 років.

П.21. Від кістяка збереглися довгі трубчасті кісти нижніх кінцівок. Кістки невеликих розмірів, грацільні. Належали дорослій людині, зрілого віку можливо жінці.

П.22. Від черепа збереглися уламки лицьового кістяка. Зношеність зубів незначна. Посткраніальний кістяк представлений крижем. Криж довгий, суглобна поверхня крижово-підвздошного зчленування поширюється на три хребці крижа, промонторіум виступає вперед, тобто морфологічний комплекс характерний для чоловіка. На верхньому хребці крижа сліди травми. Довгі трубчасті кістки значних розмірів. У проксимальній частині великих гомілкових кісток сліди кісткових наростів (можливо на місці травми). Кістяк належав молодому чоловіку. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 169,8 см.

П.23. Від кістяка збереглася нижня щелепа, дуже грацільна. Зношеність зубів незначна (2-3 бала). Грудина невеликих розмірів. Довгі трубчасті кістки кінцівок дуже грацільні, розміри невеликі, рельєф розвинутий слабо. Кістяк належав молодий жінці. Зріст за формулою Троттера-Глезера 155.4 см.

П.24. Череп з частково зруйнованим лицьовим кістяком. Він брахікранний, середньої довжини, широкий, високий. Лоб широкий, надперенісся виступає на 3 бали, зовнішній потиличний бугор виступає сильно. Обличчя широке, середньої висоти орбіти, ніс вузький. Заросли: вінцевий, сагітальний, потиличний шви. Зношеність зубів 4,5 балів. Від посткраніального кістяка збереглися довгі трубчасті кістки, розміри їх великі, на ліктьових кістках сліди сильних фізичних навантажень. Кістяк належав чоловіку у віці 60-65 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера 170,9 см.

П.25. Череп з частково зруйнованим обличчям. Він брахікранний за формою, розміри його великі. Лоб широкий, надперенісся виступає на 3 бали, соскоподібні відростки – 3 бали, потиличний бугор – 3 бали. Обличчя низьке, широке, горизонтальне профілювання обличчя помірне. Орбіти середньої висоти, ніс широкий. Фіксується скривлення носової перегородки. Закрито скроневу частину вінцевого шва, ущільнена обелліонна частина сагітального шва. Зношеність зубів середня (3-4 бала), відзначається «зубний камінь», утрачено верхній правий різець, сліди запальних процесів. Від посткраніального кістяка збереглися довгі кістки верхніх кінцівок. Розміри їх значні, грані гострі, рельєф розвинутий, сліди сильних фізичних навантажень. У проксимальній частині ліктьових кісток відзначаються остеофіти. Кістяк належав чоловіку 35-45 років.

П.26. Від кістяка збереглася нижня щелепа, довгі кістки. На нижній щелепі фіксується зміна зубів: ріжуться другий корінний, клик закладено. Скелет належав дитині у віці 11 років. Довжина трубчастих кісток без епіфізів: плечової (права) – 230 мм, (ліва) – 230 мм; ліктьової (права) – 193 мм, (ліва) – 190 мм; променевої (права) – 176 мм, (ліва) – 178 мм; стегнової (права) – 325 мм, (ліва) – 320 мм.

П.27. Черепна коробка великих розмірів, форма брахікранна. Лоб широкий, надперенісся виступає на 3 бали, соскоподібні відростки на 3 бали, зовнішній потиличний бугор – 5 балів. Верхня ширина обличчя значна. Закрито скроневу частину вінцевого і сагітального шва. Зношеність зубів середня – 3 бали. Від посткраніального кістяка збереглися: криж і довгі трубчасті кісти. Криж широкий, довгий, суглобна поверхня крижово-підвздошного зчленування поширюється на три хребці крижа, промонторіум виступає сильно. Довгі кістки значних розмірів, рельєф розвинутий добре. У верхній третині правої плечової кісти сліди сильних запальних процесів, на променевих кістках – сліди сильних фізичних навантажень. Кістяк належав чоловіку у віці 45-55 років.

П.28. Черепна коробка середніх розмірів, брахікранна за формою. Лоб середньо широкий. Надперенісся виступає на 1 бал, соскоподібні відростки – 1 бал, зовнішній потиличний бугор з добре розвинутим рельєфом. Закриті: скронева частина вінцевого шва, весь сагітальний шов. Зношеність зубів на нижній щелепі середня 3-4 бала. Від посткраніального кістяка збереглися довгі трубчасті кісти. Розміри їх великі, але рельєф розвинутий слабо. Кістяк належав жінці зрілого віку 45-55 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 174.2 см.

П.29. Черепна коробка довга, широка, середньо висока, за формою брахікранна. Лоб середньо широкий, надперенісся виступає на 2 бали, соскоподібні відростки – 1 бал, але на потиличній кістці рельєф розвинутий. Нижня щелепа дуже грацільна. Зношеність зубів 3-4 бала. На першому і третьому нижніх корінних – карієс, на зубах фіксується «зубний камінь». Заросла скронева частина вінцевого шва, весь сагітальний шов, ущільнений потиличний шов. Довгі кісти невеликих розмірів, добре розвинутий рельєф на ліктьових кістках. Кістяк належав жінці 45-55 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 166,6 см.

П.30. Від кістяка збереглися дрібні уламки кісток черепа, ребра, хребці, довгі кістки. Довжина кісток без епіфізів: променевої – 55 мм, великої гомілкової – 80 мм, малої гомілкової – 65 мм. За довжиною кісток скелет належав дитині у віці до 1 року (біля 3-х міс.).

П.31. Від кістяка збереглися уламки склепіння черепа, тазових кісток, ключиці, ребра, довгі кістки: ключиці – 48 мм, плечова – 75 мм. Скелет належав дитині першого року життя.

П.33. Від кістяка збереглися уламки склепіння черепа, лицьового кістяка. Надперенісся виступає на 3 бали, соскоподібні відростки – 2 бал. Обличчя широке, середньо високе. Орбіти середньо високе, ніс також. Шви відкриті, фіксується невелика кісточка «інків». Ріст кісти не закінчений, але кісти дуже значних розмірів.

Епіфізи не зрослися з у ряді випадків з діафізами. На ліктьовій кісті сліди тривалого перебування у вогні. Кістяк належав молодій особі 15-20 років, швидше за все чоловічої статі.

П.34. Череп без нижньої щелепи. Розміри його середні, форма брахікранна. Лоб широкий, кут чола наближається до прямого. Надперенісся виступає на 3 бали. Зовнішній потиличний бугор – 3 бали. Обличчя середньо широке, низьке. Горизонтальне профілювання обличчя помірне. Орбіти низькі. Ніс вузький, виступає добре, перенісся високе. Закрито скроневу частину вінцевого шва. Зношеність зубів на 3-4 бала. Від посткраніального кістяка збереглися: криж і довгі трубчасті кісти. Криж довгий, суглобні поверхні крижово-підвздошного зчленування поширені на третій хребець крижа, промонторіум виступає сильно. Довгі кісти великих розмірів, рельєф розвинутий сильно на плечових кістках. Кістяк належав чоловіку 30-40 років.

П.35. Череп з частково зруйнованим обличчям. Розміри його великі, форма брахікранна. Лоб середньо широкий. Надперенісся виступає на 2 бали, соскоподібні відростки – 3 бали, зовнішній потиличний – 3 бали. Обличчя у верхній частині широке, ніс вузький, перенісся високе. Заросла скронева частина вінцевого шва, сагітальний – ущільнений. Зношеність зубів 4-5 балів. Довгі кісти, рельєф розвинутий добре. На плечовій кісті сильні кісткові нарости – у районі голівки і дистальної частини. На ліктьовій видні сильні кісткові нарости в області ліктьового суглоба. На правій стегновій кістці сліди значних наростів, голівка стегнової кісті придбала грибоподібну форму. Кістяк належав жінці у віці 45-55 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 169,4 см.

П.36. Череп з частково зруйнованим обличчям, нижня щелепа. Черепна коробка брахікранна, довжина її середня, ширина та висота великі. Лоб широкий. Надперенісся виступає на 3 бали, соскоподібні відростки – 3 бали, потиличний горб – 5 балів. Обличчя широке, середньо високі орбіти. Заросли: сагітальний шов повністю, частина вінцевого та потиличного швів. Зношеність зубів на 3-4 бали. На нижній щелепі за життя втрачені по два пре моляра. На тім'яній кістці слід від травми, на потиличній кістці слід від рублячого удару, який заріс. Від посткраніального скелета збереглися довгі кістки. Вони значних розмірів. На ліктьовій кістці сліди перелому, що заріс, але процес проходив довго і з ускладненнями (велика кісткова мозоль та сліди запальних процесів). На стегновій кістці сліди сильних фізичних навантажень. Скелет належав чоловікові 50-55 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 181,7 см.

П.37. Повний череп. Розміри черепної коробки великі, форма брахікранна. Лоб близький до прямого, надпереднісся виступає слабо, сосковидні відростки – 2 бали, зовнішній потиличний пагорб – 3 бали. Обличчя середньої висоти, вузьке. Горизонтальне профілювання обличчя ослаблене на верхньому рівні. Орбіти середньої висоти, ніс середньо широкий, виступає добре. Шви відкриті. Зношеність зубів незначна (1-2 бали). На правій тьмяній кістці слід травми, яка привела до порушення кісткової тканини та кісткових наростів. Від посткраніального скелета зберігся криж: широкий, короткий, суглобна поверхня крижово-підвздошного зчленування поширена на 2 хребця крижа, промонторіум виступає сильно. Стать визначається з деякою долею сумніву, як жіночій. Довгі трубчасті кістки значних розмірів. На ліктьових кістках сліди значних фізичних навантажень. Скелет належав жінці 25-35 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 170 см.

П.38. Збереглися стегнові кістки. Довжина їх велика. Рельєф розвинений добре. На епіфізі правої стегнової кісті сильні кісткові розростання. Скелет належав чоловікові зрілого віку.

П.39. Від кістяка збереглися уламки склепіння черепа, нижньої щелепи, тазових кісток, ключиці, ребра, довгі кістки. Молочні зуби прорізалися усі. Довжина кісток без епіфізів: ключиці – 72 мм, плечової – 137 мм, променевої – 102 мм, ліктьової – 117 мм, стегнової – 200 мм, великої гомілкової – 155 мм. Скелет належав дитині у віці 3-5 років.

П.40. Від кістяка збереглися уламки ребер, довгі кістки, молочні зуби. Довжина кісток без епіфізів: плечової – 65 мм, стегнової – 80 мм, великої гомілкової – 75 мм. Скелет належав дитині першого року життя.

П.41. Від кістяка збереглися уламки склепіння черепа, нижньої щелепи, тазових кісток, ключиці, ребра, довгі кістки. Молочні зуби прорізалися усі, але другий корінний тільки прорізався. Довжина кісток без епіфізів: ключиці – 67 мм, плечової – 125 мм, променевої – 95 мм, ліктьової – 105 мм, стегнової – 160 мм. Скелет належав дитині у віці 2-3 років.

П.43. Повний череп. Розміри його великі, форма брахікранна. Лоб широкий. Надперенісся виступає на 3 бали, соскоподібні відростки – 2 бали. Обличчя широке, середньо високе. Горизонтальне профілювання обличчя різке. Орбіти середньо високі. Ніс широкий. Шви відкриті. Зношеність зубів незначна. Від посткраніального скелета збереглися: криж, він досить широкий, але довгий, суглобна поверхня крижово-підвздошного зчленування поширюється на 3 хребці крижа, промонторіум виступає сильно. Довгі кістки масивні. На ліктьовій та променевій кістках сліди сильних фізичних навантажень, а на проксимальних кінцях ліктьової кісті, сліди кісткових розростань. Скелет належав чоловікові 25-35 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 178,9 см.

П.44. Від посткраніального скелета збереглися: криж та довгі кістки. криж, він досить широкий. Криж вузький та довгий, суглобна поверхня крижово-підвздошного зчленування поширюється на 3 хребці крижа,

---

промонторіум виступає сильно. Довгі кістки масивні. На стегновій кістці сліди перелому шийки, на місці перелому велика кісткова мозоль, сліди запальних процесів, два нориця. Скелет належав чоловіку зрілого віку.

П.45. Збереглося склепіння черепа, нижня щелепа. Череп брахікранний, довжина середня, ширина велика, висота мала. Лоб широкий, надперенісся виступає на 2 бали, соскоподібні відростки – 3 бали, потиличний горб – 2 бали. Обличчя широке. Нижня щелепа грацільна. Заросли частково: метопічний шов, скронева частина вінцевого шва, ущільнено сагітальний шов. На нижній щелепі втрачені другі корінні з обох боків, комірки заросли. Скелет належав жінці у віці 40-50 років.

П.47. Череп з частково зруйнованим обличчям. Череп брахікранний, довжина середня, ширина велика. Лоб широкий, надперенісся виступає на 2 бали, соскоподібні відростки – 2 бали, потиличний горб виступає на 3 бали. Обличчя високе, широке, орбіти високі. Ніс середньо широкий. Заросла скронева частина вінцевого шва. Зношеність зубів 4-5 балів, фіксується «зубний камінь». На верхній щелепі над премоляром норицевий хід. Довгі кістки значних розмірів, рельєф слабкий. На променевих кістках розростання. Скелет належав жінці у віці 35-45 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 180 см.

П.48. Повний череп. Довжина та ширина черепа середня, висота його мала, форма брахікранна. Лоб широкий, надперенісся виступає слабо, соскоподібні відростки – 2 бали, потиличний пагорб – 3 бали. Обличчя середньої висоти, ширини. Обличчя гарно профільоване на верхньому рівні, помірно – на середньому. Орбіти середньої висоти. Ніс середньої ширини, виступає слабо. Сагітальний та потиличний шви заросли. Зношеність зубів 3-4 бали. Фіксується «зубний камінь». Довгі кістки невеликих розмірів, рельєф слабкий. Скелет належав жінці у віці 55-65 років. Зріст за формулою Троттера-Глезера – 164,8 см.

П.49. Повний череп. Розміри його невеликі, за формою він мезокранний. Ріст кісток не закінчився. Шви відкриті. Коротка зубна формула. На нижній щелепі усі постійні зуби прорізалися, а на верхній другі корені, ще тільки закладені. Довгі кістки невеликих розмірів: епіфізи не зрощені з діафізами. Скелет належав дитині у віці *Infantis 2*.

П.50. Від кістяка залишився криж. Він широкий, короткий, суглобна поверхня крижово-підвздошного зчленування поширена на 2 хребця крижа, промонторіум виступає сильно. Стать визначається з деякою долею сумніву, як жіночій. Кістки довгі, на діафізі плечової кістки сліди травми, кісткова мозоль та норицеві ходи, сліди запалень.

П.51. Від кістяка збереглися склепіння черепа, нижньої щелепи, тазових кісток, ключиці, ребра, довгі кістки. Постійні зуби прорізалися усі. Довжина кісток без епіфізів: плечової – 290 мм, променевої – 210 мм, ліктьової – 230 мм, стегнової – 380 мм, великої гомілкової – 310 мм. Скелет належав молодій людині у віці 14-15 років.

П.53. Повний череп. Він великий, мезокранний. Надперенісся виступає на 2 бали, соскоподібні відростки – 1 бал, потиличний горб – 1 бал. Обличчя середньо високе, широке, добре профільоване у горизонтальній площині на верхньому рівні та помірно на середньому рівні. Орбіти середньої висоти, ніс вузький, виступає добре, перенісся середньої висоти. Нижній край грушевидного отвору – переднососові ямки. Заріс сагітальний шов, ущільнений потиличний. На верхній щелепі втрачені за життя усі моляри, комірки заросли, на нижній щелепі втрачені різці, комірки заросли. Скелет належав жінці у віці 50-60 років.

Таким чином, в середньому вияві чоловіча серія характеризується брахікранією. Черепна коробка середньої довжини, широка та висока. Лоб широкий, помірно похилий. Потилиця широка. Обличчя широке на всіх рівнях, висота обличчя середня, за показником мезен. Горизонтальне профілювання обличчя на верхньому рівні на межі різкого та помірного, на середньому різке. Орбіти середньої висоти. Ніс середньої ширини, виступає середнє. Перенісся високе.

Жіноча серія в середньому вияві має брахікранну довгу, широку, середньої висоти черепну коробку. Лоб на межі середніх та великих, кут лоба близький до прямого. Обличчя середньовисоке, широке (на межі з середнім), за показником мезен. На назомалярному рівні горизонтальне профілювання його помірне, а на зигомаксиллярному – гарне. Орбіти середньої висоти, ніс середньо ширини, виступає середнє.

Серія черепів з розкопок у Меджибожі 2004 року в середньому вияві суттєво відрізняється від матеріалів виявлених з розкопок парних поховань 2000 року.

Чоловіча та жіноча серії не вкладаються у розмах варіацій груп східних слов'ян давньоруської доби. Широколиці форми у давньоруську добу типова для територій древлян, волинян, тиверців. Але брахікранія не характерна для жодної з слов'янських груп України того часу. Для слов'янських серій нашої території вона стає характерною в більш пізній період (принаймні так вважається з огляду на антропологічні матеріали, що були відомі до цього часу). Поєднання брахікранії, широкого, але не високого обличчя, середньо високих орбіт та середньої ширини (з тенденцією до широкого) носа робить нашу серію з Меджибожа морфологічно близькими до серій з Чигирини XVII ст., Суботова XVI-XVII ст., Вишгорода XVII ст. (Рудич, 2000). Але у цьому випадку це може бути пов'язане з проблемами міграцій на територію Середнього Подніпров'я вихідців

з більш західних земель у післямонгольську добу. Широколиці форми у давньоруську добу характерні для територій древлян, волинян, тиверців.

В серії переважають чоловічі кістяки, що є досить цікаво. З 31 кістяка, у яких можна визначити стать, 19 належать чоловікам, а 13 – жінкам.

З чоловіків 12 померли у зрілому віці (35-55 років), 6 у молодому (до 35 років), 1 – у похилому віці. У жінок у молодому віці померли 3 особи, у зрілому – 9, у похилому – 1. Два кістяка належать молодим людям у віці 14-20 років, стать не визначається.

11 кістяків належать дітям. З них 10 померли у віці *Infantilis 1* (до 6-7 років), а один – у віці *Infantilis 2* (до 12 років).

Популяція характеризується високим ростом та міцною будовою. Чоловіки мають зріст 172.9 см за формулою Троттера-Глезера, а жінки 167.4 см.

Варто відзначити сліди сильних фізичних навантажень, що відбилися на кістках скелета. В окремих випадках ми можемо говорити, що це стало результатом довгого перебування у сідлі. Фіксується значна кількість фізичних травм, таких як переломи кісток. Сліди травм на черепі в окремих випадках могли бути наслідком травм, що були отримані в ході сутичок з застосуванням зброї.

Усі антропологічні матеріали передано до палеоантропологічної лабораторії ІА НАН України для подальших досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Толкачев Ю., Склярский А. Отчет об археологических исследованиях на территории крепости в п.г.т. Меджибож в 1990 г. // НА ИА НАНУ 1990/232. – С. 1-5; Толкачев Ю.И., Склярский А.Б. Отчет об археологических исследованиях на территории крепости в п.г.т. Меджибож в 1991 г. // НА ИА НАНУ 1991/222. – С. 34.
2. Ю.Толкачев Архітектурно-археологічні дослідження фортеці в Меджибожі // «Меджибіж» 850 років історії». Матеріали науково-практичної конференції 17 серпня 1996 р. – Меджибіж, 1996.
3. Толкачев Ю.И., Никитенко М.М. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях крепости в Меджибоже Хмельницкой области в 1993 г. // НА ИА НАНУ 1993/151.
4. Толкачев Ю.И., Склярский А.Б. Отчет о археологических исследованиях в п.г.т. Меджибоже Хмельницкой обл. в 1991. // НА ИА НАНУ 1991/222. – С. 6.
5. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з Меджибожа // Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. – Київ-Запоріжжя. – 2006. – С. 446-448.

Вероніка Візнюк

старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Стаття написана на основі наукових звітів експедиції під керівництвом Ю.І.Толкачова та присвячена археологічним дослідженням, що проводилися на території Меджибізької фортеці з 2000 по 2007 роки.

Ключові слова: Археологічні дослідження, Меджибізька фортеця.

Дослідження археологічних пам'яток є досить важливим для їх подальшого використання та збереження. Меджибіж та його околиці – це територія, на якій є велика кількість археологічних пам'яток. Активні розвідувальні дослідження регіону почалися з середини 80-х років ХХ століття. Завдяки В.Пясецькому, М.Ягодзінському та О.Погорільцю було виявлено близько 20 різночасових поселень як у межах селища, так і на прилеглий до нього території. Вивчення містечка Меджибожа та околиць проводилось також науковим співробітником музею М.Пінчаком.

Археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці розпочав М.Ягодзінський у 1973 році. Завдяки йому було віднайдено первинне ядро фортеці ХІІ-ХІV століття. У 80-х роках ХХ століття почалося планомірне вивчення культурного шару та архітектурних споруд фортеці експедицією Науково-дослідного інституту «Укрпроектреставрація». Групою спеціалістів інституту на чолі з головним архітектором проекту Є.Лопушинською було проведено фотофіксацію, обміри та створено плани реставрації об'єктів на території замку. Стационарні археологічні дослідження проводилися О.Авагяном.

Новий етап досліджень на території фортеці почався з 2000 року. співробітниками Київського обласного центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва під керівництвом Ю.Толкачова. Розкопки

проводилися Р.Радченком та співробітниками Хмельницького обласного відділу охорони пам'яток С.Демидком та С.Стопенчуком, антропологічний аналіз проведено науковим співробітником ІА НАН України Т.Рудич. Археологам допомагали в роботі учні Меджибізької школи. Учасники археологічної експедиції працювали вручну, пошарово, з фіксацією процесу роботи та вибором матеріалу.

Дослідження підтвердили наявність обгорілих дерев'яних конструкцій, виявлених у 1999 році. Вони розміщалися на глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні і до 1,1 м. Це обгорілі дерев'яні балки діаметром від 0,15 м до 0,25 м. Деякі поєднувалися між собою, інші були із загостреними кінцями. Археологами була висловлена думка про те, що ці балки є залишками давньоруських клітей.

В розкопі було виявлено три поховання, орієнтовані головами на захід. На глибині 0,7 м. було знайдено парне поховання: чоловік та жінка повернуті обличчям один до одного. У жінки на лівій руці був перстень темно-зеленого кольору. На глибині 1,7 м. з північної сторони виявлене поховання з набором побутових речей: шило, кресало, кремій, наконечники стріл. В одного з небіжчиків був наконечник стріли у черепі. З південного боку знайдено парне чоловіче поховання. В одного з них між ребрами виявлений наконечник стріли, а між щелепами другого було знайдено орнаментоване кам'яне прясло, що мало рунічні знаки у вигляді незавершеної свастики, хвилястих ліній та фрагментів тризуба. Померлі належали до балтського антропологічного кола (орієнтовані на захід парні поховання характерні для західнобалтського племені куршів XIII ст.). Люди відзначалися міцною будовою, середній зріст чоловіків становив 175,6 см., жінок – 165,5 см.

Під час розкопок виявлений археологічний матеріал, представлений фрагментами посуду XII-XIII, XVII-XVIII століття. Фрагменти димленого посуду з глини та з домішками просіяного піску. Горщики із вертикальними або слабо відхиленими вінцями, орнамент у вигляді хвилястих ліній. Посуд виготовлявся способом витягування верхньої частини (на багатьох фрагментах під плечиком помітні шви). Фрагмент шийної гривни XII-XIII ст., виготовленої із білого металу, складався з трьох джгутів, кожен з яких має два дроти. Кінці джгутів проковані, сформовані у вигляді чотирьохгранної піраміди, що переходить у пластину з опуклими краями. Кінцівка пластини завернута в петлю. Прикраса сильно окислена, зі слідами перебування у вогні. Знайдено фрагменти браслетів XII-XIII ст. із синього та жовтого скла, а також темно-коричневого кольору з вплетеними нитками різних кольорів. Браслети покриті патиною.

Археологічні розкопки у 2002 році передбачали продовження досліджень дерев'яних конструкцій, виявлених протягом польових сезонів 1999-2000 років. В роботі брали участь співробітники Київського обласного центру охорони пам'яток Ю.Толкачов, Б.Моця, Р.Радченко, С.Чакір. Розкопки проводилися вручну, фіксувалися всі етапи роботи та відбирався матеріал. Східна частина розкопу безпосередньо прилягала до кам'яної кладки напільної стіни литовського часу. Виявлено фрагменти різноманітного посуду XII-XIX століття. На глибині 0,4-1 м переважали фрагменти сірого (димленого) посуду. Орнамент у вигляді хвилястих ліній, окремі фрагменти покриті поливою. На глибині 1-1,2 м у давньоруському шарі знайдені фрагменти посуду сірого, чорного та червоного кольору.

Знову виявлені залишки дерев'яних конструкцій – обгорілі плахи шириною від 10 см. до 20 см. Також знаходили фрагменти металевих виробів, серед яких бронзова підвіска (лунниця), глиняні прясла XII-XIV ст. Підтверджується наявність рову, який проходив із західного боку напільної стіни. Знайдено два парних поховання, орієнтовані головами на захід. Перше поховання: жінка, що загинула внаслідок поранення наконечником стріли, який знаходився всередині черепної коробки та дитина віком 1-2 роки. Ще одне поховання – два чоловічих скелети. Обидва поховання належать до балтського антропологічного кола.

Під похованням жінки з дитиною виявлена землянка круглої форми з трьома сходинками (діаметр землянки 2,45 м та глибина 3,2 м). Підлога затоптана, інвентар відсутній, траплялися відщепи кременю. Також знайдена кругла господарча яма розмірами 1,04x1,024 м, глибиною 2,65 м. Щодо датування поховань та землянки, через відсутність інвентарю зробити це досить складно.

В західній частині розкопу виявлена свинцева печатка (пломба) XII-XIV ст. вагою 7,8 г, діаметром 1,9 см. На лицьовій стороні є зображення св. Данила (стовпника) та легенда по обидва боки ДАНІЛІС АГІУС. На зворотній стороні печатки – архангел з довгими крилами, в руках у нього атрибути божественної влади: сфера-зерцало у лівій руці та жезл-лобарум у правій. Верхня частина жезла роздвоєна.

Археологічні розкопки у 2003 році передбачали дослідження земляного оборонного рову, в якому на різних глибинах було виявлено велику кількість кам'яних брил різних розмірів та форм. Ними закидався рів, коли він втратив своє функціональне призначення. Під час розкопок виявлені фрагменти керамічних виробів сірого кольору (XVI-XIX ст.). Деякі фрагменти мають орнамент у вигляді горизонтальних, хвилястих ліній, деякі покриті поливою. Поверхня посуду сірого, чорного та червоного кольору. Серед знахідок бронзовий браслет XVI-XVII ст., підковоподібна шпора XVI-XIX ст., фрагменти скляних браслетів синього, жовтого та зеленого кольору, вкритих патиною, з вплетеними нитками різних кольорів, дві монети: солід XVI ст. (часів правління Сигізмунда I) та пів гріш XVI ст. (Олександра Ягелончика).

У 2004 році передбачалося продовження дослідження християнського могильника, виявленого у 1990 році. В розкопках брали участь співробітники Київського обласного центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва Ю.Толкачов, О.Кузьмук, С.Чакір, Р.Радченко. Розкоп закладався біля замкового костелу. На глибині 15-20 см під дерновим шаром виявлена кам'яна вимостка з дикого каменю, нижче зафіксовано сліди поховальних ям (глибина 0,3-0,5 м). З північної сторони костелу досліджений християнський могильник, в якому було 54 поховання дорослих та дітей. Поховання орієнтовані головами на захід, близько розташовані один біля одного у декілька ярусів, нижні яруси при цьому зазнали руйнування. В похованнях переважають чоловічі скелети, 11 скелетів належали дітям. Померлі характеризуються високим зростом та міцною будовою. Зріст чоловіків – 172,9 см, а жінок – 167,4 см (за формулою Троттера-Глезера). Помітна значна кількість травм, таких як переломи кісток. Сліди травм на черепах могли бути отримані в ході сутичок із застосуванням зброї.

Розкопки на території фортеці у 2006 році проводилися на протязі червня – жовтня за завданням Львівського наукового реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація». Метою дослідження було уточнення історичної топографії фортечних споруд для потреб перед реставраційних досліджень та визначення потужності культурного шару на території. В розкопках брали участь Ю.Толкачов, Р.Радченко, С.Чакір, О.Моржевська, учні місцевої школи. Роботи велися пошарово з фіксацією та вибором матеріалу.

Досліджувався колодязь в Офіцерській вежі з метою визначити глибину залягання ґрунтових вод, розміри та його конструкцію. Колодязь вимуруваний з каменю на вапняному розчині (панцерна кладка), в деяких місцях в кладці зафіксовано використання цегли. Колодязь має форму квадрата, а на глибині 2,1 м квадрат переходить в круг. Вода в колодязі знаходиться на глибині 12,0 м. З 3,9 м до 4,1 м в західній частині колодязя на всю глибину кладки немає каменю, а з 7,1 – 7,4 м камінь відсутній по всьому радіусу колодязя.

Ще один розкоп закладений біля південної оборонної стіни та прилягав до неї безпосередньо. Західний край завершувався стіною та фундаментом Каретного корпусу. Виявлені дві перегородки, виконані з каменю на вапняному розчині. На верхній кладці перегородок знайдені залишки цегляної стіни. Зруйнована будівля можливо відноситься до XVIII ст., була перебудована у XIX ст. для потреб військової частини, розташованої на території фортеці.

Виявлені під час розкопок археологічні знахідки представлені фрагментами кераміки сірого кольору (XII-XIX ст.). Орнамент у вигляді горизонтальних ліній, полива синього та зеленого кольору. Знайдені фрагменти давньоруських скляних браслетів зеленого, жовтого, темно-зеленого кольору, велика кількість фрагментів керамічних кахлів XVI-XVII ст., прикрашених рослинним орнаментом та зображеннями тварин, деякі з них покриті поливою. Металеві вироби представлені цвяхами, підковами, ножами. Під час розкопок виявлені фрагменти керамічних люльок світло-сірого та темно-сірого кольору, два грузила сірого та піщаного кольору, біконічної форми, нумізматичний матеріал: рубль (Катерина II, 1768 р.), соліди XVII ст., тернарій (1627 р.), грош (1625 р.), денарій (1434-1501).

Продовження досліджень з метою вивчення історичної топографії фортечних споруд для потреб дореставраційних досліджень, а також визначення потужності історичного культурного шару на території замкового подвір'я відбувалося протягом серпня – вересня 2007 року. В розкопках брали участь Ю.Толкачов, Р.Радченко, учні місцевої школи. Під час розкопок виявлені фрагменти кераміки XVII-XIX ст. сірого та чорного кольору, орнаментовані горизонтальними хвилястими та прямими лініями, частина фрагментів покрита поливою. Знайдена велика кількість уламків керамічних кахлів XVII-XIX ст. з рослинним орнаментом та зображеннями різних тварин, фрагменти керамічних люльок XVII-XVIII ст. світло-сірого та темно-сірого кольору (деякі з них покриті поливою). Виявлене залізне вістря стріли (XIV-XVIII ст.), свинцеві кулі (XV-XVIII ст.), бронзова статуетка лицаря висотою 6,1 см (нижня частина ніг зламана, лицар в обладунках-латах, пошкоджена корозією), мідні гудзики (XVII-XIX ст.), скляний браслет, ядро (XV-XIX ст.), кістяна деталь арбалета (XV ст.). Нумізматичний матеріал представлений мідними монетами: солідами «бора тинками» XVI ст., карбованими в Литві та Польщі.

У зв'язку з проведенням на території фортеці реставраційних робіт, археологічні дослідження дали можливість висвітлити питання про етапи будівництва Меджибізької цитаделі. Завдяки цим дослідженням вдалося підтвердити, що на місці замку існувало давньоруське ядро. На території замкового двору виявлено потужний культурний шар, що хронологічно належить до епохи Київської Русі. Також було знайдено фундамент стіни литовського часу, що перетинає подвір'я фортеці з півночі на південь та разом із давньою Південною баштою, чотирикутним донжоном з наскрізним проїздом на замкове подвір'я та стінами, що з'єднували ці об'єкти, утворювали давній замок. Його будівництво пов'язане із литовськими князями роду Коріатовичів, які спорудили його у 70-80-х роках XIV століття.

На території фортеці знайдено скляні, керамічні та кам'яні прясла, фрагменти посуду, виготовленого з глини, кахлі, металеві предмети: наконечники стріл, цвяхи, пломби, печатки, шпори, арбалетні болти, жіночі

прикраси, монети. Археологічні знахідки з території фортеці зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», деякі з них експонуються в історичному музеї в залі «Від найдавніших часів до кінця XVI ст.».

Список використаних джерел та літератури:

1. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901.
2. Демидко С.Ю. Меджибізький археологічний мікрорегіон (зводпам'яток) // Літопис Хмельниччини – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 62-73.
3. Моця Б.О., Толкачов Ю.І. Меджибізькафортеця // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 72-82.
4. Сіцінський Ю.Й. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVII ст. – Кам'янець-Подільський, 1994.
5. Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник./ Упорядник А.М.Трембіцький. Передмова О.Г.Погорілець. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011.
6. Звіт про археологічні дослідження в смт. МеджибіжЛетичівського району Хмельницької області у 2000 році.
7. Науковий звіт про археологічні дослідження фортеці в смт. МеджибіжЛетичівського району Хмельницької області в 2002 році. – К., 2003.
8. Науковий звіт про археологічні дослідження фортеці в смт. МеджибіжЛетичівського району Хмельницької області в 2003 році. – К., 2004.
9. Звіт про археологічні дослідження на території фортеці в смт. Меджибіж Хмельницької області в 2004 р. – К., 2006.
10. Науковий звіт. Про археологічне дослідження на території Меджибізької фортеці в смт. МеджибіжЛетичівського району Хмельницької області у 2006 р. – К., 2007.
11. Науковий звіт про археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці в смт. МеджибіжЛетичівського району Хмельницької області у 2007 році. – К., 2008.

Степан Тимків

магістрант, КіПНУ ім. І. Огієнка

ПРО НОЖІ З РОЗКОПОК ГУБИНЬСЬКОГО ГОРОДИЩА XII-XIII СТ.

У статті зафіксована інформація про нові надходження побутових речей у 2010-2011 рр. із розкопок середньовічного населеного пункту Губина XII-XIII ст. Мета – доповнити інформацію про ножі з Губинського городища.

Ключові слова: городище, розкопки, ножі, ковальський інструментарій.

Губинське літописне городище – це давньоруське городище XII-XIII ст., яке знаходиться у с. Губин (Старокостянтинівський район, Хмельницька область) в урочищі Замок. Писемне свідчення Іпатівського літопису згадує місто у 1241 році. Для ясності зауважу, що історичний центр середньовічного м. Губин складається із чотирьох взаємопов'язаних фортифікацій, які в літературі отримали назву Північного, Південного, Південно-Західного і Південно-Східного майданів. Пам'ятка, судячи з розмірів історичного центру (4,6 га) і планування, належить до міських населених пунктів Київської Русі [1].

Протягом 1997-2011рр. Губинське городище стаціонарно досліджувала археологічна експедиція Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка під керівництвом професора І. С. Винокура (у 1997-2005 роках), а з 2006 під орудою дослідника Якубовського В. І. За діяльності професора Якубовського В. І. роботи проводяться як на городищі, так і на території Губинської сільськогосподарської вотчини.

Археологічні дослідження, проведені протягом чотирнадцяти сезонів, дозволили з'ясувати архітектуру житлових і фортифікаційних комплексів, які взаємозв'язані між собою, виявивши міські риси культури XII-XIII ст. Цей хронологічний рубіж підтверджують артефакти, виявлені у завалах руїн житлових і господарських будівель та фортифікацій [2].

Значну частину речового інвентарю, виявленого на пам'ятці, особливе місце посідають землеробські знаряддя, керамічні вироби, предмети озброєння та спорядження вершника і бойового коня, та речові скарби та інші категорії знахідок. Всі артефакти, які походять з городища, детально опрацьовані і передані на зберігання у фонди Старокостянтинівського державного музею. На основі досліджених матеріалів дослідники опублікували ряд джерелознавчих статей і повідомлень по окремих речах, які були знайдені на городищі. Більша частина матеріалів дослідниками узагальнена у двох монографіях [1; с. 18].

У цьому повідомленні, головним йтиметься про ножі, які надійшли під час розкопок двох останніх років¹.

¹ Автор щиро дякує дослідникові В. І. Якубовському за дозвіл увести цей матеріал у науковий обіг.

У процесі розкопок на Губинському городищі впродовж 2010-2011 рр. виявлено 24 знахідки ножів, в тому числі 8 фрагментів, які походять із руйн порожнистих клітей, жител та господарських приміщень. Це досить масова кількість виробів, що була вжитку населення історичного центру середньовічного м. Губин.

Згідно з класифікацією, розробленою дослідниками В.І. Якубовським та І.С. Винокуром, ножі з Губинського городища можна поділити на кілька типів – побутові, господарські, хірургічні і особливі. Переважна більшість із них проявила господарські риси. Притаманною рисою їх є вісь, яка проходить паралельно по контуру спинки клинка та пряма ручка. У робочих ножів вісь черешка завжди проходить вище загостреного кінця леза [3]. Вони скоріш за все використовувалися для обробки дерева. Ножі мають гостре закінчення леза, заокруглені і мають виїмки на одній із сторін.

З поміж вказаної категорії знахідок цікавими виявилися два ножі. Перший походить з ділянки ІХ. Це – залізний ніж – скальпель [4], загальною довжиною леза 6 см. Ширина леза виробу 1 см, довжина ручки 12,5 см, діаметр 1 см. На ручці помітні 7 спіралевидних витків. Дослідники вважають, що цей виріб використовувався як хірургічний інструмент [5].

Другий ніж походить із заповнення житла №6 являє собою залізний ніж, одна щока якого вздовж прикрашена інкрустованим золотим узором. Довжина леза – 12,5 см, черешка – 4,5 см. Оскільки цей ніж знайдений у двоповерховому будинку разом із двома золотими нашивками для одягу та з керамічною мискою із зображенням двозуба, то він, очевидно, належав одному з бояр Губина. Це рідкісний екземпляр, на думку фахівців його використовували і в якихось магічних або ритуальних діях [6].

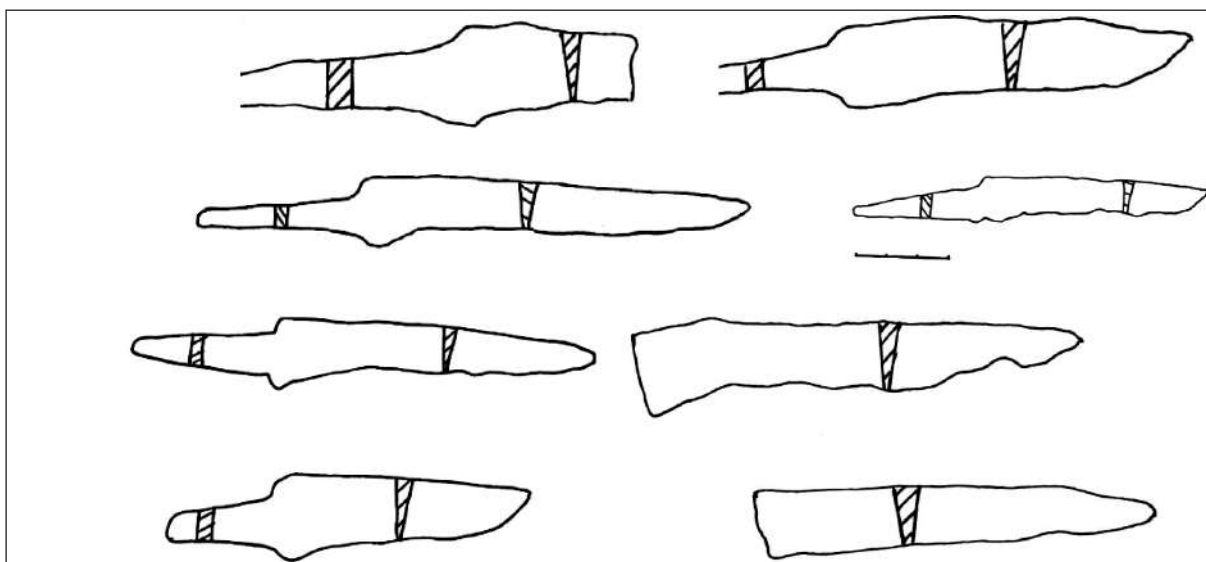

Рис. 1. Ножі з розкопу 2011 року

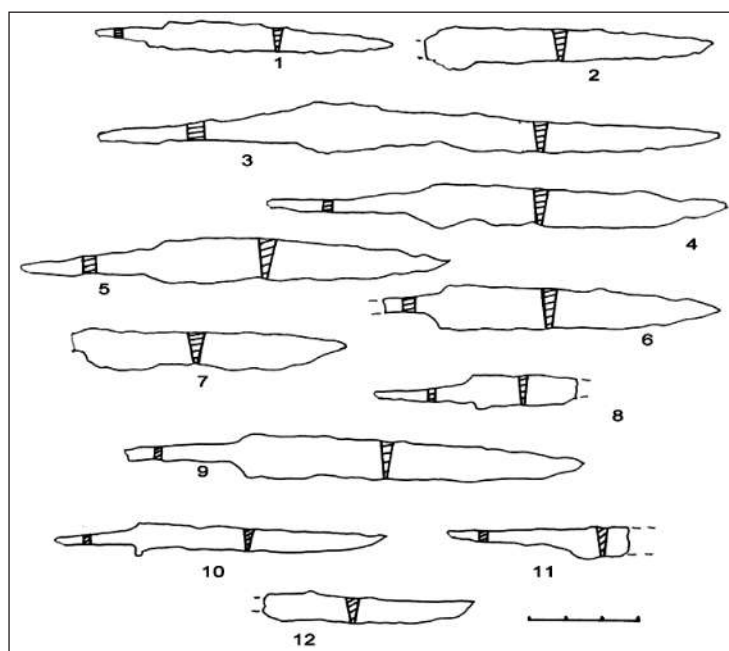

Рис. 2. Прориси ножів з ділянок XL (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12) і XLI (1, 9)

У 2010-2011 рр. польових сезонах знахідки ножів, представлені як цілими формами, так і фрагментами. Візуальний аналіз показав, що вони типологічно належать до групи універсальних ножів (рис. 1; 2), що мають черешок, на який майстри закріплювали дерев'яну ручку. За ознакою кріплення леза з руків'ям, цю групу виробів називають черешковими.

Згідно з визначенням дослідника В.І. Якубовського означену групу в колекції представляють: а) ножі з напівопуклою спинкою та ледь помітним уступом з боку леза [7]. Тобто, спинка з черешком утворює ніби одну лінію; б) ножі з прямою спинкою і уступом з боку леза.

У матеріалах розкопок Губинського городища ножів вказаного типу знайдено найбільше. Як відомо з досліджень, ці та інші

ножі виготовлені за технологією наварки двох сталевих смуг на залізну основу, яка характерна для XII-XIII ст. [8].

Аналогічні ножі широкого поширення набули у практиці ковалів середньовічної Давньої Русі. Їх знайдено, наприклад, у матеріалах розкопок Райковецького городища [9], городища Колодяжин [10], городища під Шепетівкою [11], літописного Дорогобужа [12], Києва [13], Рашкова [14], Воїня [15] та інших на територіях Болохівської землі. Широко представлені вони у багатьох населених пунктах на території Волині [16]. Виявлені вони і у суміжному регіоні Середнього Подністр'я [17].

На території Губинського городища у 2010-2011 рр. польових сезонах виявлені й інші побутові речі (шила, голки, тощо). Голки – ковальська продукція, представлена 7 знахідками, які виявлені на площі розкопу історичного городища м. Губина. Всі вони побутового призначення. Три із цих голок поламана, інші мають довжину 4 та 5 см. Аналогії побутовим виробам з Губинського городища ми знаходимо і в інших пам'ятках XII-XIII ст. Давньої Русі.

Таким чином, масові знахідки ножів, їх широкий асортимент у населення Губинського городища засвідчують про зрілу і місцеву галузь ковальського ремесла.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля. Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів, 2004. – С. 15.
2. Там само. – С.40.
3. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. – 1959. № 65. – С. 48.
4. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. – 1959. № 65. – С. 56.
5. Журко О.М. Лікувальна справа у болохівців (XII-XIII ст.)// Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика Волинь». Хмельницький, Стара Синява, Любар. 2000. – С. 83-84; Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин в світлі археологічних досліджень 1997-1999 років. // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика Волинь», Хмельницький, Стара Синява, Любар. 2000. – С. 44-45. Рис. 7; 8.
6. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля. Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів, 2004. – С. 60.
7. Про давньоруську ковальську культуру виготовлення предметів з чорного металу. (За матеріалами розкопок укріпленого поселення біля с. Городище під Шепетівкою). // В. І. Якубовський // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т. 16.– С. 326.
8. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлобработки в Древний Руси // Материалы исследованы по археологи СССР. – 1953. – № 32. – С. 184.
9. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К., 1950. – С. 114.
10. Юра Р.О. Древний Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. т. XII. – С. 99.
11. Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII XIII вв.(по материалам городища у с. Городище поблизу Шепетовки). Ленинград, 1988. – 18 с.
12. Прищепа Б.А. Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII ст. – Рівне, 1996. – С. 70-72.
13. Каргер М.К. Древний Киев. М., 1958 – 1961. Т. 1. – Табл. XI, XIX.
14. Гончаров В.К. Райковецкое городище. К., 1950. – Табл. XXVI. – 1, 2, 5, 14, 16, 18, 19.
15. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. – К., 1956. – Табл II. – 1 – 4. – Табл. IV. – 4, 7.
16. Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст. – Луцьк, 2002. – С. 81-82.
17. Винокур І.С., Горішний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – рис. 93, 98.
18. Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі / В. І. Якубовський; Інститут археології НАН України, Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – 2-ге вид., доп. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2003. – 159 с.

СЕКЦІЯ 3. ІСТОРІЯ ФОРТИФІКАЦІЙ

Ольга Брель

старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин» (м. Чигирин)

ЦЕРКВА ПЕТРА І ПАВЛА, ЯК ЧАСТИНА ОБОРОННОЇ СИСТЕМИ ЧИГИРИНСЬКОГО ЗАМКУ

Стаття присвячена одній із історичних пам'яток Чигирини – церкві Петра і Павла. Цей храм відігравав значну роль у релігійному житті жителів міста, був серед оборонних споруд Чигиринського замку під час турецьких походів 1677 і 1678 років. У статті висвітлюються також результати археологічних досліджень церкви.

Ключові слова: Чигирин, церква Петра і Павла, Чигиринський замок, оборонні споруди, Патрік Гордон, археологічні розкопки.

Історичні пам'ятки першої гетьманської столиці – Чигирини – постійно привертають до себе пильну увагу дослідників. Однією з них є церква Петра і Павла.

Час побудови храму невідомий. У заповіті Івана Тихоновича Волевича, датованому 1650 роком, згадується Петропавлівська церква [5]. Але чи це дійсно церква святих апостолів Петра і Павла, на сьогоднішній день сказати не можна. Краєзнавець та історик Леонтій Похилевич вказує, що Петропавлівська церква була побудована Богданом Хмельницьким. Також він зазначає, що «ще на початку нинішнього (XIX – прим. авт.) століття було видно руїни цієї церкви, а також руїни єпископського палацу. Церква була хрестоподібна. В цій же церкві обраний малоросійським духовенством і козаками Київським митрополитом Йосип Нелюбович-Тукальський, гонимий і польським урядом за твердість в православ'ї і російським за любов до хороброго і винахідливого Дорошенка» [11, с. 522].

Про церкву Святих апостолів Петра і Павла збереглися згадки і в інших історичних джерелах XVII ст. Так у літописі Самовидця зазначається: «[1678 р.] Дня 10 августа у неділю по полудні вирвало кілька підкопів під місто (крізь проломи дерлися яничари). Турки не живили нікого, але усе стинали, а місто палили, де опановували. Піхотне військо козацьке, під гору за церкву зібравшись, боронилось аж до самої ночі, а москва в замку боронилась» [8, с. 130].

На малюнку Чигирини з літопису Самійла Величка [2, с. 233] можна побачити біля підніжжя гори невеличку церкву з одним верхом, до якої веде стежка від Верхнього замку, а позаду – пролом у міській стіні [1, с. 37] (рис. 1). Це церква Святих апостолів Петра і Павла. Її місцезнаходження підтверджує план Чигиринської фортеці 1678 року полковника та інженера Патріка Гордона. Своєю архітектурою храм нагадує Іллінську церкву в родовому помісті Богдана Хмельницького в Суботіві, споруджену у 1656 р. [7, с. 183].

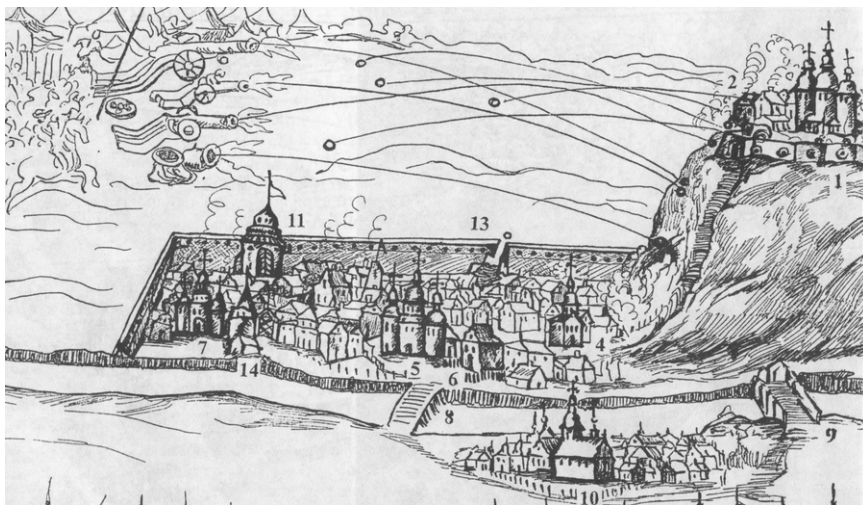

Рис. 1. План Чигирини 1678 р. Щоденник Патріка Гордона
1 – бастион Дорошенка; 2 – церква Петра і Павла; 3 – Млинові ворота)

Під час турецьких походів 1677 і 1678 рр. церква Петра і Павла мала важливе стратегічне значення, оскільки входила до оборонних споруд Чигирини. Самійло Величко зазначав, що «сердюки з іншими козаками... станули нижче церкви Святих Апостолів у Чигирині під замковою горою і билися з турками до смерку, та аж ні трохи їм не далися» [2, с. 243]. Патрік Гордон у своєму щоденнику писав: «...Я вважав необхідним відремонтувати частину старого замку з боку міста і побудувати стіну від краю теналі до міської стіни біля Тясмину, включаючи

церкву Святих Петра і Павла і Млинові ворота» [3, с. 68]. Трохи пізніше він вказував, що місце, де знаходилась церква, було досить зручним «для побудови болверка, щоб захищати і куртини до замку, і ворота» [3, с. 85]. Якщо уважно подивитися на план Чигирин 1678 року зі щоденника Патріка Гордона, то можна помітити, що церква Петра і Павла прикриває стежку, яка веде до воріт на міст, через який відступали захисники Чигиринського замку [3, с. 53]. Згідно цього ж плану, Петропавлівська церква розташована на штучній терасі, посеред схилу Замкової гори (мал. 2). Судячи з креслення, вона була мурованою, майже квадратною за планом, розміром близько 7х7 сажнів, із трикутними фронтонами, високою покрівлею, завершена одною стрункою банею з хрестом, мала два входи на південній і північній стінах.

Отже, зазначена на плані П.Гордона церква є цінною історичною та архітектурною пам'яткою XVII ст. і тому, під час роботи Чигиринської археологічної експедиції під керівництвом П.А. Горішнього (1989-1994 рр.), було прийнято рішення провести розкопки на місці, де вона могла знаходитись, і дослідити її рештки, якщо вони будуть виявлені.

Розвідками, проведеними в польові сезони 1989-1990 рр. на північному схилі гори, майже біля її підосви було виявлено потужну кам'яну кладку, яка йшла вглиб гори, а назовні досить чітко виступала трохи нижче утвореної тут площадки. Кладка збудована з кам'яних плит обробленого місцевого піщаника темно-сірого кольору. Висота відкритої частини понад 1,5 м, ширина більше 1 м [4, с. 15].

У 1991 році на штучній терасі північного схилу гори було закладено розкоп розміром 3×2 метра. Зразу ж після другого штика лопати трапились рештки потужної кам'яної кладки. Вона була викладена з плаского каменю-піщаника на вапняно-глиняному розчині. Ширина кладки 1,75 м. Орієнтована кладка в напрямку схід – захід [4, с. 16].

При подальшому заглибленні розчищено потужні завали битого каменю із слідами розчину, бита цегла та дуже дрібні фрагменти кераміки. В шурфах, що були закладені навколо розкопу, траплялась жолобкова цегла, кераміка XVII ст. Було простежено кам'яну кладку, що йшла вглиб гори, і встановлено, що це підпорна стінка, що підтримувала якусь велику споруду (можливо, церкву Петра і Павла) та запобігала зсуву землі з гори вниз і, очевидно, була збудована з цією метою. Також у розкопі трапились великі уламки і навіть ціла жолобкова цегла у великій кількості. Було закладено два шурфи з метою пошуків іншої стінки. Пізніше тут було зроблено прирізку до розкопу. На глибині 0,6 м пішов щільний завал битої цегли, розчину й каміння, а потім – мурована з каменю стінка. В шурфах траплялася бита й ціла жолобкова цегла, скріплена розчином вапна з глиною [4, с. 17].

Таким чином, археологічні розкопки 1991 року підтвердили, що тут дійсно стояла якась велика мурована споруда. Отже, ймовірно, було натраплено на залишки фундаментів церкви, зображеної на плані П.Гордона [4, с. 17].

Трохи пізніше було відкрито ще дві стінки від фундаментів. Отже, всього на цьому місці було відкрито три стінки, четвертої виявлено не було, оскільки тут спланована площадка різко обривається [4, с. 18].

Археологічні дослідження на місці розташування церкви Петра і Павла були продовжені у 2004 році експедицією Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» спільно з Чернігівським державним педагогічним інститутом ім. Т.Г. Шевченка та Сіверським інститутом регіональних досліджень на чолі з В.І. Полтавцем та Г.А. Мудрицьким.

Першим об'єктом дослідження була зовнішня територія бастіону Дорошенка, на схилі Замкової гори. Другим об'єктом археологічних досліджень 2004 року стали розкопки на місці церкви Петра і Павла, зображеної на графічному кресленні Патріка Гордона в 1678 р. Головною метою були, як підтвердження її об'єктивної наявності, так і виявлення дійсних параметрів для можливої реконструкції. Для цього в процесі роботи було розбито дві траншеї завдовжки 18 та 6,75 м, та один розкоп загальною площею 54, 75 м². Товщина культурного шару досягає 1,25 м [11, с. 2].

У результаті частково розкопано дві стіни церкви. Західна стіна мала досліджену довжину 8,7 м, і в південній частині врізалась у схил гори. Південна стіна досліджена на довжину 12 м по зовнішній частині. Стіни церкви змуровані із піщаника та тиньку. Стиль муру такий, як і на бастіоні Дорошенка з тією різницею, що в мурі церкви каміння меншого розміру та менш оброблене. Товщина стін 1,9-1,95 м, але в місцях деякої розчавленості досягає 2,1 м, а в місцях обвалу 1,5 м [11, с. 14].

В західній частині стіни, погано збереженої, разом з розвалом каміння виявлена велика кількість жолобкової цегли. Можливо, тут була прибудова, не зафіксована на плані Гордона. В дослідженій частині муру цегли не зафіксовано. В західній частині стіни було виявлено багато тріщин, деякі з них наскрізні. Ця частина мала нахил на захід. На внутрішній частині південної стіни простежувалися залишки фресок однотонного темно-сірого кольору. Можливо, що даний колір утворився після пожежі. Незначний нахил був і у східній частині. Західна стіна мала дві цікаві деталі. По-перше, в її верхній частині був зовнішній виступ на 0,1 м над, ймовірно, цокольним поверхом. До цього припущення підштовхнула друга деталь: в дослідженій частині стіни, з глибини 0,15 м, на відстані 1,5 м від північно-західного кута будівлі виявлено аочне мурування із

вертикально поставленого вузького, довгого каміння. Під аркою не було муру, а лише кілька шарів ґрунту, явню замивного характеру. Щоб зберегти стіну від руйнування замив не розбивався [11, с. 14].

На території розкопу були знайдені фрагменти різноманітних гончарних виробів. Це частини горщиків, покришок, мисок. Вони вироблені з різної глини (біла, сіра, рожева), мали різноманітну форму, форму та колір орнаменту, але в цілому датуються XVII ст. В заповненні церкви були виявлені фрагменти скляного посуду та фрагментів віконниць, велику кількість виробів із металу. Також знайдено багато уламків горілого повністю та частково обгорілого дерева, частково обгорілі фрагменти ікон: невелика частина із залишками золотого фону та фрагмент із видимою врізною поперечиною та залишками шипованого кріплення. Інші частини, ймовірно, фрагменти кіоту, фактично є вугіллям, але дуже добре зберегли форму та всі подробиці різноманітної різьби та кріплення [11, с. 15-16].

Таким чином, досліджені у 2004 році в результаті розкопок залишки церкви Петра і Павла підтверджують достовірність плану Гордона лише з деякими невеликими похибками у відстані. Але з впевненістю можна сказати про наявність будівель вказаних на плані.

У 2006 році були продовжені дослідження церкви Петра і Павла, розпочаті в 2004 р. В ході робіт експедиції, очолюваної В.І.Полтавцем та Г.А.Мудрицьким, було закладено розкоп на північному схилі Замкової гори, на схід від попередньо досліджуваної ділянки церкви Петра і Павла у 2004 році. Він був продовженням досліджень східної частини залишків згадуваної церкви XVII ст.

У центральній частині розкопу було виявлено потужний завал жолобкової цегли XVII ст., що лежав у безсистемному положенні, при цьому був змішаний з сірим супіском та вугіллям від горілої деревини [12, с. 6].

На північ від завалу цегли культурний шар понижувався у північному напрямку, тобто відносно схилу гори. Біля завалу цегли виявлено пляму горілого шару та сірого попелу, змішаного з цією ж цеглою. Нижче залягав шар дуже прокаленої і гладкої зверху глини. Після детального вивчення з поперечним розрізом і пошаровою розборкою плями вченими-дослідниками було висунуто версію, що це був під печі. На користь цього свідчив і розвал цегли, під яким лежав також потужний шар попелу. У звіті про проведені дослідження відзначалось, що хоча поки що не відомо аналогів подібних культових спорудах наявності таких опалювальних пристроїв, але дана церква має ряд особливостей. По-перше, вона була розташована на підшві північної сторони Богданової гори, в її постійній тіні. По-друге, це деякі особливості в архітектурі церкви і технології її будівництва. Стіни будівлі викладені із неотесаного каміння (піщаника) на основі вапняного розчину і мають товщину до 1,96 м. Крім того, південною стіною церква злегка врізана у північний схил гори. Це видно і на плані Патріка Гордона, і за результатами археологічних досліджень. Перераховані фактори показують, що в церкві завжди повинно бути прохолодно і дуже сиво. Враховуючи, що в приміщенні знаходився дерев'яний іконостас з дерев'яними іконами, мабуть, багато речей із кольорового металу, а також отинковані внутрішні стіни, можна припустити, що в церкві була збудована пічка. На користь даного припущення виступає ще й те, що і на сьогоднішній день у деяких церквах сучасної будови трапляються подібні опалювальні прилади [12, с. 6-7].

У західній частині розкопу виявлено два горілих прошарки, які лежали один над одним, що скоріш за все відмежовувало момент руйнації будівлі від поступового замиву церкви протягом часу. Горілі шари відмежовувалися між собою темним сіро-коричневим супіском, під ним лежав сіро-коричневий супісок та сірий супісок з дрібним камінням. Під цими шарами знаходились ще дві лінзи: світло-сіро-коричневий супісок з включенням каміння та шар вапняного розчину з камінням. Наближаючись поступово до дна, можна було прослідкувати, що концентрація каміння збільшувалась. Тобто, є підстава припустити, що в східній бровці зафіксовано процес лягання ґрунту та каменю після вибуху, під час історичних подій 1678 року [12, с. 7-8].

Археолог Г.А.Мудрицький, на основі ретельного аналізу результатів досліджень, припускає, що в момент вибуху, який скоріш за все відбувся на даній ділянці розкопок церкви, про що свідчить і значне руйнування південної стіни у східній частині, підлога, разом з ґрунтом і уламками стіни та конструкцією з цегли у вівтарній частині піднялася вгору і падаючи поступово засипала приміщення в залежності від ваги будівельного матеріалу і ґрунту. Важкі частини – каміння та цегла впали швидше і при цьому були присипані ґрунтом змішаним з попелом та будівельним розчином. За ними падали залишки дерев'яних конструкцій, які могли, в свою чергу, догорати на поверхні, утворюючи горілий шар у деяких частинах приміщення. Вибух підняв і частину материкової глини, яка змішалася з іншими частинами ґрунту і набула сіруватої окраски [12, с. 8].

Таким чином, у 2006 році було закінчено дослідження площі церкви Петра і Павла. Результатами досліджень було визначено місце вибуху, внаслідок якого будівля була зруйнована. Вдалося зафіксувати довжину південної стіни церкви, яка по внутрішньому простору становила близько 12,5 м, а по зовнішнім краям близько 16 м. Також були виявлені залишки цегляної конструкції у вівтарній частині, можливо, печі [12, с. 10].

У 2007 році експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації під керівництвом Д.П. Куштана проводились охоронні роботи біля східної (вівтарної) стіни церкви Петра і Павла. Тут було виявлено і частково досліджено ще один комплекс доби пізнього середньовіччя – некрополь церкви (8 поховань). Нововиявлений цвинтар розташований на тій же терасі, що і храм. Поховання розміщувались щільними рядами паралельно стіні на відстані 1,5 м від неї. Простежено принаймні два таких ряди. Подальші дослідження цвинтаря ускладнені потужним кількаметровим шаром перевідкладеного ґрунту над ним [6, с. 13].

Ми не маємо жодних зображень Чигирин періоду його найвищого розквіту, коли він був резиденцією Богдана Хмельницького. Є лише зображення, що стосуються 1677- 1678 рр. – напередодні облоги й захоплення міста турками. Тому таке велике, і в деяких моментах вирішальне, значення має археологічне дослідження культурних шарів та залишків архітектурних споруд XVII ст.

На основі результатів археологічних досліджень та аналізу аналогічних церков того періоду, поруч з відкритими рештками церкви Петра і Павла, храм було відновлено. 27 липня 2007 року відбулося освячення новозбудованої церкви, яка на сьогодні є діючою.

Надавентичними підмурками церкви, що були відкриті в результаті археологічних досліджень, споруджено накриття. Це дозволяє зберегти пам'ятку від руйнування та зробити її доступною для відвідувачів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бажанова Т. Малюнок Чигирин з літопису Самійла Величка / Т. Бажанова // Пам'ятки України: історія та культура. – 2002. – № 2. – С. 37-42.
2. Величко С.В. Літопис. В 2-х т. Т. 2 / С.В.Величко / Пер. з книжної української мови, комент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 644 с.
3. Гордон П. Дневник 1677-1678 / П.Гордон / пер., ст., примеч. Д.Г. Федосова; отв.ред. М.Р. Рыженков. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
4. Горішній П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1991 р. / П.А.Горішній. – Чигирин, 1991. – 20 с.
5. Духовний заповіт 1650 року обозного Війська Запорозького Івана Тихоновича Волевача, посвідчений рукою Богдана Хмельницького / ЦДІАК України, ф.51, оп. 3, д. 11437, арк. П4-115 зв. Копія.
6. Куштан Д.П., Пашковський О.А. Звіт про археологічні розкопки та розвідки на території Черкаської області за 2007 рік. / Д.П.Куштан, О.А.Пашковський. – Черкаси, 2007. – 115 с.
7. Ленченко В. А. История и топография Чигирин в XVII веке / В.А.Ленченко // Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – С. 180-198.
8. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
9. Полтавець В.І., Мудрицький Г.А., Новик Т.Г. Звіт про виконання наукових археологічних робіт на території резиденції Богдана Хмельницького в м. Чигирині в 2004 р. / В.І.Полтавець, Г.А.Мудрицький, Т.Г.Новик. – Чигирин, 2004. – 96 с.
10. Полтавець В.І., Мудрицький Г.А., Скороход В.М. Звіт про виконання наукових археологічних робіт на території Посольської вулиці та церкви Петра і Павла в м. Чигирині в 2006 р. / В.І.Полтавець, Г.А.Мудрицький, В.М. Скороход. – Чигирин, 2006. – 78 с.
11. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л.Похилевич. – Біла Церква: Видавець О.В.Пшонківський, 2005. – 642 с.

Список скорочень:

ім. – імені
м – метр
мал. – малюнок
прим. авт. – примітка автора
р. – рік
рр. – роки
с. – сторінка
ст. – століття

Андрій Задорожнюк

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України КПНУ ім. І. Огієнка

МІСЬКІ ФОРТИФІКАЦІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО: ПРОБЛЕМА АТРИБУЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті піднімається питання атрибуції міських фортифікацій. На прикладі укріплень «Міської брами» досліджується історія споруди, її місце в оборонній системі та сучасна інтерпретація.

Ключові слова: фортифікації Кам'янця-Подільського, Міська брама, археологічні дослідження, Брама Піддрондельова, Міський бульвар.

Міські фортифікації Кам'янця-Подільського неодноразово привертала увагу дослідників. Предметом вивчення були як комплекси гідротехнічних укріплень Руської і Польської брам, так і окремі башти, що знаходяться на скельних відрогах каньйону. Разом з тим, недостатня вивченість проблеми зумовила, в окремих випадках, невірну назву споруди та атрибуцію її значення в оборонній системі міста. Зокрема, за баштою в системі західних міських укріплень тривалий час фіксувалася назва «Башта на броді», проте такої назви не подає жодне історичне джерело, а згідно планів XVIII ст. вона відома як «Башта Турецька або Захаржевського».

Метою повідомлення є, на прикладі результатів археологічних робіт на «Міській брамі», з'ясувати час появи та місце пам'ятки в системі міських фортифікацій.

Отже, влітку 2006 р. при впорядкуванні території колишнього міського бульвару були проведені археологічні дослідження поблизу Міських воріт. Проте, перш ніж зупинитися на аналізі результатів проведених робіт варто розглянути наявні документальні та іконографічні матеріали.

Зокрема, реєстр пам'яток містобудування та архітектури України визначає Міські ворота як пам'ятку архітектури XVI-XVIII ст. і надає їй № 727/2 [6, с. 141]. Згідно згаданого реєстру Міські ворота входять до системи західних міських укріплень, які складаються із прямокутної башти із Міськими воротами, оборонних стін і каземату. Ці укріплення розміщені біля підніжжя другої від Замкового мосту тераси, охоплюючи її оборонними стінами з північної, західної і східної сторін. Згідно опису реєстру, в XVI ст. на північній стороні тераси на основі двох давніх споруд була збудована чотирикутна вежа, а наприкінці XVII ст. в її торцевих стінах були зроблені ворота. Тоді ж, від південно-західного і північно-східного боків вежі з'явилися нові оборонні стіни, а у першій половині XVIII ст. був збудований каземат. Отже, у списку пам'ятників архітектури України, що перебувають під охороною держави, Міська брама датується XVI ст. [5, с. 288].

Разом з тим, на найбільш ранніх малюнках Кам'янця-Подільського, виконаних у XVII ст., в межах нинішніх Міських воріт, у західній частині міста, не показано ніяких оборонних споруд, що спонукало до детального аналізу іконографічного матеріалу.

Найдавнішим із відомих нам іконографічних джерел, що подають інформацію про територію західної частини Старого міста є малюнок 1633 р., на якому при в'їзді до міста з боку замку оборонних споруд не зображено, а міська забудова знаходиться на значній віддаленості від верхньої скельної основи півострова. Гравюра К.Томашевича 1673-1679 рр. на північно-західній від мосту ділянці також не подає оборонних укріплень. Лише на верхній скельній терасі зображено фортифікації Вірменського бастиону (або Ронделю). На плані Якуба де Рубейса 1684 р. детально промальовано міські укріплення та фортифікації замку. Добре видно бійниці Вірменського бастиону, можна навіть порахувати кількість гармат на ньому. У експлікації до плану укріплення названо як «бастион для військових машин (гармат), що збудувала вірменська нація із тесаного каменю» [8, с. 41]. Разом з тим, жодних фортифікацій на місці Міських воріт на плані не показано (рис. 1). План 1693 р. також не подає ніяких укріплень при в'їзді до міста із сторони Замкового мосту. Однак, на ньому привертає увагу будівля на краю скелястого урвища. Ця споруда мабуть і була «кармелітським костелом на скалці», про який згадує Ю.Сіцинський [8, с. 36].

Отже, плани і малюнки міста XVII ст. дозволяють стверджувати, що до кінця XVII ст. на місці західних міських укріплень не існувало оборонних споруд, а виходи скелі створювали природні укріплення західної частини міста, на верхній межі якої знаходилися укріплення Вірменського бастиону.

Ситуація у цій частині міста кардинально змінюється на планах XVIII ст. План 1753 р. фіксує при в'їзді до міста з боку замку розвинену систему укріплень. Замковий міст укріплено потужним П-подібним бастионом, південно-східна стіна якого продовжена вздовж південної основи півострова. Західна частина міста укріплена оборонною стіною, яка не пов'язана із згаданим бастионом, а входить до системи фортифікацій Замкового мосту. На цій ділянці показано дві квадратні вежі.

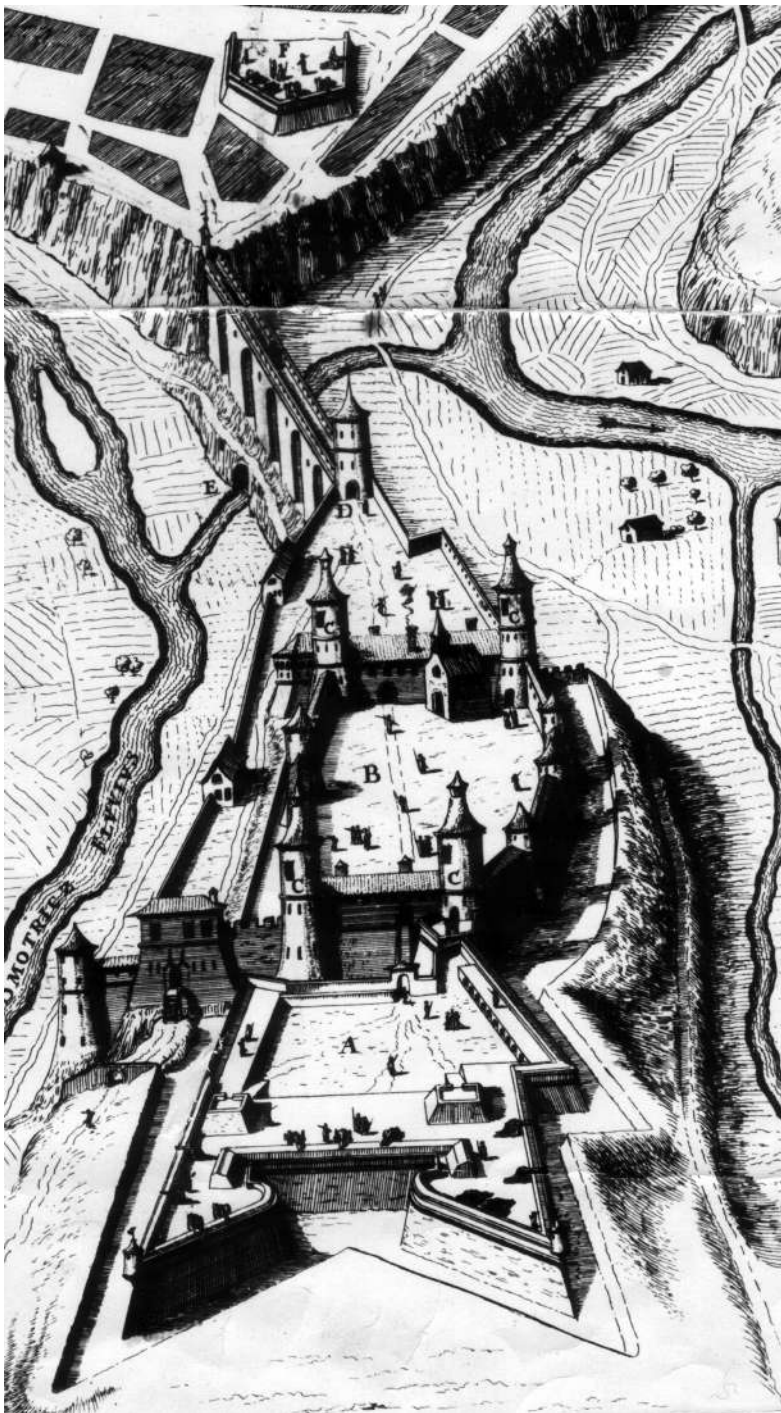

Рис. 1. Фрагмент плану 1684 р.

цих укріплень, коли ще не прижилася їх назва.

Існує і інший план 1797 р. В той час, як розглянутий раніше план був копією старого польського плану, то цей є самостійною роботою російських військових інженерів. Він фіксує сформовану систему міських укріплень Західного вузла оборони [4]. Згідно нього, в'їзд до міста через Замковий міст проходить через Міські ворота, до яких зліва примикає споруда, яка мала прохід із південно-східного боку. Цей план суттєво відрізняється від попереднього в подачі міської забудови і міських укріплень. Всі батареї і башти західної системи оборони на ньому названі однаково «батареями з кам'яними стінами».

Отже, плани міста XVIII ст. фіксують при в'їзді до міста з боку замку розвинену систему оборонних укріплень. Причому, якщо в середині XVIII ст. спостерігається дві окремі лінії оброни – Замкового мосту і міста, то з 70-х рр. вони об'єднуються в одну. З 90-х рр. ці укріплення занепадають і спустошуються, про що вказують у експлікаціях до плану російські інженери.

¹ Людвісарня – ливарня, приміщення для відливання гармат.

План 1773 р. подає детальну картину оборонних укріплень вздовж верхньої кромки західної сторони міста – від міських воріт до башти Турецької (або Захаржевського) (рис. 2). На плані зафіксовано як об'єднуються дві системи укріплень, показаний на попередньому плані потужний бастион з укріпленнями мосту. В результаті утворювалася система укріплень, яка повністю перекривала в'їзд до міста з боку замку. Причому дві згадані раніше вежі об'єднуються в одній видовженій чотирикутній споруді. Згідно експлікації, поданої польською мовою, Вірменський бастион названий батареєю св. Терези (F), Міські ворота – батареєю св. Юрія (M), нова чотирикутна споруда, яка продовжує укріплення воріт – батареєю св. Трійці (I), за нею батарея св. Михайла (K), а завершує оборонну лінію квадратова в плані будівля, названа людвісарнею¹ (Z). У експлікації також говориться, що усі батареї порожні, а людвісарня зруйнована [7, с. 375-379]. Пояснення до плану виконані польською мовою.

План 1797 р. аналогічний плану 1773 р., однак виконаний уже російськими військовими інженерами [2]. Як сказано у експлікації до плану 1797 р., він є копією більш раннього плану, що знаходився у Кам'янці-Подільському. Разом з тим, назви окремих укріплень відрізняються. Зокрема, Міські ворота названі батареєю Нижній рондель, за ними – батарея Альганга (R), далі батарея св. Мартина (S) [3]. Над Вірменським бастионом, напроти Тринітарського костелу зображено укріплення назване Великим ронделем (V). Лише укріплення Вірменського бастиону мали сталу назву, інші, як бачимо, через 20 років уже названі по-іншому. На нашу думку, це пояснюється недавнім часом виникнення

Рис. 2. Фрагмент плану 1773 р.

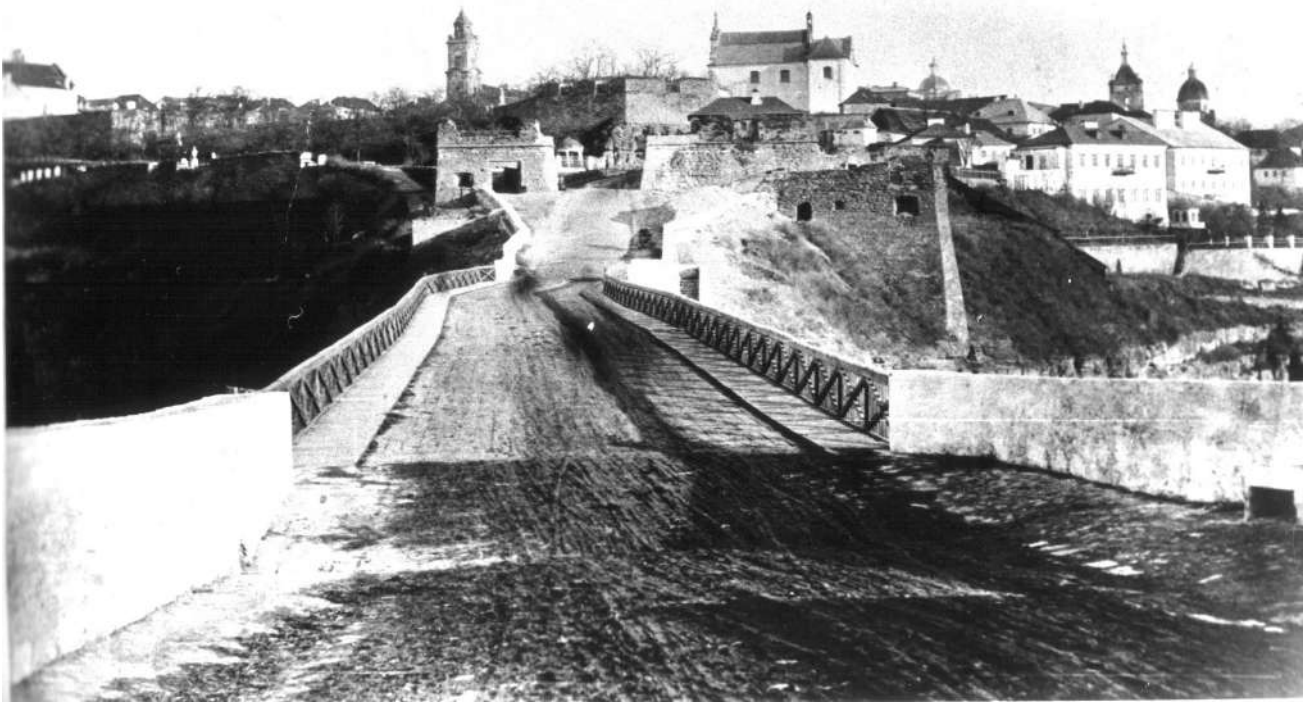
Плани початку XIX ст. повторюють ситуацію кінця XVIII ст. Зокрема, на плані 1807 р., виконаному Кам'янець-Подільською інженерною командою, подано Західні міські укріплення такими, якими вони зафіксовані на останніх планах XVIII ст. Чітко видно дві витягнуті на захід чотирикутні споруди, що знаходяться на середній терасі і верхня тераса із укріпленнями Вірменського бастиону. Причому між рівнями верхньої і нижньої терас виділяється велика площадка, сформована оборонними стінами.

Для вивчення історії міської забудови важливим джерелом є поштові листівки кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, листівки, виконані по негативам М. Грейма у

80-х рр. XIX ст. фіксують потужну систему міських укріплень з боку Замкового мосту. В'їзд до міста вів через вузький прохід у Башті на розі мосту, потім через прохід у Міських воротах (рис. 3). Пізніші листівки фіксують пролом виконаний у кам'яній стіні Західного бастиону і прокладену через нього дорогу (рис. 4). Дорога була влаштована у 1876 р.

Рис. 3. Поштова листівка кінця XIX ст.

Рис. 4. Поштова листівка кінця XIX ст.

Важлива інформація про досліджуваний об'єкт міститься у описах міста та історичній літературі. Згідно опису Кам'янця-Подільського 1700 р., який був складений після виходу з міста турків, на «Замковій вулиці знаходилася ділянка із склепами, на якій був костел кармелітів, а тепер на ній батарея для оборони міста» [1, с. 556-583]. Від Замкового мосту починалася вулиця, що називалася «Від замку понад скелею». Ця вулиця до турецької окупації була забудована цивільними та культовими будівлями, а після виходу турецьких військ більшість ділянок залишалися спустошені, однак, згадується про башту Турецьку, від якої мур тягнувся аж до Замкової брами. Отже, оборонні укріплення західної частини міста, про які згадується в описі 1700 р. тяжіли до Замкової брами і були створені для підсилення оборони мосту.

Разом з тим, відомо, що відразу по здобуттю Кам'янця турки розпочали відбудовувати міські укріплення. Роботи велися під керівництвом французьких інженерів, за словами Й.Ролле, злих людей, які погодилися допомагати мусульманам відновлювати колишній оплот християнства, в той час як німці не стали співпрацювати із турками, а всі покинули місто. Й.Ролле зазначає, що турки розібрали усі дерев'яні будинки та храми, що могли зашкодити обороні міста. На укріплення використовували камінь із розібраних міських будівель і кляшторів, які стояли на місці запланованих укріплень і заважали зведенню фортифікацій. Цілодобово в місті йшли роботи, були задіяні сили двох тисяч людей. Причому турки самі, під керівництвом досвідчених інженерів обгороджували, мурували та насипали укріплення, і християн до цієї справи не примушували. Вже через рік після здобуття Кам'янця, за інформацією Й.Ролле, місто було сильно укріплено, а від мосту до кафедрального костелу понад скелями були влаштовані стіни у два рівня. Один бастион був збудований за костелом кармелітів на давньому шанці, інший – постав біля кармелітів [12, с. 13]. Кармелітський костел, збудований у 1653 р., під час турецької окупації міста був розібраний, а на його місці були збудовані батареї, що укріплювали замковий міст [10, с. 170]. За інформацією О.Прусевича, камінь із розібраного храму турки використали на облицювання мосту, а на місці кляштору збудували укріплення [11, с. 73]. Коли після виходу з міста турок кармеліти повернулися до Кам'янця, місце де знаходився їх костел було забудоване батареями [12, с. 292-293]. Тому для будівництва храму їм була надана нова ділянка.

Ю.Сіцінський також зазначає, що при турках добре була укріплена західна частина міста. Тут постало два бастиони, один – самотній, підіймався над урвищем, інший – був збудований турками і використовувався під браму. Не даремно перший бастион, у якому в часи Ю.Сіцінського знаходилася альтанка, отримав назву у описі міста 1700 р., як башта Турецька [7, с. 126]. Західний вузол укріплень мав велике стратегічне значення. Він вогнем артилерії контролював підходи до міста з боку Руських фільварок. Його створення значно укріпило позиції замкового мосту.

Отримавши у 1699 р. Кам'янець-Подільський від Османської імперії, Польща намагалась повернути йому колишню славу, відбудувати укріплення та відродити міське життя. Модернізація міських фортифікацій

тривала усе XVIII ст., однак такого значення яке мав Кам'янець у XVI-XVII ст. він вже досягнути не міг. У XVIII ст. кам'янецька фортеця втрачає першорядну роль в обороні християнського світу, оскільки татари вже не нападали на Поділля, а боротьбу з Туреччиною вела Росія і Кам'янець залишався лише свідком того протистояння, коли через місто у 1739, 1769, 1775, 1788 рр. проходили російські війська [9, с. 14]. Разом з тим, професор Петров М.Б. стверджував, що саме у XVIII ст. змінюється топографія міських укріплень, коли лише протягом 1721-1725 рр. на їх модернізацію було виділено 48 тис. злотих. У той час були реконструйовані оборонні мури від Замкового мосту до людвісарні [7, с. 24-25]. А за свідченнями Й.Ролле, у 30-х рр. XVIII ст. інженер Х. Дальке підправив і перебудував згадані міські укріплення, про що говорив напис на тесаній таблиці, який зник у 80-х рр. XIX ст. [12, с. 28].

Із ліквідацією кам'янецької фортеці міські укріплення втратили своє оборонне значення і створювали незручність для розбудови міста і розширення проїзної частини доріг. Оскільки до будівництва Новопланівського мосту у 1874 р. територія міста обмежувалася межами півострову, при надзвичайній скупченості міської забудови міська влада приймала рішення про розбирання окремих фортифікаційних споруд. При проектуванні міського бульвару звернули увагу на залишки міських укріплень вздовж західної сторони півострова, які і стали основою для нового бульвару [12, с. 29]. Вірменський бастион засипали землею і зробили з нього верхню терасу [9, с. 23]. А на місці розібраного турками кляштору кармелітів була влаштована бульварна площа [11, с. 74].

В результаті археологічних робіт проведених у 2006 р. виявилось, що в межах оборонних споруд так званої Міської брами представлено археологічний матеріал не раніше XVIII ст. В кількох місцях зафіксований шар із фрагментами трипільської кераміки на якому знаходився потужний шар із керамікою XVIII ст. і пізнішого часу.

Отже, із всього вищесказаного можна зробити наступні висновки:

1. Західні міські укріплення з воротами з'явилися не в XVI ст., як вказано у державному реєстрі, а під час турецького панування в Кам'янці у другій половині XVII ст. Під керівництвом французьких інженерів турки перебудували Замковий міст і підсилили його бастионом та системою батарей – від мосту до Польських воріт.

2. Після виходу турків із міста згадана система фортифікацій була модернізована в дусі тогочасного військово-інженерного мистецтва. Однак, із втратою міста стратегічного значення і особливо після ліквідації фортеці ці укріплення занепадали.

3. Вузлом фортифікацій цієї частини міста був Вірменський бастион (або Рондель), до якого тяжіли усі інші оборонні споруди.

4. До ліквідації фортеці західні укріплення з воротами були виключно фортифікаційною спорудою, ними не користувалися як транспортною артерією, а лише для пересування військ, реманенту і фуражу. В документах XVIII ст. ця споруда названа «брамка Підрондельова» (Ронделем називали Вірменський бастион). А транспортними вузлами на той час залишалися Руські і Польські ворота. Лише після 1812 р., з ліквідацією фортеці, Замковий міст набуває зовсім іншого функціонального призначення, а після розширення дороги у 60-х рр. XIX ст. він стає зручною артерією, що з'єднувала територію півострова (Старого міста) із материком. А з будівництвом Новопланівського мосту ще й важливою транзитною магістраллю. Отже, виходячи із сучасного функціонального використання примостові укріплення отримали назву Міські ворота, в той час як в середньовічні часи ніколи не використовувалися в якості в'їздних воріт до міста, адже являлися важливим оборонним об'єктом, проїзд через який розкривав би систему оборони мосту і західних міських укріплень.

5. Таким чином, в результаті археологічних досліджень та матеріалів іконографічних джерел можна стверджувати про хибність назви «Міські ворота», і говорити про необхідність її заміни. Адже така подача пам'ятки дає невірну уяву про Кам'янецьку твердиню і вводить в оману не лише туристів, а і фахівців з міської історії.

Список використаних джерел та літератури:

1. АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886.
2. План Епарта 1797 р. – ЦДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Спр. 597.
3. Експлікація до плану Епарта 1797 р. – ЦДВІА. – Ф. 349. – Оп. 17. – Спр. 597.
4. План Д.Мелешенкова 1797 р. – ЦДА ВМФ. – Ф. 3/п. – Оп. 24. – Спр. 41.
5. Законодавство про пам'ятники історії та культури. Збірник нормативних актів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 464 с.
6. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. 4. – К., 1986. – 375 с.
7. Петров М. Б. Исторична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст.: (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с.: іл.

8. Сіцінський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць – Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства, 1994. – 60 с.
9. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. – К., 1928. – 74 с.
10. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895. – 250 с.
11. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijow-Warszawa, 1915. – 130 s.
12. Rolle A. (Dr. Antoni). Zamieczki Podolskie na kresach multanskich. – Т. П. Kamieniec nad Smotryczem. – Warszawa, 1880. – 304 s.

Володимир Капуста

завідувач науково-дослідного відділу
«Резиденція Б.Хмельницького» Національного
історико-культурного заповідника «Чигирин»

БАСТІОН ДОРОШЕНКА ЧИГИРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Чигирин, відомий з початку XVI ст., найбільшого розквіту досяг за часів Б.Хмельницького, коли місто стало першою гетьманською столицею України. Чигиринська фортеця, що була стрижнем фортифікаційних споруд міста, як писав П.Алепський в 1655 р. «...не мала собі рівних у всій країні козаків» [12, с. 39].

Своє політичне і військове значення Чигирин втратив після зречення П.Дорошенком гетьманства, і, як наслідок, був повністю зруйнований в результаті Чигиринських походів 1677-78 рр. П.Дорошенко, останній гетьман Чигирини, проводячи військову реформу [16, с. 201], напевне, приділяв увагу і удосконаленню фортифікаційних споруд своєї резиденції, на що вказують назви деяких об'єктів Чигиринської фортеці – бастіон Дорошенка і рови Дорошенка [17, с. 89-90] [18, с. 75].

Бастіон Дорошенка виявлений і досліджений археологічними експедиціями 1989-1994 рр. на основі т.зв. «планів П.Гордона» [13, с. 8] [4, с. 38-39, 52-53]. Ці плани не є авторською роботою П.Гордона, про що свідчить почерк і техніка виконання. Один із цих «планів Гордона» є копією іншого і, ймовірно, вони були виготовлені уже після кампанії 1678 р. на основі первісних планів [13, с. 98-108], які або втрачені, або ще не виявлені. Проте експлікація цих «планів Гордона» дає надзвичайно цінну інформацію стосовно облаштування Чигиринської фортеці і вказує точне розташування всіх її об'єктів.

Бастіон Дорошенка на «планах Гордона» фігурує під назвами «Мурована в'язнична вежа Дорошенка» [26], «Мурована тюремна вежа Дорошенка» [17, с. 90], «Каменная тюремная башня, сооруженная при Дорошенко» [18, с. 175]. Але на планах є ще один об'єкт, пов'язаний з іменем П.Дорошенка: «Рів Дорошенка» [26] або «Ров перед фортом, устроенный при Дорошенко» [18, с. 175]. На плані французького резидента в Стамбулі Шарля О. Нуантеня вказано, що це «Рів перед Великою брамою замку з південної сторони, досить

глибоко вибитий у скелі руками людей». Таким чином, можна зробити висновок, що саме за наказом П.Дорошенка були побудовані рів (або значно поглиблений) з напольної сторони та кам'яний бастіон: видобутий камінь з рову і був використаний на будівництво бастіону і кам'яний одяг напольних куртин.

У назві цього об'єкту фігурує ще одне слово – «тюремна» або «в'язнична» вежа. Т.Бажанова стверджує, що бастіон не був побудований П.Дорошенком, а був саме його місцем ув'язнення [1, с. 74]. Проте «козацькі літописи» («Історія русів») [14, с. 177], «Літопис Самовидця» [20, с. 122], «Літопис Г.Граб'янки» [19, с. 153], «Літопис С.Величка» [3, с. 205] не підтверджують

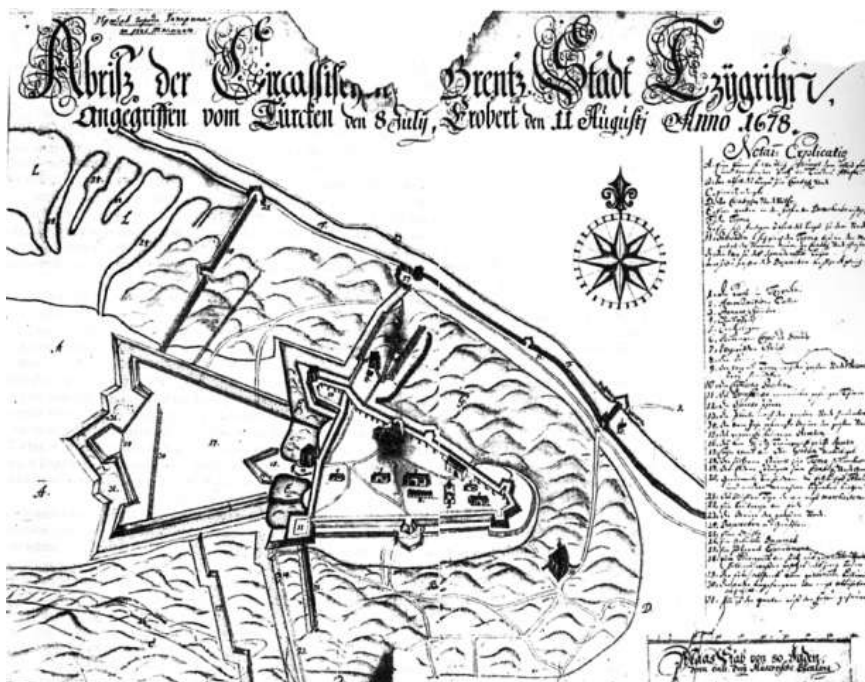

Рис. 1. План Гордона

Рис. 2. Бастіон Дорошенка

цього факту. Дослідники історії України також не повідомляють про офіційне ув'язнення П.Дорошенка, в тому числі і в Чигирині (Д.І.Яворницький [27, с. 407-409], Н.Полонська-Василенко [22, с. 45], М.С. Грушевський [7, с. 224], Д.І. Дорошенко [9, с. 321], Д.Н. Бантиш-Каменський [2, с. 302], О. Субтельний [24, с. 135-136], М.І. Костомаров [15, с. 345-346], Єфименко О.Я. [10, с. 264], І.П. Крип'кевич [16, с. 203], С.М. Соловійов [23, с. 197-200, 221-222]). Царський уряд не наважився ув'язнити «останнього козака» «да не было бы смуты» [23, с. 198]. Таким чином, П.Дорошенко

був саме «будівничим», а не в'язнем кам'яного бастіону Чигиринської фортеці.

До нас дійшли джерела, де назва бастіону вказана на російській і німецькій мовах. Д.Г. Федосов вказує на те, що його назва походить від німецького слова «turm», яке означає «башта» [4, с. 213]. В «Описи нового верхнего города» бастіон Дорошенка фігурує під назвами «наугольного каменного выводу, что словет Дорошенкова тюрма» [13, с. 98], «каменного выводу и казенного каменного ж погреба, что бывала Дорошенкова тюрма» [13, с. 107], «каменного роскату, что бывала Дорошенкова тюрма» [13, с. 108]. В цих назвах є вираз «каменного ж погреба». Володимир Даль пояснює значення цього слова: «погребъ – нижнее жилье в доме, частью в земле, подвальная связь, особенно на сводах//Старинное – темница, тюрма» [8, с. 157]. Можливо, саме неправильним трактуванням слів «turm» і «погребъ» можна пояснити виникнення терміну «Дорошенкова тюрма».

Ряд дослідників стверджують, що в бастіоні Дорошенка був розміщений пороховий погріб [1, с. 71]. Як вказує Ленченко В.А., «пороховой погреб находился в наиболее прочном сооружении замка – бастине Дорошенко» [18, с. 177]. Дійсно, бастіон Дорошенка був наймогутнішою спорудою Чигиринської фортеці, що обумовлювалось його місцем розташування: гармати бастіону могли контролювати не лише підступи до замку з напольної сторони, а й підступи до міста, розташованого під горою. Але внаслідок цього і сам бастіон ставав одним із важливих об'єктів атаки для супротивника, про що свідчать дії турецької армії під час облоги Чигирини в 1677 р. [4, с. 22-25]. То чи доцільно влаштовувати пороховий склад в одному з найбільш вогнебезпечних об'єктів передової лінії оборони?! Крім того, тут були встановлені гармати [6, с. 13] [21, с. 1]. А хто наважиться стріляти з цих гармат, коли буквально за спиною знаходиться більше 30 тонн пороху [4, с. 35].

Ось як описує ці події С.Величко: «В насталу тоді ніч великоросійське військо... і козацьке, надміру зарядивши замкові гармати порохом і запаливши всі дерев'яні будівлі, що стояли в замку, вийшло із замку... Замкові ж будови, що сильно загорілися, запалили спершу заряджені гармати, а потім і порохову казну... Коли ж гармати над звичай почали розриватися на шматки і видавати від себе потужні, що землю схитували, громи, запалилася й уся порохова казна, що була в міцному кам'яному склепі, вивернула нерушній, бо дуже все великий камінь над собою і освітила все чигиринське поле» [3, с. 243]. На основі цієї оповіді можна зробити припущення, що «порохова казна, що була в міцному кам'яному склепінні», була влаштована нижче денної поверхні (вибита в кам'яному тілі гори), а над нею знаходився «непорушній, бо дуже вже був великий камінь». Звичайно, що цей камінь не міг знаходитися на підвір'ї бастіону Дорошенка.

Ці ж самі події в «Щоденнику» П.Гордона: «Приказ гласил ... уничтожить замок и боевые припасы, а особливо поджечь порох ... Я поджег амбар, где было много всевозможной провизии. Потом я пошел с огнем ко складу боевых припасов, дверь коего была всего лишь опечатана, отворил ее и набросал внутрь солому, доски и прочее топливо, что там нашлось. Я поджег здание, что стояло спереди и примыкало ко складу, и вернулся на рыночную площадь...» [4, с. 86-87]. Пройшов досить великий проміжок часу, протягом якого П.Гордон встиг побувати в кількох сутичках з ворогом, прорватися крізь турецький заслін на греблі через р.Тясмин, добратися до табору Г.Ромодановського, висловити своє незадоволення діями російського командування, аж коли «взорвался пороховой погреб в замке, причем погибло (как мы известились позже) более 4000 турков» [4, с. 87-89].

В цих двох джерелах спільним є те, що порохований погріб вибухнув внаслідок підпалу саме приміщень на території подвір'я замку, а, відповідно, він знаходився саме тут, а не в бастіоні Дорошенка.

Інша спільна деталь – вибух надзвичайної потужності. Якби вибух стався в бастіоні Дорошенка (мається на увазі нинішній каземат), то археологи навряд чи виявили б його залишки. Крім того, в такому випадку уламки полетіли б на місто під горою. Але «согласно де ла Круа (секретар французького посольства в Стамбулі), под руинами цитадели нашли могилу более двух тысяч человек. Сила взрыва была такова, что на шатер Кара Мустафы, стоявший на большом удалении [4, с. 54-55], обрушился град камней и комьев земли, и великий везир был принужден выбраться из своего жилища»[25, с. 150]. Із цього повідомлення видно, що уламки фортеці внаслідок вибуху полетіли в сторону турецького табору, що і спричинило великі жертви. Якби порохований погріб знаходився в казематі бастіону Дорошенка, то кам'яне тіло гори спрямувало б вибух в сторону міста і жертви були б значно менші.

Вказані вище факти говорять, що порохований погріб знаходився десь на території замкового двору, а не в казематі бастіону Дорошенка. Каргалов В.В. вказує навіть його місце розташування (ближче до мисової частини замку), але не повідомляє джерела [11, с. 367].

Викладене в цій статті не є остаточним твердженням. Можливо, нові документи і факти, а також погляд під іншим кутом зору, дадуть можливість розкрити таємницю назви бастіону Дорошенка, встановити точне місцерозташування порохового погребя, виявити багато інших історичних фактів, які нам ще невідомі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бажанова Т. Традиції фортифікаційного будівництва у старому замку Чигирин (XVII ст.) // Архітектурна спадщина України. Випуск 5. – К.: НДІТІАМ – Головкиївархітектура, 2002. – 471 с.
2. Бантиш-Каменський Д.М. Історія Малої Росії. – К.: Час, 1993. – 603 с.
3. Величко С.В. Літопис. Т.2. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
4. Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
5. Горішний П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1989 р. – К.: Інститут археології АН України, 1989. – 13 с.
6. Горішний П.А. Звіт про роботу Чигиринської археологічної експедиції у 1991 р. – К.: Інститут археології АН України, 1991. – 35 с.
7. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.
8. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.III. – М., 1955. – 555 с.
9. Дорошенко Д.І. Нариси історії України. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
10. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь. 1990. – 512 с.
11. Каргалов В.В. Полководцы XVII в.- М.: Патриот. 1990. – 496 с.
12. Кілессо С.К. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. – К.: Техніка. 2000. – 144 с.
13. Кілессо С.К., Кобенко О.О. Наукова реконструкція Чигиринського замку на 1678 р. – К.: НДІТІАМ, 1992. – 131 с.
14. Конисский Георгий. История Руссов. – К.: Дзвін, 1991. – 308 с.
15. Костомаров М.І. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К.: Україна, 1991. – 493 с.
16. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
17. Ленченко В. Гетьманський замок в Чигирині//Шевченків край: історико-культурологічні нариси. – К., 2005. – 520 с.
18. Ленченко В.А. История и топография Чигирин в XVII веке//Гордон П. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
19. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К.: Знання України, 1992. – 192 с.
20. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.
21. Мудрицкий Г.А., Лаевский С.Л. Отчет об археологических исследованиях 1992 г. «Бастион Дорошенка» в г.Чигирине Черкасской обл. – К.: Інститут археології АН України, 1992. – 15 с.
22. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
23. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. Кн. VII. Т.13-14. История России с древнейших времен. – М.: Мысль, 1991. – 701 с.
24. Субтельний Орест. Україна: історія. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
25. Федосов Д.Г. Полковник и инженер против Блистательной Порты//Гордон Патрик. Дневник 1677-1678. – М.: Наука, 2005. – 235 с.
26. Чигирин та Суботів. Карта масштабу 1: 20000. – К., 1995.
27. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. Т.2. – К.: Наукова думка, 1990. – 560 с.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН №10. 1938-1941 рр.

Стаття присвячена історії будівництва та особливостям проектування Кам'янець-Подільського укріпленого району (КПУР) – одного з шістнадцяти укріплених районів Київського Особливого Військового Округу. На його прикладі наведено особливості УРів другого покоління, так званої «програми 1938 року», типовим зразком якої є КПУР. Наведено інформацію про командування та гарнізон укріпленого району.

Ключові слова: укріплений район, вузол оборони, фортифікаційна споруда, казематна установка, амбразура, гарнізон.

З давніх століть прикордонне положення Кам'янця-Подільського зумовлювало підвищену увагу до обороноздатності як самого міста, так і його околиць. З початку середніх віків і до кінця XVIII сторіччя оборона кутка Поділля між Дністром, Смотричем та Збручем забезпечувалася замками – Кам'янець-Подільським, Жванецьким, Чернокозинським, Кудринецьким та ін. Після остаточного, третього розподілу території Речі Посполитої в кінці XVIII століття, річкою Збруч пройшов кордон між Російською та Австрійською імперією, та по Дністру між Російською та Османською імперіями. Старі укріплення, що існували на той час, зовсім не задовольняли російських військових, особливо в специфічних умовах території, яка з обох боків була оточена територією сусідніх країн. Тому робилися періодичні спроби виправити таке положення шляхом побудови нових, досконаліших укріплень. В 1794 році військовим інженером, генералом Опперманом було створено проект перебудови Кам'янецьких укріплень в більш сучасні, з утворенням довкола міста ланцюга передових фортів [1, с. 252-254]. В 1807 році було представлено проект побудови сучасної фортеці Жванець військового інженера Ван-Сухтелена. Тим не менше, жоден них так і не був доведений до реалізації. В результаті до Першої світової війни Кам'янець-Подільський та округа так і залишалися з тими самими укріпленнями, що мали їх ще в кінці XVIII століття. Під час Першої світової боїв за місто не було, хоча в 1914 році був епізод, коли місто ненадовго зайняли австро-угорці. Весь подальший період війни фронт проходив достатньо далеко від міста і лише влітку 1917 року встановився вздовж Збруча. В подіях громадянської та радянсько-польської війн 1919-20 рр. Кам'янець періодично ставав ареною швидкоплинних боїв.

У результаті остаточного встановлення державних кордонів Кам'янець-Подільський знову опинився затиснутий з боків між двох ворожих територій: за Збручем була Польща, за Дністром – Румунія. З одного боку, таке положення було вкрай не вигідним для оборони, оскільки як польська, так і румунська армії могли наносити удар в тил Кам'янецького виступу з глибоким охопленням. З іншого, такий вихідний кут радянської

Фото 1. Башта Жванецького замку та побудована біля неї кулеметна довгочасна фортифікаційна споруда

території дозволяв здійснити групування між Кам'янцем та Жванцем чималої ударної групи, яка могла б нанести потужний удар через Дністер та Збруч. Користь положення залежала лише від того, хто розпочинатиме перший, але протягом 20-30-х років СРСР не був готовий першим розпочинати війни з сусідами.

У результаті серйозного для СРСР загострення зовнішньополітичної ситуації в 1927 році, військовим керівництвом піднімається питання стосовно фортифікаційної підготовки території країни до майбутньої війни. Штаб РСЧА відверто визнавав той факт, що боєздатних військ мирного часу недостатньо для утримання прикордонних областей у випадку початку війни. Швидкість мобілізації армії та стан транспорту не дозволяли оперативно сконцентрувати на важливих напрямках значні сили раніше за ворога, що змусило думати про захист укріпленнями ряду пунктів важливих в стратегічному (зокрема транспортні вузли та переправи) та політичному відношенні, які могли бути втрачені внаслідок швидкого прориву ворожих військ від кордону вглиб території.

Необхідно було мати можливість хоча б певний час наявними силами утримувати в своїх руках такі важливі пункти, а також цілі райони, в яких мало відбуватися оперативне групування та розгортання головних сил РСЧА. Начальником штабу РСЧА М.І. Тухачевським влітку 1927 року була запропонована концепція «укріплених районів» як форми завчасного укріплення майбутнього театру бойових дій. Під укріпленим районом (скорочено – УР) розумілася на увазі лінія оборони довжиною від кількох десятків до ста і більше кілометрів, глибиною від двох до шести кілометрів, яка складалася з системи побудованих в мирний час довгочасних залізобетонних фортифікаційних споруд різного типу та призначення. [3, с. 16-18; 5, с. 9]

Обмежені фінансові можливості другої половини 20-х років та загальна новизна запропонованого способу змусили проводити будівництво укріплених районів вкрай обмеженими темпами. В 1928 році змогли розпочати будівництво лише Карельського УРу, що мав завдання прикривати Ленінград з боку Фінляндії. 1929-го року розпочалося будівництво Київського УРу, що захищав розташований в Києві надзвичайно важливий стратегічний вузол транспортних артерій та мости. В 1930-у році почали зводити Полоцький УР, який прикривав м. Полоцьк та важливий транспортний вузол і переправи через р. Західна Двина, а у 1931 році розпочали будувати і останній з перших – Мозирський УР, який блокував шляхи сполучення в басейні р. Прип'ять, а також обороняв важливе сполучення між Україною та Білоруссю. [3, с. 18-30].

З 1931-го року паралельно із продовженням будівництва вище перерахованих УРів, було розпочато широку програму будівництва укріплених районів, що мала на меті прикрити основні оперативні напрямки. В 1931-32-у роках було розпочато спорудження Кінгіссепського, Псковського, Мінського, Коростенського, Новоград-Волинського, Летичівського, Могилів-Ямпольського, Рибницького та Тираспольського укріплених районів. Розпочалося будівництво УРів і на Далекому Сході. Фактично, в результаті таких заходів вздовж західного кордону СРСР утворилася суцільна лінія укріплень від Чорного моря до р. Прип'ять, а на північ від неї і до Балтики УРами були прикриті найважливіші напрямки. Але в цей період територія Поділля залишилася без укріплень, оскільки регіон був надто висунутий і тому незручний для оборони. [4, с. 11; 5, с. 171]

На кінець 30-х років ситуація змінилася – йшла еволюція військової справи в світі, розвивалося і господарство СРСР, збільшуючи можливості для розвитку його армії. Не оминули зміни і фортифікацію. В 30-х роках укріплені райони будувалися чи не в усіх країнах Європи і тому до 1937-38 року накопичився вже чималий різноплановий досвід, який не можна було не враховувати. Військовим фахівцям було зрозуміло, що побудовані в 1928-34 роках радянські укріплені райони вже погано відповідають умовам очікуваної війни.

Наслідком аналізу досвіду будівництва укріплених районів в країнах Європи (насамперед Чехословаччини) та врахування нових досягнень військової техніки, стала програма будівництва нових укріплених районів, прийнята навесні 1938 року. Нові укріплені райони повинні були доповнити раніше побудовані, закриваючи собою наявні проміжки в лінії укріплень. На території ж України було вирішено крім прикриття проміжків між старими УРами (для цього будувався Остропольський УР), нарешті укріпити і залишену без довгочасної оборони значну частину південного Полісся та Поділля. Тут мали бути збудовані Шепетівський, Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський та Кам'янець-Подільський УРи. Крім цього, в раніше побудованих УРах мали бути побудовані нові споруди для підсилення існуючої системи оборони, а в деяких випадках і вузли оборони повністю з нових споруд.

Новий укріплений район в загальному вигляді залишався такий, як і раніше – лінія оборони з побудованих в мирний час залізобетонних споруд. Але серйозної зміни зазнала сама структура оборони. В старих УРах споруди розташовувалися в шаховому порядку, досить часто витягуючись буквально в одну-дві лінії, і рідко бувало більше двох споруд на кілометр фронту. До 90% бойових споруд УРу мали лише кулеметне озброєння для ведення фронтально-косоприцільного вогню, а озброєні 76мм гарматами споруди розташовувалися по одній, часом, на 10-20 і більше кілометрів. Споруд для протитанкових гармат практично не було – лише кілька об'єктів на всі укріплені райони разом узяті.

У новому укріпленому районі змінилася побудова позиції. Відтепер споруди групувалися в опорні пункти, до складу яких входило 10-20 споруд (залежно від типу опорного пункту), при цьому опорний пункт займав

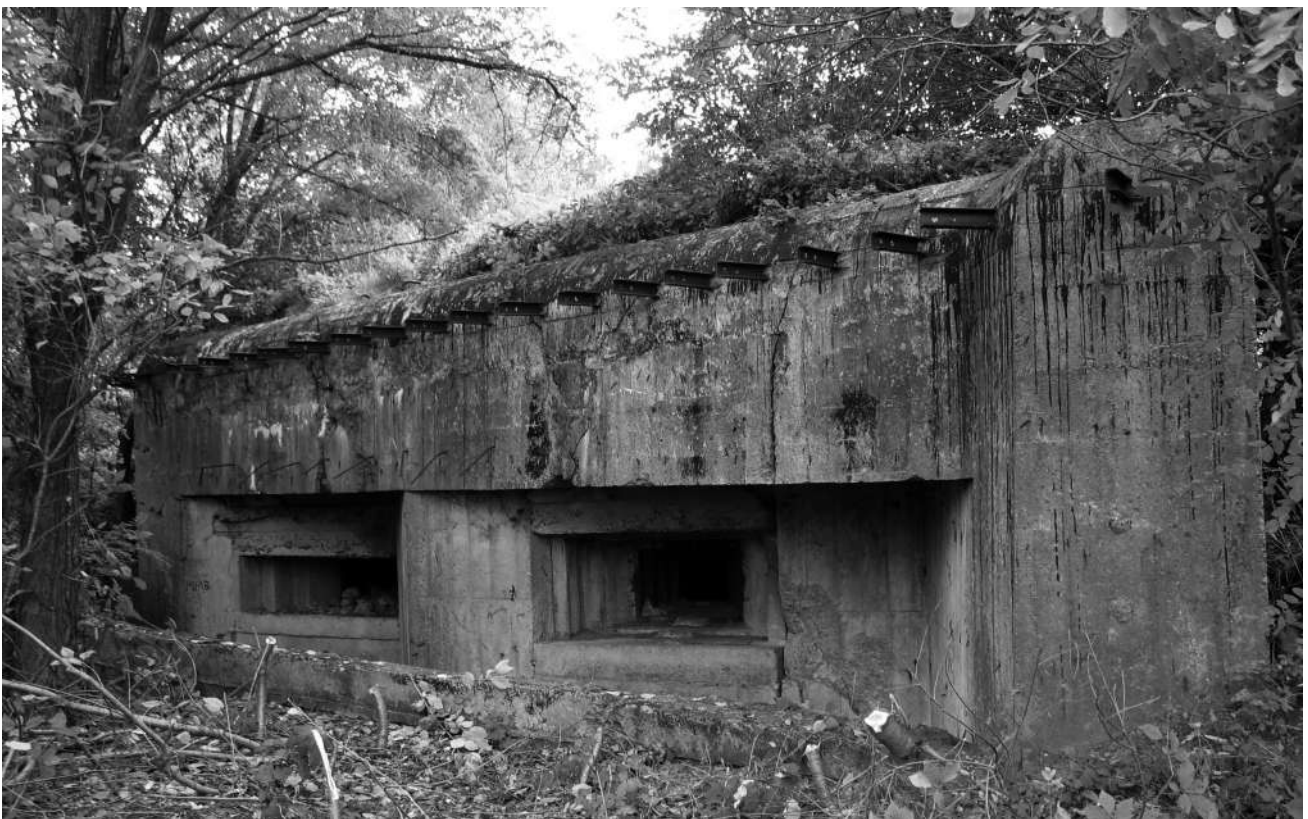

площу в середньому півтора на півтора кілометри. Три-чотири опорні пункти зводилися у вузол оборони. В типовому опорному пункті до половини бойових споруд озброювалося 45 мм протитанковими гарматами та кулеметами, решта мала кулемети, і одна-дві, інколи три споруди мали на озброєнні 76мм гармати. Більша частина споруд призначалася для ведення флангового вогню, що значно підвищувало здатність до їх маскуванню та витривалості в бою. Самі споруди стали потужнішими у порівнянні із спорудами початку 30-х років. Для нових УРів проектувалися нові, значно кращі ніж в старих УРах, казематні установки для встановлення в спорудах озброєння. Відтепер укріплений район мав стати надзвичайно серйозною перепорою для супротивника. [2, с. 123-128].

Фото 2. Артилерійський напівкапонір для двох 76 мм гармат (установка Л-17)

*Фото 3. Гарматно-кулеметний напівкапонір для однієї 45мм гармати (установка ДОТ-4)
та одного кулемета (установка НПС-3)*

Саме за новими принципами мав будуватися і Кам'янець-Подільський укріплений район. Його проект був створений влітку 1938 року. Правий, північний фланг КПУРу, розташовувався вздовж польського кордону по р. Збруч. Лівий, південний фланг, розташовувався вздовж румунського кордону по Дністру. Оперативне значення КПУРу полягало в надійному прикритті міста Кам'янець-Подільський, зокрема розташовані в ньому станції залізниці, вузла доріг, складів та установ. Також КПУР блокував шосе та залізницю Чернівці-Проскурів, водночас прикриваючи собою шляхи, що вели до міста з північного сходу. Більш значної оборонної ролі КПУР відіграти не міг через висунуте положення Кам'янецького виступу, недоліки якого описані на початку статті. Зате КПУР міг дати надійне прикриття для розгортання вздовж кордону значних сил РСЧА, які могли вести з Кам'янецького виступу як потужні контратаки у фланги ворожих сил, які б намагалися обходити Кам'янець-Подільський, так і вести вторгнення через кордони на ворожу територію, насамперед на Чернівецькому напрямку.

Фото 4. Гарматно-кулеметна довготривала вогнева споруда (фронтальної дії)

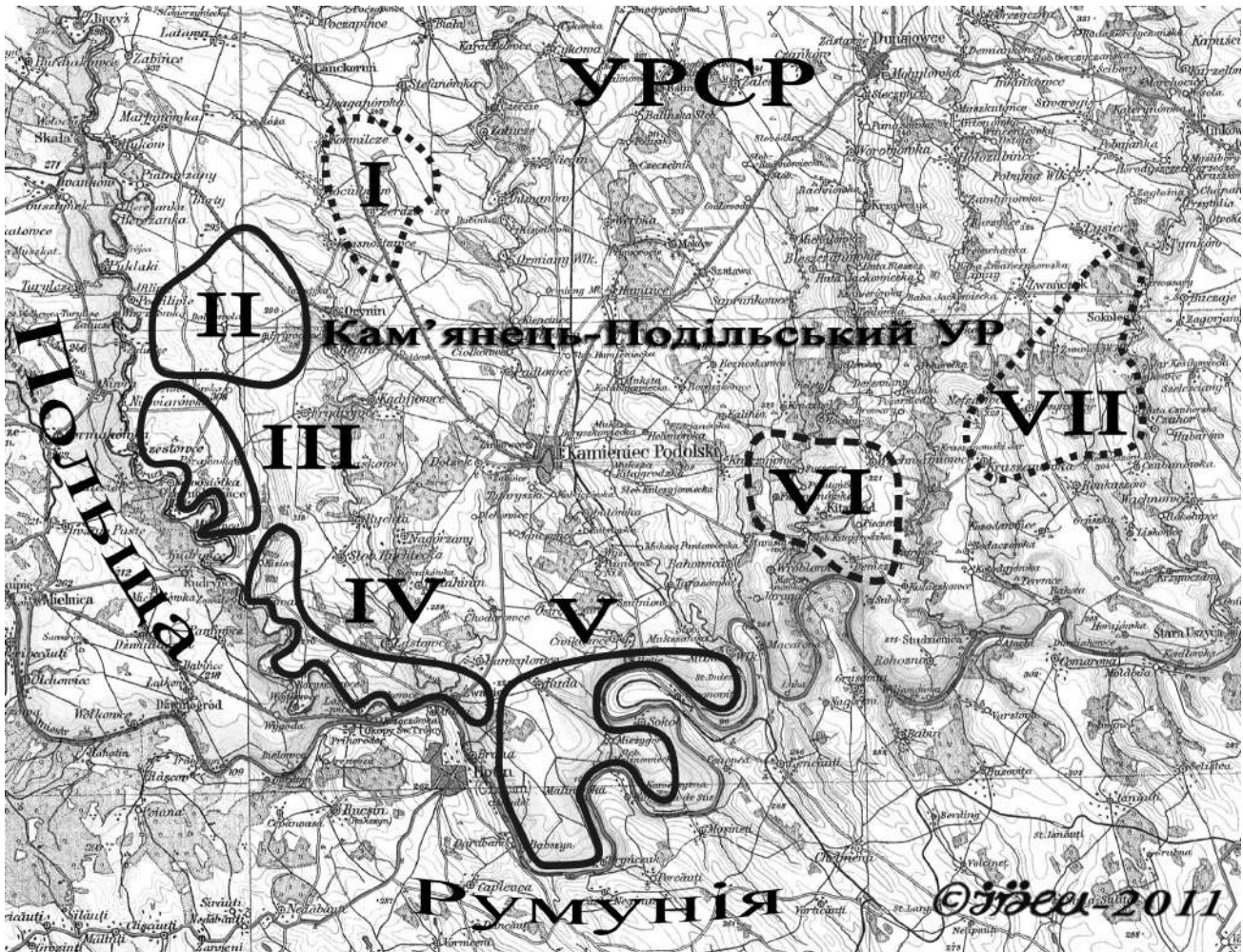
Виходячи саме з останніх завдань було необхідно надійно утримувати в своїх руках рубежі по лінії кордону. Тому більша частина вузлів оборони КПУРу була розташована безпосередньо по висотах вздовж кордону як на Збручі, так і на Дністрі. Лише флангові вузли оборони були «загнуті» – відсунуті в глибину території далі від кордону, щоб зменшити можливість обходу КПУРу та прикрити шляхи, що вели до міста.

КПУР, який отримав порядковий номер «10» в нумерації УРів Київського Особливого Військового Округу, був спроектований у вигляді семи вузлів оборони. Довжина укріпленого району по фронту становила 100 км, середня глибина лінії оборони становила 4-5 км. Приблизна кількість фортифікаційних споруд мала становити до 250 одиниць. Перший вузол оборони розташовувався по полях довкола села Жердя. Другий вузол оборони знаходився в районі сіл Оринін, Привороття, Кізя, займаючи проміжок від Збруча до першого вузла оборони. Третій вузол оборони розташовувався в районі сіл Шустівці, Чернокозинці, Мілівці над Збручем. Четвертий вузол займав висоти вздовж кордону біля сіл Завалля, Збруч, Ісааківці, Жванець, над Збручем та Дністром. П'ятий вузол оборони розташовувався в районі сіл Бабшин, Малинівці, Каветчина, Сокіл, Руда, Устя та Велика Слобідка вздовж Дністра. Шостий вузол оборони мав бути побудований в районі Китайгорода та довколишніх сіл. Вже цей вузол оборони мав відходити від рубежа Дністра. Сьомий, останній вузол оборони, мав бути віднесений ще далі від рубежу Дністра в район сіл Крушанівка, Сокілець.

Розпочати будівництво відразу на всьому рубежі КПУРу не вдалося. Не вистачало кваліфікованих інженерних та робітничих кадрів, матеріалів, фінансування. Чималу роль зіграв і той факт, що рішення про

будівництво КПУРу було прийнято досить пізно, коли вже йшов сезон, найбільш сприятливий для ведення робіт. До того ж, необхідно було будувати споруди нових типів та під нове озброєння, а проекти та технічні умови ще не були розроблені. Все це спішно робили протягом літа 1938 року, катастрофічно не встигаючи, а казематні установки не були прийняті на озброєння ще понад рік. Тому в сезон 1938 року будівництво розпочали лише в другому, третьому, четвертому та п'ятому вузлах оборони, які розташовувалися безпосередньо на лінії кордону.

Карта 1. Кам'янець-Подільський укріплений район

Опорні пункти в цих вузлах оборони займали гребені та схили першої гряди висот, що тягнулася над річками. Серйозною проблемою була специфіка місцевих ландшафтів, а саме – сильна звивистість річок та наявність значної кількості крутих берегів, часто взагалі у вигляді скелястих стінок висотою десятки метрів. Досвід спорудження укріплених районів саме в таких складних умовах військові вже мали – на початку 30-х років за таких же складних ландшафтів довелося будувати Могилів-Ямпольський, Рибницький та Тираспольський УРи. Але в КПУРі застосовували вже нові типи фортифікаційних споруд, що примусило проєктантів вирішувати тактичні вогневі задачі опорних пунктів новими способами.

Першим комендантом Кам'янець-Подільського укріпленого району було призначено комбрига І.І. Швігіна, т.в.о. начальника штабу – майора О.О. Аванського [6, с. 7-8]. Під їх керівництвом при участі інженерів-фортифікаторів було проведено рекогносцировочні роботи по визначенню розташування фортифікаційних споруд майбутніх вузлів оборони. Робота полегшувалася досвідом, що мали деякі учасники цих робіт, так, майор О.О. Аванський раніше проходив службу в Рибницькому УРі, а військовий інженер Р.Г. Уманський на початку 30-х років приймав участь в будівництві Тираспольського УРу. Досить скоро комбрига Швігіна на посту коменданта змінив полковник О.М. Астанін [6, с. 10-11].

Будівництво Кам'янець-Подільського УРу вело управління начальника будівельних робіт під керівництвом коменданта укріпленого району. Управління адміністративно було розділено на чотири ділянки, які були розташовані в селах Привороття, Слобідка Рихтецька, Жванець та Гаврилівці. Сюди зі станції в Кам'янці-Подільському привозили будівельне обладнання та матеріали, які далі розподілялося на будівельні

майданчики. Бетон виготовлявся на тимчасових бетонних заводах, які розташовувалися безпосередньо в опорних пунктах.

Як вже було наведено раніше, будівельні роботи в КПУРі розпочалися влітку 1938 року. Активно продовжувалися вони і в сезон 1939 року. Головну проблему для будівництва споруд створювало те, що ще навіть в сезон 1939 року не було отримано жодного амбразурного вузла нового типу. Нові амбразурні вузли протягом 1938-40 рр. тільки розроблялися та проходили випробування, тому їх надходження в УРи затримувалося. Будівельникам довелося залишати в фортифікаційних спорудах на місці амбразур великі технологічні отвори, в які згодом повинні були монтувати броньові елементи нових амбразурних вузлів та заливали бетоном. Такий спосіб будівництва дозволяв заливати бетоном вже підготовлені споруди, не чекаючи, коли нарешті почнуть надходити відсутні елементи обладнання. В результаті споруда втрачала монолітність амбразурних стін, що досить відчутно знижувало їх стійкість проти снарядів, але будівельники вибору не мали.

Фото 5. Недобудований кулеметний напівкапонір

Виключення становили споруди для 76мм артилерійських гармат, які проектувалися для використання в них казематної установки зразка 1932 року, тому ці споруди не мали проблеми з амбразурами. Але в 1940 році замість цієї установки була прийнята на озброєння інша казематна установка Л-17, для якої довелося переробляти вже збудовані споруди – вручну розтісувати амбразури під розмір броньового корпусу установки Л-17.

Згодом, в 1940 та 41 рр., коли нарешті були прийняті на озброєння інші казематні установки та почалося їх серійне виробництво, в КПУР почали надходити та встановлюватися в спорудах амбразурні вузли.

Для формування гарнізону КПУРу в нього були передані 39-й окремих кулеметний батальйон з Летичівського УРу та 50-й з Могилів-Ямпольського. Звідти ж було передано роту зв'язку та саперну роту. Надалі було додатково сформовано 148, 149, 150 та 201-й окремі кулеметні батальйони.

На процес будівництва КПУРу мали сильний вплив зміни, що відбулися в 1939-40рр. Так, у вересні 1939 року в зв'язку із падінням Польщі війська укріпленого району прийняли певну участь в бойових діях, а частина офіцерів та інженерів була переведена в діючу армію, що приймала участь у поході в Західну Україну. В зв'язку з переносом кордону зі Збруча на цій ділянці УРу практично припинилися будівельні роботи. Частина будівельних бригад була переведена на Західну Україну для будівництва укріплених районів по новому кордону, туди ж було переведено частину кулеметних батальйонів.

Протягом 1940 року в КПУРі планувалося продовження робіт на Дністровській ділянці УРу, де залишався кордон з Румунією, а також було запропоновано спроектувати нові опорні пункти на колишній польській території вздовж Дністра. Але через приєднання до України території Північної Буковини влітку 1940 року темпи будівництва ще зменшилися. Тим не менше, як мінімум до кінця 1940 року будівельні роботи в КПУРі

продовжувалися, він надалі отримував озброєння та обладнання для фортифікаційних споруд. Це було зумовлено тим, що і новий кордон з Румунією проходив не дуже далеко і південна частина КПУРу могла досить швидко зазнати атаки.

Станом на 1941 рік в КПУРі було побудовано 158 фортифікаційних споруд в чотирьох вузлах оборони. Більша частина споруд отримала озброєння, хоча досить часто не повністю (в одній амбразурі установка змонтована, в другій – порожній технологічний отвір).

Фото 6. Гарматно-кулеметний напівкапонір, з недобудованою кулеметною амбразурою

Така ж справа була і з внутрішнім обладнанням. Крім того, жоден із спостережних та командних пунктів до використання готовий не був через відсутність броньових ковпаків. Тим не менше, з початком війни більшість споруд була підготовлена до бою. В деяких спорудах технологічні отвори на місці амбразур були закладені камінням на розчині, з утворенням тимчасової амбразури. На споруди було нанесено камуфляжне фарбування, що добре їх замаскувало.

Фото 7. Недобудований спостережний пункт (не встановлено броньовий ковпак)

На початку війни комендантом КПУРу був полковник С.С. Сафронов, начальником штабу – майор Наумчик П.М.. Гарнізон укріпленого району складала 31, 148 та 149-й окремі кулеметні батальйони та обслуговуючі УР підрозділи.

Активної участі в боях 1941 року укріплений район не прийняв. На той момент, коли на початку липня загопи ворога тільки почали підходити до Збруча та Дністра на ділянці КПУРу, в районі Волочиська вже відбувся прорив в бік Проскурова, вже йшли бої під Могильовом-Подільським. Кам'янецький виступ перебував під реальною загрозою оточення і в таких умовах командування фронту прийняло рішення відводити гарнізон КПУРу та розташовані тут війська якомога швидше на лінію Летичівського УРу. Такий наказ комендант КПУРу полковник Сафронов отримав вже 7-го липня 1941 року. Протягом 8-го липня гарнізон КПУРу, забравши все, що могли винести в руках і вивезти, пошкодили більшість споруд та все озброєння, яке залишалось, та відступили на схід.

У повоєнні роки КПУР не відновлювався, навпаки, з роками все більше занепадав та руйнувався. На сьогодні укріплений район перебуває у край заanedбаному стані, оскільки в останні роки внаслідок вирізання металу мародерами були знищені майже всі елементи обладнання, озброєння та броньових конструкцій, які ще залишалися в спорудах.

Все ж таки, КПУР все ще представляє собою цікавий об'єкт для туризму, маючи для цього чималий потенціал, оскільки це єдиний УР програми 1938 року, споруди якого були добудовані до бойового стану. Це робить його до певної міри унікальним історичним об'єктом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Долговременная фортификация. Ч.1. История долговременной фортификации. Издание ВИА. Москва, 1952.
2. Калинин В.И., Воробьев С.А. Сталь и бетон против Микадо. Береговая оборона и укрепленные районы сухопутной границы на Дальнем Востоке СССР. 1932-1945 гг. Крепость Россия. Выпуск 2. – Владивосток: Дальнаука, 2005.
3. Каминский В.В. Долговременный сухопутный фронт СССР (1927-1939) // Военно-инженерный журнал «Редут». – 2006. – №1.
4. Каминский В.В. Минский укрепленный район. 1932-1941 гг. // Крепость Россия. Выпуск 3. – Владивосток: Дальнаука, 2008.
5. Кузяк А.Г., Каминский В.В. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928-1936 гг. // Крепость Россия. Выпуск 2. – Владивосток: Дальнаука, 2005.
6. Уманский Р. Г. На боевых рубежах. – М.: Воениздат, 1960.

Тетяна Федорів

молодший науковий співробітник

Національний заповідник «Замки Тернопілля»

ЧОРТКІВСЬКИЙ ЗАМОК: РОБОТИ ПО КОНСЕРВАЦІЇ ТА СПРОБИ ПРИСТОСУВАННЯ У ХХ СТОЛІТТІ

У статті розглянуто основні віхи історії чортківського замку у ХХ столітті. Після смерті останнього власника чортківський замок, згідно заповіту, перейшов у власність Згромадження сестер-шариток, а більшість майна була передана на добродійність – заснування фундації ім. Ієроніма Садовського. З цього часу пам'ятка використовувалась під склади місцевих купців і зазнавала повільного руйнування. У статті йдеться про заходи по консервації чортківського замку, що проводились у ХХ столітті за участі Подільського туристично-краєзнавчого товариства та Республіканських реставраційних майстерень, архітекторів Годованюк О. та Бикової Р.

Ключові слова: замок, пам'ятка, консервація, Подільське туристично-краєзнавче товариство.

Західне Поділля – багатовіковий форпост Речі Посполитої супроти турецької експансії й татарських навал. Саме тут представлена найщільніша в Україні мережа родових оборонних фортець, які стояли на шляху ворожих полчищ і захищали їхніх власників від народного гніву. Загалом на території Поділля нараховується близько 500 середньовічних фортифікаційних споруд: замків, фортець, оборонних церков [8, с. 118]. До них, зокрема, відноситься і замок у місті Чортків.

Як історична пам'ятка, замок поки ще не досліджений і становить надзвичайно великий інтерес для археологів та істориків, адже про нього наявні лише короткі історичні відомості [11, с. 51].

Актуальність даної теми зумовлюється потребою дослідження історії, функціонування та пристосування чортківського замку у ХХ столітті. Варто сказати, що спеціальних досліджень присвячених історії замку у

Чорткові практично немає. Як правило, чортківський замок згадується лише в контексті історії міста Чорткова, як одна з його невід'ємних частин.

При розкритті даної проблеми за основу були взяті матеріали, планові завдання на консервацію пам'ятки архітектури, технологічна записка, акти технічного огляду стану пам'ятки архітектури при передачі в оренду, а також газетні статті та публікації різних років. Зібрано і систематизовано відносно скупий за змістом матеріал про пристосування та долю фортифікаційної споруди міста Чортків у ХХ столітті.

Історіографію складають праці та публікації науковців, що прямо чи опосередковано стосуються даної роботи, у котрій висвітлюються питання про консервацію та спроби пристосування чортківського замку.

Значну групу джерел, використаних у даній статті, становлять писемні джерела, зокрема, праці науковців та краєзнавців, нариси, газетні та журнальні статті.

Основна група писемних джерел цього дослідження складається зі статей, нарисів та публікацій краєзнавчого характеру про місто Чортків. Варто відзначити історико-краєзнавчі нариси Яромира Івановича Чорпіти «Чортків» (1993, 2002). У даних працях подається досить широка інформація про історію міста Чортків, починаючи від найдавніших часів до сучасності. Однак, на жаль, інформація, котра стосується досліджуваної пам'ятки – чортківського замку, досить скупа та неповна.

Надзвичайно важливою для даного дослідження є книга «Чортків у роках 1522-1946» польського автора, вихідця з Чорткова – Марека Сцісляка. У розділі, що стосується чортківського замку Марек Сцісляк досить детально описав історію однієї з головних пам'яток міста. Автор систематизовано подає відомості про власників замку та міста, а також порядок переходу власності чортківських маєностей.

Особливу увагу Марек Сцісляк приділив історії замку наприкінці ХІХ на початку ХХ століття. В той час, коли замок використовувався під склади, зазнавав руйнацій та перебудов, і пізніше був викуплений чортківським осередком Подільського туристично-краєзнавчого товариства. Автор подає інформацію про діяльність даного Товариства у Чорткові, а також відзначає його виключну роль у консервації та збереженні чортківського замку у 30-х роках ХХ століття.

Іншу групу писемних джерел складають праці довідкового характеру. До них належать багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область» та «Тернопільський енциклопедичний словник», том ІІІ. Також при написанні даної роботи було використано цілу низку праць-путівників. Зокрема, варто відзначити: «Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки» Мацюка О.Я., «Путівник краєзнавчо-історичний по Україні Західній» Ронковського Г., «Замки на Кресах. Білорусія. Литва. Україна.» Поляка Т., «Битий шлях або Україна, якою ми її любимо», «Замки та фортеці» за ред. Прибегі Л., «Земля Тернопільська». Усі перелічені праці містять схожу інформацію і перекликаються за своїм змістом. Зазвичай, у них висвітлена коротка історична довідка про ту чи іншу місцевість, відомості про пам'ятки історії, архітектури та культури, подається цілий ряд фотографій, схем, планів. З-поміж інших пам'яток, які там описуються є інформація і про місто Чортків та, відповідно, про його пам'ятки.

Аналіз публікацій з даної проблематики дає підстави вважати, що ґрунтовних досліджень поки немає, і саме це зумовлює її актуальність.

У процесі власного дослідження автор зверталася до різних груп історичних джерел. Їхнє комплексне використання дозволило зібрати та систематизувати певний матеріал, пов'язаний з історією, архітектурними особливостями та функціонуванням чортківського замку.

Важливим збірником іконографічних джерел, що стосуються чортківського замку є фото з Національного Архіву Цифрового, що датуються кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

Певну інформацію про стан чортківського замку у ХХ ст. можна почерпнути із проектів та актів технічного стану різних років. Зокрема: «Проект консервації пам'ятки архітектури ХVІІ ст. замку в Чорткові, Тернопільської області» (1963 р.), «Справа № 128: руїни замку ХVІІ ст., місто Чортків» (1969 р., 1974 р., 1990 р., 2010 р.).

Джерелом інформації при написанні даної статті виступили документи та матеріали, що знаходяться у Державному архіві Тернопільської області: «Путівник по воєводстві Тернопільському» Томаша Кунзека, «Путівник по воєводстві Тернопільському» Подільського туристично-краєзнавчого товариства, «Словник географічний Королівства Польського та інших країн Слов'янських»; Центральному Державному історичному архіві України у м. Львові: «Ковалишин Франц. Нотатки до повітового міста Чортків», «Матеріали про шляхетські маєтки. Матеріали про продаж маєтків ліквідованого василіанського монастиря в місті Чортків (контракти, протоколи, інвентарні описи маєтків)», «Галицьке намісництво. Про продаж Чорткова Вінцентієм Потоцьким Станіславу Садовському», «Лукаш Роман-Степан. Стаття невстановленого автора «З минулого міста Чорткова»; Архіві Інституту «Укрзахідпроектреставрація» м. Львова: «Проект консервації пам'ятки архітектури ХVІІ ст. замку в Чорткові, Тернопільської області» (1963 р.), Національного заповідника «Замки Тернопілля»: «Справа № 128: руїни замку ХVІІ ст., місто Чортків» (1969 р., 1974 р., 1990 р., 2010 р.).

Джерельна база дослідження досить скупа, оскільки вдалося знайти лише деякі документи, що стосуються міста Чорткова, і в яких лише дотично згадується чортківський замок. На жаль, документів, котрі б розкривали історію чортківського замку, його будівництво, власників не знайдено зовсім.

У першій половині XIX століття останні власники Чорткова Садовські розпочали будівництво нового палацу на міському березі Серету [13]. В обох резиденціях доживали свої останні дні власники місцевого маєтку. У старому дворі до смерті мешкав останній чоловічий нащадок чортківської лінії Садовських – Ієронім, який помер 1854 року. У новому палаці мешкала його сестра Марія Борковська з роду Садовських (померла 1895 року) [16, 174]. Після смерті Ієроніма Садовського, замок більше не ремонтувався [13]. У своєму заповіті він призначив двір на музей, а усі свої цінності передав Згромадженню сестер-шариток [16, с. 174]. У акті фундації Ієронім Садовський постановив, щоб маєток був призначений для потреб убогих, сиріт і калік, в однаковій кількості для жінок і чоловіків, обох віросповідань: латинського і греко-католицького. Також до фундації були передані коштовності, картини, портрети і бібліотека з тою метою створення Музею родини Садовських.

Управління фундацією ім. І. Садовського здійснювалось Згромадженням сестер Милосердя у Старому Чорткові.

Імовірно, що в 1894-95 роках замок став спільною власністю, що, очевидно, і завершило його давню величну історію [17].

Ще коли замок у Чорткові мав добре збережені дахи та житлові кімнати, виник проект з його пристосування під урядові установи. Однак цей задум не був втілений у життя [12, с. 74]. А у 1863 році у чортківському замку була розміщена в'язниця для польських повстанців [16, с. 174].

Після польсько-радянської війни чортківський замок було частково відновлено і надано в оренду місцевим купцям під склади. В 30-х роках XX століття опіку над замком перейняв чортківський відділ Подільського туристично-краєзнавчого товариства. На той час його керівником був відомий сучасник, професор гімназії ім. Ю. Словацького – Юзеф Опацький. Розпочалась відбудова пам'ятки. Одним з найбільш палких та відданих туристичній справі діячем був Ян Костка (пом. 1936 р.) – замковий екскурсовод і доглядач відділу ПТКТ в Чорткові [17].

Руїни замку вже тоді становили інтерес для багатьох туристичних екскурсій з цілого краю, приваблюючи туристів історичним минулим. Інвестиційні роботи здійснювались завдяки сприянню старости Єжи Мушинського, який виділяв кошти на проведення робіт з повітового бюджету [17].

Було здійснено наукову консервацію пам'ятки [9], а також проведено ремонт замку з подальшим його пристосуванням під туристичну базу [16, с. 180]. Також Подільське туристично-краєзнавче товариство видавало дозвіл на огляд об'єкту [14, с. 217].

У 1937 році Юзеф Опацький, уповноважений Центральним відділом ПТКТ підписав нотаріальний акт купівлі руїн чортківського замку, які перейшли з фундації ім. І. Садовського у власність ПТКТ. Тоді в замку була відбудована одна башта, в ній було розміщено бюро осередку ПТКТ, а також туристична база, фотоательє та клуб. З поступовою відбудовою планувалось розмістити у замку Наукове Товариство та Регіональний Музей [17].

До Державного реєстру пам'яток містобудування і архітектури України під № 686 було внесено «Замок Гольських (мур.)», датований 1610 роком, по вул. Замковій, 1 [5, с. 35].

Деяку інформацію про стан Чортківського замку можна почерпнути з актів технічного стану, технологічних записок, планових завдань. Так, у технологічній записці від 28 березня 1963 року оборонна пам'ятка описується наступним чином: з плином часу, під дією атмосферних чинників і поганого відведення поверхневих вод, замок значно постраждав. Верхні ряди кладки стін веж піддавались значному вивітрюванню і руйнуванню; деякі ділянки стін загрожують обвалом. У стінах є великі вивали кладки.

Відповідно до цього були передбачені наступні заходи. Консервацію замку проводити згідно планового завдання, що передбачає проведення першочергових протиаварійних робіт і збереження пам'ятки в тих архітектурних формах, в яких вона дійшла до наших днів.

Внутрішні стіни житлового та господарського корпусів, згідно планового завдання консервації не підлягають [4, с. 1-2].

У 1963 році були виконані роботи по консервації руїн та стін веж за проектом Республіканських реставраційних майстерень (Київ, 1963 р.) за участі архітекторів Бикової Р. та Годованюк О. [14].

Згідно актів технічного огляду пам'ятки архітектури при передачі його в оренду від 24 грудня 1969 року та 1974 року замок у Чорткові (приміщення у західній стіні замку) надавався в оренду Чортківській кондитерській фабриці.

Стосовно технічного стану пам'ятки було зазначено наступне: на даний час збереглись руїни замку, консервація яких була проведена в 1963 році. Кам'яні приміщення типу казематів, що збереглись в західній стіні замку знаходяться в задовільному стані [7].

Згідно Акту, допускалось проведення поточних ремонтів по мірі необхідності. Також у замку заборонялось зберігання горючих, вибухонебезпечних матеріалів і повареної солі [7].

Склади Чортківської кондитерської фабрики розміщувались у замку до 1990 року.

Відповідно до Акту технічного стану пам'ятки історії та культури і визначення плану робіт по пам'ятці і благоустрою її території № 45 від 1990 року Чортківський замок був переданий в оренду Чортківського управління газового господарства.

Технічний стан пам'ятки оцінювався задовільно, загальний стан – руїни, стіни – кам'яні (руїни), перекриття збереглись лише у підвальних приміщеннях, а також вказується про наявність внутрішнього замкового двору, кам'яних воріт у задовільному стані. Стосовно особливих вимог використання пам'ятки, то споруда пам'ятки (замку) могла використовуватися тільки під склад газового господарства [7].

Таким чином, взявши до уваги Акти технічного стану різних років, можна говорити про те, що замок використовувався не належним чином. Консервація проводилась лише один раз (1963 р.). А це в свою чергу призвело до повільного нищення пам'ятки оборонної архітектури міста Чорткова.

На сьогодні від замку збереглись довколишні мури кількадесяти метрової висоти [16, с. 180-181] з бійницями, нижній поверх західних башт, руїни палацу без дахів і склепінь верхнього поверху, але частково зі склепіннями нижнього поверху [15, 173], фундаменти трикутної вежі у південному наріжному куті замку, рештки в'їзної брами з півночі, а також залишки кількох прилеглих до муру житлових та господарських споруд [16, с. 180-181] з колишньої забудови дитинця, у багатьох випадках – з підвалами [15, с. 173]. Хоча залишки замку в Чорткові дають уявлення про протобастионний тип укріплень на подільських землях [3, с. 67].

Час виявився нещадним для Чортківського замку. Ця, колись велична споруда, неухильно нищиться [10, с. 79].

Ряд заходів, що будуть проведені стосовно пам'ятки оборонної архітектури дадуть змогу перетворити Чортківський замок на справжню «перлину» маршруту масового туризму «Золоте кільце Західного Поділля», що привабить сюди поціновувачів замкового туризму не лише з України, а й з Польщі та країн Західної Європи [8, 156].

Побачити Чортківський замок XVII століття можна, підійшовши до нього метрів на 300. Довкола твердині багато будинків, які роблять її мальовничі руїни недоступними сторонньому оку [6, с. 120].

11 лютого 2010 року пам'ятку оборонної архітектури XVII ст. – замок у Чорткові було передано на баланс Національного заповідника «Замки Тернопілля». Комісія в складі: заступника генерального директора НЗ «Замки Тернопілля» – Козловського І.О., начальника відділу ОЕРПШК – Ричнюк Г.В., начальника Чортківського відділення Національного заповідника «Замки Тернопілля» – Грицика В.М., провідного інженера відділу ОЕРПШК – Михайлова В.І. провела огляд території замку міста Чорткова і дійшла висновку, що на час обстеження територія замку мала незадовільний вигляд.

Для покращення технічного стану пам'ятки та подальшого ведення ремонтно-реставраційних робіт було передбачено ряд першочергових заходів [7]. В ході яких працівниками Чортківського відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля» було розчищено територію замкового дитинця та частину приміщень від сміття та будівельних решток: з підвальних приміщень замку на поверхню вручну було витягнуто близько 20 м³ землі. Також було відновлено частину оборонного муру і проведені роботи по встановленні тимчасових металевих воріт [2, 3].

Варто відзначити, що замок у Чорткові – одна з найменш досліджених та вивчених пам'яток. Тут не проводились архітектурні обміри, археологічні розкопки та обстеження [1].

Комплекс проведених заходів матиме і практичне значення. Відомо, що на території замкового дитинця була мурована криниця, але на даний час її місцезнаходження невідоме, тому музеєфікувати такий важливий об'єкт неможливо. Помітні також залишки великої кількості підземель, які не вивчені, невідомі їхні об'єми. Всі архітектурно-відновлювальні роботи на об'єктах чортківського замку повинні бути зорієнтовані на збереження автентичного матеріалу, ретельне відтворення втрачених частин замку зі збереженням історичного характеру на науковій основі [1].

На замовлення Національного заповідника «Замки Тернопілля» архітектурною майстернею Юрія Вербовецького були виконані реконструкції (рис. 1, 2) та розроблені попередні пропозиції по реставрації та функціональному використанні замку міста Чорткова. Згідно цих розробок кожен відновлений об'єкт чортківського замку матиме свої функції: музейну, розважальну, готельно-ресторанну та інші.

У XX столітті чортківський замок повільно руйнувався. Оскільки він перестав бути великопанським маєтком, а надавався в оренду під склади місцевих купців. Така доля судилась замку майже впродовж усього XX століття. Попри те, що проводились заходи по консервації у 1930-х роках та у 1963 році, все одно пристосування пам'ятки не сприяло її відновленню та дослідженню.

Однак, варто відзначити, що завдяки консервації проведеної Подільським туристично-краєзнавчим товариством у 30-х роках минулого століття, замок зберігся досить непогано. Цьому також посприяли і

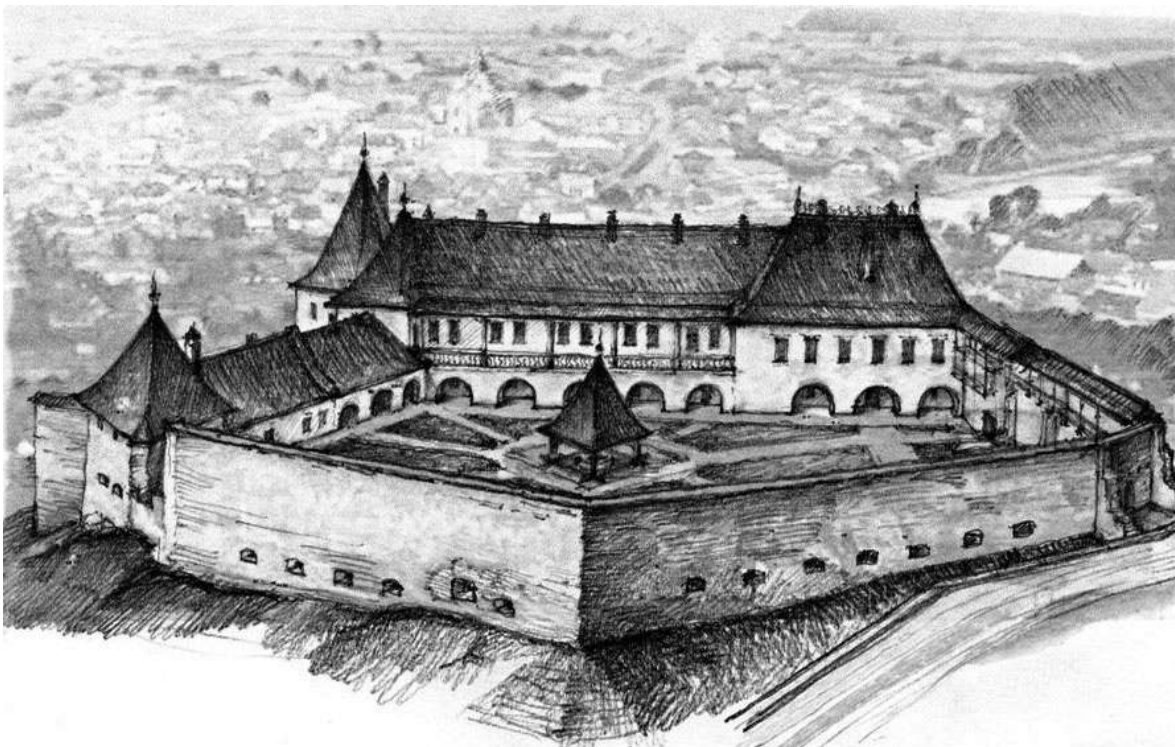

Рис. 1. Вигляд на Замок з центру міста (архітектурна реконструкція Ю. Вербовецького)

консерваційні роботи проведені Республіканськими реставраційними майстернями за участі архітекторів Бикової Р. та Годованюк О.

На сьогоднішній день чортківський замок є надзвичайно цікавим об'єктом для вивчення. Дана пам'ятка оборонної архітектури ще досить мало досліджена. Важливим етапом для подальшого вивчення історії замку є археологічні розвідки та розкопки. Саме вони дадуть змогу, виявити загублені чи втрачені елементи даної фортифікації. Також замок потребує проведення подальших заходів щодо укріплення його фізичного, технічного стану, розкриття найбільш характерних ознак пам'ятки, відновлення втрачених чи пошкоджених елементів. В силу того, що чортківський замок впродовж усієї історії свого існування зазнавав частих відбудов та перебудов, на даний час відновити його первісний вигляд фактично досить складно.

Дане науково-теоретичне дослідження стане корисним в ході подальшого опрацювання цієї проблематики. Отриманий матеріал можна використати у підготовці оглядової екскурсії по чортківському замку та при проведенні методичних занять.

Рис. 2. Вигляд на Замок з Вигнанки (архітектурна реконструкція Ю. Вербовецького)

Список використаних джерел та літератури:

1. Вербовецький Ю. В. Попередні начерки по реставрації та використанні замку в м. Чорткові, 10.08.2010.
2. Діяльність Чортківського відділу // Вісник Історії Краю. – № 1(56). – березень 2011 р. – С. 3.
3. Замки та фортеці: Альбом / Вступ. ст., комент. та упорядкув. Л. Прибєги. – К.: Мистецтво, 2007. – 352 с.
4. Інститут Укрзахідпроектрестравація. – Проект консервації пам'ятника архітектури XVII в. замка в Черткове, Тернопольської області, 1963 г.
5. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини // Галицька брама. Замки Тернопілля. – Львів: Центр Європи. – № 5-6 (149-150). – Травень-червень, 2007 р. – С. 34-35.
6. Мороз В. Замки Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 176 с.
7. Національний заповідник «Замки Тернопілля». Відділ охорони та реставрації пам'яток історії та культури. – Спр. 128. – 1969, 1974, 1990, 2010.
8. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
9. Свідник Д. Чортків – місто над Серетом // <http://postup.brama.com/usual.php?what=22207>
10. Томчук В. Замки Західної України. – ТзОВ: Аз-Арт, 2004. – 96 с.
11. Чорпіта Я. Чортків. – Чортків, 2002. – 167 с.
12. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki Województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 199 s.
13. Falkowski M. Miasto nad Seretem // <http://polskieradio.pl/historia/artykul.aspx?id=87118>
14. Kunzek T. Przewodnik po Województwie Tarnopolskiem. Monografia krajoznawcza. Nakładem Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego w Tarnopolu. Z drukarni Leona Wierzbickiego w Tarnopolu, Pasaż Adlera 6. – 301 s.
15. Polak T. Zamki na Kresach. Białorus. Litwa. Ukraina. – Warszawa: Pagina, 1997. – 223s.
16. Rąkowski G. Przewodnik krajoznawczy-historeczny po Ukrainie Zachodniej. Cz.1. – Pruszków, 2005.
17. Ściślak M. Czortków w latach 1522 – 1946. – Wrocław, 1993 // <http://chortkiv.net/our-history/history-chortkiv/69-zamek-w-czortkowie>

Юрий Белик

заведующий отделом

охранно-археологических исследований КРУ
Керченского историко-культурного заповедника

Галина Ткачук

научный сотрудник Центра археологических
исследований БФ «Деметра»

ОСОБЕННОСТИ ОСМАНСКИХ ФОРТИФИКАЦИОННЫХ СООРУЖЕНИЙ, РАСПОЛОЖЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ КЕРЧЕНСКОГО ПОЛУОСТРОВА

Авторы на основе различных источников, а также собственных исследований анализируют особенности фортификационных сооружений османов, располагавшихся на Керченском полуострове в XVII-XVIII вв.

Ключевые слова: крепость, фортификация, Арабат, Ени-Кале, Керчь, Килиседжик, Тане-бай, Османское государство.

Османская империя в XVII-XVIII вв. вела военно-оборонительное строительство, несмотря на сложное экономическое положение государства. Несколько объектов было сооружено в Северном Причерноморье и, в частности, на Керченском полуострове.

Стратегическое значение военных сооружений не ограничивалось задачами обороны прилегающей местности. Во время активизации запорожского и донского казачества крепости охраняли торговые центры, магистральные пути, подступы к Кефе. В период роста внешнеполитической активности Российского государства крепости Керченского полуострова стали выполнять роль форпостов, контролируя передвижение морских судов из Азовского моря в Черное. Фортификационные сооружения, располагавшиеся на Керченском полуострове, фактически стали частью османской системы обороны в Азово-Черноморском бассейне. Особое место занимала крепость Ени-Кале. Все крепости Керченского полуострова являются приморскими. Расположение фортификационных построек вблизи моря было вызвано необходимостью контроля над прилегающей акваторией, являющейся одним из ключевых районов Азово-Черноморского бассейна.

На данный момент мы располагаем сведениями о пяти османских крепостях – Арабат, Керчь, Ени-Кале, Килиседжик и Тане-бай. События XIX-XX вв. позволили сохраниться всего двум – Арабат и Ени-Кале.

Краткая характеристика историографии позволяет утверждать, что история османских оборонительных сооружений Керченского полуострова в работах исследователей XIX – начала XX вв. рассматривалась лишь

вскользь. Специальных исследований по истории фортификационных объектов османов не проводилось. Имеющиеся описания крепостей, располагавшихся на Керченском полуострове, поверхностны и не всегда точны. Совершенно не освещена история вспомогательных оборонительных сооружений, приморских укреплений.

Изучение османских фортификационных сооружений Керченского полуострова в работах советских исследователей проходило по нескольким направлениям. Крепости рассматривались в контексте военно-политических событий XVII-XVIII вв. Четко был поставлен вопрос о значимости этих стратегических объектов в русско-турецких войнах. Впервые крепости рассматривались именно как фортификационные объекты. Предпринимались попытки анализа особенностей их устройства. Проводились археологические исследования турецких крепостей (Арабат, Ени-Кале). Были введены в оборот новые источники. Однако специальных обобщающих исследований по истории османских фортификационных сооружений на Керченском полуострове нет. Среди исследователей следует отметить Е.И. Дружинину [10], В.В. Веселова [7], С.Ф. Орешкову [12], В.И. Тимофеенко [14]. Огромное значение имеют проведенные в 80-е гг. XX в. археологические исследования под руководством А.Г. Герцена и С.Г. Колтухова на территории крепости Арабат. В ходе работ были исследованы комплексы: мечеть, баня, система ворот, отдельные оборонительные постройки [8]. Единственное, по сути, комплексное исследование фортификационного сооружения выявило материал, который позволил уточнить датировку ряда сооружений, располагавшихся на территории крепости. К сожалению, нужно признать, что османские оборонительные сооружения не подвергались комплексным, систематическим археологическим исследованиям.

В настоящее время многие вопросы истории османских оборонительных сооружений на Керченском полуострове XVII-XVIII вв. исследователями только сформулированы. Поэтому исключительное значение приобретают новые письменные и археологические источники, которые в последние десятилетия существенно расширили источниковедческую базу по истории османских крепостей. Нами в 2008 г. были возобновлены археологические исследования на территории крепости Ени-Кале [11]. Археологические исследования и разведки проводились также и на прилегающих участках с целью выявления, фиксации и идентификации передовых фортификационных сооружений.

Скудость письменных источников не позволяет детально изучить Килиседжик и Тане-бай. Крепость Килиседжик вероятно была возведена генуэзцами в XIV в., в конце XV в. перешла в подчинение Османской империи, впоследствии в ней размещалась резиденция турецкого паши. В 1631 г. казаки штурмом овладели крепостью Килиседжик. Крепость была полностью уничтожена [9, с. 45].

Благодаря сообщениям Э. Челеби нам известно, что крепость Килиседжик (Виран Килисиджик) располагалась на восток от селения Черкес, которое, в свою очередь, располагалось к северу, северо-востоку от крепости Керчь в трех часах пути. Крепость находилась «в узком месте пролива, соединяющего Азовское море с Черным, на голых скалах» [16, с. 98-99]. По мнению Е.В. Бахревского селение Черкес соответствует современному району города Керчи – Аджимушкаю [16, с. 98]. В качестве дополнительного ориентира может служить информация Э. Челеби о том, что напротив крепости, на Таманском полуострове, располагался мыс «Чочка». Между крепостью и мысом расстояние составляло две мили [16, с. 99]. Локализуя крепость Килиседжик, В.Ф. Санжаровец указывает район м. Еникале [13, с. 150-152, 165].

Из описания крепостных построек известно, что крепость была «довольно сильная и укрепленная» [16, с. 99]. Вероятно, эта крепость являлась приморским укреплением, контролировавшим Керченский пролив. Это объясняет стремление казаков уничтожить ее целиком, с целью последующего беспрепятственного прохода по проливу. Это предположение находит подтверждение у Э. Челеби: «Османцы из этой крепости не пускали корабли казаков в Черное море» [16, с. 99].

Еще об одной крепости, располагавшейся в середине XVII в. на Керченском полуострове, мы имеем очень скудные сведения – это крепость Тане-бай или Дана-бай. О фортификационных качествах этой крепости нам не известно. Э. Челеби весьма кратко описывает место своей стоянки. Крепость располагалась, по всей видимости, на побережье Азовского моря, в 8 часах езды от крепости Килиседжик. У крепости Тане-бай имелся форштадт, состоящий из 300 домов и одной мечети [16, с. 99]. Вероятно, в середине XVII в. крепость подверглась осаде со стороны казаков.

Необходимо отметить ряд турецких укреплений, сведения о которых не находят полного подтверждения в имеющихся в нашем распоряжении источниках. Среди таких фортификационных сооружений следует назвать постройки на мысах Фонарь, Ворсо, Зюк, Казантип, Такиль, Опук, Чауда, оборонительные укрепления на Золотом Кургане (Алтын-Оба), в районе деревни Катерлез и, так называемый, Турецкий вал. Все указанные районы, которые могли быть использованы турками под оборонительные сооружения, можно разделить на две группы. Первую составляют приморские территории, которые возможно использовались под береговые укрепления, а вторую – степные территории, которые могли служить для возведения сухопутных фортификационных сооружений.

Имеются некоторые основания предположить о существовании турецких фортификационных сооружений на мысах Ак-Бурун и Карантинный в конце XVIII в. [15], так как их географические особенности дают целый ряд тактических преимуществ. В ходе разведок на территории мыса Ак-Бурун в 2008 г. и 2010 г. обнаружены отдельные фрагменты поливной керамики XVIII в. Но эти данные пока недостаточны для заключения, позволяющего утверждать, что эта территория была использована для возведения турками укреплений.

Таким образом, на Керченском полуострове во второй половине XVII – третьей четверти XVIII вв. располагалось несколько османских оборонительных сооружений: крепость Керчь, крепость Арабат и крепость Ени-Кале. Все они относились к приморским фортификационным сооружениям. Фактически крепости являлись своеобразным наглядным примером эволюции фортификационных идей в период с конца XV в. до начала XVIII в. Так крепость Керчь условно можно отнести к оборонительным постройкам, для которых характерны черты присущие средневековым фортификационным сооружениям. Строительство этой крепости велось без учета особенностей рельефа и вероятных повреждений в случае ведения противником рикошетного огня. Керчь имела два типа башен – квадратные в плане (с закрытой горжей и с открытой), и круглые в плане [4; 5]. Применение артиллерии в таких башнях было малоэффективно.

Исследование крепостей Арабат и особенно Ени-Кале позволяет говорить об использовании османскими строителями новых передовых идей, вероятно заимствованных у европейских фортификаторов (итальянцев, французов). Арабат и Ени-Кале имели профили, характерные для бастионных сооружений [2]. При этом бастионная крепость Арабат является типичной крепостью XVII в. Бастионы крепости имели нестандартное число сторон, по форме ближе к многоугольным башням, а точнее, ронделям бастионной формы. Фортификационные постройки Ени-Кале – это пример крепости с бастионным профилем конца XVII – начала XVIII вв. [6]. Сооружение крепостей Арабат и Ени-Кале велось с учетом особенностей местности, что было вызвано общим требованием к фортификационным оборонительным постройкам, разработанным в XVII в. французскими инженерами и распространенным по всей Европе. Наличие в профиле ограда Арабат и Ени-Кале бастионов позволяло более эффективно применять артиллерию для обороны рвов, куртин, а также активно вести огонь по прилегающей местности. Стены крепостей имели разную толщину. Это зависело от наличия передовых оборонительных сооружений, тактических качеств местности, выбранной под укрепление, а также времени постройки. Так, крепости Арабат и Ени-Кале, имевшие бастионный профиль ограды, обладали большей шириной куртины, чем крепость Керчь, возведенная ранее.

Крепости имели все необходимое для ведения активных боевых действий в случае осады (возможность ведения сосредоточенного артиллерийского огня по штурмовым батареям противника, осуществления вылазок с целью разрушения батарей противника и др.). Как показывает история осады ряда крепостей, пассивная оборона не способствовала эффективному сопротивлению и часто приводила к капитуляции оборонительных сооружений. В истории обороны крепостей есть примеры, когда наряду с пассивными мероприятиями, направленными на защиту фортификационных сооружений, проведение контрмер защитниками позволяло успешно выдерживать длительные осады. Активная оборона крепости Керчь в середине XVII в. позволила эффективно противостоять осаде казаков. Пассивность гарнизона крепости Арабат при осаде русскими войсками в ходе русско-турецкой войны 1768-1774 гг. привела к потере этой крепости. При обороне крепости Ени-Кале экспедиционный корпус осман оставил гарнизон крепости один на один с превосходящими силами русской армии, без поддержки со стороны моря, что привело к сдаче крепости [1].

Все крепости имели замкнутый контур оборонительных сооружений. Такая система укреплений позволяла иметь надежный контроль не только над прилегающей акваторией, но и вести оборону со стороны суши, что было особенно актуально в случае осады. В тоже время османские фортификационные сооружения не были лишены ряда недостатков [4]. В частности они имели ненадежную систему водообеспечения гарнизона в случае осады, слабое артиллерийское обеспечение, наличие по соседству гражданского населения и т.д.

Исследование истории сооружения османских оборонительных построек позволяет говорить о том, что при возведении крепостных стен и башен применялись технологические приемы, аналогичные использованным при строительстве крепостей с бастионным профилем ограды. Забутовка пространства между лицевой кладкой (наружной верстой) и внутренней делалась сплошной, но в некоторых случаях, в виде правильных прослоек [3]. Снаружи куртины, башни, бастионы известковой обмазкой не покрывались и не белились. Стены крепости Керчь были ровными с обеих сторон. Снабженные сверху боевым ходом, они не имели декоративных деталей. Куртины крепости Арабат и Ени-Кале имели типичные черты, характерные для бастионных оборонительных построек, что было вызвано влиянием артиллерии на профиль оград. Строительный материал, применявшийся при возведении оборонительных построек, достаточно единообразен. В основном это местный камень – известняк разной плотности. При сооружении крепостей наряду с новым камнем применялись и материалы вторичного использования, полученные в результате разбора более ранних, античных и средневековых построек. Также в ограниченном количестве использовались дерево, известь, глина, кирпич.

Исследование османских оборонительных сооружений на Керченском полуострове XVII-XVIII вв. позволяет заключить, что строительству была присуща практичность, что сказывалось абсолютно во всем, начиная с выбора материала для крепостных сооружений, техники строительства, заканчивая архитектурной композицией сооружений. Для османских оборонительных построек характерно отсутствие декоративных деталей.

Фортификационное искусство Османской империи вобрало в себя достижения предшествующих времен и покоренных народов (греков, армян и др.). К началу XVII в. фортификация в Османской империи, как и ряд иных военных отраслей, переживала застой. Это проявилось в отставании от передовых разработок европейских военных инженеров. Поражения в ряде войн вынудили руководство страны пересмотреть свои взгляды в отношении возможности использования европейских военных инженеров при проектировании и постройке фортификационных сооружений. В XVII-XVIII вв. османы перенимали передовой опыт европейских военных инженеров. В развитии османского оборонительного зодчества в XVII-XVIII вв. существенную роль сыграл ряд военных компаний, в ходе которых османам пришлось столкнуться с передовым опытом европейских государств не только обороны и осады крепостей, но и с новыми достижениями в фортификационном строительстве. Во второй половине XVII в. произошел качественный сдвиг в принципах постройки крепостей. К началу XVIII в. эти изменения укоренились. Активное применение мощной осадной и крепостной артиллерии способствовало качественным изменениям, как в тактике штурма оборонительных построек, так и приемах обороны крепостных сооружений. Фактически именно XVII-XVIII вв. стали переломными в области оборонительного зодчества в Османской империи. Эти изменения выражались в использовании при постройке фортификационных сооружений тех или иных элементов бастионного профиля ограды, в тот период принципиально нового.

Применение передовых технологий при постройке повышало обороноспособность османских фортификационных сооружений. Уменьшался урон от артиллерийских обстрелов, стала возможна активная оборона крепостей, можно было более эффективно применять артиллерию для защиты крепостных верков, крепостной фронт был гармонично вписан в окружающий рельеф.

Использование бастионного принципа постройки крепостей отразилось и на внешнем облике укрепления. Крепости лишились высоких башен, которые ранее господствовали над крепостными стенами. Возведение крепостных верков теперь было увязано с требованиями геометрии и фортификации. Куртины превратились в мощные крепостные постройки, ширина которых была несоизмерима со средневековыми стенами замков и крепостей.

Османские фортификационные сооружения уже давно утратили свое непосредственное назначение. Крепости Арабат и Ени-Кале являются памятниками национального значения. Их ценность для нашего государства огромна.

Список использованных источников и литературы:

1. Белик Ю. Л. «Ени-Кале» на рубеже XVIII – XIX вв. / Ю. Л. Белик, Г. В. Ткачук // МАИЭТ. – 2007. – Вып. 13. – С. 523-540.
2. Белик Ю. Л. Краткая характеристика бастионного фронта крепости Еникале / Ю. Л. Белик // Пантикапей-Боспор-Керчь – 26 веков древней столице. Мат-лы междунар. конф. – Керчь, 2000. – С. 135-137.
3. Белик Ю. Л. Некоторые особенности постройки куртин и бастионов османских оборонительных сооружений в XVII-XVIII вв. / Ю. Л. Белик // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. Мат-лы XI Боспорских чтений. – Керчь, 2010. – С. 24-25.
4. Белик Ю. Л. Некоторые особенности фортификационных сооружений османской крепости Керчь в XVII-XVIII вв. / Ю. Л. Белик // XIII Сходознавчі читання А. Кримського. – 2009. – С. 56-59.
5. Белик Ю. Л. Некоторые фортификационные особенности крепости Керчь в XVII-XVIII вв. / Ю. Л. Белик // БИ. – 2010. – Вып. XXIII. – С. 509-520.
6. Белик Ю. Л. Роль географического фактора при возведении крепости «Ени-Кале» / Ю. Л. Белик // БИ. – 2005. – Вып. 10. – С. 182-195.
7. Веселов В. В. Сводная ведомость результатов археологических разведок на Керченском и Таманском полуострове в 1949-1964 гг. / В. В. Веселов // Древности Боспора. Supplementum. – М., 2005. – Том 2. – 266 с.
8. Герцен А. Г., Колтухов С. Г. Археологические работы в Арабатской крепости // Северное и Западное Причерноморье в античную эпоху и средневековье: Материалы 11-го заседания Совместных комиссий по истории, археологии, этнологии и фольклористике при Президенте НАН Украины и Академии Румынии / Под редакцией С. Г. Бочарова, В. Кожокару. – Симферополь : Таврия, 2009. – С. 144-172.
9. Дмітрієв В. Походи запорізьких козаків у Крим / В. Дмітрієв // Проблеми матеріальної та духовної культури народів Криму і Северного Причорномор'я від античних часів до наших днів. Матеріали наукових читань 14-15 листопада 1996 року. – Симферополь, 1996. – С. 45-46.

10. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Е. И. Дружинина. – М., 1955. – 369 с.
11. НА КРУ «КИКЗ», оп. 2, ед. хр. 1942, 89 л. Отчет о проведенных археологических разведках на территории крепостей Керчь и Ени-Кале в 2008 г.
12. Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. / С. Ф. Орешкова. – М. : Наука, 1971. – 207 с.
13. Санжаровец В. Ф. Из истории происхождения названий географических объектов керченского городского побережья / В. Ф. Санжаровец // 175 лет Керченскому Музею Древностей. Материалы международной конференции (27-29 июля 2001 г.). – Керчь, 2001. – С. 161-166.
14. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. / В. И. Тимофеенко. – К. : Наукова думка, 1984. – 219 с.
15. Фонды «КИКЗ», НВФ-17508, 2 л. Карта Керченской бухты. 1776 г.
16. Челеби Э. Книга путешествий. / Эвлия Челеби. / [пер. и ком. Е. В. Бахревского. – Книга путешествий. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666 – 1667 гг.)]. – Симферополь : ДАР, 1999. – 144 с.

Список условных сокращений:

БИ – Боспорские исследования

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии

КИКЗ – Керченский историко-культурный заповедник

Валентина Волкова

ст. науковий працівник Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника

ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ: ГРАД, ЗАМОК, ФОРТЕЦЯ

Дослідження особливостей розвитку фортеці в Кам'янець-Подільському.

Ключові слова: град, замок, фортеця, тюремний замок.

До XIII ст. в літописних джерелах будь-яка захисна конструкція носила назву город (град) [1, с. 11]. Цю характерну особливість підтверджував Сигизмунд Герберштейн: «... все те, що оточено мурами, укріплено тином або іншими засобами, вони називають городом».

В європейських хроніках гради називали словом «civitas», що означає «укріплення» [2, с. 38].

Город як поселення і город як захисне укріплення були невід'ємні одне від одного, що свідчило про першорядне значення в загальній композиції міста-фортеці його стін та башт [3, с. 9].

Городища – залишки градів-укріплень, вивчення яких ведеться засобом археології.

Будівництво захисних споруд Середнього Подністров'я умовно поділяється на два періоди:

1. X-XI ст. – започаткування спорудження князівських фортець і сторожових городищ та приєднання територій до складу Київської держави.

2. XII-XIII ст. – входження земель під назвою Пониззя до складу Галицького, а згодом Галицько-Волинського князівств.

Оборонні конструкції будувались вздовж захисних споруд Київської держави – Змієвих валів, частиною яких являлися Троянові вали, що проходили Пониззям.

В літописах процес державного освоєння земель великими князями називався «окняженням».

Возведення княжих (державних) фортець супроводжувався обкладанням даниною місцевого населення.

Як свідчать матеріали археологічних досліджень в Середньому Подністров'ї було знайдено вісім городищ, які відносились до IX-XII ст. та виконували функції сторожових оборонних пунктів. Зокрема, це були городища сіл Гарячинці, Глибівка, Пилипи Хребтіївські, Хребтіїв, Великий Карабчіїв, Караченці, Бакота, Кам'янець-Подільський [5, с. 77].

Княжі (державні) фортеці мали складну функцію фортифікаційної системи, основу якої склали земляні вали і дерев'яні зруби. Біля зрубів зосереджувалися господарчі будівлі; більша територія двору залишалася вільною від забудови.

В 40-50 рр. XIII ст. у Галицько-Волинському князівстві з'явилися перші кам'яні укріплення.

Дослідження археологів і архітекторів у 1964-1967 рр. на території кам'янецької фортеці були відкриті залишки кам'яного муру із зубцями-мерлонами та бійницям, пристосованим до стрільби з луків, що відноситься до XIII ст. Загальна довжина виявлених кам'яних оборонних мурів сягає 20 метрів [6, с. 39].

В силу цілого ряду історичних обставин, найдавніший період будівництва фортифікації в Україні був орієнтований на використання оборонних можливостей природного довкілля.

Оборонні споруди будувалися на високих мисах, серед боліт, з урахуванням переваги даного місця для захисту від ворога. Укріплення намагалися поставити так, щоб вони мов би дорогу на замок замикала головну [7, с. 97]. Звідси друга назва оборонних споруд – замок.

Спочатку замками називалися укріплені садиби можновладців, пізніше всі оборонні споруди. (Садиби великих землевласників, які охоронялися найманцями, з'явилися ще в епоху пізнього Риму у зв'язку навалою варварів).

Починаючи з XIII ст. замки будувалися по всій Європі. Зазвичай вони склалися із захисних мурів та башти-донжона. У дворі замку в разі небезпеки ховалися селяни. Поступово замки перетворювалися в складний комплекс оборонних, житлових, господарських будівель, серед яких були в'язниця, капела, колодязь. З часом в замках з'являються машікулі, підйомні мости тощо.

Найдавнішими замковими спорудами являються замок Анберд у Вірменії X-XIII ст., Кусі у Франції, XIII ст., Харлеч в Англії XIII ст. В Україні до найстаріших замків належить Верхній замок у Луцьку XIII-XV ст., замок у Хотині XV ст., в Кам'янці-Подільському [8, 194].

Татаро-монгольська навала принесла спустошення українських міст, руйнування оборонних комплексів. Свідченням цього є товстий, до 0,5 метрів горілий шар з керамікою XII-XIII ст. у західній частині кам'янецького замку.

В середині XIV ст. Велике князівство Литовське захопило землі західного Поділля, т.зв. Мале Поділля, куди входили міста Кам'янець-Подільський з околицями, Червоноград, Скала-Подільська, Бакота. [9, 139]

На Поділлі утвердилися князі Коріатовичі, сини Коріата Гедиміновича. Вони розгортають масштабні фортифікаційні роботи – докорінну перебудову укріплень Кам'янця і Скали-Подільської. [10, 141]

У Литовській державі замки являлись опорними пунктами влади та озброєних організацій. Замки будувалися на кожній ділянці завойованих земель [11, с. 358].

В замках знаходились гарнізони, озброєних литовських воїнів. Під їх захистом в замку перебував староста – представник литовського нобілітету. Литовці намагалися не змішуватися з місцевим населенням.

Литовська мова на той час не була писемною, тому мовою органів управління Великого князівства Литовського стала «руська мова», а руські (українські) традиції, побут та інститути влади утвердилися як загально визнані [12, с. 140].

1374 року на «замку» в Кам'янець-Подільському литовській князі Коріатовичі видали кам'янецьким міщанам грамоту на самоврядування з означенням пільг та привілеїв.

У кам'янецькому замку князі збудували православну церкву на честь Покрови Пресвятої Богородиці [13, с. 10].

Політика централізації земель, зріст технічного забезпечення унеможливили існування феодальних замків як оборонних споруд. Замки занепадають або перетворюються в палаци-резиденції магнатів.

В кінці XIV ст. в Україні почали активно відкриватися латинські школи підвищеного типу. На місцевий книжковий ринок потрапили праці античних авторів, писані латиною книги з медицини, юриспруденції, історії, географії.

У документах того часу з'явився термін форт, форпост, фортеця (від лат. форт – міцний), який перейшов і в українську літературу.

В XVII ст. термін фортеця – фортеція перейшов з української мови в російську мову. Його використовував в історичних повістях О.С.Пушкін [14, с. 793].

Після перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. відпала необхідність південних оборонних ліній.

Фортеця в Кам'янці-Подільському втратила значення прикордонної і була скасована (1812 р). На протязі XIX ст. кам'яні приміщення кам'янецької фортеці слугували міською в'язницею, або тюремним замком, пізніше в них розміщувалось виправне арештантське відділення [15, с. 101].

1928 року замок-фортеця в Кам'янці-Подільському була оголошена Кам'янець-Подільським історико-культурним заповідником і взята під охорону державою [16, с. 241].

Список використаних джерел та літератури:

1. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонное зодчество – Москва, 1988.
2. Русанова И.П., Тимошук Б.Л. Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981.
3. Крадин Н.П. Русское...
4. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII ст. – Кам'янець-Подільський, 2006.
5. Баженов О.Л. Історія...
6. Нариси історії Поділля – Хмельницький, 1990.

7. Бунин А.В. Особенности архитектурно-планировочного развития средневековых городов центральной и западной Европы // Сборник исследований по истории архитектуры и градостроительства. – Москва, 1964.
8. Українська радянська енциклопедія – т.4. – Київ, 1979.
9. Яковенко Наталя. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2006.
10. Там саме.
11. Пашуто В.Т. Образование литовского государства. – Москва, 1959.
12. Яковенко Наталя. Нариси...
13. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев, 1895.
14. Словарь языка Пушкина – Том четвертый. – Москва, 1961.
15. Сецинский Е. Город...
16. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – Київ, 1970.

Сергій Маярчак

здобувач Інституту археології НАН України

ПРО ДЕЯКІ ГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ РЕКОНСТРУКЦІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЗАМКУ

У публікації критично розглядаються найвідоміші графічні історичні реконструкції початкових етапів існування Кам'янець-Подільського замку.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, замок, графічні реконструкції.

Багате минуле Кам'янець-Подільського замку завжди привертало увагу дослідників, а величезна кількість усіляких його зображень (рисуноків, фото, літографій і т. д.) з різноманітних ракурсів просто вражає. Проте, графічних історичних реконструкцій замку початкових етапів його існування зовсім мало. У цій публікації маємо на меті критично розглянути найбільш відомі такі реконструкції.

У 1964-1968 рр. на території замку у Кам'янці проводила дослідження архітектор і реставратор Є.М. Пламєницька. Тоді тут було зібрано нечисленний археологічний матеріал, в основному кераміку, IX-XIII ст. Згідно версії Є.М. Пламєницької, в XI ст. на території Старої фортеці були споруджені укріплення з кам'яними мурами завтовшки 1,56-1,62 м і заввишки 3 м з внутрішнього боку. В XIII ст. мур був укріплений побудовою трьох кам'яних веж, влаштуванням на ньому зубців зі стрільницями. Перше ж слов'янське укріплення на території мису з'явилося не пізніше VIII ст. [6, с. 95]. Дослідниця запропонувала (а ще один архітектор О.А. Пламєницька підтримала) графічні реконструкції давньоруських укріплень («протозамку» й «замочку») [5; Іл. 27, 28]. Концепція будівництва кам'яних укріплень на території Старої фортеці у роботах названих авторок з часом коригувалася. У 1990-х рр. Є.М. Пламєницька й О.А. Пламєницька реанімували з краснавчих праць XIX ст. і спробували розвинути дако-римську концепцію заснування Кам'янця-Подільського, згідно якої перші кам'яні укріплення на території міста з'явилися у перші століття нової ери, а в давньоруський час лише розбудовувалися [2; 3; 4; 5; 7, с. 5].

Реконструкції «протозамочку» й «замочку» Є.М. Пламєницької, попри те, що є найбільш відомими (крім того, що вони вміщені у кількох роботах вказаних авторів, вони експонуються в Музеї грошей у Кам'янці-Подільському), суттєво суперечать наявним археологічним даним про давньоруське оборонне зодчество Лівобережжя Середнього Подністрів'я:

1. Муровані стіни невідомі давньоруським городищам Середнього Подністрів'я, датування яких цим часом не викликає сумніву.

2. На обох графічних реконструкціях немає валів, характерних для давньоруських укріплень.

3. Розташування оборонних споруд на графічній реконструкції «протозамку» (у даному випадку це муровані стіни) нераціональне з точки зору топографії. Для давньоруських укріплень був характерним практицизм: на напольний бік, найнебезпечніший для розташованої на мису фортеці, зверталася особлива увага будівельників. З напольного боку за достатньої кількості ресурсів (будівельного матеріалу, часу, робітників) робили кілька оборонних ліній. На рисунку Є.М. Пламєницької оборонна стіна фортеці однакова і з боку крутих ярів, і з боку поля.

4. Аналогії кам'яній будівлі, зображеній у центрі «протозамку» невідомі; центральна частина невеликих давньоруських фортець, як правило, не забудовувалася. Немає аналогій на давньоруських городищах регіону і кам'яним вежам, що зображені на графічній реконструкції «замочку». Проте на ній не зображено характерних для укріплень давньоруського часу дерев'яних споруд (кліті, частокол тощо).

5. Рів на рисунках Є.М. Пламєницької впритул наблизений до оборонної стіни, хоча він мав би бути на деякій відстані від неї (для уникнення небезпеки сповзання стіни в рів). Крім того, рів показаний на реконструкціях

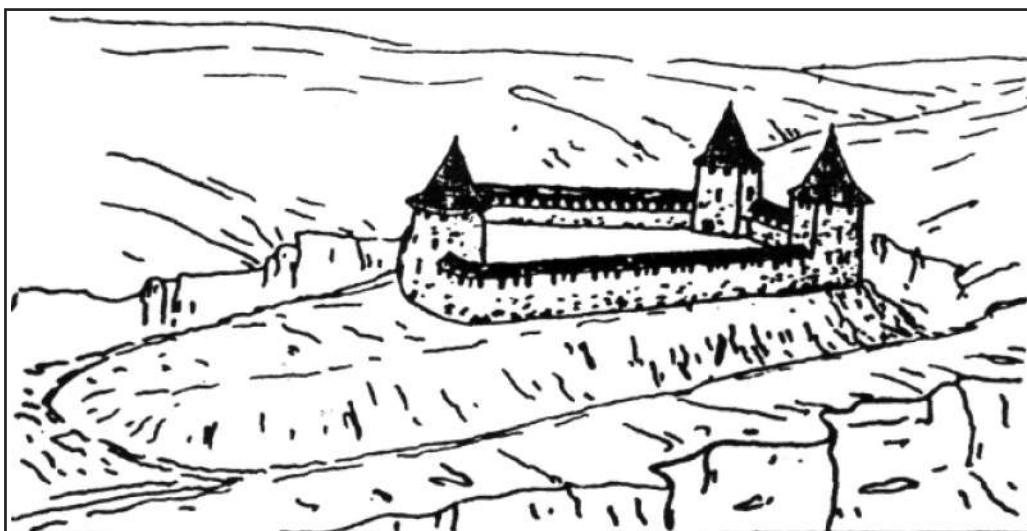
надто глибоким: враховуючи топографію фортеці, його мали видовбати у скелі, виконавши величезний обсяг робіт (ми виходимо з висоти стіни фортеці – 3 м з внутрішнього боку на думку архітекторів).

Зауважимо також, що окремі фрагменти кераміки, знайдені в ході реставраційних робіт, не можуть слугувати джерельною базою для таких необґрунтовано далекосяжних реконструкцій. Знайдені реставраторами щілиноподібні бійниці для стрільби з луків не можуть бути надійним хронологічним репером для датуванням стіни давньоруським часом. Артилерія на території України з'явилася у самому кінці XIV ст. [1, с. 11], цим же часом, можливо, слід датувати й відкрити в ході реставраційних робіт стіну.

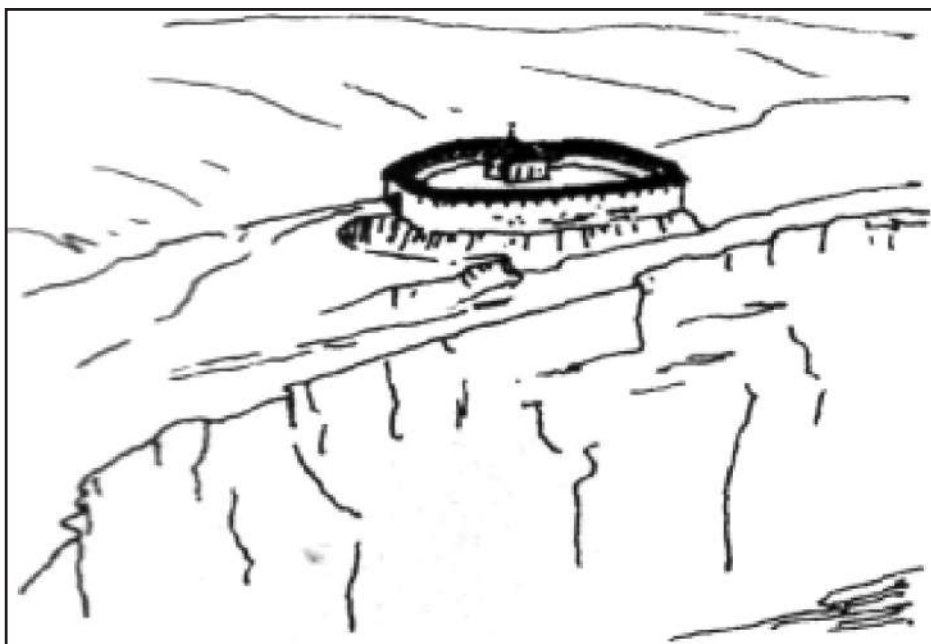
Отже, можна зробити висновок, що є всі підстави визнати згадані графічні реконструкції Кам'янець-Подільського замку нереальними.

Список використаних джерел та літератури:

1. Дашкевич Я.Р. Виникнення міст України: міфи та реальність / Я.Р. Дашкевич // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С. 8-13.
2. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільської фортеці / Є.М. Пламеницька // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 139-142.
3. Пламеницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці / Є.М. Пламеницька // Слов'яно-руські старожитності. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 124-144.
4. Пламеницька Є.М. Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку / Є.М. Пламеницька // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 139-143.

1

2

Реконструкції давньоруських укріплень на місці Старої фортеці у Кам'янці-Подільському за Є.М. Пламеницькою, 1969 р.: 1 – безвежовий протозамок; 2 – давньоруський замочок

5. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: Найдавніша урбаністична структура і фортифікації / О. Пламеницька, Є. Пламеницька // Пам'ятки України. – 1999. – №4. – С. 1-80.
6. Пламеницька О. Кам'янець-Подільський / О. Пламеницька. – К.: Абрис, 2004. – 256 с.
7. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский / Е. Сецинский. Историческое описание. – К.: Тип. Кульженко, 1895. – 247 с.

Петро Болтанюк

археолог, старший науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ОСНОВНІ ЕТАПИ ПОБУДОВИ ЗАМКУ М. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

У статті подається висвітлення основних етапів будівництва Кам'янець-Подільського замку на основі сучасного наукового доробку.

Ключові слова: замок, фортифікація, етапи будівництва, дослідження, горнверк.

Незважаючи на досить велику кількість праць присвячених вивченню історії замку Кам'янець-Подільського ця тематика й сьогодні залишається не вичерпною та малодосліджуваною, значна кількість питань є суперечливими й потребує свого вирішення.

Однією з таких проблем, яка до цього часу не вирішена, є визначення хронологічних етапів побудови замку та їх характерні особливості. До цієї теми дослідження зверталися у свій час багато дослідників кожен з яких вніс свій вклад у вивчення історії Кам'янець-Подільського замку. Серед імен дослідників можна назвати такі прізвища як Ю.Й. Сіцинський [18], Т. Будяньська [1], Логвин [13, с. 125], Нельговський [11, с. 12], Г.М. Хотюн [20], Є.М. Пламеницька [13 та 14], І.С. Винокур [4], М.Б. Петров [11 та 12], І.В. Данілов [7,8 та 9], О.А. Пламеницька [16], Л.І. Виногородська [3] та інші науковці та краєзнавці. У своїй праці ми намагаємося дати свій погляд на етапи розбудови фортифікації Кам'янець-Подільського замку, використовуючи науковий доробок попередніх дослідників.

Замок розміщується на кам'яному півострові, який з півночі та сходу омивається річкою Смотрич, з півдня його територія обмежується ярмом через який протікає струмок. Відкритою територія залишається з напільного, південно-західного боку. Беручи до уваги дослідження 2008 та 2010 років можна сказати, що скеля мала кілька терас, які понижувалися у напрямі каньйону ріки Смотрич [3,С.103]. Її найвища точка розміщувалась у західній частині замку, в районі сучасного західного бастиону (каземату).

Таке місце, звісно, приваблювало сюди людей де можна було побудувати поселення, або ж городище. Це підтверджують і археологічні дослідження замку. Під час археологічних досліджень 2007 [2], 2008 та 2010 [3] років на території Північного бастиону Старого замку було виявлено культурний шар трипільської та чорноліської культур товщиною 0,5-1,0 м, який прилягав до материкової основи. Трипільський шар представлено матеріалом, що відноситься хронологічно до класичного етапу В-І (4600-4100 рр. до Р.Х.) та пізнього етапу С (3700-2750 рр. до Р.Х.) культури. Трипільський матеріал також був виявлений під час археологічних досліджень Г.М. Хотюна [20, с. 4] та Є.М. Пламеницькою [13, с. 131-132] у східній та західній частині замку. Знахідки трипільської кераміки на території Нового замку свідчать, що на цій території також було поселення трипільської культури, яке, в своїй більшості, зруйноване людською діяльністю за часів будівництва укріплень замку.

Виявлений археологічний матеріал чорноліської культури часово датується ІХ-VII ст. до Р.Х. й засвідчує ймовірність існування на території замку укріпленого городища. Характерною особливістю чорноліських городищ є займання площі останців, оточених з трьох сторін урвищами [19, с. 12-41]. Знахідка ж гончарного штампу на території замку ймовірно підтверджує існування тут одного з центрів гончарного виробництва [2, с. 56].

Слідуючий етап розвитку замку можна пов'язати з давньоруським етапом. Археологічні дослідження Є.М. Пламеницької у 1960-1970-х рр. дали нові відомості до історії замку, коли було віднайдено дерев'яні зруби укріплень у західній частині фортеці та кам'яні мури давньоруського часу. Керамічний матеріал виявлений під час цих досліджень був датований кінцем ХІІ-ХІІІ ст. [4, с. 6]. Це дало змогу говорити про існування замку у давньоруські часи. Виявлений давньоруський матеріал у 2007 р у східній частині замку [2, с. 55] та матеріал розкопок Північного бастиону Старого замку 2008 та 2010 років [3, с. 103] підтверджують дані попередніх досліджень й дають змогу визначити територію давньоруського дитинця Кам'янець як напівмисового укріплення. Це підтверджується дослідженнями П.П. Раппопорта, який вказує на характерну особливість руських городищ як напівмисових укріплень в період ХІІІ-ХІV ст. [17, с. 216].

Період історії Поділля (тогочасного Пониззя) цього часу пов'язаний з іменами галицько-волинських князів Мстислава Удатного та Данила Галицького. У літописі згадується, що Мстислав Удатний 1227 року дав Галич королевицю угорському Андрієві, а сам узяв собі Пониззя [10, с. 383]. Можливо, що саме тоді постало перше укріплення на території замку, яке, за традиційною давньоруською школою зодчества, було дерев'яно-земляним з системою ізбищ та зрубищ. Після смерті Мстислава землі Пониззя, всього скоріш, стають власністю Данила Галицького, який з 1238 року стає князем Галицько-Волинського князівства. Захоплення земель князівства монголо-татарами призвело до васальної залежності князівства по відношенню до Золотої Орди, а саме Пониззя входить до Подільського улусу, фактично постаючи як незалежна територія. У 1254-1261 роках Данило Галицький здійснює спробу повернути політичну незалежність та відновити свої позиції на теренах Пониззя та Болохівщини, які, як вказує літопис, стали данниками татар [10, с. 399]. На нашу думку, для укріплення своїх позицій, князь Данило розпочинає будувати ряд нових та укріплювати існуючі городища, враховуючи нові способи облоги, в яких використовуються різні металеві облогові машини. В цей час відбуваються істотні зміни в тактиці облоги, які стали відчутними на землях Русі уже в кінці XII-XIII ст. Замість пасивної облоги все більшого поширення набуває штурм („взятие копьем“), який підтримується різними облоговими машинами [17, с. 216]. Саме тоді з'являються кам'яні мури у західній частині замку й будується донжон, залишки якого обстежила Є.М. Паменицька у 1968 році. Донжон у плані був овальної форми, його зовнішній розмір складав 7,2 м., товщина муру 1,6 м [14, с. 299]. З східного боку проходив рів, який ймовірно відділяв західну частину фортеці від східної й тим самим утворював окремий вузол оборони в найвищій частині замку. Донжони виконували функцію сховища а також допоміжної ланки оборони у випадку нападу ворога на замок [17, с. 217]. Проте невдача князя Данила у цій боротьбі призвела до занепаду фортифікації на Поділлі, так як татарський хан Бурундай визначив однією з умов примирення зруйнування укріплень навколо міст на території Галицько-Волинського князівства [10, С.421].

Послідуюча розбудова замку постала у другій половині XIV ст., за часів князювання литовських князів Коріатовичів (1362-1393 рр.). Літопис говорить, що „...займаючись полюванням, випало їм загнати оленів на той острів, де нині знаходиться місто Кам'янець; там вони вирубили ліс і з каменю побудували („умурували“) місто Кам'янець. З того часу, вони укріплюючи усі Подільські міста, „осіли“ у всій землі Подільській“ [18, с. 8]. Як вказує П.П. Раппопорт в XIII ст. з'являється, а в першій половині XIV ст. набуває все більшого значення друга тенденція – максимальне використання захисних властивостей рельєфу місцевості й посилення напільного боку фортець [17, с. 217]. Шлях розвитку такого типу укріплень повністю склався до середини XIV ст. в Південно-Західних та Північно-Східних землях Русі. Утворився тип „односторонніх крепостей“ з баштами на напільній стороні. Така система оборони забезпечувала можливість фланкуючого обстрілу стін на найбільш небезпечних ділянках оборони замку під час штурму. На нашу думку, в цей час, з західного боку замку, на найбільш небезпечній ділянці, було побудовано три фланкуючі кам'яні вежі: Стара Рожанка, Мала Західна та башта, яка розміщувалась в районі башти Денної (можливо, що на пізніх етапах будівництва ввійшла у комплекс башти Денної як її частини).

Слідуючий етап розбудови замку, як на нашу думку, припадає на часи правління подільською землею краківським воєводою Спитком із Мельштина та литовським князем Вітовтом. Саме в ці часи Поділля досягає найбільших розмірів проводиться побудова нових та реконструкція старих замків. Ймовірно, що в цей час зазнає перебудови і кам'янецький замок. На нашу думку, саме в цей час будуються вежі Чорна та Папська, які прикривають підступи до замку з боку міста, а також прилеглих територій, через які проходило сполучення з містом. Це давало змогу тримати під фланкуючим вогнем підходи до куртин. На той час башти будувалися на відстані найбільш ефективного пострілу лука – 150-170 м. [9, с. 16].

Наступний період, коли відбулися зміни у фортифікації замку відносяться до середини XV ст. й пов'язані з подією 1463 року коли місто отримало статус королівського. У Кам'янець для укріплення міста польським сеймом були відправлені три воєначальники, знатні особи – Ян з Тенчина, каштелян краківський, Держислав з Ритвян, воєвода сандомирський та Андрій Одровонж, воєвода львівський [18, с. 21]. Саме за їх сприяння, всього скоріш, у замку з'являються башти Лянцкорунська та Тенчинська. Це досить вдало поєднується з теорією Раппопорта про утворення у другій половині XV ст. типу фортець, в яких башти рівномірно розміщувались повздовж всього периметру, що давало можливість захищати усі мури фортеці фланкуючим вогнем. Найбільш досконалим проявом цієї структури були „регулярні“ фортеці, які мають в плані форму правильного чотирикутника [17, с. 219].

В такому виді ми бачимо замок на 1494 рік. Він мав шість веж. З східного боку замку розміщувались дві вежі, які охороняли міську браму (*valva castris civitatis*). З південного боку, з боку Карвасарів, на скелі стояло дві вежі одна з яких розміщувалась по середині куртини, а інша знаходилась в кінці оборонної лінії, на заході замку, де розпочиналися окопи. Західну лінію оборони замку складали Хотинські окопи, які тягнулися до брами Пільної, або Скальської. Над окопами розміщувалися приміщення гармашів. З північної сторони з боку Польських фільварків від міської брами до брами Пільної вздовж кривизни скелі поперемінно були „ізбища“

та „зрубища“ то кам’яні стіни під захистом двох веж, на одній з яких знаходився вартовий або сурмач. Над стінами біля польної брами були приміщення для сторожі – „стражниць“ та обороні споруди [6, с. 212-214].

Значні зміни в облаштуванні фортифікації замку відбулися на початку XVI ст. Цьому сприяло використання замку як основного стратегічного об’єкту на прикордонні та одного з основних пунктів оборони від неспокійних сусідів (турків, татар, молдаван). Хронологічно цей період вписується у часові рамки 1502-1517 років, коли кам’янецьким єпископом був Яків Бучацький (помер 1542 р.). Саме в цей час римськими папами Юлієм II (1503-1513) та Левом X (1513-1521) виділено значні кошти на реставрацію замку [18, с. 90]. Поряд з цим для реставрації замку були виділені грошові суми єпископами: єпископом кам’янецьким Яковом Бучацьким, єпископом гнєзненським Лаським (канцлер – 1503-1510 рр.; єпископ – 1510-1531 рр.), єпископом куявським Креславом з Курозвек [23, с. 98-102]. Цей період розбудови замку всього скоріш проходив у два етапи й пов’язаний з іменами військових інженерів Каміліус (Каміліо) та Рудольфіно. За їх керівництва у замку постають нові башти: Ковпак, Ласька, Рожанка, Водяна, Мала башта. Змінюють свою форму башти Чорна та Папська (або ж – Юліанська). Архітектурні форми останніх ідентичні баштам мірського замку в сучасній Білорусії будівництво якого теж відноситься до початку XVI ст. Саме в цей час замок постає повністю кам’яним, а його розбудова відбувається в романсько-готичному стилі за італійською школою фортифікації [1, с. 9]. Верхи веж (парапети та бійниці) стають кам’яними з конусом по середині та парапетом і бійницями навкруги. Будується Північний оборонний мур. На це вказують гарматні бійниці, які розміщуються на рівні з атакуючим ворогом. Така система розташування бійниць характерна для кінця XV-XVI ст. [5, с. 182].

Слідуючий етап розбудови замку відбувається у середині XVI ст., коли королівський майстер та військовий інженер Іов Претфус перебудовує замок: у східній частині добудовується мур й нова брама (як і у південно-західній частині фортеці), потовщуються кам’яною прикладкою башти та прясла (кам’яні мури) й будуються дві башти Нова Західна та Нова Східна. Вони являють собою характерний приклад перехідного періоду між баштовим та бастионним фортецебудуванням й носять назву „пунтоне“ (пятикутна). Поява таких веж пов’язана з розвитком артилерії та намаганням військових інженерів протистояти їм. Ці башти були приземистими, товща їх стін становила 3,0-3,2 м, вони розміщувались по діагоналі в південно-західному й північно-східному кутах замку дозволяючи вести фланговий обстріл передпілля, а форма стін сприяла рикошетуванню снарядів й меншій руйнації самих башт [7, с. 30]. Тоді ж з’явився новий тип бійниць – так звані „подвійні“ та „потрійні“, досить складної форми, що дозволяло збільшити сектор обстрілу. Після перепланування подвір’я та переробки головних укріплень змінився весь вигляд замку. Відбулося вирівнювання подвір’я коли місцями воно було зрізане, а місцями підсипано [15, с. 55]. Для фортеці стає характерний стиль епохи Ренесансу [1, с. 9].

Була побудована нова брама, а сама дорога перенесена на нижню терасу проходячи тепер через два форштадти (передграддя). Відбулося поновлення ровів та розширення кам’яних мурів [6, с. 214-228].

Незважаючи на проведені роботи Іова Претфуса, які досить серйозно укріпили замок, ми бачимо що уже через 30-ть років споруди замку знаходяться у незадовільному стані. Так у 1573 році на сеймі Тарановський вказує, що стан кам’янецької фортеці занедбаний і що це небезпечно взв’язку з можливою війною з Османською імперією, а в 1611 році коронний гетьман Станіслав Жолкевський у своєму листі до короля скаржить на те, що Кам’янець погано захищений і не має достатньо гарнізону для відбиття нападу татарів [18, с. 96]. Ймовірно, що ці скарги сприяли початку ще одного етапу розбудови замку, яка відноситься до 1617-1621 років. Перед західним фасадом фортеці за проектом військового інженера та королівського архітектора Теофіла Шомберга була побудована кам’яно-земляна бастиона система – Горнверк. Спорудження горнверку відбувалося за характерними рисами для ново-італійської школи [21, с. 36-46]. На це також вказує польський історик Т. Новак [22, с. 26]. Основну лінію оборони складали два напівбастиони – орільйони (фр. Орільйон – вухо) посередині яких проходила куртина (мурована кам’яна стіна), по всьому периметру куртин проходила фоссебрея (нижній, допоміжний вал), яка слугувала для фронтальної оборони рову. За фоссебреєю виділявся головний вал з земляною підсипкою – валгангом. За лінією головного валу підіймалися позиції двох кавальєрів (північного та південного). Контрескарп був кам’яний, за ним насипався гласис (зовнішній земляний вал). По кутах бастионного фронту розміщувались прикриті позиції для обстрілу ворога, якщо йому вдасться пробратись у рів.

Перехід міста під владу Османської імперії призвів також до проведення будівельних робіт на території замку. Як вказує один із очевидців тих подій турки досить швидко відновили замкові укріплення, зробивши їх неприступними для ворога [18, с. 98]. Серед робіт проведених турками можна віднести в першу чергу поновлення укріплень горнверку (нового замку), здійснено ремонт західного та східного бастионів. На місці зруйнованої Нової Західної вежі у стилі пунтоне, будується підковоподібний рондель. У місцерозташуванні зруйнованої вибухом вежі Чорної для захисту північно-східного кута замку будується бастион Г-подібної форми. Він зв’язав Північний оборонний мур та башту Нову Східну [2, с. 57]. Особливістю проведених будівельних робіт стало використання французької школи фортифікації, однією із особливостей якої є

використання кам'яних куртин та земляних захисних брустверів. Яскравим прикладом ідентичності є нова хотинська фортеця будована турецькою владою у 1713-1718 рр. за керівництвом французьких інженерів.

Повернення Поділля разом з Кам'янцем у лоно королівства Польського призвело до переосмислення урядом Речі Посполитої військової стратегії та бачення ролі Кам'янця як стратегічного об'єкту. Місто і замок зазнають нових фортифікаційних перебудов, враховуючи, при цьому, досвід турецько-польської війни 1672-1676 рр. На підставі історичних актів та картографічного матеріалу історик Т.М. Новак у межах 1710-1785 рр. виділяє в історії замкової фортифікації цього часу чотири будівельні етапи. 1-й (1710-1715 рр.) та 2-й (1721-1725 рр.) проводились за проектами й керівництвом підполковника інженера Арчібальда Андржея Гловера, який прибув у Польщу з Англії у 1685 році й був одружений на полячці. 3-й тап (1740-1768 рр.) пов'язується з іменем майора (з 1748 р. – підполковник) інженера Христофора Дальке, шведського походження. Останній, четвертий період (1768-1785 рр.), відбувався за керівництва військового коменданта Кам'янця-Подільського й фортець прикордонних, голандського походження генерал-майор військ коронних, інженер Ян де Вітте [С.26].

На нашу думку розподіляти будівництво на окремі періоди не доцільно, так як всі ці етапи мають ті ж самі характерні особливості й майстри використовують однакову фортифікаційну школу – французьку, яка стає панівною на протязі кінця XVII-XVIII ст. Його можна об'єднати в один історико-архітектурний етап. За його початок можна прийняти 1699 рік, коли постало питання про оборонний стан міста та його фортифікацій. Як вказує М.Б. Петров перші реставраційні та будівельні роботи на міських та замкових укріпленнях розпочалися з 1704 й закінчилися у 1706 рр. Керував роботами майор коронної (регулярного війська) артилерії П. Стубіч. Йому допомагав капітан коронної артилерії Арчібальд Андрій Гловер де Глейден, який прибув з Англії, та Кароль Максиміліан Крузер, виходець з Голландії.

Після 1706 року реставраційні роботи кам'янецьких укріплень очолив А. Гловер. Згідно із свідченнями документів на зміцнення міських фортифікацій 1706, 1707, 1708 та 1709 років мало бути виділено відповідно 3149, 3260, 4203 і 5026 злотих. Значна сума грошей була використана й на ремонтні роботи у Новій фортеці. Гроші поступали як з державної скарбниці, так і з податків, що збиралися з мешканців міста, кам'янецького старства і подільського воєводства [11, с. 23].

Поновлення фортифікаційних робіт відбувається протягом 1710-1715 рр. Сейм ухвалив виділити на фортифікації 50 тис. злотих. Однак гроші так і не були виділені. Тому А. Гловер виділив із своїх збережень 1 тис. злотих, новий кам'янецький староста Ян Станіслав Катський (син Мартина Катського) – 2 тис. й місто – 1,9 тис. злотих. За ці кошти на Новому замку вдалося поглибити рови у скелі і збудувати кам'яні відкоси, звести новий міст, що сполучав Новий замок із Старим, довжиною близько 70 ліктів (42 м), було відремонтовано дахи на замкових баштах: Студенній (Новій Східній) та Папській, звести в замку нові приміщення для офіцерів та ремісників, поставити у декількох місцях палісади і т.д. [11, с. 24].

Досить важливі фортифікаційні роботи відбуваються у 1790-1791 рр., коли за креслеником військового інженера Завадського побудовано Північний бастион. Бастион являв собою кам'яно-земляне укріплення, що складалось, що складалось з двох куртин товщиною 1,3 м. Куртини утворювали ламану лінію у вигляді тупого кута з вершиною за 5-ть на північ від башти Лянцкоронської й мали по чотири гармати з кожного боку [2, с. 57].

Після переходу Кам'янця-Подільського у 1793 році до Російської імперії місто і замок залишаються до 1812 року військовим об'єктом. Він розглядається військовим відомством як об'єкт побудови нового фортового, або ж Кронштадського типу фортеці. На цей час, в результаті розвитку артилерії, лівий берег ріки Смотрич став пануючим над територією Старого міста. Далекобійність гармат збільшилась настільки, що з пануючих лівобережних висот можна було із легкістю бомбардувати територію міста. За визначенням генерала Деволана: „Эта крепость расположена была хорошо для того времени, когда турки и татары довольствовались открытым нападением, не употребляя артиллерии. С введением этой у турок, эта была взята с другими“ [8, с. 46]. Саме тому і був розроблений план Оппермана.

Його автором став інженер-капітан Карл Опперман. За планом передбачалося зламати Нову фортецю й зрівняти це місце, частково (у східній частині) зламати Старий замок, а західні кам'яні мури реконструювати, захистивши земельним бруствером. Навколо міста планувалося збудувати кам'яну стіну ламаної лінії з казематовими фланкуючими приміщеннями – відкритими батареями. У найбільш високих місцях Старого міста вирішено було побудувати артилерійські батареї, розмістивши їх таким чином, щоб вони не прострілювались через каньйон.

Поряд з цим, навколо міста, мало бути побудовано ряд фортів, які мали б виключити загрозу блокади міста. Боездатність фортів мали забезпечувати 261 гармата великого калібру, 160 малого, 4 тисячі піхотинців та 842 артилеристи. Однак цей план виявився не реалізованим, адже сума його втілення в життя складала 1 млн. 180 тис. карбованців [8, с. 47]. Через це місцева команда запропонувала свій план, спрощений та

здешевлений, реалізація якого в більшості не була виконана. А 1812 року фортеця була виведена з військового відомства й почала слугувати більш „цивільним“ ніж „марсовим“ богам.

Отже враховуючи вище наведену інформацію ми можемо розподілити історію замку на такі періоди: 1-й – Давній, представлений матеріалом трипільської та чорноліської культур. 2-й – Давньоруський, хронологічні рамки якого охоплюють пер. пол. XIII ст. 3-й – 1362-1393 рр. 4-й – 1393-1430 рр. 5-й – сер. XV ст., 7-й – 1502-1517 рр., 8-й – сер. XVI ст., 9-й – 1617-1621 рр., 10-й – 1672-1699 рр., 11-й – 1699-1793 рр., 12-й 1793 – 1812 рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Будянська Т.М. Замок у Кам'янці-Подільському (Пам'ятник архітектури XIV-XVIII ст.ст.). – К.:Держвидав з будівництва і архітектури УРСР,1961. – 31 с.
2. Болтанюк П.А. Розвиток фортифікації східного вузла Кам'янецької фортеці на основі археологічних розвідок 2007 р. // Воєнна історія Поділля та Буковини. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції / Ред. кол. Карпов В., Баженов Л., Колеснік І. – К.:Центральний музей Збройних Сил України,2009. – С. 50-58.
3. Виногородська Л.І., Болтанюк П.А. Археологічні дослідження Північного бастиону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008-2010 рр. // Актуальні проблеми археології.Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура / Упорядн. Л.Д. Строць, М.О. Ягодинська. – Тернопіль:Астон,2010. – С.102-104.
4. Винокур І.С., Петров М.Б. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. за писемними та археологічними джерелами // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: Історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції (16-17 травня 2003 р.) – Кам'янець-Подільський:К-ПДУ, 2004. – С.3-14.
5. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М.:ЗАО Центрполиграф,2007. – 255 с.
6. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии). – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления,1901. – 461 с.
7. Данілов І.В. Кам'янець на Поділлі: історія фортеці // Дивокрай: Хмельниччина Подільська. – 1997. – Вип. 2. – С. 25-38.
8. Данілов І.В. Фортифікація Кам'янець-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні / Ред. кол. Пламеницька О.А., Трубочанінов С.В., Фенцур В.В. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня,1993. – С. 46-47.
9. Данілов І.В., Гераськін В.М. Фортифікація: погляд у минуле. Нарис з історії оборонного мистецтва. – Кам'янець-Подільський:Кам'янець-Подільський військово-інженерний інститут,1999. – 80 с.
10. Літопис Руський / Переклад з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
11. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський:Абетка-НОВА, 2002. – 384 с., іл.
12. Петров Н.Б. Историческая топография Каменца-Подольского XII-XVIII вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К.: Институт Археологии АН УССР, 1987. – 243 с.
13. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку // Археологія. – 1975. – №16. – С.14-37.
14. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.:Наукова думка,1972. – С. 298-303.
15. Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець-Подільський (історико-архітектурний нарис). – К.: Будівельник, 1968. – 120 с.
16. Пламеницька О.А. Кам'янець-Подільський – К.: Абрис,2004. – 256с.
17. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западнорусских земель X-XIV вв. – Лн.: Наука, 1967. – МИА. – № 140. – 240 с.
18. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.
19. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 248 с.
20. Хотюн Г.М. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці // Матеріали III-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів: Каменярь, 1970. – С. 3-4.
21. Яковлев В.В. Эволюция долговременной фортификации. – М.:Госвоениздат НКО СССР, 1931. – 288 с.
22. Nowak T.M. Twierdza Kamieniec Podolski w XVIII w. na tle polskiej fortyfikacji na ziemiach zagrożonych najazdami Turków i tatarów // Fortyfikacja. – 1995. – Т.1. – S.25-35.
23. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijow-Warszawa: Naklad ksiegarni Leona Idzikowskiego,1915. – 130 s.

РОЗМІЩЕННЯ АРТИЛЕРІЇ У КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ ЗАМКУ ЗА ОПИСАМИ КІНЦЯ XV – ПОЧАТКУ XVII СТ.

У статті розглядається розміщення артилерії у Кам'янецькому замку за описами 1494, 1544, 1613 років.

Ключові слова: гармата, опис, гарнізон.

Для розгляду артилерійського забезпечення кам'янецького замку у цій статті використано три описи що складені в кінці XV – початку XVII ст. Описи 1494 та 1544 були опубліковані А. Яблоновським у кінці XIX століття, використовувались В. Гульдманом, М. Грушевським. Хоча вказані документи відомі понад сто років все ж вони залишаються основним опублікованим матеріалом.

Опис кам'янецького замку 1494 року чотири рази згадує місце розташування та зберігання гармат і реліквію гармашів. Описуючи фортифікацію замку лише однією згадкою вказує нам на місце розташування приміщень для гармашів – над «Хотинськими» окопами біля Польної брами. З огляду на те, що західна ділянка є найбільш вразливою у замку, ймовірно ці приміщення можна вважати і бойовими позиціями на випадок військових дій [1, с. 214]. Перераховуючи артилерію вказано, що мортира без ложа знаходиться у приміщенні гармаша. У описі не згадано інших приміщень для гармашів ймовірно місцем знаходження мортири були якраз вказані раніше приміщення над «Хотинськими» окопами.

За описом ми знаємо також про існування двох будинків у замку, де зберігали зброю та амуніцію [1, с. 213]. Опис замку не подає нам відомостей де знаходились у замку перелічені ним 11 гармат, відомо лише про, дванадцять, мортиру. Крім артилерії у замку знаходилось ще «15 рушниць полеманнихъ и 6 гаковниць, изъ коихъо дна испорчена» [1, с. 213], та 32 гаківниці що згадуються у великому будинку біля Польних воріт.

Опис замку 1544 року зроблено Войцехом Старжеховським, каштеляном Белзьким дає нам більше, за попередній документ, інформації про розміщення гармат у замку [1, с. 215]. Окрім цього також довідуємось про бійниці якими називають певні яруси башт та ділянки замкових стін. Цікавим є те, що деякі яруси башт не розглядались складачем опису як бойові поверхні і характеризувались як господарські, не згадуючи про наявні у стінах поверхні, бійниці.

У описі часто згадуються ті будівельні роботи, які ще виконувались на час складання опису чи мали виконуватись в майбутньому. Це говорить про те, що В. Старжеховський проводив роботи зі складання опису разом чи під певним впливом Іова Претфуса (Бретфуса) архітектора та керівника будівельних робіт у той час.

Розглядати замок будемо за текстом опису:

Башта Лянцкоронська. На третьому ярусі влаштовують бійницю.

Чорна – має спуск для транспортування гармат з механізмами для підйому-спуску, біля спуску знаходиться приміщення для гармаша; на четвертому поверсі будуть влаштовані бійниці для обстрілу каньйону біля Руської брами.

Папська – у нижньому ярусі знаходився склад артилерії, над яким, у другому поверсі, влаштовано бійницю (бойове приміщення). Верхня бійниця (бойове приміщення) за описом отримала нову дерев'яну підлогу та стелю, що дає можливість говорити про розміщення її у 4 чи 5 ярусах.

Башти **Ковпак** та **Тенчинська** згадуються побіжно, В. Старжеховський вказує на поганий стан бійниць у баштах і те, що роботи по реставрації цих двох башт на момент опису не проводились.

Ласька – у середньому поверсі кімната для зберігання зброї, біля башти знаходився новий таємний погріб для зберігання пороху.

Денна – у нижньому ярусі біля башти знаходяться бійниці для гармашів, звідки зроблено трубу для видалення диму. Середній ярус башти використовувався як транспортний вузол для маневру гарматами між верхніми ярусами стін біля Денної та верхнім ярусом башти Нової Західної, тут же приміщення для переходу гармашів і зброї, яке добре захищене від ворожого обстрілу. На верхньому поверсі п'ять бійниць.

Нова Західна – в середньому та нижньому ярусах башти знаходяться бійниці для артилерії та ручної вогнепальної зброї, на момент опису вони були закладені тонкими стінками. Верхній ярус також має бійниці у вигляді мерлонів. Коло спуску у башту знаходиться ще одна бійниця у гарному стані

Порохова – за описом чітко не зрозуміло де знаходиться башта. У башті є спуск на 23 сходинки з механізмом для підйому-спуску гармат. У нижньому ярусі біля башти чотири погребі для зберігання пороху, над якими три кімнати для гармаша та зберігання зброї і «всѣхъ вообще пушкарскихъ принадлежностей».

«Мала» – від Денної до Малої і далі до Рожанки влаштовано нові бійниці-мерлони, а про стіні у двір замку чотири бійниці викладені з тесаного каменю з внутрішнього та зовнішнього боку.

У баштах Ружицькій, «Старій» бойові позиції не згадуються.

У замку є 14 гармат, 43 гаківниці, аркебузів 30 мушкетів двоколісних коротких 20.

Опис 1544 року показує нам більшу кількість позицій для артилерії і концентрацію у західній частині замку. Тут же знаходяться порохові погреба та два приміщення для гармашів. У східній стороні замку приміщення для гармашів та бойові позиції вказуються на баштах Чорна та Папська, що викликано потребою оборони каньйону біля міських брам та зі сторони міста.

В описі 1613 року згадуються башти, які не можливо впевнено прив'язати до існуючих споруд чи залишків, наприклад нам не відомо точне місце розташування башти Гранястої. Документ [3] гарно подає нам розташування приміщень для артилерії, набоїв, реманенту, бойових позицій та механізмів для підйому гармат. Все це дає можливість нам оцінити артилерію та її використання у Кам'янецькому замку початку XVII століття.

Опис подає нам перші бойові позиції у пригородку – склеп довгий для земляної стрільби, та в башті **Гранястій** вказується кімната для стрільби.

Папська – у нижньому ярусі, за описом зберігались різні матеріали та потрібні речі для обслуговування артилерії. На другому ярусі знаходився склад пороху.

Башта **Тенчинська** – на четвертому поверсі вартують гармаші.

Ласька – на другому поверсі зберігались різні матеріали та потрібні речі для обслуговування артилерії. В споруді біля башти одна з кімнат має вікно для стрільби. На башті вказується гармата Орел-Погоня, довжиною 5 локтів, 1527 року виготовлення.

Денна – на верхньому ярусі знаходиться гармата Смок (Smok) довжиною 6 ліктів, 1545 року виготовлення.

Нова Західна (в описі Денна) – опис вказує на погане перекриття поверхів – балки в поганому стані. Також в поганому стані виходи з середнього поверху башт, потребують ремонту для використання перекриття артилерією.

На мурі між Рожанкою та Чорною баштою знаходиться мала башточка для стрільби.

Чорна – на четвертому ярусі знаходиться гармата Орел-Погоня, довжиною 5 локтів, 1527 року виготовлення.

Дві гармати довжиною два з половиною ліктя, 1554 року виготовлення стоять «на залі від поля», ймовірно в укріпленнях західної сторони замку між Денною – Рожанкою.

У дітинцевій брамі стоїть гармата Орел-Погоня, довжиною 5 ліктів.

Мортира Sorek (ящірка) [2, с. 45], 1545 року виготовлення знаходиться в брамі від міста.

Сім фальконетів, гербу Орел, 1520 року виготовлення 1) в поганому стані у Польній брамі; 2) над Польною брамою; 3) в поганому стані, стоїть «на залі» між Лаською і Денною; 4) на Денній біля гармати Смок; три фальконети не знаходяться в замку;

За описом у замку одинадцять гармат, 22 гаківниці, 24 стволи для органу, 15 півгаків.

Розглядаючи опис 1613 року бачимо, що основна частина артилерії знаходиться на західному рубежі, тут знаходиться 8 гармат (73%). Через поганий стан башти Нова Західна артилерією вона не використовується, хоча побудована 70 років назад Йовом Претфусом як артилерійська позиція. Також за кількістю вогнепальної зброї, замок у гіршому стані ніж в кінці XV століття.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гульдман В.К. Памятники старины въ Подоліи. – Кам'янець-Подільський: Типографія Подільського губернського управління, 1901. – 401+57 с.
2. Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV – XVIII ст.) – К., 2009. – 284 с.
3. Описи Кам'янецького та Летичівського замків 1613 р.//Наукові праці К-ПНУ: Історичні науки. – К-П: Оіюм, 2008. – 480 с.

СЕКЦІЯ 4. АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПОЗИЦІЯ: ДОЦІЛЬНІСТЬ, ПЕРЕВАГИ, ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ

Жанна Карбовська

завідувач відділу Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника

ПРИКРАСИ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ В ЕКСПОЗИЦІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

Подано характеристику прикрас Давньоруського періоду, що представлені в експозиції історичного музею-заповідника.

Ключові слова: прикраси, давньоруський період, IX-XIII ст., перстні, сережки «київського типу», скроневі кільця, намистини.

Прикраси невід'ємна складова жіночого та чоловічого убрання давньоруського населення [9]. Археологічні дослідження науковців-археологів останніх десятиліть містять і знахідки прикрас, які описано та класифіковано у роботах Седової М.В., Баженової С.Е., Будзинської Н.М., Журухіної О.Ю., Якубовського В.І., Маярчак С.П. та ін. [11, 3, 4, 6, 13, 7].

У 50-х роках ХХ століття багаточисельні знахідки прикрас у давньому Новгороді були досліджені та описані М.В. Седовою. Вона розробила ґрунтовну класифікацію прикрас Давньоруського періоду, із визначенням: прикраси частин тіла та прикраси, для закріплення, утримання предметів одягу. До прикрас, що доповнювали одяг, відповідно соціального стану, функцій влади, які виконувала людина, захисту (магічні функції) і кріпилися на певних ділянках тіла віднесено: прикраси голови – скроневі кільця, рясна, колти; сережки (ковтки) відомі з XIV ст.; прикраси шиї – шийні гривни; прикраси нагрудні – підвіски нагрудні, медальйони, амулети, а також предмети християнського культу – хрести, енколпіони, підвіски-іконки, амулети-змійовики; прикраси рук – браслети, персні; до прикрас для утримання та оздоблення різних деталей костюма належать: поясні елементи – пряжки, накладки, кільця ін.; а також – бляшки, гудзики, намистини, бубонці (деталь костюма, гудзик), грузики, булавки, фібули для закріплення частин одягу та інші [11].

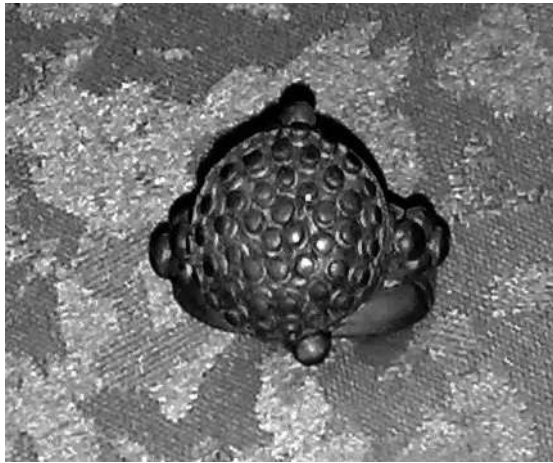
В експозиції історичного музею-заповідника експонуються прикраси Давньоруського періоду, які були знайдені, під час археологічних досліджень Давньоруського городища IX-XI століть біля села Глибівка Новоушицького району, експедицією під керівництвом Баженової С.Е. (1982-1983 рр.) [3; 5, с. 470; 12]: сережки «київського типу» [14, 15], перстень срібний [16], перстень бронзовий [17], намистини [18]; та літописної Ушиці XII-XIII ст. експедицією під керівництвом Кучери М.П., Горішного П.А. (1976 р.) [2; 5, с. 399] сережка з намистиною [19].

Персні найбільш поширена категорія прикрас. Їх носили жінки, чоловіки і діти на правій, лівій руці, або одночасно на обох руках. Кількість перснів могла бути від одного-двох до чотирьох-п'яти і навіть до десяти на обох руках [11].

Персні поділяють за матеріалом на дві групи – срібні та бронзові [4] і за способом виготовлення та формою на дратові, кручені, плетені, пластинчаті, щитковосерединні, персні-печатки, персні зі вставками [10, 11].

Із музейної колекції для огляду запропоновано два персні періоду Київської Русі. Перстень срібний (рис. 1) має напівсферичний щиток (h 4 мм, d 15 мм), який вкритий дрібною зерню (d 2-3 мм). Щиток посаджений на невисокий барабан з вертикальним бортиком (h 4 мм) і по верхньому краю бортика прикрашений двома лініями скані. Дужка персня (d дужки 19 мм, ширина 4 мм, товщина 2 мм) вкрита двома лініями скані і у місцях з'єднання з барабаном оздоблена чотирма кульками (d 4-5 мм), що обрамлені сканню; з інших двох боків, на бортику барабана (щитка), розміщено по одній кульці (d 3 мм) [12, 16]. Перстень бронзовий (рис. 3) має суцільне кільце (d 19 мм, ширина 4 мм, товщина 2 мм), оздоблений хрестом (12x14 мм), на який наведено круглу пластинку-печатку (d 7 мм) [7, с. 87, 17]. Ми вважаємо, що відповідно до способу виготовлення та за формою дані персні (каблучки) можна віднести до груп: щитковосерединні та персні-печатки.

Персні, що представлені в музейній експозиції не мають подібних серед перснів із колекції м. Новгорода [11], із колекції перснів м. Києва [4], перснів із скарбів Болоховської землі [13], тому ми вважаємо, що вони, були вироблені на замовлення, і, можливо, ремісниками найближчого металургійного центру Григорівка на Середньому Дністрі [1].

Рис. 1. Перстень срібний

Рис. 2. Скроневі підвіска срібна (сережка «київського типу»)

Не менш цікава група знахідок віднесена у записах історичного музею-заповідника до прикрас – сережки «київського типу», що належать до прикрас голови – скроневі кільця з підвіскою IX-XI ст. [1, 7, 13]. Скроневе кільце з підвіскою (рис. 2) [12, 14] складається із кільця (d 22 мм, товщиною дроту 1,2 мм), яке оздоблено чотирма кульками (d 4-5 мм) у які вмонтовано по шість металевих кульок (d 2 мм). Підвіска (h 16 мм) складається із трьох груп кульок (6 кульок, 3 кульки і 1 центральної кульки d від 2 до 5 мм) і спеціальним з'єднанням кріпиться із кільцем. Скроневе кільце з підвіскою (рис. 4) [12, 15] складається із кільця (d 20 мм, товщиною дроту 2 мм), яке оздоблено двома кульками (d 4-5 мм) у які вмонтовано по шість маленьких кульок (d 2 мм). Підвіска (h 21 мм) складається із трьох груп кульок (6, 3, 1 центральна кулька d від 2 до 6 мм) і спеціальним з'єднанням кріпиться до кільця.

Рис. 3. Перстень з хрестом (печатка)

Рис. 4. Скроневі підвіска срібна (сережка «київського типу»)

Скроневе кільце з підвіскою (сережка «київського типу») (рис. 2, рис. 4) [12, 14, 15], хоч і не складають пару, але відповідають одному технологічному способу виготовлення, і, можливо, склали гарнітур разом із срібним перснем [16].

Для Давньоруського періоду відомі намистинні скроневі кільця, які представлені трьома типами: однонамистинні, трінамістинні та багатонамістинні [11].

Скроневе кільце з намистиною (сережка з намистиною) (рис. 6) [2, 5, 1, 13, 19], із колекції історичного музею-заповідника, віднесено до типу однонамистинних скроневих кілець із зазначенням того, що намистина виготовлена не з металу, а природного матеріалу бірюзового кольору. Скроневе кільце має діаметр 15 мм, товщину дроту – 1,6 мм, петля скріплення має d 3 мм, намистина бірюзового кольору (d 6 мм, d отвору 2 мм).

До окремої групи прикрас належать намистини. Їх досить часто знаходять під час археологічних досліджень, хоча виробництво існувало лише у великих містах, зокрема у Києві [1, 6, 7, 11, 12].

Науковцями розроблено морфологічні та технологічні характеристики намистин Давньоруського періоду за такими складовими, як матеріал (групи), поперечний перетин (відділ) і поздовжній (тип) [6]. Характеризуючи намистини з Київського Подолу, О.Ю. Журухіна подає їх детальну класифікацію [6].

Рис. 5. Намистини

Рис. 6. Скронева підвіска однонамистинна (сережка з намистиною)

У нашій колекції представлені намистини у кількості 8 екземплярів (рис. 5) [18]. Намистини скляні білого кольору з перламутром різні за розміром, формою. Пропонуємо розглянути морфологічну характеристику намистин, згідно групи. Намистини скляні: 3 більші намистини належать до відділу «круглі», типу кулясті (d 7 мм, h 6 мм, d отвору 1,7 мм) та найменша 1 намистина (d 4 мм, h 4 мм, d отвору 1,5 мм) віднесена до цього типу; 2 більші спарені намистини віднесено до відділу «круглі», тип еліпсоподібні (d 6 мм, h 7 мм, d отвору 2 мм) і 2 менші спарені також віднесено до цього типу (d 4 мм, h 5 мм, d отвору 1,5 мм).

Характеризуючи прикраси – предмети матеріальної культури, ми спробували з'ясувати наступні питання: Чи спостерігаються подібні прикраси у інших археологічних комплексах періоду Київської Русі? Де могли бути вироблені дані речі?

Ми вважаємо, що прикраси із колекції історичного музею-заповідника були виготовлені давньоруськими ремісниками, які працювали у металургійних центрах Київської Русі IX-XIII ст., можливо, і Середнього Подністров'я.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологія Української РСР. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1975. – С. 117-118.
2. Баженов О.Л. Історія та культура Середнього Подністров'я IX-XIII століть. Монографія /О.Л.Баженов. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. – С. 28, 32.
3. Баженова С.Е. До питання про історію заселення Поділля в IX-XI ст. //Тези доповідей наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1982. – С. 52-53.
4. Будзинська Н.М. Давньоруські металеві персні в колекції музею історії м. Києва // Археологія, 2008, №2. – С. 40-46.
5. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2004. – С. 399, 470.
6. Журухіна О.Ю. Морфологічна та технологічна характеристики намистин з Київського Подолу //Археологія, 2011, №1. – С. 33-38.
7. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – С. 53, 59, 87.
8. Маярчак С.П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я //Археологія, 2008, №2. – С. 32-33.
9. Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. Лл. З.Васіної, Л.Міненко, Т.Ніколаєвої, О.Слінчак, М.Старовойт. – К.: Либідь, 1996. – С. 31-32.

-
10. Пуцко В.Г. Золотарство Давнього Києва // Археологія, 2008, №3. – С. 54-57.
  11. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). Москва: Издательство «Наука», 1981. – С. 9-150.
  12. Фонди К-ПДІМ-3 (Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника): Баженова С.Э. Отчет об археологических исследованиях древнерусского городища IX-XI вв. у с. Глыбовка Новоушицкого района Хмельницкой области за 1982 г. Каменец-Подольский, 1983. – Арх. 2-3.
  13. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі: Наукове видання. – Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М.І.), 2003. – С. 52-69, 78-87, 105-109, 113-125.
  14. Фонди К-ПДІМ-3. – Група зберігання «Археологія». – Арх. 14042.
  15. Там само. – Арх. 14043.
  16. Там само. – Арх. 1102.
  17. Там само. – Арх. 1088.
  18. Там само. – Арх. 1074-1079.
  19. Там само. – Арх. 35182.

Ігор Старенький

магістр історії, здобувач кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін, член НСКУ (м. Кам'янець-Подільський)

**ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ПОДІЛЬСЬКИМ ДУХОВЕНСТВОМ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті розглядається діяльність подільського духовенства щодо охорони пам'яток археології в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Подільська єпархія, Подільська духовна консисторія, духовенство, пам'ятка археології, археологічні розкопки, Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет.

На сьогодні важливим завданням є вивчення історії пам'ятко-охоронної роботи в Україні, в тому числі й на Поділлі. Теми збереження пам'яток археології торкалися в своїх працях О. О. Нестуля [15; 16; 17; 18], І. С.Винокур, П. А. Горішній [7; 8] та деякі інші автори. Участь подільського духовенства в галузі охорони пам'яток у ХІХ – на початку ХХ ст. залишається практично не вивченою. У повній мірі це стосується й охорони пам'яток археології. Тому мета статті – до певної міри ліквідувати цю прогалину в історіографії.

Усвідомлення необхідності охорони пам'яток археології відбувалося поступово. Увагу об'єкти археології привернули ще під час складання історико-статистичних описів. Так, в описі м. Богополя згадуються навколо містечка кургани, які в народі називалися «могилами». Вони розташовувалися навколо Богополя симетрично паралельними лініями (можливо це були елементи валів). Один з таких курганів розміщувався в 4 верстах (4264 м) від містечка і називався Розкопаною Могилою, оскільки його розкопували скарбошукачі [10, с. 129].

Дослідники с. Нестоїта в 20 сажнях (42,66 м.) від урочища Синдзир також помітили, що в південно-західному напрямі йдуть великі насипи або «могили» – один великий, обабіч якого обов'язково йдуть ще 2 малих. Недалеко від урочища Синдзир на підвищенні, що над яром було місце під назвою Конецьке. З діалекту це слово означало місце, де знаходиться стражник, який за допомогою нахилу прапора чи запаленого вогню сигналізував про наближення ворога [12, с. 322].

В археологічну роботу втягувалася і краєзнавча громадськість. У с. Чорна Ольгопільського повіту місцевий волосний писар знайшов 2 зуби і 6 скам'янілих кісток та відправив їх для дослідження в Одеський університет [13, с. 746].

На наявність пам'яток археології та необхідність їх збереження вказували автори опису с. Монастирського Брацлавського повіту. Так, по дорозі в с. Яструбиха було урочище Селище обабіч р. Кутківки. Там знаходили кераміку, перепалену пічну глину і шматки глини. Народний переказ розповідав, що тут було село Яструбиха, знищене в період турецької окупації (1672-1699). Однак, це твердження, про зруйнування села турками, видається сумнівним, хоча існування поселення, судячи за знахідками, видається можливим, але певно більш раннього періоду. На поштової дорозі в Брацлав за 1 версту (1066 м) зліва розташовувалося урочище Раксин горб. Це урочище було обнесене валом та ровом. Легенда стверджувала, що тут було поселення гайдамаків, що видається малоімовірним. Більш доцільно говорити про існування в цьому місці городища. На узліссі лісу Кураші було урочище Наливайкова піч. Урочище було обнесено валом і займало значно менший простір, ніж

Раксин горб. Зі сторони р. Буг воно мало природне укріплення, з інших сторін проходив вал. Усе це свідчить про наявність у цьому місці укріпленого поселення. На південь від села в 4 верстах (4264 м.) було урочище Городище. Воно займало значний простір і було «обнесене високим валом» [11, с. 346-348].

Саме завдяки історико-статистичним описам відбувалося виявлення та взяття на облік пам'яток археології.

Певний внесок у збереження пам'яток археології зробив і Митрофан Сімашкевич. 1884 року він видав історико-археологічну працю «Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии» [42, с. 141; 30, с. 840].

У «Програмі для збирання історико-географічних відомостей про населені місця Новоросійського краю» один із пунктів носив назву «археологічні пам'ятки». У ньому закликали духовенство збирати відомості про: «Вали, городища, кургани, печери, долмени, стоянки кам'яного віку, кухонні залишки і т.п. Їх число, місце знаходження, розміри, розташування і зовнішній вигляд. Кам'яні баби, написи і малюнки на камені. Відомості про бувші в даній місцевості розкопки і знахідки давніх предметів, скарбів і монет» [28, с. 662].

Велику роль у виявленні та збереженні пам'яток археології відіграв Володимир Боніфатійович Антонович – почесний член Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (з 14 квітня 1892 року). Ще 1883 року він вирушив у подорож лівим берегом Дністра від містечка Жванця до містечка Рашкова. Саме в той час археолог проводив розкопки кургану на вершині Білої гори поблизу Бакоти, що знаходився між краєм скелі та полем. У ньому було виявлено жіночий скелет та посуд. Тоді були проведені дослідження на півострові, що прилягав до Білої гори. На вершині гори В. Б. Антонович виявив гвинтоподібну печеру, яка в нижньому оберті мала дві невеликі келії. Результати дослідження під назвою «Путевые очерки Подолии» протягом 1884-1885 рр. висвітлювала «Киевская старина», вони лягли в основу доповіді «О скальных пещерах на берегу реки Днестра», опублікованої в «Трудах VI Археологического съезда в Одессе» [36, с. 403; 27, с. 766; 39, с. 93; 37, с. 708].

Під час подорожі берегом Дністра 1883 року, Бакоту разом з вченим Володимиром Боніфатійовичем відвідала дружина К. М. Мельник, яка згодом у статті «Следы мегалитических построек в некоторых местностях Южной России» (1884) описала мегалітичні пам'ятки на березі Дністра поблизу Бакоти.

1889 року Бакоту відвідав єпископ Дмитрій, оглянув старожитності, розповів населенню про заснований там ще в часи Київської Русі монастир, під впливом розповіді бакотські селяни на чолі зі священником Е. Праницьким розпочали розкопки в урочищі Монастирисько. На висоті 70 м. від підніжжя гори вони виявили залишки скельного монастиря. Бакотський поміщик К. І. Шиманський 1889 року звернувся з листом до Імператорської археологічної комісії з проханням провести наукові дослідження на місці монастиря. За розпорядженням цієї комісії розкопки були зупинені до командирів фахівця [33, с. 218-219; 7, с. 198-199; 27, с. 766-767].

Відновили розкопки лише в липні 1891 року, коли в Бакоту знову приїхав Володимир Боніфатійович Антонович. Дослідження тривали лише один тиждень. Оглянувши місце розкопок, вчений дійшов висновку, що південно-західний край скельного монастиря був значною мірою пошкоджений дією природних факторів, частина скель, в яких розміщувалися келії, відколосалася і впала вниз [7, с. 199].

На майданчику 29 x 8-9 м, що знаходився на висоті 70 м від підніжжя гори, було досліджено три печери-коридори, дві з яких були віднайдені селянами ще 1889 року. Перша мала довжину 8,5 м, ширину 1,6 м і висоту біля 2,13 м. У глибині печера-коридор розширювалася і утворювала справа кімнату 2,1x2,1 м. При вході до коридору зліва прилягала ще одна келія площею до 4 м² [39, с. 93; 7, с. 199].

Друга печера-коридор знаходилася від першої на відстані не більше 6,36 м. Її довжина складала близько 6,3 м, ширина 1,2 м, висота 2,13 м. При вході зліва до коридору прилягало приміщення 2,5 x 1,2 м, а справа – рештки приміщення 2,5x2,5 м [39, с. 93; 7, с. 199].

1891 року В. Б. Антонович знайшов третю печеру-коридор, що знаходилася за 6,2 м від другої. Її довжина – 8,3 м, ширина – близько 2,1 м. Від середини коридору приміщення розширювалося – 4 x 4,5 м.

У стінах коридорів були знайдені вибиті довгасті ніші довжиною на зріст людини (1,6-1,9 м.), у скельній підлозі – гробниці у вигляді чотирикутних довгастих заглиблень. У похованнях не було знайдено речового інвентарю, окрім двох мідних кілець та шматків шкіри, кістки лежали в хаотичному порядку, до того ж ніде не знайдено повного скелету, часто були відсутні черепи. Це дало підстави висловити думку про пограбування поховань. Згодом у підлозі було виявлено 17 ніш та 19 гробниць [98, с. 1220-1221; 39, с. 93-94].

Перед печерами-коридорами був очищений майданчик завдовжки 12,8 м. З південної сторони знаходилася стіна, яка відділяла його від нижнього майданчика, розчищеного 1889 року. Між першою та другою печерами-коридорами було склепіння. В. Б. Антонович встановив, що тут знаходилась кімната, від якої залишилося лише дві стіни (східна і південна) та частина склепіння, решта об'єму обвалилася. Кімната мала виходи на майданчик та до другої печери. Перед нею знаходився камінь у вигляді стола, а далі рештки кам'яних стовпів,

які підтримували склепіння. В. Б. Антонович та Ю. Й. Сіцінський дійшли висновку, що тут розташовувалася печерна церква [38, с. 1219; 39, с. 94; 33 с. 221-222].

Перед входом до печерної церкви Володимиру Антоновичу вдалося знайти фрагменти фрескового розпису:

1) зображення святого з молодим обличчям без бороди та вусів, з кучерявим коротким волоссям у німбі, він був у червоному плащі, застігнутому на правому плечі, під яким знаходився панцир;

2) на розбитому шматку каменя зображення жіночого та чоловічого облич, частини одягу на шії та грудях; чоловіча фігура зображена з невеликою борідкою, розділеним по середині голови волоссям, жіноче обличчя – у червоному покривалі; обидва зображення з німбами;

3) горельєфне зображення Богоматері з розфарбуванням трьох четвертей натуральної величини; праворуч – зображення частини німба та напис «ХС», на окремому уламку – напис «МР»;

4) зображення частини жіночої фігури в червоному покривалі та одязі;

5) шматок стіни з вертикальними написом «ВАСИ(лій)» [38, с. 1219-1220].

1891 року розкопки не були завершені і Володимир Боніфатійович запланував їх продовження на 1892 рік. Розкопки були проведені протягом 7-25 серпня 1892 року.

Щоденно працювало 30-40 бакотських селян, переважно очищали від сміття майданчики, відкриті протягом 1889 та 1891 років. Сміття було очищено на глибину 5,3 м. площею 467 м². Під час цих археологічних досліджень було знайдено:

1) олов'яну чашу та дискос у вигляді блюда без підставки, сильно деформовані сміттям, що налягало на них;

2) залізний світильник;

3) залізний підсвічник у вигляді костилів або цвяхів, що забивалися в стіну;

4) довгий залізний меч з руків'ям у вигляді хреста;

5) залізний ніж-кинджал, гострий з одного боку, з мідною насічкою на дерев'яному зітлівшому руків'ю, у ножнах, крім цього, було ще два менші ножі;

6) кинджал з ножнами, наконечник яких з орнаментованої кістки;

7) кілька наконечників списів;

8) залізні наконечники стріл;

9) стремено і пряжка від сідла;

10) дві залізні шпори і підкова від чобіт;

11) чотири мідні деформовані казани;

12) чавунну картеч та ін. [37, с. 706-707; 39, с. 95].

Крім того було знайдено відбивний широкий ніж з білого кременю, кременевий тонкий пірамідальний нуклеус, чотирихгранный кістяний наконечник стріли з втулкою, кістяний пустий циліндр або черенок, на поверхні якого намічено малюнок з початком його різьблення, в обох кінцях виробу симетрично розташовані просвердлини та уламок посуду з яскраво-червоної глини з вирізьбленими писемними знаками. Знаходилися ці речі в колекції В. Б. Антоновича [39, с. 87].

На превеликий жаль, увесь речовий інвентар, який був знайдений Володимиром Антоновичем під час розкопок Бакоти, до нашого часу не зберігся. Дійшов до сьогодні лише напис на рівній поверхні скелі поблизу входу до монастиря: «Благовласи Христос Григория игумена, давшего силу святому Михаилу», над яким знаходився пізніший напис: «Григорий воздвиг место се» [39, с. 94].

Записи про розкопки, охорону та популяризацію пам'ятки в Бакоті В.Б. Антонович залишив у своєму щоденнику. В археологічних розкопках активну участь взяв талановитий учень Володимира Боніфатійовича М. С. Грушевський та краєзнавець Ю. Й. Сіцінський.

Інформацію про розкопки В. Б. Антоновича висвітлював Ю. Й. Сіцінський у своїх доповідях на засіданнях Подільського епархіального історико-статистичного комітету. 16 серпня 1891 року він зробив доповідь «О раскопках профессора В. Б. Антоновича Бакотского монастырища» [25, с. 261].

Після створення в Кам'янці-Подільському Давньосховища до його фондів від духовенства активно надходять археологічні знахідки. Це також було формою збереження археологічних пам'яток. Проте далеко не завжди фіксувалося місце знахідки, приналежність до певної археологічної культури і т.д. За роками надходження виглядали таким чином:

Рік	Кількість знахідок, що надійшли до фондів
1890	3
1891	18

1892	11
1893	4
1894	26
1895	8
1896	58
1897	2
1898	1
1899	4
1900	21
1901	27

[35, с. 9; 25, с. 267-273; 26, с. 245-247; 24, с. 8-9; 20, с. 255-258; 21, с. 397-403; 22, с. 7-11; 23, с. 7; 23, с. 11; 23, с. 12-14; 23, с. 15-18].

Проте такі підрахунки є мінімальними, адже в звітах про надходження старожитностей до Давньосховища часто речі зазначалися в множині без зазначення їх точної кількості, а також використовувалися фрази на зразок «та інші речі».

В «Описі предметів старовини» (1909) до археологічної частини фондів можна віднести 114 «первісних предметів» та 266 «доісторичних та історичних предметів» [34, с. 5-16]. Проте не вдалося встановити які монети чи хрести надійшли як археологічні знахідки. Таким чином на сьогодні неможливо встановити точну кількість археологічних знахідок у фондах музею, а також їх відсоток від загальної кількості предметів у Давньосховищі.

Важливу роль в охороні пам'яток відіграли археологічні з'їзди та участь у них представників подільського духовенства.

1892 року на ім'я єпископа Димитрія від Імператорського археологічного товариства надійшло відношення із закликом до духовенства взяти участь у роботі археологічного з'їзду, який мав відбутися 1-14 серпня 1893 року в місті Вільно. Членами з'їзду могли стати всі хто сплатив 4 руб. Цим особами видавався білет і особливий знак, який давав право брати участь у роботі з'їзду. Археологічний з'їзд поділявся на 10 відділів:

1. первісних старожитностей;
2. старожитностей історико-географічних та етнографічних;
3. пам'яток мистецтва;
4. домашнього, юридичного, громадського та воєнного побуту;
5. церковних старожитностей;
6. пам'яток мови і письма;
7. старожитностей класичний, візантійських та західноєвропейських;
8. слов'янських та литовських старожитностей;
9. східних старожитностей;
10. археологічних пам'яток [19, с. 559-561].

Чи брав хтось з подільського духовенства участь у роботі цього з'їзду, встановити не вдалося.

1897 року Київське відділення Комітету з влаштування в 1899 році XI Археологічного з'їзду звернулося до Подільського єпархіального історико-статистичного комітету з проханням сприяти проведенню з'їзду і обрати своїх делегатів. Єпархіальний історико-статистичний комітет призначив своїми делегатами М. І. Яворовського та Ю. Й. Сіцинського. 1899 року з Давньосховища до Києва була вислані старожитності для виставки, яка проходила під час з'їзду. Імператорське археологічне товариство рішенням №196 від 20 серпня 1899 року висловило Комітету подяку за надіслання експонатів для виставки. З двох делегатів на з'їзд прибув Юхим Сіцинський, якому 1898 року було доручено здійснити розвідки на Поділлі, результатом чого стала «Археологічна карта Подільської губернії». На з'їзді Юхим Йосипович виголосив доповідь «Древнейшие церкви Подолии» та «Несколько объяснений по поводу археологической карты Подольской губернии» [23, с. 5-6].

Саме XI Археологічний з'їзд став апогеєм археологічної діяльності подільського духовенства. Підготовка до з'їзду активізувала археологічну діяльність, систематизувала її. Серед результатів підготовки до з'їзду були: вивчення бакотських старожитностей, збір археологічних пам'яток, відбір експонатів на виставку до з'їзду, підготовка доповідей і, нарешті, узагальнення у вигляді «Археологічної карти Подільської губернії», де систематизовано понад 2000 пам'яток різного часу [32; 29, с. 35; 6, с. 52]. Про актуальність цієї праці

в наш час може свідчити її перевидання на початку ХХІ ст. (2001, 2004 рр.) [39], а також те, що саме за «Археологічною картою» проводилися пошуки Пижівського ідола, який був знайдений С. Семенчуком 1999 року в урочищі Пижівська Дубина [31, с. 98-99].

За активну допомогу в організації та участі в ХІ Археологічному з'їзді, добросовісне обстеження пам'яток старовини Поділля Імператорське археологічне товариство висловило подяку Ю.Й. Сіцінському та брало його в 1902 р. своїм членом-кореспондентом [40, с. 92].

Юхим Йосипович також був обраний делегатом ХІІ Археологічного з'їзду в Харкові 1902 року, ХІІІ з'їзду в Катеринославі 1905 року (не зміг поїхати) та ХІV з'їзду в Чернігові 1908 року [40, с. 92].

Представники подільського духовенства мали зв'язки з Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва, заснованим 1910 року. У Статуті Товариства пункт 2 проголошував: «Райони діяльності Товариства охоплюють Київську, Подільську... Губернії» [3, арк. 5], Товариство для здійснення своїх задач: «в) організувало учені археологічні та археографічні експедиції для огляду, вивчення та збору пам'яток старовини; г) здійснювало, за дозволом Імператорської археологічної комісії... археологічні розкопки на землях громадських, державних і церковних, а на землях приватного володіння за згодою власників» [3, арк. 5].

Членом цього Товариства був Ю. Й. Сіцінський. Юхим Йосипович часто надавав консультації Товариству з приводу порядку розбору та ремонту церков на території Подільської губернії [4, арк. 21-22 зв.]. Проте проводилися консультації і з приводу археологічних знахідок на території Поділля. Так, під час земляних робіт у с. Кринички Кам'янецького повіту було знайдено залишки споруд. 28 грудня 1910 року Товариство звернулося до Юхима Йосиповича з таким проханням: «Милостивый государь Отец Протоиерей. Общее собрание членов О-ва охраны пам. искусства в своём заседании 9 ноября с.г. постановило обратиться к Вам с покорнейшей просьбой выяснить на месте вопрос о существовании какого-то древнего сооружения в с. Криничках Каменецкого у Подольской губернии» [5, арк. 10-11].

Ймовірно, що Товариство зверталося до Ю. Й. Сіцінського і з приводу знайдення скарбу в с. Кудинку Летичівського повіту [5, арк. 15], гармати в с. Брага Кам'янецького повіту [5, арк. 32], поховання з інвентарем у с. Тирнівка Гайсинського повіту [5, арк. 37-37 зв.].

Нам відомо, що 1913 року на території Поділля Товариством проводилися розкопки. Але де вони проводилися і ким, нам невідомо.

Тісні зв'язки подільське духовенство мало і з Проскурівським підвідділом Київського відділу Імператорського воєнно-історичного товариства. Так, духовенство брало участь в обговоренні питання про знайдення поблизу Могилева «гігантської доісторичної істоти». У червні 1910 року Проскурівський підвідділ звернувся з проханням відрядити офіцерів для фотографування та складання плану укріплення «Городище» на околиці Вінниці. Того ж року прийняли рішення про допомогу вінницькому протоієрею І. Шиповичу, який висловив бажання далі вивчати пам'ятку [14, с. 70-71].

Налагодив Юхим Сіцінський і зв'язки з відомим археологом С. С. Гамченком, на праці якого написав дві рецензії, одна з яких опублікована 1901 року в «Записках НТШ». Сергій Гамченко протягом 1909-1913 рр. відкрив і розкопав 45 археологічних пам'яток трипільської культури в басейні Південного Бугу: в околицях Балти, Немирова, Тульчина та інших місцях Поділля. 1909 року він проводив стаціонарні розкопки Немирівського городища скіфської доби або, так званих «Великих валів» – одного з найбільших городищ на території України. Про археологічну діяльність С. С. Гамченка Юхим Сіцінський у праці «Начерки з історії Поділля» (1920) писав: «На Поділля таких наукових дослідів [археологічних розкопок – І. С.] робилося небагато... знайдено стоянки кінця неолітичної доби з глиняними хижачками, з розписним посудом, з так званими похоронними «точками» (площадками). Це – села Івахнівці й Сирватинці Кам'янецького повіту, Крутиброди Летичівського повіту, Кринички й Коритна Балтського повіту й містечка Немирів Брацлавського повіту. Коло с. Крутиброд... робили археологічні досліді в 1906 р. відомий дослідник київської старовини первісного характеру В. Хвойко та К. Химірський... В с. Криничках Балтського повіту в 1892 р. розкопував стоянки первісної людини проф. Антонович... Коло того ж села Криничок у 1909-1910 рр. досліджував стоянки трипільської культури С. С. Гамченко. Тут же він знайшов і культури пізніші – гальштадську і лятен. Той же археолог у тих же роках знайшов і досліджував три «глиняних точки» (площадки) трипільського типу в селі Коритна Балтського повіту. Коло містечка Немирова Брацлавського повіту в 1909 р. розкопував велике городище той же С. С. Гамченко... знайдено стоянки трипільського типу...» [41, с. 684-685].

Подільське духовенство мало тісні контакти і з Відділом охорони пам'яток старовини та мистецтва УНР. Листами М. Ф. Біляшівського до повітових комісарів Летичева, Літина та Проскурова було заборонено робити хижачькі розкопки на території Меджибізького, Пилявського та Сатанівського замків. Проте в буремні 1917-1920 рр. було не до археологічних розкопок, тому основні зусилля спрямовувалося на збереження археологічних знахідок у музєях.

Принагідно зазначило, що з відкриттям Кам'янець-Подільського державного українського університету наказом Міністерства народної освіти УНР від 19 лютого 1919 року Юхима Сіцінського було призначено приват-доцентом кафедри церковної археології [1, арк. 22].

Дмитро Дорошенко в своїх спогадах згадує про археологічну діяльність Олександра Прусевича: «Людей, щоб спеціально цікавилися місцевим краєм, його старовиною, побутом було в Кам'янці зовсім мало: властиво крім о. Ю. Сіцінського та археолога-аматора О. Прусевича, нікого й назвати» [9, с. 415].

Отже, починаючи з другої половини XIX ст. подільське духовенство звертає увагу на охорону археологічних пам'яток. Цей процес відбувався дуже повільно. Величезним проривом стали археологічні розкопки під керівництвом В. Б. Антоновича, активну участь в яких взяв Ю. Й. Сіцінський. Це сприяло активізації археологічної діяльності на території Подільської губернії. Апогеєм археологічної діяльності подільського духовенства стала участь Юхима Йосиповича Сіцінського в XI Археологічному з'їзді та вихід у світ його праці «Археологічна карта Подільської губернії». У плані дослідження та збереження пам'яток археології духовенство Поділля налагодило зв'язки з Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва, Імператорською археологічною комісією, Імператорським військово-історичним товариством та видатними археологами (В. Б. Антонович, С. С. Гамченко та ін.). З початком Першої світової війни та подальших історичних подій археологічні дослідження дещо уповільнились і основні зусилля спрямовувалися переважно в напрямі збереження археологічних знахідок у музеях.

Список використаних джерел і літератури:

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 2582 Міністерство народної освіти Української Народної Республіки

оп. 1 (1918-1920)

1. Спр. 187. Документи Кам'янець-Подільського державного університету. Том I – розпорядження Міністерства і листування з організаційних питань – про штати, кошти, відкриття факультетів, прийом студентів (30.01.1919-10.05.1920), 92 арк.

Ф. 3689 Головне управління мистецтв та національної культури Української Народної Республіки.

оп. 1 (1918-1921)

2. Спр. 14. Копія постанови Ради Міністрів, доповіді Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва та листування з Канцелярією Директорії та окремими міністерствами по утворення та охорону музеїв, архівів та бібліотек (1919-1920), 189 арк.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві

Ф. 725 Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва

оп. 1 (1910 – 1919)

3. Спр. 1. Статут Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, затверджений 11 березня 1910 року Київським губернським у справах громадських присутствієм і переписка з питання прийняття Статуту (26.01.1910-4.07.1918), 62 арк.

4. Спр. 66. Переписка з членами Товариства про охорону пам'яток старовини, відновлення давніх назв місцевостей та ін. питання. Інформація про приватне землеволодіння в Київській губ. (16.01-31.12.1915), 43 арк.

5. Спр. 105. Переписка про розкопки, реставрацію та охорону пам'яток старовини (1910-1916), 306 арк.

6. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства / Лев Баженов; Ін-т іст. України НАН України; Кам'янець-Подільський державний університет; Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Центр дослідження Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 416 с.

7. Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1994. – 362 с.

8. Винокур І. С. Історико-археологічні дослідження Ю. Й. Сіцінського / І. С. Винокур // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький, 1994. – С. 57-59.

9. Дорошенко В. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки) / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.

10. Историко-статистическое описание прихода и церкви Подольской епархии Балтского уезда местечка Богополя // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1870. – 1 мая (№9). – С. 127-132.

11. Историко-статистическое описание села Монастырского Брацлавского уезда // ПЕВ. – 1873. – 15 мая (№10). – С. 345-352.

12. Историко-статистическое описание села Нестоитой Балтского уезда // ПЕВ. – 1870. – 15 июня (№12). – С. 321-324.

13. Историко-статистическое описание села Чорной Балтского уезда // ПЕВ. – 1871. – 15 сент. (№18). – С. 745-753.

14. Кух О. М. Київський відділ Російського імператорського військово-історичного товариства: подільський вектор діяльності (1911-1914 рр.) / О. М. Кух, В. Б. Стецюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (18-19 листопада 2010 року). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 66-73.

15. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля; НАН України, Ін-т іст. України та ін. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.
16. Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля, Полтав. наук. т-во краєзнавців та ін. – Полтава, 1993. – 90 с.
17. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917 – 1941 рр. / О.О. Нестуля: НАН України Ін-т іст. України. – 1995. – 4.І: 1917 р. – середина 20-х рр.. – 280 с.
18. Нестуля О. О. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917- 1919 рр.): зб. док. і матер. / О. О. Нестуля та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. – К.: Ін-т іст. України, 2008. – 319 с.
19. Отношение Императорского Московского Археологического Общества на имя Его Пресвященства, Преосвященнейшего Димитрия, епископа Подольского и Брацлавского // ПЕВ. – 1892. – 11 июня (№27-28). – С. 559-564.
20. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1894 год // ПЕВ. – 1895. – 22 апр. (№16). – С. 254-268.
21. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1895 год // ПЕВ. – 1896. – 18 мая (№ 19-20). – С. 394-405; 25 мая (№ 21). – С. 420-426.
22. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1896 год // ПЕВ. – 1897. – № 24. – С. 1-15.
23. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и состоящих при нем Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897-1900 гг. // ПЕВ. – 1901. – 14 апр. (№15). – С. 1-30.
24. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им Древнехранилища за 1893 год. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1894. – 18 с.
25. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год // ПЕВ. – 1892. – 12 марта (№12). – С. 258-276.
26. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1892 год // ПЕВ. – 1893. – 20 марта (№12). – С. 237-256.
27. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Вид-во О. Пшонківського, 2008. – 1064 с.
28. Программа для собирания историко-географических сведений о населенных местностях Новороссийского края с обращением внимания на этнографические и статистико-экономические данные // ПЕВ. – 1884. – 4 авг. (№31). – С. 657-662.
29. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В. С. Прокопчук; НАН України, Ін-т іст. України, Відділ регіональних проблем історії України; ВСК. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.
30. Протоиерей М. В. Симашкевич. (По поводу 25-летия службы его по духовно-учебному ведомству) // ПЕВ. – 1896. – 7 дек. (№43). – С. 838-841.
31. Семенчук С. Язичницька скульптура з археологічної карти Ю. Й. Сіцінського в Середньому Подністров'ї / Сергій Семенчук // Збірник матер. всеукр. наук-практ. конф., присвяченої 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2010. – С. 97-100.
32. Сецинский Е. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. I. – С. 197-354.
33. Сецинский Е. И. Материалы для истории монастырей Подольской епархии / Е. Сецинский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1890- 1891. – Вып. V. – С. 209-438.
34. Сецинский Е. И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. Под. Св.-Троицкого братства, 1909. – Вып. XI. – С. 1-105.
35. Сецинский Е. И. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 год / Е. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1891. – 25 с.
36. Сецинский Е. И. Профессор Владимир Бонифатьевич Антонович / Е. С. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троицкого братства, 1911. – Вып. XI. – С. 401-404.
37. Сецинский Е. И. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году / С. // ПЕВ. – 1892. – 26 сент. (№39). – С. 706-708.
38. Сецинский Е. И. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1891. – 16 нояб. (№49). – С. 1213- 1221.
39. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – 130 с.

-
40. Трємбїцький А. М. С. Й. Сїцїнський як дослідник подільської церкви / А. М. Трємбїцький // Освіта, наука і культура на Подїллі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6. – С. 179-190.
  41. Трємбїцький А. М. З історії співпраці знаних українських археологів Сергія Гамченка та Євфимія Сїцїнського / А. М. Трємбїцький // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції (18-19 листопада 2010 року). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 681-692.
  42. Трємбїцький А. М. Митрофан Сїмашкевич: хронїка життєвих і творчих шляхів (1845-1930 рр.) / А. М. Трємбїцький / Освіта, наука і культура на Подїллі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 138-146.

СЕКЦІЯ 5. ГАЛЕРЕЯ ДОСЛІДНИКІВ

Лев Баженов

доктор історичних наук, професор, академік УАН,
голова Хмельницької обласної організації НСКУ,
завідувач Центру дослідження історії Поділля
м. Кам'янець-Подільський

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я (1945-1980 рр.)

Розглядається, узагальнюється і оцінюється робота археологічних експедицій академічних установ, ВНЗ, музеїв у зоні берегів Середнього Дністра і його приток, які планувалися бути затопленими у зв'язку із спорудженням Дністровської ГЕС упродовж 1945-1980 рр. Звертається увага на стаціонарні дослідження в цьому регіоні експедиції Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

Ключові слова: Середнє Подністров'я, береги Дністра, поселення, пам'ятка історії та культури, археологічна експедиція, розкопки, розвідки, затоплення.

За всю історію археологічних досліджень Середнього Подністров'я найбільш масово, інтенсивно і результативно вони здійснювалися в післявоєнний період, а саме в 1945-1970-ті роки. Тому є сенс підсумувати й узагальнити в історіографічному плані наслідки роботи археологічних експедицій цього періоду.

Як відомо, систематичні археологічні дослідження Середнього Подністров'я започаткував ще у 1883 році за дорученням VI археологічного з'їзду в Одесі своєю науковою екскурсією по Дністру від містечок Жванця до Ямполья професор В.Б. Антонович, який продовжив цю справу в 1890-1891 рр., розкопуючи залишки давньоруського Бакотського скельного монастиря [1]. В наступні роки здійснили археологічні розкопки і розвідки вздовж течії Середнього Дністра з метою вивчення поселень від глибин первісного суспільства до середньовіччя Ю.Й. Сіцинський, К.В. Широцький (кінець XIX – початок XX ст.), М.Я. Рудинський, С.С. Гамченко, В.О. Геринович, Ю.Й. Сіцинський та інші (20-ті початок 30-х рр. XX ст.) [2]. Отже, у дослідженнях цього регіону склалася чітка традиція. Однак причиною повномасштабного вивчення обох берегів Середнього Дністра і його лівобережних приток стало урядове рішення наприкінці 1930-х років приступити до спорудження неподалік від Могилева-Подільського Дністровської гідроелектростанції. Розпочалося вивчення місцевості проєктантами, геодезистами, енергетиками та спеціалістами інших суміжних професій, які визначили зону затоплення побережжя ріки та приток. Уже влітку 1940 року у цій зоні розпочала фронтальну роботу з виявлення слідів давніх історичних культур українські археологічні експедиції під керівництвом С.М. Бібікова і Е.Ю. Кричевського. Вони дослідили палеолітичні і неолітичні пам'ятки біля с. Студениці, Білої гори, Нігинські печери тощо [3]. Проте ці дослідження були перервані подіями Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

Ще продовжувалася Друга світова війна, а вже влітку з червня по вересень місяці 1945 року на місці майбутньої новобудови та зоні затоплення стала працювати потужна комплексна Південно-Подільська (Дністровська) археологічна експедиція в складі науковців академічних, вишівських і музейних установ Москви, Ленінграда (тепер Петербург), Києва, Кам'янця-Подільського та інших. У складі експедиції працювало сузір'я ушлявлених учених-археологів таких, як П.П. Єфименко, С.М. Бібіков, М.І. Артамонов, П.І. Борисковський, М.Ю. Брайчевський, М.Я. Рудинський, С.О. Семенов, М.О. Тиханова, Т.С. Пассек, І.Г. Шовкопляс, Е.О. Симонович, В.Й. Довженок й чимало інших. Загальне керівництво здійснювали П.П. Єфименко у 1945 р., М.І. Артамонов та С.М. Бібіков у 1946-1948, 1950 і 1953 рр. Експедиція поділялася тематично на спеціальні археологічні загони: палеолітичний (керівники М.Я. Рудинський, П.І. Борисковський), ранньотрипільський (С.М. Бібіков), Дністровський (подільський) трипільський загін Інституту археології АН УРСР (Т.С. Пассек), слов'янський (М.О. Тиханова) та інші [4].

Зокрема, у складі палеолітичного загону працювали відомі археологи П.П. Єфименко, П.І. Борисковський, С.О. Семенов, М.Ю. Байчевський, І.Г. Шовкопляс. У 1945 р. загін досліджував муст'єрські стійбища в околиці сіл Сокіл, Китайгород, Калачківці та інші на Дністрі. В 1946-1947 рр. загоном відкрито і вивчено біля в с. Лука Врублівецька Кам'янець-Подільського району палеолітичне поселення, яке датується орієнтовно 150-100 тис. років тому, і на час його виявлення було найдавнішим на території України (зараз воно знаходиться на дні Дністровського водосховища). Саме тут виявлені скребла, унікальна колекція 50 рубил з чорного каменю, якій не має аналогу в Україні. Ці рубила виготовлялися з кам'яних жовнів, яким спрямованими ударами надавали мигдалевидної форми, і, таким чином, вони ставали універсальним знаряддям праці тієї

епохи [5]. 1948 року загін під керівництвом П.І. Борисковського провів розвідкові роботи вздовж Дністра від Хотина Чернівецької області до Ямполья, що на Вінниччині, і зафіксував численні пізньопалеолітичні, трипільські та інші пам'ятки первісної доби [6].

Найбагатше Середнє Подністров'я представлено епохою трипілля (VI-III тис. до н.е.). Тому тут активно і результативно працював у 1946-1948 і 1953 рр. ранньотрипільський загін, який зафіксував уздовж Дністра кілька десятків поселень тієї епохи і повністю дослідив одне з ранніх поселень біля того ж с. Лука Врублівецька. Тут уздовж схилу лівого берега Дністра довжиною 2 км і шириною 0,5 км розкопано і досліджено 7 жител напівземлянкового типу, господарські будівлі, виявлено значну кількість речей, знарядь праці з каменю і кісток, залишки кераміки, унікальне зібрання статуеток (283 шт.), які зображують людей і тварин. Результати розкопок були настільки вагомими для науки, що керівник загону С.М. Бібіков на основі аналізу зібраних матеріалів видав солідну монографію «Раннетрипольское поселение Лука Врублевская на Днестре» (1953) [7].

Інший трипільський загін під керівництвом Т.С. Пасек у 1950 році археологічно досліджував низку неолітичних пам'яток V-III тис. до н.е. вздовж приток Дністра Смотрович, Мукша, Ушиця. Згодом узагальнений матеріал з історії трипільських поселень Т.С. Пасек оприлюднила в своїх книгах та звітах [8].

Слов'янський загін (керівники М.О. Тиханова, Е.О. Симонович, А.І. Артамонов) упродовж 1946-1948, 1953 рр. провів розвідкові роботи по виявленню ранньослов'янських пам'яток I тис. до н.е. вздовж Середнього Подністров'я, стаціонарно розкопав поселення полів поховань III-IV ст. н.е. біля с. Лука Врублівецька, дослідив середньовічне поселення XI-XIII ст. тощо [9].

Отже, комплексна Південно-Подільська (Дністровська) археологічна експедиція 1945-1953 рр. зробила вагомий внесок у дослідження в Середньому Подністров'ї багатьох пам'яток давніх культур, що знаходилися в зоні майбутнього затоплення, значно доповнила «Археологічну карту Подільської губернії» Ю.Й. Сіцінського (1901) й, таким чином, зробила все, щоб вони не просто безслідно зникли у водах Дністра, а стали надбанням науки, поповнили її джерельну базу. Проте писати, що ця експедиція своєю роботою охопила всі наявні в Подністров'ї археологічні пам'ятки, не доводиться. Вона лише створила фундамент для подальших досліджень регіону.

Другим етапом продовження археологічних досліджень басейну Середнього Дністра стали 1955-1963 роки. Зокрема, значних наукових результатів здобула Дністровсько-Волинська слов'янська експедиція Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом М.О. Тиханової, яка працювала в 1955-1956, 1958 рр. Вона досліджувала поселення культури полів поховань в околицях сіл Лука Врублівецька, Островчани, Боришківці та інших місцях, що на Кам'янецьчині, в зоні затоплення Дністром. Водночас були розкопані житла трипільської культури в с. Врублівці на Дністрі. В роботі експедиції взяли участь археолог Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника І.Д. Зельманович, завідувач музею Чернівецького державного (нині національного) університету І.С. Винокур [10].

З 1960 р. по 1971 рр. у Середньому Подністров'ї працювала експедиція Державного (нині національного) історичного музею України у Києві під керівництвом Т.М. Мовші, у складі якої перебували співробітники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, викладачі і студенти місцевого педагогічного інституту (тепер національного університету імені Івана Огієнка). Головну увагу експедиція зосередила на дослідженні пізньотрипільських поселень біля сіл Кадиївці, Бавки, Велика Мукша (урочище Хрещате), Ходорівці, Крутобродинці, Кошелівці, Вихватнівці, Цвіклівці та інші Кам'янець-Подільського району. Значні стаціонарні роботи проведені на трипільських поселеннях в околицях с. Жванця на Дністрі, в урочищах Лиса гора і Щовб. Тут відкрито гончарні печі складної конструкції, знайдено велику кількість речового матеріалу, який відноситься до культури Трипілля-Кокутені [11].

З 1961 р. розпочала систематичні роботи по археологічному вивченню зони затоплення в Середньому Подністров'ї експедиція Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, яку очолив директор Г.М. Хотюн. У цьому році експедиція здійснила розвідкові роботи по обстеженню фундаментів середньовічного палацу в с. Бакота на Дністрі [12].

Варто відзначити великий внесок у дослідження давньоруських городищ та інших пам'яток басейну Середнього Дністра і його приток, який здійснив в другій половині 1950-х – на початку 60-х років доктор історичних наук, старший науковий співробітник тоді Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР П.А. Раппопорт. Він особисто обійшов береги зони затоплення та лівобережних приток Дністра, відкрив всі наявні там залишки давньоруських городищ і поселень IX-XIII ст., провів на них розвідкові роботи, склав їх топографічні плани, зібрав значний речовий матеріал і розглянув городища під кутом зору побудови оборонного комплексу і фортифікаційного значення їх у Дністровському р'єоні [13].

З 1963 р. започаткувався заключний третій етап археологічного вивчення Середнього Подністров'я, який тривав до 1980 року. Особливістю періоду було те, що в цьому році була заснована постійно діюча археологічна експедиція в Кам'янець-Подільському педінституті, яку очолив спочатку доцент, а згодом професор цього

закладу І.С. Винокур. До 1980 р. експедиція щорічно працювала в зоні затоплення Середнього Подністров'я. Крім того, на цьому етапі вивчали пам'ятки різних культур давнини даного регіону головним чином науковці інституції України (Інститут археології АН України, університети Києва, Львова, центральні, обласні і місцеві музеї).

Саме в 1963-1965 рр. об'єднана експедиція Кам'янець-Подільського педінституту та Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника під керівництвом І.С. Винокура і Г.М. Хотюна провела стаціонарні розкопки в с. Бакоті, яка підлягала затопленню водами Дністра, з дослідження залишків палацового комплексу XIV-XV ст. Одночасно експедиція виявила на території села та його околиць низку пам'яток від кам'яного віку до давньоруського часу, відкрила в урочищі Скалка городище XII-XIII ст. [14]

У літній сезон 1964 р. Новобудовна середньодністровська експедиція Інституту археології АН УРСР, яку очолював С.М. Бібіков, працювала в с. Студениця, що неподалік від Бакоти, котра також підлягала затопленню. Тут досліджувалися давні крем'яні виробітки на Білій горі, кілька трипільських поселень раннього та розвинутого етапів, розкопано могильник доби бронзи (II тис. до н.е.), відкрито 2 скіфських поселення VI ст. до н.е. [15] У 1967-1969 рр. ця ж експедиція (керівник В.Г. Збеневич) провела археологічну розвідку в зоні спорудження Дністровської ГАЕС по лівому і правому берегах ріки від с. Бернашівка Вінницької до с. Устя на притоці Смотрич Хмельницької областей. Протяжність розвідки 140 км. Відкрито більше 40 поселень трипільської та інших культур та 2 скіфські кургани [16].

Упродовж трьох польових сезонів 1967-1969 рр. інша об'єднана експедиція Інституту археології АН УРСР і Кам'янець-Подільського педінституту провела розкопки біля с. Устя Кам'янець-Подільського району слов'янського селища середини I тис. н.е., що розташувалося на терасі лівого берега Дністра при впадінні в нього р. Смотрич. На розчищеній площі 350 кв. м. досліджено 7 напівземлянкових жител з кам'яними печами та зібрано чимало залишків кераміки, господарських і побутових речей [17].

12 літніх сезонів з 1969 по 1980 рр. ретельно досліджувала територію давньоруської Бакоти XII-XIII ст., коли вона була адміністративним центром Пониззя, об'єднана експедиція Інституту археології АН УРСР та Кам'янець-Подільського педінституту (керівники І.С. Винокур, Р.А. Юра, П.А. Горішній). Роботи велися переважно в урочищі Скалки на місці городища XII-XIII ст. Розкопано наземні і напівземлянкові житла, господарські будівлі, ями, гончарні печі, 55 поховань, зібрано велику кількість залишків зброя, ювелірних та інших виробів давньоруського часу, які свідчили, що у ті часи Бакота була важливим центром ремесла, торгівлі та землеробства у Подністров'ї. Результатом дослідження стало видання І.С. Винокуром і П.А. Горішнім спільної монографії «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» (1994) [18].

Одночасно загін Середньодністровської експедиції (керівник О.М. Приходнюк) археологічно досліджував у 1974-1977 рр. поселення черняхівської культури (II-V ст. н. е.), ранньослов'янського (VI-VII ст.), давньоруського (XII-XIII ст.) часу в околицях села Лука Каветчина на Дністрі [19], другий загін цієї ж експедиції, яку очолила Л.В. Вакуленко, проводив роботи у 1974-1979 рр. по стаціонарному вивченню біля с. Сокіл та округи пам'яток також черняхівського, ранньослов'янського і давньоруського періодів [20], третій загін (керівники М.П. Кучера і П.А. Горішній) впродовж 1977-1984 рр. розкопав і дослідив залишки городища XII-XIII ст. в околиці смт. Стара Ушиця на Дністрі і підтвердив літописну згадку про існування тут одного із міст давньоруського Пониззя [21], наступний загін цього ж інституту (очільник В.Д. Баран) під час сезонних робіт 1979-1980 рр. виявив і розкопав черняхівське поселення на придністровських полях між селами Бакота і Теремці (відкрито залишки 29 жител-напівземлянок, кам'яні печі, уламки кераміки тощо) [22].

На цьому завершилися роботи Середньодністровської експедиції Інституту археології АН УРСР в зоні затоплення території у зв'язку із завершенням будівництва Дністровської гідроелектростанції, які були розпочаті ще в другій половині 1940-х років. Варто відзначити, що колектив цього інституту зробив все залежне від нього, щоб дослідити якомога більше пам'яток історії та культури різних епох у зоні відчуження Середнього Подністров'я і цим самим нагромадити величезну кількість артефактів, які значно поповнили джерела наукових знань про життя населення в давні віки в цьому регіоні України. З середини 1980-х років Інститут археології НАН України продовжив активно досліджувати пам'ятки Середнього Подністров'я, починаючи з території с. Бернашівка Могилів-Подільського, яка містилася нижче греблі Дністровської ГАЕС, і до поселень Ямпільського району Вінницької області та на верхньому плато басейну Середнього Дністра Хмельниччини.

Так само можна оцінити зусилля по вивченню пам'яток давнини в зоні затоплення берегів Середнього Дністра археологічних експедицій інших установ і вищих навчальних закладів, зокрема, Кам'янець-Подільського педінституту, а тепер національного університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського інституту суспільних наук АН УРСР, а нині Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та Чернівецького обласного краєзнавчого музею тощо.

Хочу згадати роботу археологічних експедицій, які працювали вже напередодні і в час затоплення берегів Дністра. Це експедиція Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника (керівник Л.І. Кучугура), яка впродовж літніх сезонів 1977-1984 рр. стаціонарно дослідила в околицях с. Врублівці на Дністрі, в урочищі Монастирисько, нашарування стійбищ первісної людини верхньо- і нижньопалеолітичного та мезолітичного періодів (знайдено нуклеуси, кам'яні знаряддя праці, залишки вогнища, кістки мамонта та інших тварин тощо) [23]. У 1978-1979 рр. досліджувала скіфські пам'ятки та ранньослов'янського типу експедиція Київського державного університету імені Тараса Шевченка під керівництвом Ю.М. Малеева в околицях с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району. Тут відкрито округлу напівземлянку, кам'яну піч, дві печі за межами житла, уламки кераміки, вироби із заліза тощо [24].

У 1981 р. було завершено спорудження Дністровської ГАЕС. Щоб ввести її в дію, почали піднімати рівень води Дністра, перегородивши течію ріки високою греблею. Незабаром всі низини скелястих берегів ріки опинилися під водою в окремих місцях на глибині до 40 і більше метрів. Всього було затоплено понад 12 тис. га родючих земель, на яких були вирубані сади, виноградники, розібрані храми, школи, клуби, оселі, господарські будівлі сіл з численними зафіксованими залишками пам'яток минулих тисячоліть, до більшості яких так і не дійшли руки археологів. Сьогодні в суспільстві неоднозначне ставлення до цієї події. Домінує думка, що це була рукотворна природно-екологічна катастрофа. Після 1981 року масове археологічне вивчення Середнього Подністров'я призупинилося. Не так уже інтенсивно, але все-таки археологи продовжують досліджувати сліди давніх культур, проте в тих місцях, до яких не дійшли води Дністра і його приток.

Починаючи з 1990-х років і до сьогодні прийшла в наш регіон ще одна біда стосовно збереження і дослідження пам'яток старовини. Це так звана чорна археологія, яка нічого не має спільного ні з наукою, ні з музеями, ні з краєзнавством. Псевдоархеологів вабить жадоба наживи. Оснащені надсучасними приладами пошуку, вони полюють за скарбами, іншими цінними артефактами і ради цього руйнують, знищують стародавні городища, поселення, могильники й інші пам'ятки історії та культури. За своїм розмахом це зло вже порівнюють до наркомафії. Тому негайно потрібно піднімати всю громадськість на боротьбу з цим лихом, застосовувати закони, форми і методи проти нього як це робиться проти наркотрафіків та наркоманів. Інакше наше родове коріння, джерело пізнання минулого, величезний пласт історії і культури від первісного ладу і до середньовіччя будуть знищені, а нам залишиться лише прокляття душ цих суспільств і цивілізацій.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии /В.Б. Антонович //Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. I. – С. 86-102; Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. – 1891. – № 9.
2. Баженов Л.В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) /Л.В. Баженов, О.Л. Баженов //Кам'яниччина в контексті історії Поділля: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 44-46.
3. Там само. – С. 46.
4. Артамонов М.І. Південно-подільська експедиція /М.І. Артамонов //Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. 1. – С. 257-262.
5. Борисковский П.И. Палеолит Украины. Историко-археологический очерк /П.И. Борисковский. – М.-Л., 1953.
6. Борисковский П.И. Древнепалеолитические местонахождения Среднего Поднестровья /П.И. Борисковский // Сов. Археология. – М., 1949. – Т. XI.
7. Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука Враблевецкая на Днестре /С.Н. Бибиков. – М.: МИА, 1953. – 460 с.
8. Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья /Т.С. Пассек. – М., 1961. – 203 с.; Пассек Т.С. Итоги работ трипольской (Днестровской) экспедиции в 1950 г. //КСИИМК. – 1952. – Вып. 45. – С. 3-18.
9. Тиханова М. Розкопки верхніх горизонтів поселення в селі Лука Врублівецька /М.О. Тиханова //Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т.1; Симонович Е. Про культуру полів поховань на Поділлі //Археологія. – К., 1951. – Т.V.; Артамонов М.И. Славянские железноплавильные печи на Среднем Днестре //Сообщения гос. Эрмитажа. – Л., 1955. – Т. VII.
10. Тиханова М.А. О раннеславянском поселении в Лука Врублевецкой /М.А. Тиханова //Краткие сообщения Института археологи АН СССР. – 1971. – Вып. 125.
11. Мовша Т.Г. Нове у дослідженні трипілля Середнього Дністра /Т.Г. Мовша //Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 103-105; Мовша Т.Г. Трипільське поселення в с. Цвіклівці // Археологія. – К., 1964. – Т. 16. – С. 213-222; Мовша Т.Г. Жванецька культура трипільсько-кокутенської спільності //VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 10-12.
12. Баженов Л.В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини. – С. 48.

- 13 Раппопорт П.А. Военное зодчество Западно-Русских земель X-IV вв. /П.А. Раппопорт. – М., 1967. – 241 с.
14. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини /І.С. Винокур, С.К. Гуменюк. – Хмельницький, 1965. – С. 15; Винокур І.С. Дослідження середньовічного палацу-замка в Бакоті на Дністрі /І.С. Винокур, Г.М. Хотюн // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 85-86.
15. Бибииков С.Н. Древние кремневые разработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска /С.Н. Бибииков // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 62-64; Збеневич В.Г. Предварительные итоги работы Среднеднестровской экспедиции //В.Г. Збеневич //Там само. – С. 84-85.
16. Збеневич В.Г. Нові пам'ятки скіфського часу на Середньому Дністрі /В.Г. Збеневич // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 110-111.
17. Винокур І.С. Исследование памятников в Устье на Среднем Днестре /И.С. Винокур, О.М. Приходнюк, А.Т. Смиленко //Археологические исследования в Украине в 1968 г. – К., 1971. – С. 218-222.
18. Винокур І.С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя /І.С. Винокур, П.А. Горішний. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С. 14-16; Горішний П.А. Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре /П.А. Горішний, Р.А. Юра // Археологические открытия. – М., 1975. – С. 317-318.
19. Приходнюк О.М. Поселение Лука Каветчинская /О.М. Приходнюк //Археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С. 357.
20. Вакуленко Л.В. Славянские поселения I тыс.н.э. у с. Сокол на Днестре /Л.В. Вакуленко, О.М. Приходнюк. – К., 1984. – 106 с.
21. Кучера М.П. Староушицкое городище /М.П. Кучера, П.А. Горішний //археологические открытия 1976 г. – М., 1977. – С. 345.
22. Баженов Л.В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини. – С. 50.
23. Кучугура Л.І. Вироби та прикраси з шарів кам'яної доби поселення Врублівці /Л.І. Кучугура /VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології. – С. 4-6.
24. Малеев Ю.Н. Раскопки в Хмельницкой и Черновицкой областях /Ю.Н. Малеев, Б.А. Прищепя, В.А. Бондарчук //Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 363-364.

Богдан Строчень

кандидат історичних наук

директор ДП ОАСУ «Подільська археологія»

член ICOMOS

ДОСЛІДЖЕННЯ ДП ОАСУ «ПОДІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЯ» НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Прийнятий у 2000 р. Закон України Про охорону культурної спадщини [1] позитивно вплинув на збереження об'єктів культурної спадщини. Пам'яткоохоронці отримали можливість контролювати процес виділення земельних ділянок під будівельні та земляні роботи та у власність. У 2004 р. вступає в дію ще один закон, пов'язаний із збереження національного культурного надбання – «Про охорону археологічної спадщини», який на законодавчому рівні закріпив участь науковців, зокрема Інституту археології НАН України, в пам'яткоохоронній роботі [2]. За часи незалежності було прийнято немало законодавчих актів, які мали б дати позитивні результати. Але не завжди був продуманий механізм їх реалізації. У нашому випадку, завдяки старанням пам'яткоохоронців і науковців механізм реалізації законодавства про охорону культурної спадщини був введений у дію. В даній публікації зупинюся тільки на результатах діяльності археологів. Після того як вступив у дію Закон України «Про охорону археологічної спадщини», було створено Дочірнє підприємство «Подільська археологія» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України. Розпочала свою діяльність ДП «ОАСУ Подільська археологія» 1 липня 2004 р. на Тернопільщині. Рівно через 4 роки, на прохання управління культури і туризму Хмельницької облдержадміністрації було утворено Хмельницький відділ нашого підприємства¹. Очолив його О.Г. Погорілець, який взяв на себе організацію роботи відділу, підбір кадрів та ін. Комунікабельність завідуючого новоствореного відділу сприяли налагодженню ділових контактів із відділом охорони пам'яток та землепорядними організаціями, налагоджено систему роботи. До співпраці були залучені майже усі археологи Хмельниччини.

За два з половиною роки обстежено 5467 ділянок. Якщо брати по роках, то у 2008 р. (за 6 місяців) – 1497, у 2009 р. – 1689, у 2010 р. – 2281 земельна ділянка. Виявлено понад 50 нових археологічних об'єктів, переважно поселень [3].

¹ Користуючись нагодою, висловлюю щиру вдячність тодішньому заступнику начальника управління культури Г.Й. Фурманчук та заступнику голови Хмельницької облдержадміністрації М.П. Вавринчуку за ініціативу та розуміння у питаннях збереження національної культурної спадщини.

На 2008 рік припадають і перші рятівні розкопки ДП «ОАСУ Подільська археологія» на Хмельниччині – на нововиявленому поселенні культури кулястих амфор в м. Нетішині. Це був досить важливий результат. Адже на території України культура кулястих амфор представлена, в основному, поховальними пам'ятками та і то у невеликій кількості [4].

У цьому ж 2008 році О. Г. Погорільцем під час проведення нагляду за земляними роботами (копання рову під газопровід) виявлено залишки зовнішньої оборонної стіни, яку можна ідентифікувати, як ймовірну частину південно-західної вежі малої фортеці. Про вежу раніше не було відомо, тому що зовнішні ознаки до нашого часу не збереглися.

У травні 2010 р. старшим науковим співробітником ДП «ОАСУ Подільська археологія» Демидком С. Ю. на прохання управління культури Хмельницької ОДА проведено обстеження могильника черняхівської культури поблизу с. Лісові Гринівці Хмельницького р-ну Хмельницької обл., виявленого під час проведення земляних робіт. (Проект землеустрою на зазначену земельну ділянку була виготовлений у 2008, ще до того, як нами були розпочаті роботи по проведенню археологічної експертизи на території Хмельниччини.) Згадані поховання розташовані приблизно за 1,0 км на північний схід від меж м. Хмельницького (стосовно відповідного дорожнього знаку на шосе Н-03 Житомир–Чернівці), за 0,2 км на південь від колишнього піонертабору «Сонячний», за 0,05 км на північ від поселення Лісові Гринівці 3. Значна частина могильника на початок наукових досліджень вже була зруйнована. Зусиллями управління культури Хмельницької ОДА та відділу охорони пам'яток земляні роботи були зупинені. У вересні 2010 р. укладено договір та проведено рятівні дослідження на частині нововиявленої пам'ятки. В результаті виявлено 10 поховань, з них повністю досліджено 8 [5]. Розкопки могильника були продовжені у 2011 р. Всього зафіксовано 20 поховань. Некрополь цікавий перш за все тим, що тут домінують поховання орієнтовані головою на захід, причому серед них трапляються і такі, що супроводжуються поховальним інвентарем. А як відомо, поховань із західною орієнтацією не так вже й багато – близько 16%, і, крім того, поховання західної орієнтації в основному безінвентарні. До того ж, відомо менше десятка могильників черняхівської культури, де переважають поховання західної орієнтації [6].

У серпні 2011 р. археологічною експедицією ДП «ОАСУ Подільська археологія» під керівництвом А. Ф. Гуцала проведено рятувальні розкопки на багатошаровому поселенні біля с. Іванківці Городоцького району на місці будівництва автодороги. Розкрито 1200 кв. м пам'ятки, досліджено 8 житлових та господарських споруд чорноліської (?) культури, скіфського часу та ранніх слов'ян.

У цьому ж місяці завідуючим Хмельницьким відділом В. А. Захар'євим та науковим співробітником Г. В. Нагачевським на дюні лівого берега р. Південний Буг північніше с. Копистин біля Хмельницького виявлено могильник. Досліджено 2 безінвентарні скорчені поховання дорослих чоловіків, а також визначено місцезнаходження ще 4 поховань – чоловічого, жіночого, підлітка та немовляти. Для встановлення культурно-хронологічної приналежності некрополя необхідно провести додаткові дослідження.

Наприкінці вересня – на початку жовтня 2011 року проведено рятівні дослідження гробниці культури кулястих амфор поблизу с. Ілятка Старосинявського району. Під кам'яними плитами виявлено 2 окремих поховання у скорченому вигляді та «братську могилу» з 5-ти осіб. Знайдено традиційні для цієї культури кістяні пряжки для ременів, глиняний посуд.

Щодо археологічних досліджень в Кам'янці-Подільському, то 2010 року у західній частині Північного бастиону Кам'янець-Подільської фортеці було продовжено археологічні дослідження під керівництвом Л.І. Виногородської. За час проведення розкопок встановлено рівень залягання та напрямок давньої дороги XIV-XVI ст., що вела до замку. Виявлено культурні нашарування різних історичних епох та встановлено рівень їх залягання. Виявлено, ймовірно, залишки башти Стара Рожанка.

Протягом грудня 2009 – березня 2010 рр. проведено археологічний нагляд за будівельними земляними роботами по вулиці Татарська, 19-21. Проведення археологічних робіт дало змогу встановити глибину культурного нашарування в даній частині міста. Виявлено залишки трипільського культурного шару, а також зібрано цікавий археологічний матеріал, який має велике значення для вивчення історії міста. Серед зібраного матеріалу: керамічний посуд, кахлі, фрагменти люльок, скляний посуд...

У травні-червні 2011 року здійснено археологічне дослідження земельної ділянки за адресою провулок Ламаний, 3 у Старому місті. Під час шурфувань виявлено трипільський культурний шар, зібрано археологічний матеріал XIV-XIX ст. Встановлено глибину залягання культурних нашарувань у даній частині Старого міста. Обстеження котловану сусідньої ділянки показало, що тут наявний культурний шар трипільської культури товщиною до 0,5 м, на глибині 0,8-1,0 м. Тут же простежуються культурні нашарування епохи Середньовіччя та ймовірні залишки жител. Все це потребує досконалого дослідження і має вагомий значення у вивченні історії та топографії міста.

Поряд з тим під час проведення огляду фундаментів Старого міста протягом 2008-2011 рр. виявлено два гончарних горни, дослідження яких ще не завершено.

Окрім проведення рятівних досліджень працівники ДП «ОАСУ Подільська археологія» активно займаються і науковою роботою – розробкою планових наукових тем, публікують статті за результатами досліджень, виступають на конференціях.

23-25 вересня 2010 року в м. Кам'янець-Подільському Хмельницької області проведено Міжнародну наукову конференцію «Актуальні проблеми археології», присвячену пам'яті та з нагоди 80-річчя з дня народження відомого археолога, засновника Подільської археологічної школи, організатора краєзнавчого руху на Хмельниччині, одного із перших викладачів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету, доктора історичних наук, професора, академіка АН Вищої школи, вченого із світовим ім'ям – Іона Срулевича Винокура.

Організаторами виступили Дочірнє Підприємство «Подільська археологія» державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, де половина складу науковців – його учні; Кам'янець-Подільський Національний університет ім. І. Огієнка, якому віддав понад 40 років життя та Інститут археології НАН України, з яким підтримував тісні зв'язки і багато років був членом ради по захисту дисертацій.

У конференції взяли участь науковці з різних регіонів України та Польщі: Києва, Львова, Севастополя, Вінниці, Житомира, Луцька, Полтави, Рівного, Тернополя, Чернігова, Борщева, Острога, Любліна, Познані, Замостя, Кам'янець-Подільського та Чернівців. Академічний склад конференції був представлений академіками, докторами наук, кандидатами.

В ході конференції науковцями були розглянуті актуальні питання археології Європи, а в темах доповідей охоплено періоди від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Окрім цього, учасникам було проведено екскурсію, в ході якої вони мали змогу відвідати Кам'янець-Подільський і Хотинський замки та розкопки на місці кургану.

До початку конференції були видані тези доповідей [7], а за результатами готується збірка матеріалів.

У 2011 році колектив Хмельницького відділу поповнився трьома випускниками історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, які активно включилися в роботу.

Поряд з успіхами, мають місце і проблеми. Зокрема, не вдалося запобігти руйнуванню трипільського поселення на місці будівництва автодороги Іванківці-Романівка. До того ж, під час будівництва згаданої дороги було порушено і давньоруський культурний шар. Не розпочато роботу по програмі суцільного обстеження території Хмельницької області. Слід зауважити, що на Тернопільщині така робота проводиться вже декілька років.

Щодо планів на майбутнє, то наступного 2012 року розпочнемо реалізацію згаданої програми на Хмельниччині. Плановими науковими темами буде охоплено якомога більше періодів. Досить перспективним, на нашу думку, є дослідження в Кам'янці-Подільському. У 1999 році О. А. Пламеницькою було висунуто гіпотезу про римське походження Кам'янця-Подільського [8], яка отримала більше критики, ніж підтримки. Проте, враховуючи що археологічні дослідження на території старого міста проводилися фрагментарно, ми не можемо бути категоричними у підтримці чи запереченні тези О. А. Пламеницької. Єдине, що можемо на сьогоднішній день стверджувати, що потрібні подальші археологічні дослідження Старого міста, фортеці. Вони зможуть внести ясність у питання про час та засновників Кам'янця-Подільського. Реальним в цьому плані нам видаються перспективи співпраці із заповідником у питаннях нагляду археологів за земляними роботами.

Таким чином, в результаті діяльності управління культури Хмельницької облдержадміністрації та ДП «ОАСУ Подільська археологія» по реалізації пам'яткоохоронного законодавства здобуто нові відомості з історії краю, України, відкрито ряд нових пам'яток, врятовано від руйнування земляними роботами пам'ятки археології, культурний шар в історичних містах тощо. Завдяки створенню Хмельницького відділу ДП «ОАСУ Подільська археологія» до вивчення археології Хмельниччини долучилися науковці Інституту археології НАН України. Окрім того, ведеться робота по координації археологічних досліджень на Хмельниччині між різними науковими установами, що позитивно впливає на їх результати.

Список використаних джерел та літератури:

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини: збірник документів. – Київ: ХІК, 2006. – С. 158-189.
2. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини: збірник документів. – Київ: ХІК, 2006. – С. 190-202.
3. Строєць Б.С. Дослідження на Поділлі у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009. – Київ-Луцьк, 2010. – С. 387-388.
4. Археология Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.1. – С. 280-291; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 43-49.

5. Строцень Б.С., Демидко С.Ю. Рятівні розкопки могильника черняхівської культури в с. Лісові Гринівці на Хмельниччині // АДУ-2010. – К.-Полтава: Вид. ІА НАНУ, 2011. – С. 319.
6. Никитина Г.Ф. Систематика погребального обряду племен черняховської культури. – М.: Наука, 1985. – С. 33-35.
7. Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура (м. Кам'янець-Подільський 23-25 вересня 2010 року). – Тернопіль: Астон, 2010. – 136 с.
8. Пламеницька О., Пламеницька Є. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії // Пам'ятники України. – 1999. – № 4.

Олег Погорілець

Директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

ЯГОДЗІНСЬКИЙ МИХАЙЛО ЙОСИПОВИЧ – ІСТОРИК, АРХЕОЛОГ, МУЗЕЙНИК

До величних постатей, які завжди будуть з Меджибожем та Україною, слід віднести знаного краєзнавця, першого директора музею в Меджибізькій фортеці Михайла Ягодзінського. Найважливіша задача нашого часу, наш борг перед Богом і людьми, – це зібрати, зберегти і зробити відомим його життєпис, адже його життя, надзвичайно цікаве й різноманітне. Він зазнав багато випробувань і поневірянь, досліджуючи, зберігаючи й охороняючи пам'ятки історії і культури рідного краю. На жаль, інтерес до життєвих і творчих шляхів, громадської і науково-дослідницької діяльності Михайла Йосиповича, одного із зачинателів історико-краєзнавчих та етнографічних досліджень містечка Меджибіж та Меджибізької фортеці, обмежувався оприлюдненням лише незначних краєзнавчо-біографічних розвідок.

Поділлязнавець Михайло Йосипович Ягодзінський народився 14 червня 1923 року в с. Грушів Ржищівського (нині Миронівського) району Київської області в багатодітній родині. Рано залишившись без матері, він дивом вижив під час Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Після закінчення місцевої школи у вересні 1938 р. вступив на шкільне відділення Ржищівського педагогічного училища, яке закінчив перед Другою світовою війною. В травні 1941 р. був зарахований на скорочений курс Київського танкового технічного училища. За участь у бойових діях в період 1942-1945 рр. та отримання поранення нагороджений медаллю «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1945).

Після завершення військової служби в квітні 1948 р., з травня 1948 – по лютий 1949 р. працював контрольним майстром на ремонтному заводі МВС. Проте вже 17 лютого 1949 р. повернувся на військову службу і на посаді техника-лейтенанта прослужив до 23 вересня того ж року. Після звільнення з військової служби в 1949 р. працював учителем 1–4-х, пізніше 5–7-х класів. У 1949-1950 рр. навчався в Бежицькій середній школі (м. Бежиця Брянська обл.) робітничої молоді. В період 1952-1958 рр. заочно навчався на історичному факультеті Ужгородського державного університету, після отримання диплому вчителя історії середньої школи викладав історію в школах Старокостянтинівського району, в Пилявецькій середній школі (1962-1963). В період 1963-1965 рр. працював директором Галузинецької восьмирічної школи Деражнянського району, пізніше вчителем історії Веселецької восьмирічної школи Городоцького району (1965-1969). Увесь свій вільний час разом із учнями проводив в історико-краєзнавчих та етнографічних експедиціях, вивчаючи пам'ятки історії та культури рідного краю.

14 квітня 1969 р. М.Й. Ягодзінський був призначений на посаду наукового співробітника Меджибізького музею – відділу Хмельницького обласного краєзнавчого музею, котрий мав розмістити свої експозиції в стародавньому Меджибізькому замку. Його стараннями почався активний процес збирання пам'яток давнини краю, проведення археологічних розвідок по берегах Південного Бугу та Бужка. Михайло Йосипович, перейнявшись палкою любов'ю до історії та краси містечка Меджибіж і його замку, стояв біля витоків музейного закладу в Меджибізькій фортеці, засновував його фонди, вишукував необхідні стародавні речі. Метою його життя стало дослідження і звеличення історичного поступу містечка і фортеці. Він особисто був знайомий з академіком Національної академії наук П. Троньком, активно співпрацював з головним архітектором проекту реставрації фортеці Є. Лопушинською, археологом О. Авагяном, котрий проводив стаціонарні археологічні дослідження підвір'я Меджибізької фортеці. Про цей період свого життя Михайло Йосипович пізніше згадував: «З квітня 1969 р. мені приходилось займатися організацією реставраційних робіт у Меджибізькій фортеці для пришвидшення відкриття музею, адже експозиція обласного краєзнавчого музею закривалася у зв'язку з будівництвом нового приміщення.

Починати приходилось з нуля, тому що не було ні приміщень, ні експозицій. Дякуючи мобілізації сил громадськості, учнів, допомоги тодішньої адміністрації обласного музею, в березні 1971 р. у фортеці була

відкрита експозиція історичного відділу, а в травні 1975 – художній відділ. Загальна площа експозиції займала 900 м². До літа 1977 р. в Меджибізькому відділі вже працювало 8 чоловік, а кількість відвідувачів доходила до 25-30 тис. чоловік щорічно. В книгах пропозицій залишалось багато записів вдячних відвідувачів на адресу колективу і особисто Михайла Йосиповича.

Після виходу на пенсію директора обласного музею Марти Іванівни Желязникової, новий директор музею розпочав «тормозіння росту експозиції Меджибізького музею. Зривалася підготовка зустрічі 60-річчя Великого Жовтня, яку наш відділ бажав зустріти підготовленою виставкою робіт «Художники Хмельниччини за 60 років Жовтня». Під цю виставку реставратори зробили нове приміщення площею 450 м².

Відстоюючи інтереси росту експозиції музею у фортеці, я став бити тривогу перед обласними інстанціями, але там чомусь відмовчувались. Я звернувся в Міністерство Культури УРСР.

В облуправлінні культури Портнов Леонід Ізрайович склав фіктивну відписку, а мене було відсторонено від подальшого керівництва відділом музею, зменшено до мінімуму зарплату, записано догану і почалось постійне переслідування...».

Не зважаючи на всі життєві перипетії, М. Й. Ягодзінського часто можна було побачити серед школярів місцевої школи. В ті часи підручники з історії лише епізодично згадували окремі сторінки історії України та рідного краю, а розповіді Михайла Йосиповича про творців і власників містечка та його фортеці, козацькі війни і ватажків селянсько-козацьких повстань запалювали в молодих серцях любов до рідної землі, її історії та культури.

У березні 1971 р. в одному з відреставрованих приміщень Меджибізького замку було відкрито першу експозицію краєзнавчого музею. Завідувати нововідкритим музейним закладом було доручено Михайлу Йосиповичу Ягодзінському. Публікував свої праці в:

- журналі «Нумизматика и сфрагистика» – «Клад монет начала XVII в. из с. Аркадиевцы Хмельницкой области» (1974, у співавторстві з П. Горішним);
- молодіжній газеті «Корчагінець» – «Третя молодість», про Меджибізьку фортецю (1971);
- обласному часопису «Радянське Поділля» – «Архітектура Меджибізької фортеці»; «Де що з історії Меджибожа»; «Потрібна допомога», щодо реставрації Меджибізької фортеці; «Прогресивні погляди визначного предка», про основоположника хасидизму Ізраїле Баал-Шем-Тове, що народився у Меджибожі (1971-1972);
- «Летичівська газета» – «Київ бомбили, нам об'явили...», про 50-річчя Великої Перемоги (1994);
- «Літопис Поділля» – «Доісторичне минуле села Русановець» (1997);
- стаття-пропозиція «Голові Хмельницької Обласної Ради Депутатів Трудящих Товстановському О. І.» – в книзі «Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник» (2011).

Подальше вивчення містечка Меджибожа та околиць продовжилось у співпраці з науковим співробітником музею М. Пінчаком та В. П'ясецьким. З ранньої весни і до пізньої осені великих ентузіастів-краєзнавців можна було зустріти на розораних полях Летичівського і сусідніх районів. Вони виявляли і досліджували сліди трипільської археологічної культури, розповсюдження раньослов'янських пам'яток.

Саме М. Й. Ягодзінський в 1973 р. розпочав археологічне дослідження подвір'я Меджибізької фортеці. При цьому значну увагу приділяв збереженню пам'яток історії, про що свідчить його заява на ім'я директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею від 26 грудня 1978 р., щодо необхідності своєчасної підготовки документів на отримання Відкритого листа на проведення археологічних розкопок на його ім'я, у зв'язку із запланованими роботами по благоустрою території двору фортеці. На його думку, «необхідно завершити археологічні дослідження в зоні активних ділянок, що підлягають розоренню культурного слою...». Проте відкритий лист за №125/162 «стараннями» директора Хмельницького обласного краєзнавчого музею отримав лише 24 червня 1980 р. Саме завдяки наполегливості Михайла Йосиповича Ягодзінського було віднайдено первинне ядро Меджибізької фортеці XII-XIV ст., літописного «Межибожа», введено в науковий обіг десятки археологічних пам'яток.

За підсумками своїх археологічних розвідок на теренах Хмельницької області, на берегах річок Південний Буг та Бужок, Михайло Йосипович Ягодзінський підготував «Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведені протягом 1958-1971 рр.» (1971/52), «Звіт про археологічні розвідки по берегах верхів'я Південного Бугу в 1972 р.» (1972/60) та «Звіт про археологічні дослідження в зоні верхів'їв басейну рік Південний Буг та Бужок (околиці Меджибожа Хмельницької області) в 1973 р.» (1973/67), машинописні тексти яких до середини 2011 року знаходилися у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України. В 2011 році вони були опубліковані в книзі «Ягодзінський Михайло Йосипович (1923-2008): історик, археолог, музейник» (2011). Але, на превеликий жаль, внесені ним до Звіту археологічні пам'ятки до цього часу не паспортизовані. Розглядаючи ці Звіти, варто зазначити, що ним під час археологічних розвідок було:

• відкрито в 2-й половині XX ст. у селі Русанівці, на схилі лівого берега р. Південний Буг, частково – на правому березі р. Левада в центральній частині села, черняхівське та давньоруське (двошарове) поселення. Площа поширення підйомного матеріалу – 300x150 м. На поверхні виявлено фрагменти ліпного посуду та крем'яні вироби доби бронзи, фрагменти ліпної кераміки скіфського часу, фрагменти гончарного посуду XII-XIII та XVII-XVIII ст.;

• виявлено в 50-ті рр. XX ст., спільно з В. П'ясецьким, на плато між селом Русанівці та поселенням Русанівці курганну групу з 4 насипів. Повторне обстеження в 1995 р. виявило лише 3 кургани: один висотою близько 1 м, діаметром 18 м, і два – повністю розораних (висотою до 0,5 м). Сліди четвертого насипу не простежені – ймовірно, знищений оранкою;

• введено в науковий обіг виявлене В. П'ясецьким на схилі над крутим лівим берегом Південного Бугу в селі Русанівці поселення IV-III тис. до н. е. та XII-XIII ст. площею 500x120 м;

• виявлено, спільно з В. П'ясецьким, на лівому березі р. Південний Буг за 1,5 км на захід від містечка Меджибіж – багатошарове поселення з матеріалами доби бронзи, скіфського часу, окремими фрагментами гончарного посуду, можливо XII-XIII ст. Площа поширення підйомного матеріалу – 300x100 м;

• обстежено відкрите В. П'ясецьким у 50-х рр. XX ст. поблизу південно-західного краю містечка Меджибіж багатошарове поселення трипільського часу. Площа поширення підйомного матеріалу до 500x70 м, на поверхні якого зібрано фрагменти ліпного посуду (у т.ч. розписного) IV-III тис. до н.е., пізньої бронзи, гончарного посуду XVI-XVIII ст.;

• виявлено поселення доби бронзи на схилі мису при впадінні безіменного струмка у р. Бужок за 1,0 км на північ від селища. Площа поширення культурного шару 200 x 150 м;

• обстежено на північному краї містечка Меджибіж, на пологому схилі меліорованої балки та, частково, на плато над крутим правим берегом р. Бужок в урочищі «Пристань», відкрите В. П'ясецьким у 50-х рр. XX ст., трипільське поселення, площа поширення підйомного матеріалу якого до 300 x 100 м вздовж балки і до 100 x 50 м вздовж ріки. Поодинокі фрагменти посуду виявлені також на віддалі до 200 м на захід від поселення в напрямку до шосе Меджибіж-Ярославка, де зібрано фрагменти ліпного посуду (в т.ч. розписного) IV-III тис. до н. е. та окремі фрагменти посуду пізньої бронзи;

• відкрито в 1960-х рр. у південній частині містечка Меджибіж у Попівщині поселення скіфського часу;

• відкрито, спільно з В. П'ясецьким, у містечку Меджибіж на правому березі р.Бужок, нижче греблі ставуНовоставці, поселення черняхівської культури;

• обстежено в с. Ставниця в урочищі Старий кар'єр давньоруське поселення, відкрите В. П'ясецьким, який датував його пізнім палеолітом та раннім залізним віком. Обстеження 1997 р. підтвердили наявність трьох зазначених шарів на поселенні, площа поширення підйомного матеріалу якого до 250x60 м;

• на схилі лівого берега р. Південний Буг у північній частині с. Ставниця відкрито курганний могильник з 5 насипів. На момент повторного обстеження зберігся 1 курган висотою близько 1,5 м, діаметром 22 м, а решта насипів – повністю розорані (висотою до 0,5 м);

• виявлено в східній частині с. Ставниця, біля мосту, поселення скіфського часу;

• виявлено за 1,5 км на південний захід від с. Требухівці в урочищі Любомирка, на лівому березі безіменного струмка – притоки Південного Бугу, поселення черняхівської культури;

• виявлено на захід від с. Требухівці курганну групу з 5 насипів висотою 1,0-1,5 м;

• виявлено на правому березі Південного Бугу в східній частині с. Требухівці трипільське поселення.

Досить цінною для сучасних дослідників є його праця «Доісторичне минуле селаРусановець», де М. Ягодзінський виклав історію, на перший погляд нічим не примітного селаРусанівці, яке походить із сивої давнини: «Село знаходиться на березі річки Південний Буг. Північно-східна околиця села – це пануюче підвищення, яке омивається майже з трьох боків руслом річки. Ось ця місцевість і пам'ятна тим, що тут знаходилось давнє трипільське поселення, яке датується третім тисячоліттям до нашої ери», про що свідчать різноманітні археологічні знахідки віднайдені дослідником на полях поблизу села.»Це й гладенько відшліфовані рубила (кремнієві сокирки без отворів), світло-коричневі оранжевого кольору уламки посудин, зроблених із глини і прикрашених зовні коричневими та білуватими закрученими лініями. Біля берега річки та природних джерел води ще сьогодні можна знайти уламки світло-сірого посуду з домішками шамоту (крупного піску). Люди, що жили у цьому поселенні, мали наземні житла, стіни яких були обмазані глиною. Житла поділялися на 2-3 частини, з'єднані проходами. В цих житлах вже були також виготовлені із глини печі, дим з яких виходив через отвори в стіні» («Літопис Поділля. – 1997. – № 2»).

Досліджуючи поселення Трипільської культури він пише, що залишки «добре обпаленого посуду оранжевого кольору ще й понині можна знайти на полях в околицях сіл Русанівці, Голосків, Головчинці, Требухівці, Лисогірка, Меджибіж та інших». Біля польової дороги з Русановець на Меджибіж, «в 300-500 метрах від перших хат, з правого боку дороги виділяються чотири невисокі підвищення у вигляді ромбу, які зорієнтовані за сторонами горизонту. Розміри їх такі: північ-південь – 75-80 метрів, схід-захід – 120 метрів.

Їх постійно розорюють, хоча три могили видно ще добре, а от четверта, східніша, вже розорана так, що ледве помітна».

У північній могилі з овальними контурами в основі, дослідником у 1973 році «було знайдено уламки оголеної жіночої статуетки у сидячому вигляді, глиняні трубки, з'єднані паралельно у вигляді бінокля, шліфоване кремнієве рубило (сокирка) білуватого кольору, 9 см завдовжки та уламки зернотерки, яка була виготовлена з піщаника. Навколо цього підвищення, на північ, просліджуються рештки жител. Могила та знахідки жіночого культу на ній вказують, що на цьому місці знаходилась культова будівля, древнє святилище, яке було побудоване з глини і покрите очеретом. Час існування його – III-II тисячоліття до нашої ери. Тому що наші далекі предки на той час були ще язичниками, то святилище відносилось до древнього культу жінки-матері, основи всього живого у людей, і його можна, мабуть, вважати одним з найдавніших культових місць на Поділлі».

Південна видовжена, з овальною основою, могила «засіяна білувато-сіро-зеленими сплавленими уламками товстостінного глиняного посуду, в якому на той час виплавляли мідь». Тут, у 1987 році М. Ягодзінським «була знайдена мідна сокирка, невелика за розмірами, 8-9 сантиметрів, у вигляді зубила. У верхній частині сокирки знаходиться невеликий отвір та кільце для прив'язування. У науці такі мідні сокирки-наконечники для списів називаються – кельт, тому що вперше вони були знайдені археологами у Німеччині у XIX столітті. Можна припустити, що саме на цьому місці наші далекі предки займалися виплавленням міді. В тодішні часи місця виготовлення знарядь праці були також великими святинами».

Малопомітна західна могила, що своєю формою витягнута з півдня на захід, археологом було знайдено «велику кількість уламків глиняного посуду з залишками попелу та кісток». На його думку, важко було визначити її призначення «у всьому культовому комплексі. Відомо, що у людей трипільської культури був культ спалення померлих, а прах спалених одноплемінників зберігався в глиняних посудинах. А виходячи з її західного розташування, можна припустити, що призначена вона була для ритуальних дійств, зв'язаних з похованням померлих та вшануванням їхньої пам'яті».

На вже майже повністю розораній східній могилі він віднайшов лише уламки посуду та плоского кременю, проте, зважаючи, що «люди трипільської культури були язичниками і обожнювали сонце, можна припустити, що східна могила у всьому культовому комплексі служила місцем для ритуального поклоніння сонцю».

Всі віднайдені М. Ягодзінським знахідки були передані у фонди Меджибізького історичного музею. Виявлений ним ритуальний комплекс поблизу села Русанівці, сьогодні привертає увагу науковців Інституту археології НАН України, які вже три сезони проводять там археологічні дослідження, які дадуть змогу відкрити ще одну таємницю життя наших далеких предків.

Поряд з історико-краєзнавчими та археологічними науковими дослідженнями Михайло Йосипович значну увагу приділяв і громадській роботі. В 70-х роках неодноразово вибирався депутатом Меджибізької селищної Ради депутатів трудящих. За участь в Другій світовій війні нагороджений орденом Богдана Хмельницького (1999); медалями «За оборону Києва» (1975), медаллю Жукова (1998); відзнакою Президента України – медаллю «Захиснику Вітчизни» (1999). Йому також були вручені ювілейні медалі «Двадцять лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1965), «Тридцять лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1975), «Сорок лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1985), «50 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1995), «60 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (2005), «50 лет Вооруженных сил СССР» (1969), «60 лет Вооруженных сил СССР» (1978), «60 років Визволення України від фашистських загарбників» (2004); пам'ятний знак «50 років Визволення України» (1995) і знак «25 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» (1960).

Разом із дружиною Тамарою Василівною виростили трьох дітей: синів Сергія та Олексія і дочку Наталію. В 1983 р. Михайло Йосипович пішов на заслужений відпочинок, але досить часто заходив у замок, турбуючись про те, чи ведуться археологічні розкопки, чи просувається реставрація, що нового знайдено, придбано чи зроблено в музейному закладі. Через нетривалий час захворіла дружина і, її забрала до себе на Полтавщину дочка Наталя. Невдовзі закінчився земний шлях Тамари Василівни, а Михайло Йосипович продовжував жити в Меджибожі, в своїй хаті, а згодом – з сім'єю молодшого сина в Требухівцях.

9 травня 2008 р., після урочистостей, що відбувалися в Меджибожі біля пам'ятника воїнам загиблим у Другій світовій війні 1941-1945 рр., він завітав у музей, де в розмові з колегами пророче сказав: «Прийшов попрощатися з Меджибожем, із замком, бо треба мені вже збиратися до Тамари Василівни». Мабуть, відчував, що недовго топтатиме ряст. Наприкінці травня дочка забрала батька до себе.

26 липня 2008 р. перестало битися серце Людини, Історика, Археолога, Учителя, Правдолюбця. Не стало мудрої, розсудливої, оптимістично налаштованої, завжди усміхненої, жартівливої людини. Він любив людей, природу, обходивши навколишні ліси вздовж і впоперек. Добре знав лікарські рослини, часто радив, яку хворобу чим лікувати. Навіть на екслібрисі – знакові своєї власної бібліотеки – вмістив малюнок: мандрівник із палицею на плечі, а на ній висить вузлик з харчами.

Справу, розпочату Вчителем, продовжили його учні – М. В. Пінчак, О. А. Марущак, О. Г. Погорілець та багато інших, котрі з вдячністю згадують подвижницьку справу Михайла Йосиповича Ягодзінського.

Андрій Трембіцький

магістр, краєзнавець, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник, заступник
директора з наукової роботи Державного
історико-культурного заповідника «Межибіж»

**ДО ПИТАННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН ЗНАНИХ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ
С. С. ГАМЧЕНКА ТА Є. Й. СІЦІНСЬКОГО**

На матеріалах епістолярної спадщини Євфимія Сіцинського (1859-1937) і Сергія Гамченка (1859-1934) розкрито проблему взаємовідносин знаних українських дослідників на ниві археологічних досліджень Трипільської культури.

В історико-краєзнавчих виданнях кінця ХХ – на початку ХХІ ст. майже відсутні повідомлення про співпрацю званого історика та археолога Євфимія Йосиповича Сіцинського (1859-1937) і відомого археолога Сергія Свиридовича (*Спиридоновича – так писав Є. Сіцинський* [1]) Гамченка (1859-1934) на ґрунті археологічних досліджень Поділля в 1909-1931 рр., щодо здобуття цими подвижниками досить цінного матеріалу про різнопланове життя населення подільського краю від найдавнішої доби. Загальні аспекти історії археологічних досліджень С. Гамченка на території сучасної Хмельниччини та Вінниччини висвітлили такі українські дослідники, як Є. Сіцинський [2; 3], М. Макаревич [4], С. Кузнецова, А. Линка [5], І. Шовкопляс [6], Л. Баженов [7], С. Ляшко [8], М. Костриця [9]. Частково цю проблему відображено у працях В. Рудя [10], І. Чорновол [11] та інших публікаціях [12; 13; 14]. Його ім'я внесено до Української Радянської Енциклопедії [15], Енциклопедії сучасної України [16], Вікіпедії [17] тощо.

Сучасні українські дослідники, не маючи переконливих документальних свідчень, лише здогадувалися про співпрацю і наукові зв'язки між собою цих двох колоритних українських діячів, але й близько не могли уявити всю глибину їхніх взаємин. Хоча Євфимій Сіцинський в 1929 р. згадував, що найчастіше з питань археології листувався з Михайлом Рудинським і Сергієм Гамченком, з «якими познайомився під час їхніх приїздів у Кам'янець» [18, арк.2зв.]. Наявні листи С. Гамченка [19; 20], які тривалий час не були ідентифіковані [21, с. 178], і поштова картка та лист М. Рудинського [22; 23] до Є. Сіцинського з родинного архіву автора, а також листи Є. Сіцинського до С. Гамченка, віднайдені у фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України (Ф-3) [24], підтвердили їхні тісні взаємовідносини.

Загалом епістолярна спадщина вчених свідчить про широку палітру взаємних симпатій, допомогу в різних життєвих ситуаціях, наукові консультації і поради, що дозволяє краще пізнати їхні біографічні аспекти, процес творчих стосунків щодо археологічних досліджень на теренах Поділля. Листи знаних дослідників, це найбільш «живе» та «повнокровне» джерело до вивчення та з'ясування маловідомих сторінок їхнього життя, творчості, наукових і дружніх стосунків, їхнього внеску в археологічну науку, археологічні дослідження та унікальні археологічні знахідки.

Відомий історик, етнограф, археолог, мистецтво- та музеєзнавець, протоієрей Євфимій Сіцинський, народився 15 жовтня 1859 року в с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (*нині Деражнянський р-н, Хмельницька обл. – авт.*). Закінчив Київську духовну академію, із ступенем кандидата богослов'я. В 1889-1903 рр. – член, секретар Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, 1903-1920 – голова Подільського церковного історико-археологічного товариства, дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (*Львів*) та десятка інших. Активний учасник багатьох Археологічних з'їздів, 1890-1933 – співробітник, директор музейних закладів. Значну роль відіграв учений в археологічних дослідженнях Поділля в 20-і рр. ХХ ст. Зусиллями Є.Сіцинського, В.Гериневича, М.Рудинського та інших в 1924-1931 рр. здобуто багатий матеріал про різнопланове життя краю від найдавнішої доби до пізнього середньовіччя. Помер Євфимій Йосипович Сіцинський 7 грудня 1937 р. [21, с. 110-111].

Видатний український археолог, дослідник України Сергій Свиридович Гамченко народився 7 (19) жовтня 1859 [17] (*за іншими даними 1860*), року в містечку Ратному (*за іншими даними в селі Ратне* [16]) Ковельського повіту Волинської губернії (*нині селище міського типу Волинської обл. – авт.*) [15] в сім'ї військових у третьому поколінні. Батьки мріяли про військову кар'єру сина Сергія, але доля розпорядилася інакше [9]. Військову кар'єру батька продовжили старші брати Сергія – Іван і Євген. Так, у списках генералів

і полковників Генштабу Царської армії значаться «Гамченко Іван Спиридонович, генерал-майор, Біла армія (Південь)» (*подальша його доля невідома – авт.*) та «Гамченко Євген Спиридонович, генерал-майор, Миколаївська Військова Академія Генерального штабу» [25]. У липні 1918 р. генерал-хорунжий Гамченко Євген Спиридонович був призначений начальником штабу Сердюцької дивізії створеної за наказом гетьмана Павла Скоропадського. Під час антигетьманського повстання перейшов на сторону Директорії УНР [26]. Після поразки Визвольних змагань українського народу в 1920 – емігрував до Польщі, перебував у таборах інтернованих вояків армії УНР. У 1922 – подав у радянське посольство прохання дозволити повернутися на Батьківщину. Повернувшись у квітні 1923 – з еміграції вступив на службу в Червону армію, викладав в Іркутській і Сумській піхотних школах [25]. Переїхав до Києва де викладав у військовій школі ім. Каменєва, а після звільнення з військової служби, став викладачем Київського інституту обміну розподілення [1]. Заарештований у сфабрикованій більшовицьким режимом справі «Весна». Розстріляний і похований в Києві [27].

Сергій Гамченко після закінчення Київської гімназії (1876), навчався на вечірніх відділеннях фізико-математичного та історико-філологічного факультетів Київського університету Святого Володимира (1876-1880). В 1878 р. археологічні розкопки давньоруського городища X – XI ст. в околицях Житомира розпочав київський професор В. Антонович. Під час літніх вакацій С. Гамченко увійшов до складу цієї археологічної експедиції і назавжди «захворів» археологією [9; 16; 17].

У 1879-1883 – навчався в Олександрівському військовому училищі в Москві, після закінчення якого проходив службу в Дінабурзі (*нині м. Даугавпілс, Латвія – авт.*), з 1883 – у Житомирі в 32-й артилерійській бригаді [9; 16]. С. Гамченко успішно поєднував військову службу із науковою діяльністю в галузі історії та археології [6, с. 161]. За короткий час пройшов шлях від молодшого офіцера батареї до старшого ад'ютанта начальника артилерії 11-го армійського корпусу, що давало йому можливість вільно пересуватись територією губернії, а численні штабні польові поїздки та виїзди на маневри сприяли науковим заняттям [9].

У 1886-1903 – здійснював самостійні археологічні дослідження на Житомирщині [15]. Так, починаючи з 1886 – проводив розкопки давньоруського курганного могильника-городища X – XI ст. у Мальованці (*передмістя Житомира – авт.*) [11, с. 262; 16]. Проаналізувавши знайдені речі та характер поховання, В. Антонович і С. Гамченко зробили припущення, що могильник насипаний місцевими слов'янськими племенами в VIII-XI ст. [12]. За результатами розкопок вийшла перша публікація-монографія дослідника «Житомирський могильник: Археологическое исследование Житомирской группы курганов» (1888), що здобувала прихильну рецензію (Киевская старина, 1888) і визначила його як ученого [9; 17].

У 1889-1896 рр. С. Гамченко обстежив та провів археологічні розкопки в Житомирському і Новоград-Волинському повітах: поселення та могильника в урочищі Струга; курганних могильників Крошня і Псище (*околиці Житомира – авт.*) доби бронзи; поселення трипільської культури, давньоруського городища та великої групи курганів V-VIII ст. у басейні рік Случ [16; 17] і Тетерів; слов'янських пам'яток X-XII ст. в урочищі Соколова гора в басейні р. Корчеватої та поблизу с. Студениця. В околицях Мирополя (*Романівський р-н – авт.*) обстежив ранньослов'янські пам'ятки – городище і 32 кургани, про які на XI Археологічному з'їзді (*Київ, 1889*) зробив доповідь «Розкопки в басейні р. Случ». Пізніше ці пам'ятки одержали назву «культури корчацького типу» або «житомирської культури». Допомога В.Б. Антоновичу збирати матеріали до «Археологічної карти Волинської губернії», повідомив про відкритті в с. Горошки (*нині Володарськ-Волинський – авт.*) поховання в кам'яних гробницях доби міді та кам'яних знарядь праці доби бронзи [5; 14].

У 1896 р. Сергій Гамченко гаряче підтримав ідею місцевої інтелігенції про створення у Житомирі Товариства дослідників Волині, став співавтором проекту Статуту (1897) та членом-засновником Товариства (1900), згодом однієї з найбільших регіональних краєзнавчо-наукових організації України [9; 16; 17]. В 1899 – друкує свою працю «Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студеницы Житомирского уезда Волынской губернии)», на яку Є. Сіцінський написав дві рецензії, одна опублікована в «Записках НТШ» (1901), а інша, на жаль, так і досі не опублікована [2].

У 1902 – став членом Історичного товариства Нестора Літописця при Київському університеті, 1906 – членом Російського археологічного товариства [8, с. 113; 9; 14], за дорученням якого проводив розкопки та розвідки на Бессарабії, Волині, Київщині, Одещині, околицях Житомира, Поділлі, Херсонщині [11, с. 263], 1913 – членом-кореспондентом Київського товариства старожитностей і мистецтв [8, с. 113; 9] та членом-співробітником Петербурзького археологічного інституту [8, с. 113; 9; 11, с. 263].

У 1905-1908 – проходив військову службу у Санкт-Петербурзі [17], де водночас дослідив неолітичні пам'ятки на узбережжі Фінської затоки і у басейні р. Луга. Свої знахідки описав у праці «Раскопки на побережи Финского залива» (1906). У 1909 – вийшов у відставку і повернувся в Україну [16], де впродовж 1909-1913 – за дорученням Імператорської Археологічної комісії та Імператорського Російського археологічного товариства проводив археологічні дослідження на деяких поселеннях в Бессарабії, Волині, Київщині, Одещині, Поділлі,

Херсонщині [8, с. 114; 13]. За цей час відкрив і розкопав 45 археологічних пам'яток трипільської культури в басейні Південного Бугу [8, с.114; 15]: в околицях Балти, Немирова, Тульчина та інших місцях Поділля [16]. В 1909 – проводив стаціонарні розкопки Немирівського городища скіфської доби [13] або так звані «Великі Вали» (*Немирівські вали – авт.*), одне з найбільших городищ на території України. На одному із трьох масивів, на яких розташоване «замчисько», вчений відкрив залишки трипільського поселення і зафіксував виходи 20 площадок, відзначивши, що забудова замчиська велась планомірно: 7 рядів жител поперек довгої осі городища і причому житла розташовані в «шаховому» порядку, однакового розміру: 21 м довжина; 12 – ширина і 3 – глибина. С. Гамченко інтерпретував їх як підземні житла «ямного» типу. Результати своїх робіт археолог розкрив у рукописному звіті «Спостереження над даними досліджень першоджерел Трипільської культури в 1909-1913 рр.», який опублікував у 1926 р. під назвою «Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909-1913 рр.», «Археологічні дослідження 1909 року на Поділлі по Трипільській культурі» та залишив цінні польові записи із схематичними кресленнями [14].

Вчений також відкрив трипільські поселення Білий Камінь та Рогізка (*нині Чечельницький р-н на Вінниччині – авт.*) і декілька поселень на території Бершадського району [13]. Про ці відкриття С. Сіцинський в праці «Начерки з історії Поділля» (1920), писав:

«Археологічні дослідження зазначають в деяких місцях півдня східної Європи такі оселі з кінця неолітичної доби. Оселі ті відшукуються на правобережній Україні, починаючи від Київа; далі йдуть вони на полудневий захід, зустрічаються на Волині, Поділлі, в Галичині, Молдавії й на Балканах. В археології ті оселі зветься передмікенськими. На Київщині та Волині такі стоянки з наукового боку досліджено добре... На Поділлі таких наукових дослідів робилося не багато... знайдено стоянки кінця неолітичної доби з глиняними хижками, з розписним посудом, з так званими похоронними «точками» (площадками). Це – села Івахнівці й Сирватинці Кам'янецького повіту (нині Городоцький р-н), Крутибороди Летичівського повіту (нині Крутибороди Ярмолинецького р-ну), Кринички й Коритна Балтського повіту й містечка Немірів Брацлавського повіту. Коло с. Крутибород... робили археологічні розсліди в 1906 р. відомий дослідник Київської старовини первісного характеру В. Хвойко та К. Хилірський... В селі Криничках Балтського повіту в 1892 р. розкопував стоянку первісної людини проф. В. Антонович... Коло того ж села Криничок в 1909-1910 рр. розслідував стоянки трипільського типу С. С. Гамченко. Тут же він знайшов і культури пізніші – гальштадську і лятен. Той же археолог в тих же роках знайшов і досліджував три «глиняних точки» (площадки) трипільського типу в селі Коритні Балтського повіту. Коло містечка Немірови Брацлавського повіту в 1909 р. розкопував велике городище той же С. С. Гамченко... знайдено стоянки трипільського типу...» [3, с. 12-13]*.

У 1913 – розкопував неолітичні поселення первісної доби поблизу сіл Баглаї і Білий Камінь (*Старокостянтинівщина – авт.*) [17]. У 51-річному віці успішно закінчив Петербурзький Археологічний інститут (1911) [9; 16], де в той час викладав знаний дослідник Поділля Кость Широцький. С. Гамченко написав і захистив дисертацію на тему «Дюнные енеолитические стоянки на побережье Финского залива» [8, с. 113; 11, с. 262].

Під час Першої світової війни С. Гамченко як полковник запасу був мобілізований до російської армії служив помічником начальника Казанського порохового заводу по господарській частині, чин генерал-майора артилерії отримав 26 червня 1917 р., у 1918 – звільнений зі служби за станом здоров'я і повернувся в Україну. З 1919 – почав працювати завідувачем створеного ним відділу археології Волинського науково-дослідного музею [8, с.113; 9; 16]. 1919-1923 – найбільш плідні роки наукової діяльності Сергія Свиридовича, коли він у радіусі 20-30 км околиць Житомира обстежив береги Тетерева та її приток – Бобровки, Гнилоп'яті, Гуйви, Кам'янки, Коденки, де відкрив багато різночасових пам'яток, у т. ч. невідомі в науці кургани, особливо безкурганні могильники, 50 поселень з ліпною керамікою корчацького типу V-VIII ст. Пізніше ці пам'ятки були виділені науковцями як празько-корчацька культура слов'ян доби раннього середньовіччя. Особливу увагу вчений звертав на трипільську культуру. Підсумки своїх досліджень узагальнив у рукописній праці «Пятилетие археологических исследований Вольны 1919-1923 гг.» (1924), яка й досі становить значний інтерес для дослідників [9; 16; 17].

У 1923-1927 – вчений розширив поле своєї діяльності і вивчав археологічні пам'ятки трипільської культури в Смільчинському, Житомирському, Коростенському, Народицькому, Овруцькому та Романівському районах. Тут, в околицях сіл Бабиничі, Володарськ-Волинський, Колодяжне, Липлянина, Миропіль, Народиці, Ястребень та ін., провів археологічні розкопки, про їх результати склав рукописний «Звіт про археологічні дослідження пам'яток трипільської культури в Житомирському, Коростенському і Овруцькому районах Східної Волині. 1923-1927 рр.» [9; 16]. Розкопав курганний могильник скіфського часу в урочищі Грем'яче на південно-західній околиці Житомира (*район сучасного гідропарку – авт.*), опублікував цінну працю з методики досліджень та охорони археологічних пам'яток «Археологічні першоджерела; способи їх реєстрації та засоби охорони» (1925), переклад та передмову до якої зробив знаний археолог І.Ф. Левицький [9]. В 1925 – його запрошено до Києва [11, с. 263] і обрано дійсним членом Трипільської комісії ВУАК [8, с.114]. Ставши одним

з провідних українських археологів, значну увагу приділяв підготовці молодих археологів, створив власну школу дослідників: у 1925-1927 – керівник практики О. Лагодівської, в майбутньому відомого спеціаліста з археології мідно-бронзового віку, у 1925 – науковий керівник М. Шавловича [9], пізніше – Ф. Козубовського, І. Левицького, М. Макаревича. Залишив цінну неопубліковану краєзнавчу працю «Старий Житомир» (1926) [16]. У лютому 1926 – його обрано дійсним членом комісії з досліджень пам'яток трипільської культури, у жовтні 1927 – затверджено на посаді Товариша голови Всеукраїнського археологічного комітету [9], опублікував свою працю-звіт «Розкопки 1926 р. в Києві» (1927). В 1927-1932 – брав участь у роботі Дніпрогесівської експедиції [8, с. 114].

У 1928 – С. Гамченко став віце-президентом Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН [8, с. 114; 9; 16] і за його дорученням ґрунтовно досліджував Південно-Східну Волинь (*сучасна північна частина Хмельницької області – авт.*), де ще в 1927 – розпочав розкопки трипільських і ранньослов'янських пам'яток в околицях Ізяслава, Полонного, Славути, Шепетівки [17] та поблизу с. Стіна (*нині Томашпільський р-н, Вінницька обл. – авт.*), де в 1929 – відкрив трипільське поселення Стіна I [13]. В 1930 – провів свої останні розкопки на Волині поблизу с. Баглаї (*нині село Старокостянтинівського р-ну – авт.*). Матеріали вивчення регіону відобразив у статтях: «Досліди археологічні 1927 р. на Шепетівщині» (1929), «Могильний некрополь біля ст. Полонного на Волині» (1930) та ін. [17]. Цього ж року, за результатами своїх досліджень житомирських пам'яток старовини опублікував статтю «Житомир за першоджерелами передісторичної археології», яка стала єдиним на той час зведенням матеріалів про археологічні джерела міста Житомира [9].

Помер Сергій Гамченко в 1934 р. і похований у Житомирі [17] (*за іншими даними у Києві*) [16].

Листування двох знаних українських науковців Є. Сіцінського і С. Гамченка припадає на 1928 р., коли Сергій Свиридович досліджував трипільські пам'ятки на Поділлі поблизу сіл: Брага, Велика Слободка, Кадіївці (*урочище Бавки*), Китайгород, Озаринці (*урочище Попів город*), Патринці. Так, у листі від 7 лютого 1928 р. Є. Сіцінський, на прохання С. Гамченка, подає список осіб, які могли б допомогти йому в археологічних роботах. Євфимій Йосипович переймається тим, що майже нікого з активних діяльних людей, які б займалися археологією в Кам'янець-Подільському, на жаль, немає, всі роз'їхались у пошуках кращого життя. Він також розповідає про складний стан справ у галузі наукових досліджень в Кам'янці-Подільському [10, арк.1; 24, лист № 33].

У короткому листі від 24 червня 1928 р. Є. Сіцінський згадує археолога та історика М. Я. Рудинського, за сприяння якого намагається опублікувати свою працю «Матеріали до археології Західного Поділля» [28]. Саме про її друк у «Записках ВУАН» М. Рудинський в листі до Є. Сіцінського від 29 листопада 1928 р. писав:

«Вчора Видавництво Академії здало до друку злополучні Записки ВУАНу, що лаштувалися до друку протягом 2 літ! Мені здається що змістом своїм вони не зовсім відповідають вимогам до 1-го тому Записок. Далеко не всі епохи й не всі окремі області тими статтями охоплено. Статті з мистецтва – надто нечисленні й випадкові зрештою. Отже мене не винуватъте. Я кинув обов'язки вченого секретаря і в Президію ВУАНу більше не вхожу» [23]*.

Поштовою листівкою від 14 березня 1929 р. М. Рудинський повідомляв Є. Сіцінського:

«Тільки що повернувся з Харкова, куди їздив по справах наукових. Писатиму /не розбірливо/, а поки що повідомляю Вас про друкування «Записок». Наша Ред [акційна] колегія збирається здати їх до друку за два тижні, та боюся, що це не було так» [22]*.

У листі від 28 листопада 1928 р. Є. Сіцінський повідомляє про отримання ним листа від С. Гамченка, про пересилку йому свого життєпису та списку своїх праць, висловлює побоювання, чи зможе він, будучи включеним до складу підготовчого комітету Всесоюзного археологічного з'їзду, бути корисним у справі організації даного з'їзду. Також він виказує стурбованість з приводу відсутності уваги та відповідного фінансування з боку органів місцевої влади по відношенню до історичних пам'яток і повідомляє про своє призначення на нову посаду «Вчений охоронець Держзаповідника» – фортеці у Кам'янці-Подільському [10, арк.2; 24, лист № 34].

Оцінюючи наявні листи С. Гамченка, варто звернути увагу на те, що вони надають змогу сучасним науковцям і краєзнавцям більш повно вивчити та оцінити всі аспекти життєвих і творчих взаємовідносин відомих українських істориків і археологів Є. Й. Сіцінського та С. С. Гамченка, охарактеризувати та оцінити їхній внесок в археологічне дослідження Поділля та Південно-Східної Волині. На жаль, їхнє листування було нетривалим. 25 серпня 1929 р. Євфимій Сіцінський, звинувачений в «контрреволюційній діяльності», був заарештований в сфабрикованій справі «Спілки визволення України» [21, с. 74].

Таким чином, відкриваючи ще одну сторінку взаємовідносин двох неординарних українських вчених Євфимія Сіцінського та Сергія Гамченка, і коротко висвітлюючи їхній значний внесок в археологічне вивчення подільського краю, звертаємо увагу на те, що й досі не проведено всебічного аналізу матеріалів їхніх археологічних досліджень на Поділлі. Враховуючи значення наявної епістолярної спадщини знаних

археологів для сучасних українських дослідників, з метою їх введення в науковий обіг і надання можливостей широкому колу істориків та краєзнавців використовувати епістолярну спадщину вчених у своїх дослідженнях, вони подаються повністю із збереженням стилю та мови оригіналу*.

Лист Є. Сіцінського № 1

Кам'янець-Под[ільський], вул. Петровського, 62
7/II.1928.

Високошановний Сергій Спиридонович!

Ви певне дуже гніваєтесь на мене, що я довго невідповідав на Ваші листи. Прошу вибачити: різні причини задержали мене в писанню до Вас листа, і між иншим така причина, що я немав що писати, бо в нас в Кам'янці та в окрузі нема власне таких людей, щоб були археологами, або були прихильниками археології. Вам, розуміється, треба людей активних, як то кажуть, людей з ініціативою у молодих и т. ин. А таких я не знаю. Які були у нас способні, діяльні то всі повтікали з Кам'янця до більш центральних, більш культурних міст: до Києва, Одеси, Харкова. Останній з таких втікачів, з яким я любив їздити на етнографічні та археологічні розвідки, для фотографічних знімків, – виїхав не давно з Кам'янця: працює в Лаврському музею. Він може розказати Вам про злидні в науково-археологічному відношенню в Кам'янці. Це Кость Іполітович Кржемінський, що працює в музею, у «фототеці».

Але як Вам конче треба списку персон таких, що можуть щось робити по археології то ось я подаю такий список.

1) Філь Юхим Павлович секретар Кам'ян[ець-Подільського] Наукового Т[овариства], викладач ІНО, власне археологією не займається, але любить розкопувати щось про укр[аїнських] письменників, людина молода й міг би щось зробити й для археології.

2) Володимир Миколаевич Гагенмейстер – завідуючий Кам'ян[ець-Подільською] Художньо-промисловою школою, фахівець по кераміці, интересується й давньою керамікою, интересується народною графікою, випустив альбом літографій – з розписами хат на Поділлі та ин. Розкопок спеціально – археологічних не робив, але робив розвідки. Він міг би щось зробити, бо у нього під рукою є живий матеріал – учні школи яким він часом доручає збирати різні пам'ятки культури старовинної та сучасної. Але також дивиться куда б йому втікти з Кам'янця.

3) Володимир Олександрович Геренович – ректор Кам'ян[ець-Подільського] ІНО. Розкопувати щось в землі, не знаю – чи дозволяє йому його поважна посада, але він намагається щось займатися й археологією. Його фах – географія. Він щось робить в краєзнавчому Комітеті і випустив два випуска по краєзнавству під назвою «Кам'яничина». Але більше пише по книжках, а не з дослідів в натурі.

4) Афанасій Захарович Неселовський завідуючий Кам'ян[ець-Подільським] Іст[орико]-Археологічним музеєм, трохи викладає в ІНО, археологією не займався хоч служить в ареол[огічному] музею; його фах був – церковне право. Тепер займається метрологією місцевою: напр., що таке «трятинник» Подільський, які міри були на збіжжа и т. ин. Хоч він не займався археологією, але як він по офіції є археолог, то може би що й зробив, але він не молодіц, слабує (одишка, хворий на серце) і не дуже береться до археологічних розвідок в натурі, десь на селі, не в хаті, «в кабінеті».

От і всі, про яких я міг щось сказати.

Куток наш бідний на людей, обезлюднів після того, як з столиці губернії, або повіту з столиці України зробився містом округовим в закутку Рад[янської] України. Будьте здорові. З повагою Е. Сіцінський [24, лист № 32].

Лист Є. Сіцінського № 2

Високошановний Сергій Спиридонович!

Статті я вислав М.Я. Рудинському з прозьбою наклеїти й додати до статтів ті фотографії, що у нього залишилися, і передати Вам. До тих статтів додано й резюме для французького тексту. Задержався я з перепискою тих статтів, бо різні біжучі справи відривали мене від цієї роботи. Може я запізнився так, що статті не попадуть у «Записки»? Прошу вибачити. – Всього найкращого!

З щирою повагою до Вас – Е. Сіцінський.

24/VI.1928. К[ам'янець]-П[одільський] [24, лист № 33].

Лист Є. Сіцінського № 3

Високошановний Сергій Спиридонович!

Листа Вашого одержав я й разом з цим моїм листом посилаю в окремім пакеті на ім'я ВУАК – у мій короткий життєпис та список моїх набр[аних] праць.

Одержав я повідомлення про обрання мене в склад підготовчого комітету до Всесоюзного археологічного з'їзду; я радий взяти участь в працях того Комітету. А чим я міг би допомогти тому Комітету? Сижучи тут в джурі, далеко від культурних центрів, від наукових огнищ. Які мої зауваження до надісланих проектів? Одно зауваження можу висловити, що треба необхідно, щоби археологічний з'їзд був зв'язаний з археологічною виставкою, так, як це бувало за давніх ареол[огічних] з'їздів. Така виставка дуже користна й для членів з'їзда, і для вчених і для не вчених; вона користна взагалі для широких кол громадянства, вона буде популяризувати археологічні знання та може підніме престиж археології, бо та археологія в великому загоні. Нема у нас ще належної поваги до науки – археології, до пам'яток старовини та культури.

Оце мені доручили догляд за Кам'янецьким Держзаповідником – фортецею (іменуюся «вчений охоронець Держзаповідника»), але не можу ніяк щось зробити для того заповідника нема уваги від місцевих діячів відносно фінансування та підтримки тих «культурно-історичних пам'яток», що для звичайної публіки являються тільки розвалиськом, смітиськом...

А чи будуть скликати куди членів Підготовчого Комітету? Для продукційності праці того комітета треба би скликати членів для наради, а то збирати від членів зауваження до проектів шляхом кабінетним, канцелярським – це не багато допоможе ділу.

Як що членів підготовчого Комітету будуть збирати на нараду, скажемо – в Київ, чи куди інше, то треба, щоби було написано до Кам'ян[ець-Подільського] Іст[орико]-Археол[огічного] музею про відряження чи командировку мене на наради, і тоді дадуть мені прогони.

Нащо Археол[огічному] Комітету мій життепис?

Будьте здорові. Бажаю Вам всього найкращого!

З щирими побажаннями Є. Сіцинський

28/XI. 1928 р.

Кам'янець-Под[ільський], вул. Петровського, 62 [24, лист № 34].

Лист С. Гамченка № 1

Високошановний Євфиме Йосиповичу!

Шановного листа Вашого одержав, а ВУАК – Вашого життеписа. Щиро Вам дякую й за те й за друге. Життеписа потрібно тільки для ВУАК-а. Тепер збирають життеписи діячів з поля археології України. Всі Ваші зауваження з приводу підготовчого комітету прийняті. Поки приходить збирати думки шляхом листування. Наради зібрати, за відсутністю фінансування, не можна й чи буде можливо – невідомо. Скликання членів підготовчого комітету не передбачається (причина /нерозбірливо/). Коли можна буде Вам повідомлять і буде написано до Кам'ян[ець-Подільського] Іст[орико]-Арх[еологічного] музею (офіційно).

Про Каменецький Держзаповідник-фортецю радив би Вам звернутися листовно до В. Д. Дубровського. З свого боку на цих днях переговоримо з Ф. Л. Ернстом. Це справа по його лінії. Як що путне од нього дізнаюся, – напишу зараз Вам.

Вам, як д[ійсному] ч[лену] ВУАК-а, надсилається копія телеграми Красівського (?) і довідки М.Я. [Рудинського – авт.] з проханням негайно прийняти матеріали од Красівського, взяти їх до свого музею, а копію реєстра їм надіслати до ВУАКу, підкресливши Ваші зауваження з приводу цього питання.

М.Я. [Рудинський – авт.] відмовляється працювати на посаді вченого секретаря й переходить на працю до Кабінету Антропології. На його думку, стан здоров'я не дозволяє. Дуже це неприємно.

Бувайте здорові! Бажаю Вам всього найкращого! З великою до Вас пошаною. 7. XII. 1928. Київ, Лавра, корпус 24. підпис нерозбірливий [20].

Лист С. Гамченка № 2

Високошановний Євфиме Йосиповичу!

Вашого листа з 28. XI. одержав 4. XII. Ласкаво пробачте моє довге мовчання (через велику переобтяженність різноманітною роботою) за листом 7. XII. Щиро дякую за сnrricuhntnikas. Вони ж потрібні задля обліку археологічних сил України. (Арх. /нерозбірливо/) і в зв'язку з 5-ти річним планом робіт ВУАКу, що розгортаються все /нерозбірливо/.

Поки що існують чотири підготовчих комітетів до 1-го Всесоюз[ного] Арх[еологічного] з'їзду (закриті в межах свого /нерозбірливо/ охорони пам'яток культури). Крім того, /нерозбірливо/ що є й головний підг[отовчий] комітет при Укрнауці у Харкові? Але ми свого офіційно ще не /нерозбірливо/ підг[отовчого] комітету і ухвалили (з додатками, що одночасно з ювілеєм Академії, /нерозбірливо/ (само собою) і арх. /нерозбірливо/ (з доповідями, публікаціями тощо) ювілей Академії намічається на середину червня.

Коли прийдеться Вас потурбувати приїздом, звичайно, владнаємо все те, про що Ви згадуєте у своєму листі.

5-ти річний план ВУАКа розглядає величезні простір ареол[огічної] праці й, здається, прапор археології підніметься на відповідну височінь. З кожним роком зацікавлення археологією збільшується, майже в геометричній прогресії. /нерозбірливо/ запізнюється. Між прочім Ваша робота друкується в 1 т «Записок».

В арх[еологічно] відокремленні відстаннями округи був[шого] Поділля. Може Ви допомогли б своїми порадами? Треба тут завсе мати на округу /нерозбірливо/ відповідного уповноваженого. На Тульчинщині маємо І.І. Зборовського, а для Проскурівщини, Вінниччини й Могилівщини – нема ще.

З приводу Кам'янецького Держзаповідника-фортеці переговорив з інстанціями. Кажуть, що Вам потрібно /нерозбірливо/ і кошторис, і обґрунтування (сторінки 145-150 збірника «Охрана пам'яток культури на Україні» – Харків, 1927), клопотатись через Київський інститут охрани. Фінансування, ми і через (відповідні) можна достати /нерозбірливо/ Секретар (Базилевич) обіцяє надіслати Вам примірника /нерозбірливо/ до Заповідника, що допоможе Вам в справі, яка так пекуче турбує. Може краще прислати це ще й офіційно? Бувайте здорові! Всього Вам найкращого. З глибокою до Вас пошаною. 25. XII. 1928. Києві, Лавра, корпус 24.

P.S. Вибачте, що дуже турбував Вас з приводу матеріалів Рудинського [19].

Список використаних джерел та літератури:

1. Гамченко Евгений Спиридонович // Режим доступу: www.twow.ru/forum/index.php?showtopic
2. Рецензія Є. Сіцінського на працю: Гамченко С. Древний поселок и могильник в урочище Стуга (близ с. Студен ицы Житомирского уезда Волынской губернии). Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – К., 1899. – Кн. XIII. – С. 1-93. // Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 105 (1892-1910). – Арк. 60-61, 63-66; Записки НТШ. – XLII. – 1901. – С. 4-5.
3. Сіцінський Є. Начерки з історії Поділля. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Державного Українського Університету, 1920. – 14 с.
4. Макаревич М. Л. С. С. Гамченко. // Краткие сообщения Института археологии. – 1960. – Вип. 10. – С. 141-143.
5. Кузнецова С. М., Линка А. В. Научный архив С. С. Гамченка. // МИА. – 1963. – № 108. – С. 11-15.
6. Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні. – К.: Наукова думка, 1969. – 284 с.
7. Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с; Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
8. Ляшко С. М. Гамченко Сергій Свиридович // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. II. – С. 113-114.
9. Костриця М. Ю. Він стояв біля витоків наукового дослідження краю. // Місто. – Житомир. – 2010. – 26 травня.
10. Рудь В. С. Наукові та дружні відносини Ю. Й. Сіцінського та С. С. Гамченка. Доповідь на Міжнародній науково-краєзнавчій конференції «Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського і Володимира Січинського», присвяченій 150-річчю від дня народження Юхима Сіцінського і 115-річчю з дня народження Володимира Січинського. Кам'янець-Подільський, 15 грудня 2009 р. – Оригінал. – 4 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.
11. Чорновол І. В. Листи Є. Й. Сіцінського до С. С. Гамченка. // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченій 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. / [редкол.: Л. П. Станіславська (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 262-265.
12. Житомиру – не 1124? Нова дата заснування Житомира // Режим доступу: www.city.zt.ua/Історія міста
13. Майданюк Н. І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині. // Режим доступу: muzey.vn.ua/node/200
14. Немирівське городище – Великі вали VII – VI ст. до н. е. // Режим доступу: www.vinrada.gov.ua/nemirivske_gorodishe-veliki_vali_vii-vi_st_do_ne.htm
15. Гамченко Сергій Свиридович // Українська Радянська Енциклопедія. – К.: Головна редакція УРЕ. – 1960. – Т. 3. – волочіння-Данія. – С. 122.
16. Костриця М. Ю. Гамченко Сергій Свиридович // Енциклопедія сучасної України. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАНУ, 2006. – Т. 5. – С. 366.
17. Гамченко Сергій Свиридович // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
18. Автобіографія Євфима Йосиповича Сіцінського. 1929-1930. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.
19. Лист Гамченка С. С. до Сіцінського Є. Й. від 25 грудня 1928 р. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.
20. Лист Гамченка С. С. до Сіцінського Є. Й. від 7 грудня 1928 р. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.
21. Трембіцький А. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 300 с.

22. Поштова листівка Рудинського М. Я. до Сіцінського Є. Й. від 14 березня 1929 р. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.
23. Лист Рудинського М. Я. до Сіцінського Є. Й. від 29 листопада 1928 р. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А. М. Трембіцького.
24. Гамченко Сергій Свиридович // Науковий архів Інституту археології НАН України. – Фонд С. С. Гамченка (Ф. 3). – Оп. 3. – Листи № 32-34. Копії листів зберігаються у родинному архіві А. М. Трембіцького.
25. Дурнев Евгений. Офицеры Царской армии, сражавшиеся в Красной армии // actualhistory.ru/articles-white-rkka
26. Сердюцька дивізія (1918) // Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>.
27. Первыерепрессии бывших офицеров и начало дела «Весна» // Режим доступу: www.tuad.nsk.ru/.../T/.../razd1-2.html.
28. Сіцінський Є. Матеріали до археології Західного Поділля // Записки ВУАН. – 1930. – Т. 1. – С. 25-44.

Анатолій Трембіцький

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж»

МИХАЙЛО РУДИНСЬКИЙ І ЄВФІМІЙ СІЦІНСЬКИЙ – ЗНАНІ ДОСЛІДНИКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПОДІЛЛІ

У статті висвітлено співпрацю відомих істориків та археологів України М.Я. Рудинського (1887-1958) і Є.Й. Сіцінського (1859-1937) на ґрунті вивчення Трипільської культури на Поділлі.

Ключові слова:

В історико-краєзнавчих виданнях кінця ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися повідомлення про співпрацю знаних істориків та археологів Євфимія Йосиповича Сіцінського (1859-1937) і Михайла Яковича Рудинського (1887-1958) на ґрунті археологічних досліджень Поділля в 1926-1929 рр., щодо здобуття цими подвижниками досить цінного матеріалу про різнопланове життя населення краю від найдавнішої доби до пізнього середньовіччя [6, с. 111]. Фрагментарне висвітлення цієї співпраці зробили Ю.Філь [43], О.Нестуля [14; 15], І.Винокур [3], Л.Баженов і О.Баженов [2], Т.Юсіпова [7], А.Трембіцький [37;38; 39; 40; 41; 42], С.Ляшко [12] та інші [25; 26], хоча до археології подільського краю вчені зверталися неодноразово, підтвердженням цьому є їхні праці з археології Поділля [22; 23;24], яке зі своєю складною історією зіграло досить значну роль у їхніх наукових здобутках. Їхня багаторічна дружба, неодноразові арешти та переслідування, спільна праця в Лаврському музейному городку (1930-1933), стала взірцем наукових стосунків, що плідно сприяли духовному збагаченню обох учених на ниві археології, історії України і поділлязнавства.

Сучасні українські дослідники, не маючи переконливих документальних свідчень, лише здогадувалися про співпрацю і наукові зв'язки між собою цих двох колоритних українських діячів, але й близько не могли уявити всю глибину їхніх взаємин, хочав 1929р. Є.Сіцінський писав, що найчастіше з питань археології листувався з Михайлом Рудинським і Сергієм Гамченком, з якими познайомився під час їх приїзду в Кам'янець [1, арк.2зв.]. На превеликий жаль, у працях І.Шовкопляса [44;45], матеріалах обласної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження Михайла Рудинського (1987) [16;36], статті «Археолог М.Я. Рудинський» написаній його рідними сестрами Євгенією і Марією Рудинськими [19; 20], «Словнику-довіднику з археології» [35], а також у матеріалах бібліографічного покажчика «Михайло Якович Рудинський (1887-1958)» [13], відсутні згадки про дослідження знаним археологом Трипільської культури на Поділлі, не згадується про його співпрацю та листування з відомим археологом, подолянцем, протоієреєм Є.Й. Сіцінським. Проте декілька листів М.Рудинського до Є.Сіцінського з родинного архіву автора [9; 10; 17; 18], а також до Д.Яворницького з наукового архіву Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького [5], підтвердили їхні тісні взаємовідносини. Про свою співпрацю з археологом Я.Рудинським, який у 1926-1931 рр. за завдання Трипільської комісії ВУАК, дійсним членом якої являвся, досліджував на території Західного Поділля трипільські поселення: Брага, Велика Слободка, Кадіївці (урочище Бавки), Китайгород, Озаринці (урочище Попів город), Патринці, згадує в листі Є.Сіцінський до С.Гамченка [9; 10]. Загалом епістолярна спадщина вчених свідчить про широку палітру взаємних симпатій, допомоги в різних життєвих ситуаціях, наукові консультації і поради, що дозволяє краще пізнати їхні біографічні аспекти, процес творчих стосунків щодо археологічних досліджень на теренах Поділля. Листи вчених, це найбільш «живе» та «повнокровне» джерело до вивчення та з'ясування маловідомих сторінок їхнього життя, творчості, наукових

і дружніх стосунків, їхнього внеску в археологічну науку, археологічні дослідження та унікальні археологічні знахідки.

Відомий історик, етнограф, археолог, мистецтво-та музеєзнавець, член і секретар Подільського єпархіального історико-статистичного комітету (1889-1903), голова Подільського церковного історико-археологічного товариства (1903-1920), дійсний член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (*Львів*) та десятка інших, активний учасник Археологічних з'їздів, співробітник і директор музейних закладів (1890-1933), Євфимій Сіцінський (15 жовтня 1859р., с.Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (*нині Деражнянський р-н Хмельницької обл.*) – 7 грудня 1937 р., Кам'янець-Подільський) у 1929р. був заарештований в сфабрикованій справі «Спілки Визволення України», але через відсутність доказів звільнений, 1930 р. – за сприяння М.Рудинського і П.Курінного переїхав у Київ, працював науковим співробітником Всеукраїнського музейного містечка, проте в серпні 1933 – звільнили «за скороченням штатів» без пенсії і будь-якої допомоги, відтоді жив у великій матеріальній скруті [37].

Український археолог, мистецтво-та музеєзнавець, вчений секретар наукового товариства охорони і дослідження пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (1918), завідувач археологічним відділом і директор Центрального пролетарського музею Полтави (1920-1924), завідувач відділу шиття і тканин Всеукраїнського музейного містечка (1924-1925), вчений секретар президії ВУАК (1925-1928) [14, с. 276], науковий співробітник Кабінету антропології ВУАН (1928-1933), Михайло Рудинський (14 жовтня 1887 р., містечко Охтирка (*Сумщина*) – 23 червня (23 липня [26]) 1958 р., Київ) в березні 1934р. заарештований і засуджений до трьох років заслання в Котлас (*Архангельська обл.*), працював в облспоживспілці (1938-1940), музеях Вологди (1940-1944), Інституті археології АН України (1944-1958). Похований на центральній алеї Байкового кладовища в Києві, де над могилою скромна гранітна стела з написом «Михайло Рудинський – археолог» [21].

Значний внесок в археологічну скарбницю Подільського краю зробив Євфимій Сіцінський, який готуючи до друку нариси про населенні пункти регіону зібрав відомості про всі відомі археологічні знахідки, ці дані лягли в основу його фундаментальної праці «*Археологическая карта Подольской губернии*» (1901) [28]. Інтенсивне вивчення археології краю розпочалося після того, як ВУАК своїм листом від 9 липня 1924 р., вказало, що «археологічні дослідження ВУАК заплановані в Кам'янецькому окрузі протягом 15.07.-15.08. 1924 р., є одним з ударних заходів Комітету в цьому році» [7, с. 74]. Подільськими (*Є. Сіцінський, В. Гагенмейстер – авт.*) та київськими (*М. Рудинський – авт.*) археологами в 20-і роки ХХ ст. на теренах краю біля Жванчика та в неіснуючій нині Луці-Врублівській (*Кам'янецьчина*) вперше були розкопані зразки кераміки Трипільської культури. Віднайдені глечики та миски, виготовлені без застосування гончарного круга, а також статуетки людей, тварин вражали своєю досконалістю, вишуканими пропорціями, високохудожнім розписом білою або кольоровою глиною [2, с. 45]. Не менш цікавими історичними свідченнями є побутування на значній території краю чорнолощеної кераміки давньої та нової епохи. Вироби із чорнолощеної, димленої чи сивої кераміки прикрашали побут подільських селянських родин, а виготовлені народними майстрами-керамістами і сьогодні прикрашають художні салони.

Враховуючи здобутки Є. Сіцінського з вивчення історії, етнографії та археології України, Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН своїм мандатом № 2516 від 9 червня 1925 р., за підписом академіків А. Кримського та Новицького, доручив йому зробити археолого-етнографічні розвідки та розкопки, оглянути й зробити світлини, зарисовки й обміри пам'яток старовини, мистецтва й побуту на території декількох регіонів Подільської губернії і просив усі державні установи, партійні і громадські об'єднання та окремих осіб всіляко допомагати йому в проведенні цих досліджень [4, арк. 63]. Так, у 1925 р. спільна археологічна експедиція Кам'янець-Подільської науково-дослідної кафедри поділлязнавства (*В. Гериневич*) і археологічного музею (*Є. Сіцінський*) провела розкопки неолітичної стоянки поблизу с. Велика Мукша (*Кам'янецьчина*). Загалом експедицією було зафіксовано 40 неолітичних поселень, а виявлені численні господарські речі, знаряддя праці передані до археологічного музею. З 27 березня по 22 травня 1925 – Є. Сіцінським були проведені археологічні розкопки в передмісті Кам'янця, проте «*Матеріали про розкопки льоху під фортецею на Карвасарах*» [32, арк. 1-6], так і залишилися в рукописах.

В 1925-1926 – археологічні експедиції ВУАК під керівництвом члена-секретаря Комітету М. Рудинського, і при активній участі його дійсного члена Є. Сіцінського, досліджували неолітичні стоянки Середнього Подністрів'я трипільського типу поблизу Бакоти, Калачковець, Калюса, Лоевців, Старої Ушиці, Студениці (*Поділля*). Ними було виявлено, обстежено і взято на облік 21 цінну пам'ятку трипільської культури, зібрано досить значний речовий матеріал, який відправлено в розпорядження ВУАК [2, с. 46]. За результатами цих досліджень М. Рудинський видав працю «*Дослідження на Кам'янецьчині*» (1927) [22], а Є. Сіцінський прочитав доповіді на засіданні Наукового при ВУАН Товариства: «*З розшуку Трипільської культури*» (26 січня 1926 р.) [29]; «*Найдавніші сліди існування та перебування людини на Поділлі*» (18 квітня) [31].

Результати археологічних досліджень Є.Сіцинський оприлюднив у праці «*Матеріали до археології Західного Поділля*» [30].

Є.Сіцинський, як науковий співробітник історико-археологічного музею здійснив у 1926р. археологічні розвідки і розкопки пам'яток трипільської культури на скелястих берегах приток Дністра – Жванчик, Збруч, Мукша, Смотрич, Тернава, Ушиця. Ним було виявлено і обстежено 12 трипільських поселень, а зібраний великий матеріал передано до музею історико-археологічного товариства [2, с. 45]. На жаль, підготовлена ним за результатами цих археологічних розвідок праця «*Розшуки трипільської культури на Кам'янецьчині*» [34, арк.1-40], так і досі залишається в рукописі, хоча в ній подано досить детальний звіт про трипільську культуру подільського краю, про проведення спільно з М.Рудинським влітку 1926р. розвідок та розкопок в урочищі «Городище» понад р.Тернавою та поблизу кладовища Китайгорода [34, арк.7]. Про результати цих археологічних розвідок, Є.Сіцинський зробив доповідь в археологічному музеї, відмітивши, що під час розкопок у Кадіївцях (3 жовтня) [34, арк.3] було віднайдено посуд та інші цінні залишки трипільської культури, які передані до Кам'янецького музею. До найбільших знахідок цих експедицій належить відкритий ним у с.Велика Мукша «скриньковий гріб» часів неоліту [43].

Про свої подальші плани, щодо археологічних досліджень на теренах Поділля М.Рудинський в своєму листі від 12 вересня 1927 р. писав Д.Яворницькому: «зараз я їду на Полтавщину, а 25-го на Поділля аж тижнів на три»[5, с. 455], а вже в листі від 25 вересня 1927 – писав, що повернувся з Поділля, «де пробув мало не три тижні»[5, с. 456]. В 1927 – археологічна експедиція ВУАК під керівництвом вченого, і при сприянні подільських археологів та краєзнавців, досліджувала раніше відкриті нею верхньопалеолітичні стоянки ориньякського типу на високому лівому березі р.Тернава на ділянці урочища «Монастирисько», що в кілометрі на північний схід від с.Врублівці, на краю плато над студеницькими печерами Білої гори, на схилі плато понад каньйоном р.Окунь, на ділянці Базів Горб поблизу с.Китайгород. Даючи оцінку цим своїм дослідженням М.Рудинський в листі від 5 лютого 1928 – до Д.Яворницького, писав, що на нього «нахлинуло дуже багато нового й цікавішого», просто не знає, що робити, бо «понаходив я палеоліту на Поділлі, аж у трьох пунктах! Ото – країна! І знов же не вивчена зовсім. Треба їхати... на Поділля. Там, знаєте, на кожнісінькому кроці древності, та й які! І ранній-праранній неоліт і трипільська культура і печері – простоочі розбігаються...» [5, с. 459].

Є.Сіцинський і М.Рудинський проводили велику спільну і плідну роботу з археологічного дослідження Поділля. Так, М.Рудинський в листі від 7 лютого 1928 р., писав: «Винен безконечно перед Вами, що цілі три місяці не написав Вам, та писати коротенько не хотілося, а на листа не було часу, не було підходящої для листа часинки. Поділля, як і торік, подарувало незвичайними дарами». Далі вчений відмічав, що в знахідках справжнього палеоліту біля Врублівців і Білої Гори, відображено «епіпамолітичні переживання з околиць Калюсу», а в районі Бакоти, Патринців, Студениці й Ушиці «віднайдено ранній неоліт з сіро-білого кременю, а далі на перегоні Калюс-Лоевці трапилися тільки окремі натяки на нього, проте досить чітко виступають знахідки з темного, майже чорного кременю... Епоха розвиненого неоліту і Ваших скринькових гробів майже зовсім не проступає», і лише на схилі Білої гори віднайшов чудову сокирку з чорного кременю типу сокирок біля Великої Мукші. «Трипілля» під час цих досліджень трапилося мало, проте виявлено незначні знахідки кінця бронзової доби – початку заліза в околицях Яришева (ур[очище] «Зелена Керниця») та кераміки римської доби в околицях Озаринців, які «не виправдали надій на добрий палеолітичний пункт... Після цієї подорожі почуваю, що всі мої помисли у Вас на Кам'янецьчині, що-як я собі кажу – є українська Дордонь з ясным палеолітом. Треба там добре вилазити... Хочу Вашої ради...» [9].

Про велику зацікавленість М.Рудинського до археології подільського краю свідчить і його лист від 8 квітня 1928 р. до Д.Яворницького, в якому він відмовляючись від запрошення Дмитра Івановича відвідати Дніпропетровщину, через необхідність детального вивчення та дослідження Поділля, писав: «Спасибі Вам велике за Вашого ласкавого листа із закликом приїхати на досліди і те довір'я моїм дослідчим силам... Хочу вірити, що виправдаю це довір'я, як буду живий і здоровий... я хочу поїхати на Поділля, куди тягнуть мене непереможно попередні досліди 1926 і 1927 рр. Гадаю, що зроблю це протягом травня, а тоді півтора місяці хочу спочивати. Все ж здоров'я вимагає уважнішого відношення...» [5, с. 461-462].

Під час археологічних досліджень влітку 1928 – направому березі р.Студениця, східніше с.Калачківці, М.Рудинський виявив стоянку ориньякського типу, яку описав у «*Повідомленні про наслідки подорожі на Поділля р. 1928*» [24] та в праці «*З матеріалів до вивчення передісторії Поділля*» (1928) [2, с. 46]. А повернувшись до Києва з археологічної експедиції по Поділля, в листі до Євфимія Йосиповича від 29 листопада 1928 р., виявляючи турботу про нього, писав, що давно не має звісток про нього і запитував «Як здоров'я і сили і настрої і умови для праці?». А також сповіщав, що залишив посаду вченого секретаря президії ВУАН і тепер зосереджує свої зусилля на роботі в Кабінеті антропології, де готує до видання 2-й номер «*Антропології*» і йому дуже шкода, що стаття Є.Сіцинського про «скринькові гроби» друкується не в цьому журналі. Далі він

писав, що йому дуже не вистачає коштів на замальовки та опрацювання палеолітичних знахідок з Бакоти, Миньківців, Ушиці, які згодом планує переслати або привезти до Кам'янця [10].

Виявлені листисвідчать про їхнє досить активне спілкування, про допомогу один одному в наукових опрацюваннях археологічних знахідок. Так, М. Рудинський 13 січня 1929 р. писав, «Спасибі, дорогий Євфимій Йосиповичу, за фотографії з мамонтової кістки... Єдина добра фотографія – Ваша, її й посилаю, з неї роблю й рисунок. Як Наші справи з малюнком і з іншими речами і нашими ділами і плащаницею і всіма старими раритетами...». У цьому ж листі він повідомляв, що через зміну керівництва «Укрнауки», питання про переїзд Є.Сіцинського до Києва відкладається [17]. В наступному ж листі від 14 березня 1929 р. М.Рудинський повідомляв, що нараду музейних працівників планують провести у квітні-травні 1929 р. [18].

М.Рудинського постійно тягнуло на Поділля, він досить часто відмовлявся від запрошень брати участь в археологічних розкопках на площадці майбутньої станції Дніпрогес [8], про що свідчать його праця «Археологічна розвідка на Дніпрельстані 1927-1932 рр.» [27]. А.Добровольський в своєму листі до Д.Яворницького від 23 грудня 1930 р. наполягав на тому, що «необхідно запросити б досвідчених археологів, яким можна доручити розкопки станцій. Таким археологом я вважаю Рудинського» [5, с. 218]. Проте, влітку 1931 р. київські археологи під керівництвом М.Рудинського, але без участі Є.Сіцинського, продовжили дослідження залишок стоянки мустьєрського типу на лівому березі Дністра, в урочищі «Над Стіною» поблизу с. Сокіл (*Кам'яничина*), де ними були виявлені крем'яні гостроконечники, скребла, пластинки. Подальші археологічні дослідження на території Поділля були перервані репресіями проти наукових співробітників ВУАКу. Повторні стаціонарні і розвідувальні роботи на цій стоянці та вивчення інших мустьєрських стійбищ в околицях сіл Калачківці і Китайгород (*Поділля*) лише в 1945-1948 рр. здійснили спеціалізований палеолітичний загін під керівництвом М.Рудинського, Середньодністровської експедиції в складі науковців академічних установ і вузів Києва, Ленінграду, Москви та місцевих краєзнавців [2, с. 46].

Таким чином, наявні листи відкривають ще одну сторінку життєвих і творчих взаємовідносин двох неординарних українських учених, істориків і археологів Євфимія Сіцинського та Михайла Рудинського, коротко висвітлюють їхній значний внесок в археологічне вивчення Подільського краю, надають змогу науковцям і краєзнавцям більш повно вивчити та оцінити всі аспекти їхніх взаємовідносин. Водночас, звертаємо увагу на те, що й досі не проведено всебічного аналізу матеріалів їхніх археологічних досліджень на Поділлі, хоча ведеться робота до перевидання всіх праць та матеріалів Михайла Рудинського про його дослідження Трипільської культури на Поділлі.

Враховуючи значення епістолярної спадщини Михайла Рудинського для сучасних дослідників, з метою її введення в науковий обіг і надання можливостей широкому колу істориків та краєзнавців використовувати її в своїх дослідженнях, листи і поштові листівки подаються повністю із збереженням стилю автора*.

ДОДАТКИ

Поштові листівки

13/I 29

Спасибі, дорогий Евфимій Йосиповичу, за фотографії з мамонтової кістки. Ви пишете що фотографії на 3, я ціную їх нижчим баллом. Єдина добра фотографія – Ваша, її й посилаю, з неї роблю й рисунок.

Як Наші справи з малюнком і з [не розбірливо] речами і [не розбірливо] ділами і плащаницею і всіма [не розбірливо] раритетами. Може справа краще. Чи відомо Вам, що Озерського, який підписав папери, вже в Укрнауці, здається, немає. Заступає його Коник з Одеси. Озерський здає справи. Мені здається варто нагадати. Я так і не спитав у Вас, а що ж писав Вам Таранущенко?

Бувайте здорові й благополучні! Наше привітання Е[лені] К[ипріянівні]. Готовий до послуг.

/підпис/ М.Рудинський

14/III 29

Вельмишановний і дорогий Евфимій Йосипович!

Тільки що повернувся з Харкова, куди їздив по справах наукових. Писатиму [не розбірливо], а поки що повідомляю Вас про друкування «Записок». Наша Ред[акційна]колегія збирається здати їх до друку за два тижні, та боюся, що це не було так. У кожному разі, як що друкуватимете свої Записки – певен, що видрукуєте скоріше, аніж ми тут. На всякий випадок пишу це. Може Ви ще не вирішили остаточно. Чекаю на скору відповідь. Рукопис вишлю в той же день. Як Ви живете? Чи не збираєтесь до Києва? Про музейну нараду знову заговорили. Та не знаю чи вона відбудеться. Гадають скликати її десь у квітні-травні. Бувайте здорові й багато [не розбірливо]! Ел[ені]Кипр[іянівні] наше привітання.

Ваш /підпис/М.Рудинський

* Збережено мову оригіналу

Високошановний і дорогий Євфиміє Осиповичу.

Давно не маю звісток з Кам'янця і не чую нічого про Вас.

Як здоров'я і сили і настрої і умови для праці? Чи збільшили кошти на Музей, чи збільшилося людей у Музеї?

Вчора Видавництво Академії здало до друку злополучні Записки ВУАНу, що лаштувалися до друку протягом 2 літ! Мені здається що змістом своїм вони не зовсім відповідають вимогам до 1-го тому Записок. Далеко не всі епохи й не всі окремі області тими статтями охоплено. Статті з мистецтва – надто нечисленні й випадкові зрештою.

Отже мене не винуватьте. Я кинув обов'язки вченого секретаря і в Президію ВУАНу більше не вхожу. Причини – зодного боку. бажання відійти од всякої «організаційної» праці. яку доводилось вести протягом усіх 10-ти літ Революції, і віддатися науці цілком; а, з другого, й розходження з президією в справах принципових. Зосереджую свою працю в Кабінеті Антропології. Зараз готуємося до 2-го числа «Антропології». Шкода мені, що Ваші «скрипкові гроби» буде друковано не в Антропології. Нам прислав статтю про мегалітичну культуру Волині – І.Левицький з Житомира. Було б дуже добре, як би вони друкувалися разом.

Чи передав Вам Струтинській (фотограф) карточку, яку ми знімали в В.Мокшанській Слобідці? На всяк випадок посилаю її Вам.

А Вас, дорогий Євфиміє Осиповичу, прошу прислати мені фотографію кістки з гравюрою Мамута з Озаринець і такі – якщо Ваша ласка – відомості:

- 1) Рік, коли її знайдено. Здається, 1908?
- 2) Розміри кістки – упродовж, впоперек на одному й на другому кінці та грубину її.
- 3) Чи можна сказати, якому звірові належить та кістка? Може, хтось хоч наблизно визначав?
- 4) Розмір самої гравюри.

Ви казали колись, що на фотографії вона (кістка) трохи менша за оригінал.

Як що можна, пришліть зразу ж дорогий Євфиміє Осиповичу, бо я й так безконечно затримався. Почуваю себе погано зовсім. Кинув курити і тепер не можу найти сил, щоб працювати зосереджено. Мабуть, не можна було кидати курити відразу, як я це зробив.

Опрацьовую свої палеолітичні знахідки з Поділля і Полтавщини. Після того перешлю (хотів би перевести сам) знахідки з Бакоти, Ушиці, Мінківців до Вас.

Страшенно досадно, що немає грошей на зарисовки. Як би позамальовувати більше, більше можна було б одразу переслати до Кам'янця.

Чув я, що Краківський виїхав з Кам'янця до Ташкенту? Чи вірно це? Чи передав він до Музею решту знахідок з В.Мікши. У нього була здається, сокирка і ще якісь речі чи кістки. А мені обіцяв прислати відомості про геологію околиць Студениці й Врублівців, та так і не прислав.

Поки що будьте здорові й благополучні. Сестра, К.В. Мощенко і М.С. Мушкар вітають Вас й Е.К. Перекажіть моє глибоке привітання.

Ваш підпис М. Рудинський

Київ, Лавра, III, 1.

(Помітки олівцем на листі зроблено Є.Сіцінським)

7-II, 1928

Високоповажний і дорогий Євфиміє Осиповичу.

Винен безконечно перед Вами, що цілі три місяці не написав Вам, та писати коротенько не хотілося, а на листа не було часу, не було підходящої для листа часинки. Поділля, як і торік, подарувало незвичайними дарами.

По перше, памоліт, і таки справжній з Врублевців і Білої Гори Студеницької, знахідки, в яких – як тепер кажуть – знати епіпамолітичні переживання з околиць Калюсу.

По друге – і мабуть це найцікавіше – ранній неоліт з сіро-білого кременю, який виявляється, в районі Патринців, Студениці, Бакоти й Ушиці. Далі на схід поки що не видно. На перегоні Калюс-Лоевці трапилися тільки окремі натяки на нього, а натомість виступають інші знахідки з темного, мало не чорного кременю, що дивним способом нагадують мою Спячку.

Епоха розвиненого неоліту і Ваших скриньових гробів майже зовсім не проступає. Тільки на схилі Білої гори підняв чудову сокирку з чорного кременю типу сокирок Ваших з В.Мікші.

«Трипілля» трапилося мало. У Патрипулях, крім отого нунату, де о. К.Голоскевич зібрав для Музею кераміки «ур[очище] Циплі», цікаву кераміку, що трохи нагадує Кадіївецьку, знайдено на високому щовлі»Огнек», в районі ранньо-неолітичних сідлищ.

Другий цікавий пункт, з керамікою рисованою, знайшли між Ущицею й Ловцями, на високім плато понад Дністром в ур[очище] «Попова Яма».

А решта знахідок – з околиць Студениці (нецікаве череп'я), з околиць Бакоти (натяки на ослемище), з під Ущиці в ур[очище] «Колунівський Дон», з околиць Брониці (під Могилевом), з околиць Озаринців (з кількох пунктів) – поганенькі.

З інших культур – тільки незначні знахідки кінця бронзової доби – початку заліза з околиць Яришева (ур[очище] «Зелена Керниця») та з околиць Озаринців кераміка римської доби.

Озаринці не виправдали надій на добрий палеолітичний пункт. А всеж треба його відзначити. Це ур[очище] «Борщевецький Яр». Учителю О.О. Кривицький, що знайшов ту мамутову кістку, водив мене туди й передав ще одну знахідку з того самого місця – великупроколку з чорного кременю.

Оце найголовніше.

Після цієї подорожі почуваю, що всі мої помисли у Вас на Кам'яничині, що – якя собі кажу – єукраїнська Дордонь з рясним палеолітом. Треба там добре вилазити. Хочу справити туди всю свою увагу.

Нещастя в тому, що опрацювання здобутків затримується. І перешкода – бракокоштів. Щоб усе це опрацювати треба позарисовувати багато. От, приміром, Кадіївці. Давно хочу переслати Вам ті здобутки, та не можу, бо не позамальовували.

Хочу поставити собі за завдання зробити це в березні-квітні. Не знаю, чи вдасться.

Хочу Вашої ради. Чи не можна було б якось випросити у ОВК хоч трохи грошей на це, як і на досліди р. 1928.

У мене вся надія на кошти з Академії. Інакше не можна буде поїхати, а не поїхавши нічого, власне, й не скажеш.

Не відмовте написати, як звать Зав[ідувач] Наросвітою (ім'я й по батькові) і як прізвище – а може й ім'я й по батькові – ГоловиВиконкому. Напишу їм, окрім оф[іційного] листа, ще й персональні листи й пошлю «Звідомлення».

Може щось випросимо.

Дуже мені прикро, що Ви знову працюєте в таких страшних умовах, без опалу на другому поверсі.

Як стоїть справа з асигнуваннями на науково-операційні потреби? Чи придбали хоч щось із меблів?

Що думають Дубровські і Ко.?!

Мене вбиває просто, що все робиться тільки для кар'єри, на показ. Отой самий Д., розписуються на кількох сторінках, що, мовляв Головнаросвіта нічого не зробила, а ми, мовляв, Укрнаука зробимо – він же й винен в долі Кам'янецького музею.

Треба було б писати й тут, та, знайте, якось руки опускаються, а надто після останньої візити Зав[ідувач] Укрнаукою, що зробив, після нашої доповіді, такий висновок: і це не ваша (ВУАНівська) справа і то не ваша справа і третє не ваша справа. Ви працюйте науково. а ми будемо організовувати (Харків). А не розуміють того, що наша наукова робота базується на музеях, на зв'язку з ними, на співробітництві з ними, і що ми не можемо не брати участі в їх житті.

І з ОВК нам не треба [не розбірливо]. Це вони робитимуть. А звідки ж би ми брали гроші, як би не ОВК, що так чи инак нам підсобляють?!

Чисте горе. І справді хочеться усе покинути і закопатися тільки в свою науку, в свій кабінет, у свої кременці.

Чи одібрали ви мої «Кварцитові Вироби»?

Зараз друкую в «Антропології» (це так зватиметься щорічник Кабінету Антропології) про палеолітичні знахідки в Журавці на Правуччині (дуже цікава знахідка) і про «жлікувадла» на острові біля Лоханського порогу на Дніпрі, та ще публікую знахідки з двох стадій, давнішні.

Все инше лежить нерухомо: і Смечка і Мізин і Кадіївці!

І де його брати часу?!

Оце ще хотів був писати до Вас в Озаринецькій справі, та відкладаю до сліду чого числа.

А як Ваші «Нариси з історії Поділля»? Ви ж маєте [не розбірливо] й II частину?

Сестра і К.В. Мокренко і М.Ст. Мушня вітають Вас й О.К. сердечно.

Бувайте здорові й благополучні!

Ваш /підпис/ М.Рудинський

P.S. Струтинському пишу. Не маю грошей замовити відбитки!

Високошановний Сергій Спиридонович [Гамченко – авт.]!

Статті я вислав М.Я. Рудинському з прозьбою наклеїти й додати до статтів ті фотографії, що у нього залишилися, і передати Вам. До тих статтів добавлено й резюме для французького тексту. Задержався я з

перепискою тих статтів, бо різні біжучі справи відривали мене від цієї роботи. Може я запізнився так, що статті не попадуть у «Записки»? Прошу вибачити. – Всього найкращого!

З щирою повагою до Вас – Е.Сіцинський.

24/VI.1928. К[ам'янець]-П[одільський].

Список використаних джерел та літератури:

1. Автобіографія Євфима Йосиповича Сіцинського. 1929-1930. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.
2. Баженов Л.В., Баженов О.Л. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини (80-ті роки XIX – середина 90-х років XX ст.) // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 44-47.
3. Винокур І.С. Історико-археологічні дослідження Ю.Й. Сіцинського // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. – Кам.-Подільський, Хмельницький, 1994. – С. 58-59.
4. Держархів Вінницької області. – Ф.Р-489. – Оп.3. – Спр.90. – Арк. 62-65.
5. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького /Упоряд.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник. – Дніпропетровськ, 1997. – 888 с.
6. Заєць І.І. Вивчення первісного суспільства на території Поділля //Хмельницькому-500. Тези науково-теоретичної конф.–Хмельницький, 1991. – С. 111-112.
7. Іосіпова Т.І. Наукові дослідження пам'яток археології Дунаєвського району // Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Збірник науково-краєзнавчих праць. Вип. II. (За мат. наук.-краєзн. конф., присвяченої 55-ій річниці Великої Перемоги). – К.-Дунаївці-Кам.-Подільський, 2000. – С. 74-75.
8. Ковалева І.Ф. Участие М.Я. Рудинского в организации й работах Днепровской 1927-1932 гг. экспедиции // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского. Тезисы докладов и сообщений (26-28 марта 1987 г., Полтава). – Полтава, 1987. – С. 17-18.
9. Лист Рудинського М.Я. до Сіцинського Є.Й. від 7 лютого 1928 р. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.
10. Лист Рудинського М.Я. до Сіцинського Є.Й. від 29 листопада 1928 р. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.
11. Лист Сіцинського Є.Й. до Гамченка С.С. від 24 червня 1928 р. // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – Фонд С.С. Гамченка (Ф. 3). – Лист № 33. – 1 арк.
12. Ляшко С.М. Рудинський Михайло Якович // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. II. – С. 456.
13. Михайло Якович Рудинський (1887-1958): бібліографічний покажчик / Укладачі Шовкопляс І.Г., Супруненко О.Б., Удовиченко О.І. – К.-Полтава: ВЦ «Археологія», 2001. – 32 с.
14. Нестуля О.О. Невтомний дослідник пам'яток України (М.Я. Рудинський) // Репресоване краєзнавство (20-30-і рр.) / Передм. П.Т. Тронька/. – К.: Рідний край, 1991. – С. 273-278.
15. Нестуля О.О. Щиро закоханий в історію // poltava-repres.narod.ru/statti/.../istoriu.htm
16. Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского. Тезисы докладов и сообщений (26-28 марта 1987 г., Полтава). – Полтава, 1987. – 62 с.
17. Поштова листівка Рудинського М.Я. до Сіцинського Є.Й. від 13 січня 1929 р. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.
18. Поштова листівка Рудинського М.Я. до Сіцинського Є.Й. від 14 березня 1929 р. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.
19. Рудинские Е.Я. и М.Я. Археолог М.Я. Рудинский. // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – С. 9-13.
20. Рудинские Е.Я. и М.Я. Археолог М.Я. Рудинский. // Краеведческие записки. –Ахтырка, 1962. –Вып. 3. – С. 82-83.
21. Рудинський М.Я. Архітектурне обличчя Полтави: Рисунки Рожанківського Федора. Репринтне вид. – Полтава: Метоп, 1992. – 35 с.
22. Рудинський М.Я. Досліди на Кам'яниччині. Коротке звітлення ВУАКу за р. 1926. – К., 1927. – С. 123-143.
23. Рудинський М.Я. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля. // Антропология. – 1929. – Т. II. – С. 152-191.
24. Рудинський М.Я. Повідомлення про наслідки подорожі на Поділля р. 1928. Справоздання Кабінету Антропології ім. Ф.Вовка. – К., 1928.
25. Рудинський Михайло Якович // Вікіпедія – вільна енциклопедія uk.wikipedia.org/.../Рудинський_Михайло_Якович.
26. Рудинський Михайло Якович // УРЕ, 2-е вид., – К., 1983. – Т. 9. – С. 506.
27. Рудинський Михайло. Археологічна розвідка на Дніпрельстані.... /www.libr.dp.ua/full/245da08c98325c351a831f0df6c25f19.pdf
28. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-354, 11 рис., 1° карта; Окр. вид. – М., 1901. – 159 с.; Факсимильное переиздание /

- Составитель и издатель А.Л. Баженов, предисловие И.С. Винокур /. – Кам.-Подільський: Центр Поділля, 2001. – I-IV, 128 с.; іл.
29. Сіцинський Є. З розшуків Трипільської культури. Доповідь на засіданні Наукового при ВУАН Товариства. – 1926. – 26 січня.
  30. Сіцинський Є. Матеріали до археології Західного Поділля // Записки ВУАН. – 1930. – Т. 1. – С. 25-44.
  31. Сіцинський Є. Найдавніші сліди існування та перебування людини на Поділлі. Доповідь на засіданні Наукового при ВУАН Товариства. – 1926. – 18 квітня.
  32. Сіцинський Є. Матеріали про розкопи льоху під фортецею на Карвасарах в 1925р. Поч. 27.03.-22.05.1925р. // Держархів Хмельницької області. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1-6.
  33. Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля, ч. I. (Нариси I-II). – Вінниця, 1927. – 74 с., 48 іл.
  34. Сіцинський Є. Розшуки трипільської культури на Кам'янецьчині. Рукопис С.Й. Сіцинського з зарисовками багатьох городищ, в т.ч. рисунок частини Троянового валу // Держархів Хмельницької області. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1-40.
  35. Словник-довідник з археології: / Під заг. Редакцією Н.О. Гаврилюка / Довідкове видання. – К.: Наукова думка, 1996. – 430 с.
  36. Супруненко А.Б. Конференція, посвященая 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского. /Полтава, 1987/. // Советская археология. – М., 1989. – № 3. – С. 284-285.
  37. Трембiцький А. До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцинського // Музейний щорічник. 2003. Мат. наук.-практ. конф. «Музей та музейна справа на початку III тисячоліття». – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – Вип. 2. – С. 35-42.
  38. Трембiцький А. До історії археологічних досліджень Є.Й. Сіцинського на Поділлі // Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. Науково-методичний журнал. – К.: Антросвіт, 2006. – № 9/10. – С. 8-11.
  39. Трембiцький А. До історії археологічних досліджень Є.Й. Сіцинського на Поділлі // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам.-Подільський, 2004. – Т. 13. – С. 300-310.
  40. Трембiцький А. До історії дослідження трипільської культури на Поділлі // Тези Міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченій 90-річчю з дня народження відомого вітчизняного археолога Б.О. Тимошенка. Чернівці, 10-11 квітня 2009 р. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 71-72.
  41. Трембiцький А. С.Й. Сіцинський: хроніка життєвого і творчого шляхів (1859-1937рр.)// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам.-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 312-321.
  42. Трембiцький А. Євфимій Сіцинський і Михайло Рудинський (з історії співпраці на ґрунті дослідження археології Поділля) // Вивчення історичної та культурної спадщини Правобережної України: проблеми і перспективи: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченій 80-річчю Білоцерківського краєзнавчого музею та 190-й річниці з дня народження Т.Г. Шевченка. 21 травня 2004 р. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2005. – С. 89-97.
  43. «Ф.» [Філь Ю.]. В Кам'янецькому Науковому Т[овариств]і // Червоний Кордон. – 1926. – № 247. – 8 жовтня.
  44. Шовкопляс І.Г. М.Я. Рудинский /1887-1958/. // Кратк. сообщ. Ин-та археологии АН УССР. – К., 1959. – Вып. 8. – С. 175-177.
  45. Шовкопляс І.Г. Михаил Яковлевич Рудинский // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского. Тезисы докладов и сообщений (26-28 марта 1987 г., Полтава). – Полтава, 1987. – С. 4-6.

Лілія Іваневич

кандидат історичних наук,
завідувач кафедри Хмельницького інституту
конструювання моделювання швейних виробів

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОСТЯ ШИРОЦЬКОГО

У статті відображений вклад маловідомих праць Костя Широцького, присвячених археології України.

Ключові слова: К. Широцький, археологія, дослідження, розкопки, Бакота, Десятинна церква, Немирів.

Недаремно говорять, що історію складає сам народ, а про культуру нації свідчать її духовні й матеріальні надбання. Науку, яка вивчає стародавню культуру людства на підставі певних матеріальних пам'яток називають археологією. Саме завдяки співпраці історії і археології, дослідження якої доповнюють історичні літописні відомості та інші джерела на даний час ми маємо стільки цікавої інформації про багатогранну культурну

спадщину українського народу. Не обминув археологічних досліджень і наш земляк – дослідник історії й культури України К.В. Широцький (1886-1919), присвятивши цьому заняттю значну частку свого недовгого життєвого шляху і декілька ґрунтовних, однак переважно маловідомих наукових праць.

Тому нами в даній статті здійснюється спроба детальнішого висвітлення цієї сторінки життєпису вченого з використанням новознайдених документів і його маловідомих праць в рамках дослідної програми «Видатні постаті Поділля» Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському державному університеті й власного дисертаційного дослідження. Короткі згадки стосовно згаданої проблеми подані у краєзнавчих розвідках М.Мошака, В.Вінкової, Л.Баженова, П.Толочка та С.Білоконя [1]. Загальний огляд археологічної наукової роботи К.Широцького провели у своїх працях Є.Сіцинський [2], О.Дорошкевич [3], А.Середа [4], В.Січинський [5] та В.Афанасьєв [6]. Об'єднавши існуючий масив досліджень із здійсненою нами пошуковою роботою в цьому напрямку, якомога ширше розкриємо важливий внесок вченого у вивчення археології України.

Ще під час навчання в Подільській духовній семінарії (1900-1906) Кость Віталійович брав участь у діяльності Подільського Церковного Історико-археологічного товариства, котре було реорганізоване з Єпархіального Комітету 10 вересня 1903 р. на чолі з істориком Є.Сіцинським. Члени товариства мали на меті здійснювати дослідження та вивчення як церковно-релігійного, так і суспільного життя рідного краю, обстежувати, охороняти і збирати всі важливі й значні пам'ятки духовної та матеріальної культури з користю для церкви і науки. Свої праці члени товариства мали змогу друкувати у власних видавничих органах: єпархіальних «Ведомостях» до 1906 р., журналі «Православная Подолия» протягом 1906-1917 рр., газеті «Подолия» і «Трудах Церковного Історико-археологического общества» [7, с. 78-79]. Користуючись цією можливістю, К.Широцький саме в журналі «Православная Подолия» опублікував своє перше науково-мистецтвознавче дослідження «Подільські колядки і щедрівки» (1908). У бібліотеці Кам'янець-Подільського музею-заповідника зберігаються «Звіти роботи Подільського церковного історико-археологічного товариства» за 1890-1914 рр., де поданий надрукований «Список членів Подольского церковного історико-археологического общества» за 1914 р. Велике значення цього списку в тому, що в наступні роки він більше не поновлювався і не оприлюднювався, лише доповнювався до 1920 р. головою товариства Є.Сіцинським, який власноручно олівцем позначав дати смерті вибулих членів та заносив прізвища нових. У цьому варіанті «Списку» зазначалося про засідання історико-археологічного товариства 22 червня 1919 р., на якому відбулася перереєстрація старого складу й обрання нових почесних, дійсних членів і членів-змагальників, серед яких було й прізвище К.Широцького [8, с. 179].

Після отримання вищої освіти у Петербурзькому університеті (1906-1912) та Археологічному інституті (1910-1911), Кость Віталійович був залишений при університеті як професорський стипендіат. В цей час він видрукував свою першу археологічну працю «Пам'ятки Македонії. (Археологічна подорож Н.І. Кондакова)» (1910) [9]. Успішно склавши магістерський іспит восени 1915 р., К. Широцький став приват-доцентом кафедри історії та теорії мистецтва Петербурзького університету, де викладав лекції з стародавнього київського і галицького мистецтва. Працюючи на кафедрі разом з професором Д.Айналовим (учнем Н.Кондакова), вчений перейняв у нього важливий досвід щодо методів археологічного й документального трактування пам'яток мистецтва [3, с. 62], який безперечно став йому в нагоді під час першого власноручного археологічного дослідження в 1912 р. у давньоруській столиці Дністровського Пониззя – Бакоті. Проведені студіювання побачили світ у вигляді його праці «На руїнах Бакоти» (з подорожніх вражень) (1912) [10]. Після подорожі берегами приток Дністра, вчений згадував про велику кількість руїн колишніх міст і сіл, частково занесених пісками, котрі належали слов'янам – нащадкам Уличів або Тиверців, котрі залишили по собі багато релігійних пам'яток у вигляді мурів із монастирів, храмів, печер, образів і хрестів. Це мистецтво він відносив до XII-XIV ст. та описав одну із таких пам'яток – складний з сланцевих шарів, вапняку й глини масив Бакотської гори, де з XII ст. знаходилась столиця цілого «Пониззя» (Поділля). Першу згадку про Бакоту дослідник віднайшов у літописі про похід у 1240 р. Батия на Україну, а також відобразив історію заснування й розвитку цієї української території та знищення Бакотської фортеці татарами у 1255 р., на місці якої залишився цілий ряд печер, схованих в обривистих скелях. Найбільше в Бакоті, наголошував вчений, збереглося слідів великокнязівської доби – пам'яток християнства. Зокрема, залишки від церков і монастиря, де жили ченці, про які згадують літописи. Ці залишки являють собою цілий ряд печер, схожих на катакомбні «аркасолії», у яких ховали померлих та ряд дір у стіні гори – так звані входи до печер, які зв'язані між собою окремими переходами й виходами на Дністер і гору. Особливу увагу, підкреслив дослідник, привертають розвалини невідомої будівлі у вигляді лука – неначе уламок тріумфального церковного зводу перед вівтарем, муру, каменя схожого на стіл під луком, чотирикутні ями в підлозі, лежанки в стінах печер – місця для поховань, над якими тепер зробили дах з гонтовим покриттям, так що це нагадує своєю простотою стародавню церкву. В церкву цю, як і в інші печери потрібно підійматися по спеціальній драбині, що підтверджувало існування тут нижнього поверху будівлі. Інші печери представляють собою систему кімнат з різноманітними входами-виходами, лежанками

у стінах, ямами у підлозі для померлих з «флецами», щоб закривати та стелями з круглими склепіннями. На одній із стін печер, зауважував К. Широцький, залишилися сліди малювання з надписом кирилицею швидше за все XII ст., який свідчив про знаходження в цьому місці в минулому Михайлівського собору. Сліди від малюнків у вигляді кольорових рисочок дослідник назвав «красною полілітією» – особливою прикметою художніх оздоблень у храмах Києва і Новгороду в X-XII ст., що поширились у нас від мистецтва Візантії. Крім цього біля надпису було повірізувано багато різноманітних хрестів, ліній та літер, які автор порівнював із графіті в Лядавських печерах на Поділлі. Збереглися також на одній стіні дуже затерті розписи релігійної тематики, виконані на високому технічному рівні у візантійському стилі, зокрема фреска жіночої голови, що нагадує Богородицю Діву, фреска з погруддями трьох святих та фрагмент фрески з головами святих чоловіка і жінки. Однак найбільше зацікавили вченого у Бакоті «плоскорізьби» на стінах печер, мистецький стиль виконання яких нічим не пов'язаний з поширеним тоді візантійським стилем, тому що живописні фігури святих, зокрема, Пречистої Діви, мали одухотворені рельєфи – безсумнівні елементи ренесансу. А це означало, підкреслював дослідник, що українське мистецтво в деяких випадках випереджало у своєму розвитку ренесанс західних культур. Велике значення мав також мідний образ Богородиці з надписом досить пізньої роботи та характерним українським орнаментом із ліній і зірочок на його полях, віднайдений у Бакоті при археологічних розкопках у 1889 р. Крім нього, за оповідями сторожа цього монастиря, у 1889 р. було віднайдено багато побутових, церковних й військового призначення предметів, серед них мечі, стріли, списи, свічники та ін. Кость Віталійович зазначав, що печери у Бакоті відкриті та досліджені далеко не всі, не дослідженою залишилася територія в долині під горою, місцевість сіл Бакота та сусідського Теремці, де, на його думку, мали би бути цікаві знахідки. Крім Бакотських печер вчений коротко описав стару церкву XVIII ст. у с. Бакота із характерними ознаками української архітектури – сферичними формами бань та кам'яною дзвіницею, а також згадав переконливі елементи своєрідного українського стилю в історичних печерах Студениці, Субоча, Буші, Старої Ушиці, Лядави та Калюса, які закликав українських археологів детально вивчати і досліджувати, поки природа не стерла їх сліди.

Відразу ж після завершення навчання в Петербурзі в 1912 р. Кость Широцький був також зачислений в дійсні члени імператорського Російського археологічного товариства і був одним із помічників завідуючого музеєм товариства та викладача кафедри археології Петербурзького університету О. Спіцина до 1917 р. Підтримуючи хороші стосунки із своїм музейним наставником, молодий дослідник мав велику можливість використовувати різноманітні історичні джерела та археологічні знахідки музею у своїх наукових працях [4, с. 128]. Одночасно з свого боку Кость Віталійович у 1913 р. під час поїздки до Львова професора О. Спіцина посприяв організації йому О. Назарієвим огляду українських і польських музеїв у місті. Адже К. Широцький вважав О. Спіцина, котрий відав усіма археологічними дослідженнями й установами в Росії, корисним для українців тим, «що мав великі зв'язки у бюрократичних петербурзьких колах» [11].

Так, за дорученням археологічної комісії товариства протягом 1911-1913 рр. Кость Широцький брав безпосередню участь в розкопках скитських й слов'янських городищ у Новгородщині біля Немирова і поблизу Ташлика на Поділлі [12, с. 81]. Про перебування молодого вченого у Немирові свідчать листи його вчителя Д. Айналова [13], а також лист від С. А. у серпні 1913 р., у якому він висловив подяку К. Широцькому за його листи із Немирова та за проведені ним там розкопки [14]. Результати цих розкопок лягли в основу його праці, виданої під псевдонімом К. Ладиженко «Немирівське городище» (1913) [15]. Вчений зазначив, що археологічні дослідження «Немирівського городища» або як його ще називали у народі – «Вали», в яких за переказами похований засновник Немирова – великий лицар Немира, встановили крім загального скіфського характеру (починаючи з палеоліту і до козацької доби) валів наявність невідомих стародавніх культур. Кам'яний період підтверджують археологічні знахідки у вигляді кремінних, не наточених ножів, сокир, скребниць, шліфованих молотків, керамічних уламків, грецьких, римських та слов'янських черепків. Про «передміценську» епоху тобто неоліт свідчать відкопані сліди цілого селища із семи рядами осель і великою кількістю глиняного посуду з характерними чорними геометричними візерунками. Віднайдені при розкопках стріли з кісті і рогу й уламки посуду говорили про наявність культури скіфів – мідний вік. Слідами римського джерела у Немирівському городищі стали чарки, глеки, коряки, тарілки, миски та горшки із специфічним і своєрідним червоним, чорним, жовтим й білим орнаментом. Дослідник зауважив, що за свідченнями розкопаних знарядь праці після скіфів у городищі жило поселення з дещо нижчим розвитком культури. Однак найцікавішими стали знахідки на північно-східному кінці цієї території – розкопана окрема вулиця схожого до слов'янського села із хатами, коморами й побутовими предметами, зокрема, жорнами, ножами, пилками, стрілами, різьбами, черепками, кістками, фігурками звірів, що археологи віднесли до перед татарських часів – X-XI ст. Вчений наголосив, що ще вкопані у землю квадратної або прямокутної форм будинки вже мали печі, але дах був без стелі, також віднайшли залізні серпи й ножі, а голки й гребінці ще з кістки, пилки, лопати та орач дерев'яні. Про слов'янське походження поселення, підкреслив Кость Широцький, свідчили геометричні узорі з цятками і кривульками на уламках посуду, крім цього серед археологічних знахідок селища мали місце козацькі люльки

та келихи. Вчений вважав, що були деякі підстави назвати городище скіфським («скитським»), однак це ще переконливо не доведено.

Цього ж року Кость Віталійович взяв участь у дослідженні новознайдених у Києві на Звіринці стародавніх печер з похоронами, що висвітлив у своїй праці «Староруський некрополь у Києві на Звіринці» (1913) [16].

Під час своїх мистецтвознавчих експедицій К. Широцький побував і у м. Полоцьку колишньої Вітебської губернії [17], в результаті чого опублікував дослідження «Софійській собор в Полоцьке» (1915) [18], у якому подав змістовний й детальний архітектурний та археологічний опис цього славетного українського собору. За твердженнями дослідника, єдиним стародавнім аналогом такої будови була церква св. Василя Великого у м. Володимиро-Волинському, а з пізніших храмів – Троїцька церква в Зінькові Подільської губернії, збудована за переказами князями Коріатовичами в XIV ст. Лише капітальний ремонт собору в 1913 р., зауважив професор К. Широцький, під керівництвом П. Покришкіна та І. Суханова підтвердив збереження всієї основи стародавнього собору, його західних і східних стін, які ввійшли до складу його нової будівлі та були збудовані із рядів каменю та цегли. Після ґрунтового археологічного та архітектурного дослідження будови церкви й мистецького студіювання її внутрішнього оздоблення – ікон і гравюр, вчений зробив висновок, що найвірогідніше Софійський собор був побудований під час правління князя Всеслава в другій половині XI ст. і являється видатним повтором стародавньої русько-візантійської архітектури.

У травні 1915 р. вчений за дорученням Петербурзького університету та Імператорської археологічної комісії вивчав церковну старовину Києва і виготовляв світлини з пам'яток архітектури [19]. Того ж року його включили до складу археологічної комісії від товариства для вивчення та розроблення щоденників й дослідження археологічних знахідок, добутих розкопками на території Десятинної церкви археологом Д. Мілеєвим у Києві протягом 1908-1914 рр. Внаслідок здійснених археологічних студій, Кость Широцький в 1917 р. на засіданні мистецької секції Наукового Товариства у Києві зачитав ґрунтовний і цікавий реферат «Дива коло св. Богородиці Десятинної», подавши у ньому нові й невідомі досі факти стосовно історії мистецтва старокнязівської доби [4, с. 128-129]. Про студіювання вченим цих археологічних розкопок свідчать віднайдені в його особовому архіві звіт, вісім щоденників з кресленнями будови церкви, виконаними олівцем за 1908-1914 рр. та лист від археологічної комісії настоятелю Десятинної церкви П. Вельмину про передання приват-доценту Петроградського університету К.В. Широцькому 3.10.1917 креслень стосовно розкопок Д.В. Мілеєва і його сина С.П. Вельміна для доставки в Археологічну Комісію [20]. На трьох окремих аркушах був викладений матеріал стосовно результатів розкопок. У них зазначалося, що крім поховань під південною частиною стародавньої церкви була викопана невелика дерев'яна споруда, збудована ще до церкви Володимира і закладена на чистій материковій глині на глибині 3.10 м від сучасної поверхні землі, а фундамент Володимирської церкви знаходився на глибині 2.50 м від сучасної поверхні, тобто вище. Тому при викопуванні землі для закладення фундаменту церкви вона не була відрита і залишилась під ним, а на заході ця дерев'яна споруда виходила із хрестоподібної південної апсиди [20, с. 35]. У суцільному шарі чорнозему між колодами дерев'яної будівлі були віднайдені металічні прикраси, черепки, декілька залізних голків і цвяхів, кістки стародавніх тварин [20, с. 36]. В результаті систематичних археологічних розкопок було виявлено, що на місці, зайнятому Десятинною церквою знаходився ряд поховань минулих століть, а також, що південна стіна сучасної церкви була покладена на стародавньому фундаменті, східна – на новому, глибшому на 0.80 м від стародавнього, кладка ж була зроблена без прив'язування із старими, а в притик [20, с. 37].

Студіювання вченим історії мистецтва, архітектури й археології столиці України та новознайдені документи стали поштовхом для написання ним праці «Хто був автором пляну Києва 1638 р.» (1918) [21].

Свою співпрацю з Археологічним товариством К. Широцький продовжував протягом усього свого перебування в Петербурзі, про що свідчать, віднайдені у епістолярній спадщині вченого, запрошення на засідання різноманітних відділів товариства ще в 1917 р. [22]. Кость Віталійович, будучи членом цього товариства, власноручно вислав окремі томи «Записок отдела русской и славянской археологии Русского Археологического Общества» працівнику Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві та члену Всеукраїнського археологічного комітету В. Козловській, що підтверджують його листи до неї [23].

Приймаючи безпосередню участь при кожній можливій нагоді в археологічних розкопках, К. Широцький власному досвіду відчув велику відповідальність та значення цієї наукової роботи для подальших історичних студій. У своїх археологічних працях вчений намагався детально подати новознайдений матеріал з користю для української науки. Тому дуже важливо донести до широкого загалу маловідомий, але історично-цінний науковий доробок дослідника історії культури України К. Широцького.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мошак М. Штрихи до портрету Костя Широцького // Подільське братство. – Кам.-Под., 1992. – № 2. – С. 12; Вінюкова В. Етнограф з Поділля К.В. Широцький // Проблеми етнографії, фольклору і соц. географії: наук. зб. – Кам.-Под., 1992. – С. 12-13; Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія.

- Бібліографія. – Кам.-Под., 1993. – 480 с.; Невідомий і відомий Костянтин Широцький // Український історичний календар – «96». – Вип. 2. /За ред. П. Толочка. – К.: Україна. – 1995. – С. 179; Білокінь С. Широцький Костянтин Віталійович // Довідник з історії України. А-Я. /За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К., 2001. – С. 1090.
2. Сіцінський С. Праці К. В. Широцького по історії українського мистецтва // ДАХО. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 85-97.
  3. Дорошкевич О. Професор Кость Широцький // Вільна укр. школа: Орган ВУС. 1919-1920. – Ч. 1-3. – серпень-жовтень. – С. 62-63.
  4. Середа А. Кость Віталійович Широцький // Зб. секції мистецтва УНТ. – К., 1921. – С. 126-130.
  5. Січинський В. Кость Широцький. (Спомини з нагоди шестих роковин смерті) // Стара Україна. 1925. – №25. – С. 157-159.
  6. Афанасьєв В. Фанатична відданість справі // Культура і життя. – К., 1999. – № 1. – 6 січня. – С. 3; № 13. – 13 листопада. – С. 3; № 14-15. – 20 листопада. – С. 5.
  7. Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хм.: Доля, 1995. – 256 с.
  8. Кошель О. Подільське церковне історико-археологічне товариство Кам'янецької доби директорії УНР (червень-листопад 1919 року) // Зб. пр. до 120-річчя з дня народження Симона Петлюри та 80-річчя Кам'янецької доби Директорії УНР. – Фастів: Поліграфіст, 1999. – С. 179.
  9. Широцький К. Пам'ятки Македонії. (Археологічна подорож Н.І. Кондакова) // ЗНТШ. – Л., 1910. – Т. ХСХІ. – Кн. ІV. – С. 151-161.
  10. Широцький К. На руїнах Бакоти // ЛНВ. – К., 1912. – Кн. 1. – С. 71-79.
  11. Листи К.Широцького до О.Назарієва // Відділ рукописних фондів та текстології інституту української літератури ім. Т. Шевченка НАН України. – Ф. 131. – Спр. 470. – Арк. 4.
  12. Кость Широцький. Curriculum vitae. Спис друкованих праць // ДАХО. – Ф. 582. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 81-83.
  13. Листи Д.Айналова до К.Широцького // Інститут рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського (ІРЦНБВ). – Ф. 152. – Од. 74-78. – Арк. 1.
  14. Лист С.А. до К.Широцького // ІРЦНБВ. – Ф. 152. – Од. 122-123. – Арк. 1.
  15. Ладиженко К. Немирівське городище // Рада. – К., 1913. – № 168. – 24 липня. – С. 2-3.
  16. Ладиженко К. Староруський некрополь у Києві на Звіринці // Рада. – К., 1913. – № 2. – С. 2-3.
  17. Лист В.Широцького до К.Широцького // ІРЦНБВ. – Ф. І. – Од. 12732. – Арк. 1.
  18. Широцький К. Софійській собор в Полоцке // Відбиток із «Записок отдела русской и славянской археологии Русского Археологического Общества». – СПб., 1915. – Т. X. – С. 77-90.
  19. Лист К.Широцькому від Міністерства імператорського двору // ІРЦНБВ. – Ф. 152. – Од. 7. – Арк. 1.
  20. Милеев Д.В. Раскопки на территории Десятинной церкви. Отчёт, дневниковые заметки и зарисовки // ІРЦНБВ. – Ф. 152. – Од. 163. – Арк. 1-46.
  21. Широцький К. Хто був автором пляну Києва 1638 р. // Записки істор. і філол. секції Укр. Наук. Т-ва. Під ред. О.Грушевського. – К., 1918. – Кн. ХVІІ. – С. 98-102.
  22. Запрошення К.Широцькому від Російського Археологічного товариства // ІРЦНБВ. – Ф.152. – Од. 37. – Арк. 1.
  23. Листи Широцького К. до Козловської В.Є. // ІРЦНБВ. – Ф. 152. – Од. 70-72. – Арк. 3.

Валентина Соловей

науковий працівник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ Є.Й. СІЦІНСЬКОГО

У статті висвітлюється дослідницька робота історика і музеєзнавця Є.Й. Сіцінського в галузі археології, його вагомий внесок в справу збирання, дослідження і систематизації археологічних пам'яток Поділля.

Ключові слова: археологія, розкопки, історико-археологічний музей, статті, експозиція.

Є.Й. Сіцінський (1859-1937 рр.) проводив значну дослідницьку роботу з історії Поділля. Він залишив понад 200 опублікованих праць (монографій, статей, нарисів з історичного краєзнавства). Однією з граней його дослідницької роботи була археологія.

Дитинство майбутнього дослідника пройшло в сім'ї небагатого багатодітного священика в с. Мазники Летичівського повіту. Перебування серед подільських селян, очевидно сприяло тому, що в його свідомості рано народилася любов до свого народу та краю. Під час навчання в семінарії в м. Кам'янці-Подільському

Є.Сіцінський прагнув перейти до університету. Але здійснити задумане не вдалося. Проте весь свій подальший життєвий шлях він зв'язав з історичною наукою [1, с. 7-8].

Навчаючись в Київській духовній академії, він продовжує займатись історією і археологією. Під час літніх канікул дослідник двічі побував на Поділлі для збору матеріалів по етнографії і археології. В Києві він познайомився з професором університету В.Антоновичем, котрий займався археологією. Саме під його керівництвом Є.Сіцінський зробив свої перші кроки у вивченні старожитностей.

Повернувшись після навчання в Кам'янець-Подільський і прийнявши сан священника, Є.Сіцінський продовжував займатись історією Поділля. Часто подорожуючи по рідному краю, маючи зв'язки з інтелігенцією і селянами, дослідник зібрав і узагальнив надзвичайно великий і цінний матеріал, котрий треба було десь зберігати і виставляти. Так виникла ідея створення давньосховища. В цьому плані надзвичайно важлива його участь у вивченні історії давньоруського Бакотського монастиря на Середньому Дністрі [3, с. 1213-1221; 4, с. 706-708]. В цей час він писав: «На Поділлі відчувається потреба в розробці місцевих архівних і археологічних матеріалів. В цьому питанні Поділля відстало від інших провінцій Росії ...необхідна розробка архівних матеріалів, потрібно описати забуті речі і будівлі, відтворити минуле життя предків...» [2, с. 80-81].

Тому Є.Сіцінський був одним із засновників давньосховища старожитностей, потім Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею і був завідуючим до жовтня 1922 р., а потім науковим співробітником цієї установи [5, с. 35].

Є.Сіцінський активно займався збором експонатів для музею. Довгий час він був ключарем Казанського кафедрального собору. В роботу ключара входило складання маршрутів ревізії архієрея. Сам Сіцінський також приймав участь в ревізіях. При цьому він писав: «До мировой войны я ежегодно выезжал из Каменца на 2-3 недели, где было что либо интересное по природе, искусству, большинство по археологии. Иногда я брал с собой кого-либо, чтобы помогал мне при фотографировании или обмере домов, городищ и т.д.». Після таких поїздок музей поповнювався новими експонатами. Основним способом пересування були поїздки на перекладних земської пошти по відкритому листу губернського земства, а інколи на селянських підводах за свої гроші.

У той час археологія не мала своїх субсидій. Головними проблемами для бажаючих вести археологічні роботи були: де взяти гроші та як одержати дозвіл копати на державних або приватних землях. Правом проводити розкопки в Росії тоді користувалися всі громадяни країни, незалежно від освіти, професійної підготовки, кваліфікації і т.д. Потрібно було лише одержати гроші, дозвіл на користування землею і здати в кінці року звіт. На таких умовах вели археологічні дослідження подоляни, і Є.Сіцінський серед них.

Такого роду розкопки на городищі в районі Привороття Маківського провів вчений у 1898 році. Там було знайдено 35 предметів, мабуть, періоду Київської Русі. Матеріали поступили в давньосховище. Проглянуті блокноти Є.Сіцінського за 1898-1900, 1902, 1908-1909, 1911-1913, 1915, 1917 роки, котрі знаходяться у фондах музею, висвітлюють і творчу лабораторію ученого, його невтомність, активність і працездатність [6].

Так блокнот за 1898-1899 рр. – це власне, польовий щоденник археолога, який здійснив розвідувальні маршрути по регіону. За 1898 р. Є.Сіцінський обслідував 19 пунктів – переважно сільські церкви та городища. В щоденнику дані плани та розрізи об'єктів, їх обміри і описи. В якості доповнення додається 17 фотографій на ці об'єкти. Тобто, методика роботи вченого досить висока і відповідає вимогам сучасної археологічної методики.

1900 р. Є.Сіцінський оглянув, випадково знайдену селянами, гробницю культури шаровидних амфор біля с. Кептинці Кам'янецького повіту [7, с.30-31]. За цей час дослідник зібрав і узагальнив надзвичайно великий і цінний матеріал, який згодом ліг в основу підготовленої і виданої ним капітальної джерелознавчої праці «Археологическая карта Подольской губернии».Робота вийшла в світ у 1901 р. у Працях XI археологічного з'їзду [8].

У цій праці, яка зберігає своє науково-пізнавальне значення і сьогодні, Є.Сіцінський зафіксував і систематизував біля 2 тисяч пам'яток кам'яного віку, доби міді і бронзи, раннього залізного віку і періоду Київської Русі IX-XIII ст. Важливо, що головні археологічні об'єкти, приведені у праці, добре картографовані. [9, с.40-41]. Є.Сіцінський був делегатом цього з'їзду, котрий пройшов в Києві у 1899 р., де прочитав дві доповіді.

У 1902 році Є. Сіцінського запросили взяти участь в роботі XII археологічного з'їзду, а в 1905 р. він був на XIII з'їзді. У 1908 р. пройшов XIV археологічний з'їзд, де також побував Є.Сіцінський (у фондах музею зберігаються його членські квитки з цих з'їздів).

Музейні матеріали не тільки зберігались у Кам'янці – Подільському, але і активно систематизувались і аналізувались. У 1904 р. Є.Сіцінський склав «Опись старопечатных книг» [10, с.1-107]. У 1909 р. було видано його «Опись предметов старовины», де було охоплено 7684 музейних предметів, котрі були розбиті на 16 відділів. Археологічні матеріали склали 380 предметів [11, с.5-12].

Серед опублікованих праць вченого виділяються і історико-археологічні «Нариси з історії Поділля», а також «Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.». Дослідник глибоко проникнув у історичну суть процесів, які відбулися на Поділлі та у суміжних землях в часи давньої та середньовічної епох.

В перші роки радянської влади музей працював у важких умовах відбудови. Не вистачало коштів, палива, необхідного матеріалу, приладів, літератури. Зарплату працівникам виплачували не систематично. А також, так як ця місцевість була прикордонною, то потрібно було для розкопок або археологічних розвідок мати перепустку. Читаємо документ: «До ревкому. У неділю, 28 травня 1921 р. Камподкост вирішив урядити під проводом проф. Клименка й асистента Регула археологічно-природничу екскурсію в Маківське Привороття, для поповнення музеїв Кам'янця відповідними науковими матеріалами... Прохаю дати перепустку на всю компанію під відповідальність голови Камподкосту» [12, с. 5].

Річний звіт за 1921 р. про діяльність Кам'янець-Подільського повітового комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва та природи повідомляє: «Під час улаштованих комітетом наукових екскурсій в околицях кам'яниччини секція придбала для археологічного музею (шляхом пробних розкопок) деякі нові експонати (пам'ятки кам'яної доби та інші). В районі Кам'янецької фортеці під час пробних розкопок було знайдено кахлі XVII ст.»; «Проведено 12 експедицій по Кам'янецькому повіту (мистецько-етнографічний збір, розкопки): Кам'янецька фортеця, Карвасарська церква XVII ст., села: Баговиця, Врублівці, Демшин, Мар'янівка, Привороття, Маків, Нігин. Знайдені предмети передані до відповідних музеїв (кістки мамонта і т.п.). [13, с.33]. І звичайно в усіх цих заходах активну участь приймав завідуючий археологічною секцією Є.Сіцинський. У звіті за лютий місяць 1922 р. він пише: «В місяці лютім секція розроблювала план екскурсій (експедицій – прим. автора) на весну і літо. Намічені такі місця для екскурсій: Колубаївці, де є городище, Княжпіль, Княгинен, Залучче. В археологічному музеї йшла розстановка колекцій в шафах...» [14, с. 7].

Попереду було багато планів і задумок. Але у 20-30ті роки продовжуючи здійснювати значний внесок в українську історичну науку, у подальшій розбудові музею, Є.Сіцинський зазнав політичних гонінь та репресій, що значно підірвало його здоров'я.

25 березня 1921 р. вчений був заарештований у справі Кирило-Мефодієвського Братства, в домі було проведено обшук. 7 жовтня 1922 р. – звільнений з посади директора музею і викладача ІНО, як колишній «церковник» і призначений науковим-хранителем музею. 26 серпня 1929 р. він був заарештований у справі «спілки визволення України», звільнений з усіх посад в музеї [15, с. 312-320].

Таким чином, ми констатуємо вагомий внесок Є.Сіцинського у справу збирання, дослідження і систематизації археологічних пам'яток Поділля. Він сформував велику колекцію археологічних пам'яток, яка була розміщена у відділі давньосховища старожитностей. Наполеглива збиральницька праця предметів старовини, свідоцтво про городища, кургани одержала належне завершення виданням цілого зведення даних про археологію Поділля. Плідна робота вченого в галузі археології Поділля знайшла своє продовження у дослідженнях сучасних археологів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І., Корнілов В. Історик Поділля Й.Сіцинський // Музей і Поділля. Тези доп. наук. конфер., присв. 100-річчю від дня заснув. Кам-Под. держ. істор. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990.
2. Сецинский Е. По поводу учреждаемого в Каменце-Подольском епархиального Древнехранилища// Подольские епархиальные ведомости. – К-П., – №3, 1890.
3. Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря у с. Бакоты Ушицкого уезда// Подольские епархиальные ведомости. – К-П., – 1891 – №46.
4. Сецинский Е. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 г.// Подольские епархиальные ведомости. – К-П., – 1892. – №39.
5. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО) – Ф.Р. 1421 – Оп.1. – Спр. 4. – Арк. 35.
6. Блокноти Є. Сіцинського: К док. д/п (Фонди К-ПДІМ-3)
К док. д/п №927 – за 1898-1900 рр.
-//- №929 – за 1902-1903 рр.
-//- №929 – за 1908-1909, 1911-1915 рр.
-//- №926 – за 1917-1918 рр.
7. Сецинский Е. Находки гробницы каменной эпохи возле с. Кептинцы Каменецкого уезда// Археологическая летопись южной России, – Киев, 1901. – Т. III.
8. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии// Труды XI Археологического съезда. Т. I. – Москва. – 1901.
9. Винокур І. Археологічні дослідження у науковій діяльності Ю.Й.Сіцинського// Музей і Поділля. Тези доп. наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня заснув. Кам-Под держ. істор. музею-заповідника. – К-П. – 1990.
10. Сецинский Е. Описание старопечатных книг. – К-П. – 1904. – Т. I.
11. Сецинский Е. Описание предметов старины. – К.-П., 1909. – Т. II.

-
12. ДАХМО – Ф.Р.12 – Оп.1. – Спр. 28. – Арк. 5.
  13. Там само – Спр. 17. – Арк. 33.
  14. Там само – Спр. 15 – Арк. 17.
  15. Трємбїцький А. Є.й. Сїцїнський: хронїка життєвого і творчого шляху (1859-1937 рр.) // Науковї праці Кам'янець-Подільського держ. університету: історичні науки. – К-П., Т 11, 2003.

Надія Кукса

старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

ГНАТ ЯКОВИЧ СТЕЛЛЕЦЬКИЙ: НОТАТКИ ДО ПОРТРЕТА

«Занепад... / Чигирин / тимчасовий. Його життя – в минулому та майбутньому».

Г. Стеллецький

На основі відслідкованих архівних джерел, наукових розвідок та публіцистичних матеріалів робиться спроба скласти портрет дослідника старожитностей Гната Стеллецького.

Ключові слова: Гнат Стеллецький, вчений-археолог, археологічні дослідження, Чигирин, Суботів, музей, колекція.

На початку осені 1921 р. на Чигиринщину прибуває археологічна експедиція, очолювана ученим-археологом Гнатом Яковичем Стеллецьким. За визначенням тодішнього місцевого краєзнавця Степана Яременка, – це найперша наукова сила, котра з'явилась до нашого міста в часи революції з метою зазнати з археологічно-історичними коштовностями Чигиринщини [8, с. 1]. Уповноважений Кременчуцькою губнар освіти та Чигиринським воєнревкомом, Гнат Якович буквально з перших днів перебування в краї розгортає різнобічну дослідницьку та пам'яткоохоронну діяльність. По суті непересічна особистість Г.Стеллецького не досить широко відома в наукових колах і сприймається неоднозначно: фанатична відданість науці часом межує з авантюризмом. Назвемо це симбіозом специфіки бурхливої епохи, на яку припадає значна частина життя дослідника, та його запальної невтомної вдачі, котрій притаманні часом непередбачувані вчинки.

Хоча під час другої світової війни безповоротно втрачено значну частину особистого архіву Г.Стеллецького, все ж знайшлися зацікавлені літературознавці, журналісти, краєзнавці, яким вдалося відтворити окремі сторінки життєвого шляху археолога.

В історичному нарисі Б.Ванцака «Полум'яний скарбощукач», що побачив світ в збірці «Подвижники українського музейництва» в 1995 р., знаходимо посилання на книгу Р.Трисветова «Тайны выцветших строк», один з розділів якої присвячений науковим досліддам Гната Яковича [2, с. 73], вказано також на праці московських авторів: «Слово о великом искомом»// Стеллецький И.Я. Мертвые книги в московском тайнике// А. Амосова, передмову до даної праці Т. Белоусової та ін.

Відрадно констатувати, що інтерес до археологічних студій Г. Стеллецького з часом не вщухає. Свідченням цьому є чергова стаття оглядача щотижневика «Совершенно секретно» Т. Белоусової в першому числі видання за 2003 р. під назвою «Пропавшая либерей» [1].

У перелічених вище дослідженнях основний акцент авторами ставиться здебільшого на пошуках Г. Стеллецьким легендарної бібліотеки Івана Грозного (т.зв. ліберей). Час від часу, не заглиблюючись в окремі подробиці, ми будемо звертатись до їх напрацювань, проте метою даної розвідки є висвітлення саме чигиринського періоду археологічно – пам'яткоохоронних студій Гната Яковича Стеллецького.

Ще наприкінці вісімдесятих років серед архівних документів, що стосувалися діяльності Черкаського окружного комітету охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (початку двадцятих років ХХ ст.) нам доводилося натрапляти на скупі, часто непрямі відомості про археологічні студії Г.Стеллецького на Чигиринщині, які містили здебільшого негативну оцінку методів і результатів вказаних досліджень. Наразі ми маємо досить детальну підбірку архівних матеріалів, за допомогою яких спробуємо змалювати чіткішу картину діяльності археолога на теренах колишньої гетьманської столиці та її околиць.

Особливу цінність являють складені особисто Г.Стеллецьким звіти про результати археологічних розвідок, реєстри старожитностей, рекомендації з налагодження музейної справи тощо. Стислі рядки даних документів дозволяють зробити висновки щодо окремих рис характеру, діапазону знань та наукових інтересів їх автора, відношення до справи.

Відомості про початок життєвого шляху Гната Стеллецького та становлення його як археолога подає Б. Ванцак:

Народився майбутній археолог в лютому [17] 1878 р. в с. Григор'івці Олександрівського повіту на Катеринославщині в сім'ї священика. По закінченні церковної школи здібного учня зараховано до Київської духовної академії. На цей період припадають перші археологічні спроби у дослідженні підземелля Києво-Печерської лаври. На початку 1905 р. Стеллецький вирушає до Палестини, де всебічно, настільки це було можливим, знайомиться із всесвітньо відомими старожитностями, проймається своєрідністю східної культури, а також зустрічається з лубенкою, юною вчителькою-істориком Ганною Супруненко, яка невдовзі стане його дружиною. Після повернення на батьківщину Гнат Якович в 1910 р. закінчив Московський археологічний інститут, який 1914 р. закінчила і Ганна Стеллецька.

Очевидно, ще будучи студентом, Стеллецький загорівся ідеєю віднайти напівлегендарну бібліотеку Івана Грозного, пошуками якої безрезультатно переймалося, починаючи з першої чверті ХУІ ст., не одне покоління скарбошукачів, дослідників. Та досить активним розкопкам здебільшого в місцях, де до нього ще не ступала нога інших шукачів, завадила перша світова війна.

Перебуваючи на Кавказькому фронті, що проходив через територію турецької Вірменії, археолог обстежував старожитності від Ерзерума до Трапезунда, брав участь у роботах військово-археологічної експедиції по вивченню надр Понтійських гір.

1918 р., в розпал громадянської війни, подружжя Стеллецьких повертається до Лубен, де Гнат Якович, заручившись повноваженнями революційної влади, розгортає активну дослідницьку, збиральницьку, громадську роботу по виявленню і врятуванню пам'яток старовини краю. До пам'яткоохоронної роботи прагне залучити представників різних верств населення. Особливу активність проявляє серед молоді. По суті безпрецедентними схильні вважати випадки, коли з ініціативи Стеллецького під час перших комуністичних суботників одним з видів робіт в Лубнах стали й археологічні розкопки. Підсумком подвижницької діяльності Гната Яковича можна вважати створення Лубенського Українського музею [3, с. 72-76].

Навесні 1919 р. Н. Полонська добивалася від Всеукраїнського комітету пам'яток мистецтва (ВУКОПИСу) запросити для наукової роботи з-поміж інших відомих вчених і Г. Стеллецького, що свідчить про нього як про високопрофесіонального фахівця, визнаного в наукових колах. Проте клопотання не було задоволене, та й археологічна секція ВУКОПИСу невдовзі припинила своє існування [20, с. 22-23].

Збагачений досвідом пам'яткоохоронної роботи, Гнат Стеллецький приїздить до Чигирини. Проаналізувавши наявні архівні джерела, можна досить наближено визначити термін його перебування в краї – вересень-грудень 1921 р.

Перш, ніж приступити до більш масштабних досліджень, Г. Стеллецький, певною мірою обізнаний з історичним минулим Чигиринщини, знайомиться з її пам'ятками, налагоджує контакти з місцевими знавцями старожитностей. Очевидно, саме співпраця з краєзнавцями дала можливість археологу за досить короткий час охопити значну територію Чигиринського повіту та його околиць. Аналізуючи опис колекції старожитностей, зібраних дослідником в вересні-грудні 1921 р., можна прослідкувати хронологію його археологічних розвідок [9, с. 14].

За свідченнями згадуваного нами С. Яременка, увагу Гната Яковича привернула садиба М. Добровольської, розміщена впритул за руїнами оборонних укріплень ХУІІ ст.: «...Садиба ця надзвичайно цікава, бо вона зі себе уявляє внутрішні мешкання чи то монастиря, чи то фортець, тут копав Стеллецький і одкрив теж фундамент – мур, котрий тягнеться з півночі під гору саж/нів/ на 4, товщини з 1 арш/ин/, з відходами в боки». [10, с. 2-3]

Одночасно з проведенням доволі розгалужених археологічних розвідок дослідник розгортає широку агітаційно-роз'яснювальну роботу серед населення повіту з метою виявлення і придбання різнопланових експонатів для створюваного Чигиринського історичного музею. Так було зібрано колекцію старожитностей, куди, окрім перелічених археологічних знахідок самого Гната Яковича, ввійшли речі, передані представниками різних соціальних і вікових груп населення сіл Бужина, Боровиці, Калантаєва, Тіньок, Суботова, Шабельників, Андрусівки, Пляківки, Мельників. Атрибутовану колекцію з 22 предметів Г. Стеллецький передав до музею [11, с. 13-14].

Активна дослідницько-пам'яткоохоронна діяльність Гната Яковича в значній мірі сприяла консолідації потужних краєзнавчих сил Чигиринщини, що знайшла своє продовження у створенні товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. До складу товариства ввійшли місцеві знавці та збирачі старожитностей – здебільшого представники інтелігенції та духовенства. З архівних джерел поки що нам відомі імена лише найбільш активних його членів: вчителів Степана Івановича Яременка та Логвина Федоровича Рвачова, священика Олексія Автономовича Єримовича. Безперечно, в роботі цієї громадської організації брали участь і інші ентузіасти, не байдужі до долі історичних цінностей краю. Відомо, що було проведено кілька засідань товариства, де, окрім вирішення організаційних питань, розглядалися перспективи налагодження пам'яткоохоронної роботи, заслуховувалися доповіді на історичну тематику тощо.

На першому (початок грудня 1921 р. – Н.К.) засіданні новоствореного товариства з науковим повідомленням щодо останніх досліджень в приміщенні церкви Св. Пророка Іллі в Суботіві та на прилеглий до неї території, метою яких було з'ясування точного місця поховання Богдана Хмельницького як почесний його член виступив Гнат Стеллецький. Хід та результати розкопок викликали неоднозначну реакцію серед присутніх. Через кілька днів археолог виступив з лекцією такого ж змісту перед всіма бажаючими мешканцями Чигирини [16].

Непослідовний, більше схожий на аматорський, ніж на професійний підхід до проведення даних археологічних студій, що призвів до помилкових висновків, викликав природне обурення о. Олексія Єримовича, який відразу після публічних доповідей дослідника виступив на одному з засідань товариства з циклом лекцій під загальною назвою: «Тайна погребення Богдана Хмельницького какъ фактъ спекуляціи историческимъ событиемъ», де досить аргументовано, з посиланнями на історичні джерела, спростував твердження Г. Стеллецького [21, с. 6-81].

Важко визначити причини невдалих досліджень Гната Яковича в Суботіві. Можливо, сприяла цьому запальна вдача, природжений авантюризм, який в окремих випадках сприяє позитивному вирішенню найскладніших завдань, але в перебільшених порціях призводить і до непоправних наслідків. Не останню роль відіграло тут, напевно, постійне прагнення Г. Стеллецького стати автором сенсаційних знахідок і відкриттів. Підтвердженням цьому можуть бути поривання віднайти бібліотеку Івана Грозного в підземеллях московського Кремля, скарбів Яреми Вишневецького, срібних копалень гетьмана Івана Мазепи на Полтавщині.

Якою була реакція Гната Яковича на викривальні виступи о. Олексія, нам невідомо, проте очевидним є те, що скандальні обставини, які супроводили пошуки поховання Богдана Хмельницького, не зменшили запалу науковця. Яскравим свідченням цьому є низка документів, що датуються груднем 1921 р.

З неперевершеним ентузіазмом, гідним захоплення і поваги, Г. Стеллецький береться за втілення в життя мрії чигиринського краєзнавця Петра Яременка, який загинув в 1920 р., щодо створення в місті історичного музею. Знаходимо яскраві свідчення органічного поєднання організаційної та пошуково-збиральницької роботи Гната Яковича з облаштування майбутнього музею.

Окрім показу відповідального ставлення до кропіткої справи дана інформація проливає світло на окремі риси характеру музейника. Бажаючи залучити до складу співробітників музею людей дійсно компетентних, відданих, можливо, тамуючи особисті образи, всупереч рішенням державних чиновників, Гнат Якович домагається включити до штату свого недавнього найсуперішого опонента о. Олексія Єримовича.

Заключним акордом цього своєрідного плану дій звучить заклик до вірних справі, але менш ініціативних однодумців:

«Більше зацікавлення, енергії й хисту, пам'ятаючи: Під лежачий камінь вода не біжить» [13, с. 11-12]. Безперечно, тут ми бачимо основне життєве кредо Гната Стеллецького.

Чигиринський музей, започаткований багатими колекціями подвижників музейної справи П. Яременка, О. Єримовича та інш., претендував стати одним з провідних осередків культури краю. Не шкодуючи сил і часу, Г. Стеллецький невтомно відшукує цінні експонати для створення експозиції музею. Зважаючи на неспокійну обстановку в Чигиринському повіті, де тривала боротьба між холодноярськими повстанцями та більшовицькою владою, будучи повноваженим останньої, Гнат Якович, рятуючи від розбазарювання, а то й знищення раритети з поміщицьких маєтків, добровільно наражав себе на небезпеку.

До ризику в ім'я науки досліднику не звикати. Тут мимоволі на думку приходять дитячі спогади дочки Г. Стеллецького Любові Гнатівни Григор'євої: «...діти сиділи і чули, як щось бахає, бачили, як щось палає у Ромодані, у Солониці, у Засуллі і вже зовсім близько – у Броведівщині./ населені пункти Лубенщини. – Н.К./І десь у тому коловороті між пожежами і стріляниною, на селянській підводі, в обіймах із книгами і фарфоровими вазами голодний батько...Спав усе життя не більше 4-5 годин» [4, с. 72-76].

Не виключено, що в ситуаціях, наближених до описаної, доводилося бувати йому і на Чигиринщині. Серед доповідних записок, написаних здебільшого на зворотному боці старих географічних карт чи бланків державних установ (давався взнаки брак паперу) знаходимо реєстр речей, які, на думку Г. Стеллецького «мусять бути вивезені з будинку Красинських в с. Несватковім до Чигиринського історичного музею» [15, с. 9-10]

Великі надії покладав Гнат Якович на налагодження в майбутньому наукової роботи в музеї. Суттєвим підґрунтям для цього вважав описану ним багату бібліотеку, виявлену на Кам'янщині [14; 9-10].

З наявних джерел Гнат Якович Стеллецький постає перед нами як неординарна, без сумніву, талановита, романтична і водночас трагічна особистість. Прикро, що в міру фатального збігу обставин багатьом його прогресивним починанням так і не судилося в повній мірі бути втіленими в життя.

Наприкінці грудня 1921 р. археолог від'їжджає до Лубен, обіцяючи наступного року продовжити розкопки в Свято-Михайлівській церкві в Суботіві з метою виявлення там останків Богдана Хмельницького та роботу з розбудови Чигиринського історичного музею.

Проте з невідомих нам причин на Чигиринщині він більше не з'являвся. Дослідник діяльності Г. Стеллецького Б. Ванцак з посиланнями на осіб, що близько знали археолога, зазначає: «Стеллецький користувався авторитетом в Лубнах до такого випадку. Йому було доручено в Лубнах прочитати лекцію, в основі її була книга «Міф про Христа» Дрекса. Стеллецький же в своїй лекції став доводити історичність Христа, як людини, посилаючись на авторитети римських істориків (Пліній Молодший), іудейських (Іосиф Флавій) та ін., указував на наявність гнаних у перші століття н.е. римською владою християн, а оскільки були християни, отже, був і їхній вівочитель Христос. Лекцію було перервано, авторитет лектора впав, і він невдовзі виїхав із Лубен». Б.Ванцак зазначає, що в 1923 р. таке вже могло трапитися, проте вважає це не єдиною можливою причиною від'їзду [5, с. 75].

На щастя, в Лубнах знайшлися зацікавлені люди, які зуміли зберегти і продовжити розпочату Г. Стеллецьким справу зі створення музею.

Проте в Чигирині при наявності могутнього науково-краєзнавчого потенціалу не виявилось осіб, які б змогли добитися закріплення за музеєм постійного приміщення та забезпечення належного фінансування. Насамперед це стосується керівництва краю, що проявило злочинну байдужість до збереження історичної пам'яті Чигиринщини.

На прохання голови Чигиринського товариства охорони пам'яток Л. Рвачова в грудні 1924 р. приведені в безлад, частково пошкоджені і втрачені археологічні колекції були передані до Черкаського окружного музею – отже, втрачені для Чигиринщини назавжди.

Про такий перебіг подій Г. Стеллецький, очевидно, не дізнався. Відомо, що в 1933-34 рр. він з дозволу Й. Сталіна проводив археологічні дослідження в підземеллях Кремля з пошуками лібереї, якими періодично займався ще з 1908 р., в зв'язку з чим вважається одним з перших російських спелеоархеологів. В процесі розкопок Гнатом Яковичем було виявлено чимало віковичних таємниць підземного Кремля.

Проте оточення Й. Сталіна, а можливо і сам «вождь народів» не дозволили вченому продовжити пошуки. Помер дослідник в 1949 р. у Москві.

Наприкінці 1962 р. було створено громадську комісію, до якої увійшли провідні історики, архівісти, археологи. Комісія вирішила за доцільне продовжити пошуки таємничої бібліотеки. Час від часу в пресі з'являються повідомлення щодо можливості існування лібереї, проте після Гната Яковича Стеллецького поки що не знайшлося бажаючих відновити пошуки, хоча майбутнім ентузіастам могла б прислужитися видана в 1993 р. його праця «Мертвые книги в московском тайнике» [19].

Як бачимо, Чигиринщина здавна притягувала до себе незвичайних людей. Не завжди вони залишали по собі тільки добру згадку. Однак, перш, ніж навішувати ярлики (що найлегше!), спробуймо розібратися в часом непрохідних лабіринтах їх діянь, щоб гідно оцінити й ефективно використати позитивні моменти і не повторити непоправних помилок.

Список використаних джерел та літератури:

1. Белоусова Т. Пропавшая либерей. / Совершенно секретно. / М., №1, январь 2003.
  2. Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва. – Полтава, 1995. – С. 73.
  3. Ванцак Б., Супруненко О. Вказана праця. – С. 72-76.
  4. Ванцак Б., Супруненко О. Вказана праця. – С. 72-76.
  5. Ванцак Б., Супруненко О. Вказана праця. – С. 75.
  6. Ванцак Б., Супруненко О. Вказана праця. – С. 81.
  7. Ванцак Б., Супруненко О. Вказана праця. – С. 82.
  8. ДАЧО. – Ф. – 131. – Оп. – 1. – Спр. 21. – Арк. 1.
  9. ДАЧО. – Ф. – 131. – Оп.1 – Спр. 21 – Арк. 14.
  10. ДАЧО. – Ф. – 131. – Оп.1. – Спр. 21. – Арк. 2-3.
  11. ДАЧО. – Ф. – 131. – Оп.1. – Спр. 21. – Арк. 13-14.
  12. ДАЧО. – Ф. – 131. – Оп. – 1. – Спр. 21. – Арк. 11-12.
  13. Там само.
  14. ДАЧО. – Ф. – 131. – Оп. – 1. – Спр. 21. – Арк. 9-10.
  15. Там само.
  16. Детальніше про археологічні студії Г.Я.Стеллецького в Суботіві див.: Кукса Н. «Наукові» дослідження по з'ясуванню «історичної тайни Богдана» Гната Яковича Стеллецького в Суботіві (двадцять років ХХ ст.)// Археологічний літопис Лівобережної України. – 2002. Ч. 1.
  17. Маємо суперечливі відомості щодо точної дати народження Г. Я. Стеллецького.
- Б. Ванцак в нарисі «Полум'яний скарбошукач» з посиланнями на відомості з автобіографії археолога, вказує на 3 лютого. При цьому не зазначено, за старим чи за новим стилем. Оскільки, автобіографія датована 1923 р., схильні вважати, що Г. Стеллецький називає дату свого народження за новим стилем, який на той час було впроваджено.

Проте Т. Белоусова в згадуваній нами статті вказує на 29 січня.

18. Принагідно зазначимо, що в фондах Лубенського краєзнавчого музею зберігається унікальна світлина з зображенням членів археологічної експедиції, очолюваної Г. Стеллецьким, зроблена, на думку Б. Ванцака, – під час розкопок поблизу Чигирини 1922 р. (Ванцак Б., Супруненко О. Подвизники українського музейництва... – С. 77). Маємо підстави вважати, що знімок виконано після успішної знахідки фрагмента бивнів мамонта в результаті розкопок в Довгому Яру під с. Андрусівкою в вересні 1921 р., – як зазначає сам Г. Стеллецький. (ДАЧО. – Ф. – 131. – Оп. – 1. – Спр. 21. – Арк. 14)
19. Стеллецький И. Мертвые книги в московском тайнике. – М., 1993.
20. Ульяновський В. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета. – // Полонська-Василенко Н. Історія України, – К., 1993. – Т. 1. – С. 22-23. //
21. Черкаський обласний краєзнавчий музей. – ПП. № 11. – Арк. 6-81.

Лілія Валяровська

науковий працівник Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО В ПРАЦЯХ М.Б. ПЕТРОВА

У статті подається розгляд історії археологічних досліджень, які проводились на території міста за участю М.Б. Петрова, аналізуються знахідки археологічних досліджень, та їх значення в історії міста.

Ключові слова: археолог, дослідження, розкопки, знахідки, експедиція.

Утворенням Давньоруської держави було завершено важливий історичний період у житті східнослов'янських племен. У складі Київської Русі, Поділля перебувало понад 200 років. Це сприяло прискореному економічному і культурному розвитку слов'янського населення краю. В середині XII ст., територія Поділля входила в склад Галицької Русі, а з 1199р. до Галицько-Волинського князівства. На території придністровського Поділля є давньоруські міста: Василів, Калиус, Бакота, Ушиця, Кам'янець. Значну увагу в дослідженні історії Кам'янця приділяв в своїх працях та дослідженнях М.Б. Петров.

Микола Борисович Петров народився 25 грудня 1952 р. в с. Сирватинці, на Городоччині. Ріс він добрим, життєрадісним і допитливим. З дитячих літ відзначався щирістю вчинків, доброзичливістю, працелюбністю й скромністю. У 1970 р. вступив на підготовче відділення Московського університету мистецтв (заочна форма), куди щомісячно надсилав 30 робіт, виконаних олівцем, аквареллю й маслом.

З 1971 по 1973 рр. проходив військову службу у збройних силах СРСР, а після її закінчення вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту (1973 р.). Найкраще імпонували дисципліни, які вивчали давню, середньовічну і нову історію України. Було і в кого навчатися. Це провідні викладачі факультету професори Л.А.Коваленко та П.Ф. Лаптін, доценти І.І. Винокур, П.Ф. Щербина, А.О. Копилов, О.Д. Степенко, М.Ф. Довгань та інші. Ще з студентської лави провідною темою наукових студій М. Петрова стала історія Кам'янця-Подільського. Щорічно брав участь в археологічних розвідках в околицях Кам'янця, вивчав архівні матеріали про його історію, з 1974 р. кожного літа працюючи у складі інститутської археологічної експедиції (керівник І.І. Винокур), яка досліджувала поселення II-XIII ст. н.е. у Бакоті, Конилівці, Великій Слободі, Баговиці, Міцівцях, Старій Ушиці, Пижівцях, Рудківцях та в інших містечках і селах [2, с. 45].

У 1977 р., після закінчення навчання, розпочав працювати на факультеті на посаді ст. лаборанта кафедри історії СРСР і УРСР.

У 1983 р. вступив на денну форму навчання до аспірантури Інституту археології АН УРСР (нині Інститут археології НАН України, а 24 грудня 1987 року блискуче захистив кандидатську дисертацію у спеціалізованій Раді Інституту археології АН УРСР.

З кінця 1986 до 1990 рр. М.Б. Петров займав посади асистента і ст. викладача кафедри історії СРСР та УРСР Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, яку очолював доктор історичних наук, професор І.І. Винокур. Наприкінці 80-х рр. XX ст. відбувалося реформування освіти і, в першу чергу, вищих навчальних закладів гуманітарного профілю. Саме наприкінці 1990 р. на історичному факультеті організовується кафедра історії України, завідуючим якої призначається М.Б. Петров. У 1995 р. йому було присвоєно вчене звання доцента. Вагомі успіхи в науковій та педагогічній діяльності стали підставою для обрання М.Б. Петрова Вченою Радою університету у грудні 2002 р. на посаду професора [9, с. 347].

Досліджуючи ранні етапи історії Кам'янця-Подільського, учений дійшов висновку про існування міста ще починаючи з часів Галицько-Волинського князівства, а датою його виникнення вважав рубіж XII-XIII століть [5, с. 32]. Вивчаючи початкові етапи історії міста, М.Б. Петров провів археологічні обстеження міста та його

околиць в радіусі 8 км [4, с. 312]. Ним зафіксовані трипільські поселення, городище скіфського часу (VII-IV ст. до н.е.), пам'ятки черняхівської культури II-V ст. н.е., антські пам'ятки VI-VII ст., 6 поселень XII-XIII ст. [1, с. 50]. В околицях села Городища Деражнянського району було досліджено давньоруське городище XII ст., де крім залишків поселень і укріплень, знайдено скарб золотих і срібних прикрас, в околицях древнього Ізяслава зафіксовано два городища, 127 курганів, а в околицях села Рудківці Новоушицького району було досліджено велике скіфське городище VIII-VII ст. до н.е. [3]. Цікаві матеріали були знайдені при дослідженні міського житлобудування Кам'янця, при проведенні археологічних досліджень експедицією Кам'янець-Подільського педагогічного інституту в 1981 р. У центральній частині Старого міста на фундаментах будинків XV-XVIII ст. натрапили на залишки деревоглинобитного житла XII-XIII ст., пам'ятка датується керамікою XII-XIII ст. Будинок був орієнтований за сторонами світу, і стояв так, як і пізніші будинки XV ст.

В історії Кам'янця тісно переплелися долі і культурна спадщина багатьох народів: українців, поляків, литовців, турків та вірмен [6, с. 55]. Дослідженню археологічних пам'яток вірменської культури приділялась велика увага, особливо археологічним розкопкам Вірменського Собору св. Миколая, що дозволило повністю відкрити фундамент храму, реконструювати його план, розміри галерей. В процесі досліджень вдалося виявити в крипті храму, на рівні земляної долівки залишки людських поховань, в одному з них, було знайдено п'ять бронзових позолочених медальйонів [8, с. 32]. Один медальйон, що знайшли окремо подає зображення Богородиці з дитям. Згідно легенди ми дізнаємось, що медальйон карбований на згадку Бердичівської Богородиці, а історія її незвичайна. У 1626 р., київський воєвода Януш Тишкевич, повернувшись з татарської неволі, збудував у Бердичеві костел кармелітів і подарував йому святий образ Богородиці, який здавна зберігався в нього в домі. Невдовзі та ікона прославилась зціленнями, і парафіяни просили про коронацію ікони. Папа Бенедикт XIV дозволив власним коштом зробити дві золоті, оздоблені смарагдами корони, і 16 липня 1756р. біскуп краківський Кайтан Солтик здійснив коронацію. На зворотному боці зображена св. Текля. Згідно легенди, вона народилася в Азії, здобула добру освіту, славилась надзвичайною вродою. В 45 р. н.е. св. Павло проповідував християнство, вона повірила і стала черницею. Звинувачена владою в поширенні нової релігії, жінку кинули до звірів, але вони не зачепили її, а коли присудили до спалення, то і вогонь не здолав її віри, і вона пішла за св.Павлом до Антіохії, де в поєдинку з зміями теж лишилась неушкодженою. Тому на реверсі медальйона відбито образ св. Теклі і випробування віри через які вона пройшла. Знахідки медальйонів дозволила продатувати др. пол. XVIII ст. Медальйони з Вірменського Миколаївського костелу становлять інтерес і з погляду вивчення іконографії [7, с. 229].

В результаті археологічних розкопок було виявлено залишки різночасових житлових споруд, а також вироби з кістки, люльки для паління, фрагменти кераміки, горщики. Привертають увагу також дві фігурки у формі шахів, і датуються XII ст. Особливий інтерес привертає колекція горщиків, які розподіляються на чотири типи. Всі описані типи горщиків подібні до деяких форм міського посуду Пруто-Дністров'я XIV ст. [8, с. 38].

Оцінюючи наукову спадщину М.Б. Петрова як історіографічне джерело, слід зазначити, що праці він писав на основі великої кількості джерел. У цілому, тематика досліджень М.Б. Петрова поділяється на три провідних напрямки наукового пошуку. Перший із них пов'язаний із дослідженням історії Кам'янця-Подільського XII-XVIII ст.; другий – з історією міст і містечок Поділля та Волині епохи середньовіччя; третій – з історіографічною спадщиною дослідників, які досліджували подільські та волинські старожитності. Це видно як з приміток до його робіт, так і з самого їх змісту. До джерел він ставився критично, аналізуючи і порівнюючи різні за походженням документи, які потрапляли йому до рук. Учений ввів у науковий обіг значну кількість раніше невідомих архівних документів. При написанні наукових статей використовував чималий масив опублікованих документів і робіт відомих дослідників. У основі методології його досліджень покладений принцип позитивізму. Для об'єктивного подання матеріалу він дотримувався канонів історизму, висвітлення фактів у їх хронологічній послідовності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов Л.В. Хроніка археологічних досліджень Кам'яниччини // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 50-51.
2. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 313.
3. Баженов Л.В. Про археологію Хмельниччини // Газета Радянське Поділля №56, червень.1982 р.
4. Петров М.Б., Винокур І.С. Дослідження Бакотського поселення // М., 1979. – С. 312.
5. Петров М.Б., Винокур І.С. Історична топографія Кам'янця-Подільського з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Методична розробка. – Хмельницький, 1983.
6. Кам'янець-Подільський. Енциклопедія історії України. // Т. 4. – Київ, 2008. – С. 55.
7. Петров М.Б. Вірменський храм св. Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському: дослідження і відкриття. – Хмельницький, 1997. – С. 229.

-
8. Петров М.Б., Задорожнюк А.Б. Вірменський храм св. Миколи в Кам'янці-Подільському. Історія пам'ятки. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 36-40.
  9. Степанков В.С. Петров Микола Борисович. Кам'янець-Подільський університет в особах. Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 347.

Ольга Венгрова

науковий працівник Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника

ЖИТТЕВИЙ ТА НАУКОВИЙ ШЛЯХ АКАДЕМІКА І.С. ВИНОКУРА

У статті розглядаються основні віхи життя визначного археолога України І.С.Винокура, розповідається про найбільш вагомні напрямки його науково-дослідницької та краєзнавчої роботи.

Ключові слова: І.С.Винокур, археологія, історичний факультет, Кам'янець-Подільський

Народився Іон Срулевич (Ізраїлевич) народився 4 липня 1930 року в м.Ружин, Житомирської обл. в сім'ї майстра бляхарської справи Сруля Гершковича та Марії Хамівни. В 1936 році батьки переїхали до Житомира, де і зустріли лихоліття Другої світової війни, згодом сім'я була евакуйована у м.Ашгабат (Туркменія). 1941-1944 роки стали часом нових випробувань для сім'ї Винокурів. Після звільнення Житомира сім'я повернулась до міста. В 1948 році Іон Винокур закінчив навчання у школі №25 [2, с. 5] Того ж року став студентом історичного факультету Чернівецького державного університету ім. Юрія Федьковича. Одним із перших наставників студента Винокура став відомий археолог і педагог Борис Тимошук [1, с. 5-6].

Цікавою школою для молодого фахівця став Житомирський обласний краєзнавчий музей, куди в 1953 році повернувся після закінчення університету. Тут набув досвіду роботи музейного працівника, організатора археологічних досліджень.

В 1957 році у зв'язку з переносом історичного факультету Житомирського державного педінституту до Луцька Іон Срулевич повернувся до Чернівецького державного університету на посаду організатора і завідувача університетського музею та викладача курсу музеєзнавства на історичному факультеті. Цей етап у становленні науковця й педагога І.С.Винокура був вирішальним. В 1962 році в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР Іон Срулевич захищає дисертацію «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н.е.», по даній темі виходить монографія, І.Винокур здобуває науковий ступінь кандидата історичних наук. В тому ж році одружився із Надією Григорівною Литовченко, кандидатом біологічних наук [1, с. 7].

У березні 1963 року на запрошення ректора Кам'янець-Подільського державного педінституту І.С.Зеленюка та завідувача кафедри історії Л.А.Коваленка, доктора історичних наук, професора, І.С. Винокур із сім'єю переїхав до Кам'янця-Подільського. В інституті пройшов усі сходи науково-викладацької роботи: у березні 1963 року був призначений асистентом, у листопаді того ж року – старшим викладачем, 1966 року став доцентом, 1980-го – професором [2, с. 10].

У навчальний процес він високу якість викладання археології та інших історичних дисциплін, упорядкування студентської археологічної практики, заснував єдину в педагогічних ВНЗ України археологічну лабораторію, започаткував наукові контакти з Інститутом археології, Інститутом історії АН України, іншими академічними установами, музейними закладами як України, так і зарубіжжя.

1963 року І.С.Винокур започаткував археологічну експедицію для стаціонарного дослідження давніх поселень, могильників, курганів, жертovníків, капищ та інших пам'яток.

У середині 60-х років разом із Є.М. Пламєницькою Іон Срулевич досліджував давньоруське городище (його залишки) на території пізньосередньовічної фортеці в Кам'янці-Подільському. Це дозволило поставити питання про існування дитинця стародавнього Кам'янця XII-XIII ст. [3, с. 298].

70 роки були присвячені вивченню комплексу старожитностей літописної Бакоти на Дністрі, а також східнослов'янських пам'яток V-VIII ст. н.е. У цей період вдалось зафіксувати східнослов'янські житла V ст. н.е. – перехідні від черняхівської культури до культури східних слов'ян V-VIII ст. н.е. Це знайшло також відображення у типологічній та історико-культурній інтерпретації антропоморфних кам'яних ідолів Середнього Подністров'я першої та другої половини I тисячоліття н.е. Цей типологічний ряд, як показав І.С. Винокур, завершується відомим Збруцьким ідолом IX-X століть [1, с. 9-10].

Отже, було встановлено, що східнослов'янське населення лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя було автохтонним за своїм походженням і пройшло протягом I тис.н.е. великий еволюційний шлях від рубежу

нової ери – до давньоруського часу й доведено, що перерви в заселенні Лісостепу Південно-Східної Європи в V ст. н.е., як вважали деякі вчені, у реальній історії не існувало. Це довів своїми дослідженнями І.С. Винокур.

В 1978 році Іон Срулевич захистив докторську дисертацію « Історія та культура черняхівських племен лісостепоного Дністро-Дніпровського межиріччя (перша половина I тисячоліття н.е.)» в Інституті археології АН Української РСР. Основні положення докторської дисертації були викладені в монографії [5].

В 1980 році І.С. Винокуру присвоєно вчене звання професора, в 1981-му – почесне звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР. В 1985 році виходить монографія про давню та середньовічну історію лісостепоного Подністров'я та Південного Побужжя.

70-90-ті роки були пов'язані з широкими стаціонарними дослідженнями поселення східних слов'ян V-VIII ст. н.е. поблизу с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької обл. (зона затоплення Дністровської ГЕС). Поселення розташоване за 0,4 км південно-західніше села в урочищі Верхня Долина. Археологічні дослідження проведено на площі понад 5500 кв. м. На ній було виявлено залишки 52 житлово-господарських споруд, які належали до різних археологічних культур.

Домобудування на селищі було представлено наземними і заглибленими житлами та господарськими спорудами. Це дало змогу виявити зв'язок між культурами рубежу перших століть нової ери і ранньосередньовічних слов'ян V-VIII ст., а також підтвердити цей внесок комплексами речових знахідок (бронзова фібула кінця I ст. до н.е. – II ст. н.е., бронзова фібула з під'язною ніжкою II ст. н.е., ліпною і гончарною керамікою, перехідними житловими комплексами, стратиграфічними спостереженнями).

Найбільш результативними були археологічні дослідження Бернашівського селища в 1990 році. У попередньому слові до монографії І.С. Винокура «Слов'янські ювеліри Подністров'я» директор Інституту археології НАН України, академік НАН України П.П. Толочко зазначив: « Це – відкриття XX ст. для слов'яно-руської археології. Надзвичайна цінність відкритої пам'ятки полягає в тому, що вперше в європейській археології вдалося зафіксувати спеціальне приміщення майстерні – напівземлянки дерево-каркасної стовпової конструкції, в якій під руїнами глиняної обмазки стін (приміщення загинуло в пожежі) «in situ» виявлено 64 кам'яні ливарні форми ювеліра. Разом з ливарними формами біля печі-кам'янки знайдено керамічний тигель-ллялечку. Отже йдеться про виробничий комплекс. Серед кам'яних ливарних форм, виготовлених з місцевого дністровського вапняка та мергеля, виявилася перша в Європі форма для виливання пальчатих фібул» [2, с. 74-75]. За матеріалами досліджень була опублікована спеціальна монографія «Слов'янські ювеліри Подністров'я» (Кам'янець-Подільський, 1997).

Археологічні дослідження на території Середнього Подністров'я відкриті пам'ятки V-VIII ст. під керівництвом І.С. Винокура спростовують уявлення деяких вчених стосовно «білих плям» в V ст. на території лісостепу України.

Давньоруській тематиці присвячені археологічні дослідження 80-90-х років. В 1981 році І.С. Винокур разом із М.Б. Петровим дослідили і зафіксували залишки двоповерхового міського будинку XII-XIII ст. у Старому місті Кам'янця-Подільського. Це дослідження дало підставу стверджувати про наявність міського давньоруського поселення на рубежі XII-XIII ст. [4, с. 62].

Протягом 1997-2006 років І.С. Винокур разом із своїми учнями вів розкопки на місці городища літописного болохівського міста Губина, там виявили надзвичайно цінні й цікаві матеріали щодо історичної топографії, конструкцій фортифікаційних споруд, житлових будинків і т.п. XII-XIII ст. Результатом археологічних досліджень одного із важливих центрів Болохівської землі стала колективна монографія (І.С. Винокур, О.І. Журко, В.П. Мегей, В.І. Якубовський) «Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля» (2004), написаній за матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 рр. [1, с. 11].

І. Винокур був членом спеціалізованої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій Інституту археології НАН України, членом редакційної колегії журналу «Археологія», Ради Українського національного комітету Міжнародної унії слов'янської археології.

У 1997 році І.С. Винокура було обрано академіком наук вищої школи України. За значну науково-дослідницьку, викладацьку, археологічну діяльність, розвиток історичного краєзнавства, збереження і популяризацію пам'яток історії та культури, І. Винокур став лауреатом Хмельницької обласної премії ім. Ю. Сіцінського. В 1999 році Іон Срулевич стає дійсним членом Української академії історичних наук.

За 50 років подвижництва на ниві науки і освіти І.С. Винокур опублікував майже 400 академічних і науково-популярних творів, у тому числі 38 монографій і навчальних посібників.

Близько трьохсот експонатів І. Винокур передав Кам'янець-Подільському історичному музею, які були використані для будівництва експозиції відділу археології, якому в цьому році виповнюється 10 років. Крім експонатів, Іон Срулевич надавав консультації, цінну методичну допомогу працівникам музею при створенні археологічного відділу.

Помер І.С. Винокур 19 вересня 2006 року, похований на кладовищі с. Капітанівка Київської обл.

Список використаних джерел та літератури:

1. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Наукова бібліотека, кафедра історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін; [уклад. : О.М., Завальнюк, В.С. Прокопчук, О.Б. Комарницький]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 228 с.:іл. – С. 5-6, 7, 9-10.
2. О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук. Вірність історичній правді (до 80-річчя професора І.С. Винокура)/ Актуальні проблеми археології. Тези міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура – упорядн. :Л.Д. Строць, М.О. Ягодинська. – Тернопіль: АСТОН, 2010. – С. 4, 74.
3. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році.// Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. IV. – С. 298-303.
4. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників /І.С.Винокур, М.Б.Петров//Кам'яниччина в контексті історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 60.
5. Винокур.І.С. Історія та культура черняхівських племен./І.С.Винокур. – К., 1972. – 180 с.

Наукове видання

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ

**Всеукраїнська науково-практична конференція
на честь 10-річчя створення відділу старожитностей
Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника**

Оригінал-макет – Грозний А. Б.
Дизайн обкладинки – Зарицька У. М.

Підписано до друку 03.11.2011. Формат 60x84/8.

Гарнітура Times. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 20,53. Обл.-вид. арк. 36,96.

Наклад 100 прим. Зам. № 424.

Підготовлено до друку та надруковано у **видавництві ПП «Медобори-2006»**

32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,

с. Довжок, пров. Радянський, 6а. Тел./факс: (03849) 9-09-45.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №3025 від 09.11.2007 р.

www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua